

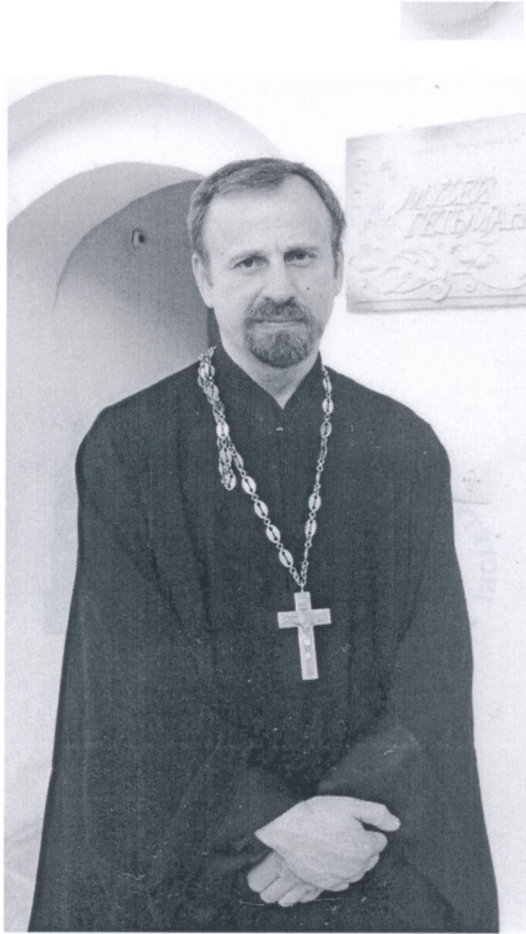
Збірник праць на пошану
професора о. Юрія Мицика

Покликання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ІМ.М.С. ГРУШЕВСЬКОГО

Професор, доктор історичних наук
о. Юрій Мицик

Покликання

*збірник праць на пошану
професора о. Юрія Мицика*

Редакційна колегія:

Павло Сохань – головний редактор, Анатолій Бойко¹ –
відповідальний секретар, Віктор Брехуненко,
Олександр Маврін, Ігор Гирич, Дмитро Бурім

Київ
2009

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4 Укр)

Покликання. Збірник праць на пошану професора
о. Юрія Мицика / Редкол. П.Сохань, А.Бойко,
В.Брехуненко та ін..– К., 2009. – 546 с.

*Затверджено до друку Вченою радою Інститут української
археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського
НАН України*

ISBN 978-966-02-4988-2

© Інститут української археографії та
джерелознавства імені
М.С. Грушевського НАН України

ЗМІСТ

Павло СОХАНЬ, <i>д.і.н., член-кореспондент НАН України (Київ)</i> . Олександр МАВРІН, <i>к.і.н. (Київ)</i> Служіння істині – служіння вірі. До 60-річчя доктора історичних наук, професора Ю.А. Мицика	9
Іван ДЗИРА, <i>д. і. н. (Київ)</i> Наукові праці професора Ю.А. Мицика з історії українського літописання (до 60-річчя з дня народження)	12
Ігор ГИРИЧ, <i>к.і.н. (Київ)</i> Юрій Мицик: вчений з громадянською позицією	41
Олексій ЛАЗЬКО (<i>Дніпропетровськ</i>), Ірина ДОВГАЛЮК (<i>Дніпропетровськ</i>) Людина в історії, історія в людині	46
Людмила ІВАННІКОВА, <i>к.ф.н. (Київ)</i> Служити Богові та Україні	54
Сергій СВІТЛЕНКО, <i>д.і.н. (Дніпропетровськ)</i> Український історик професор Ю.А. Мицик: грані творчості	59
Сергій ПЛОХІЙ, <i>д.і.н. (Гарвард)</i> У пошуках останнього тому Михайла Грушевського	66
Петро КУЛАКОВСЬКИЙ, <i>д.і.н. (Острог)</i> , Наталія ЛОПАЦЬКА (<i>Рівне</i>) Дерманський Свято-Троїцький монастир: приєднання до унії в 20-х роках XVII ст.	76
Віктор БРЕХУНЕНКО, <i>д.і.н. (Київ)</i> Християнські козаки і християнські сусіди: моделі поєднання (XVI - перша половина XVII ст.)	97

- Сергій ЛЕП'ЯВКО, *д.і.н. (Чернігів)* З життя чернігівців в другій половині XVII – на початку XVIII ст. 131
- Володимир КРИВОШЕЯ, *д.і.н. (Київ)* «Білі плями» історії козацької старшини Гетьманщини 144
- Дмитро ВИРСЬКИЙ, *д.і.н. (Київ)*, Володимир МАСЛАК, *к.і.н. (Кременчук)* «Покликані революцією»: Кременчук і кременчужани під булавою Б.Хмельницького 172
- Віталій ЩЕРБАК, *д.і.н. (Київ)* Основні етапи генези козацького стану в Україні 185
- Ярослав ФЕДУРУК, *к.і.н. (Київ)* Посольство роменського хорунжого Федора Славинського до царя під час Віленських переговорів у 1656 році 194
- Валерій СТЕПАНКОВ, *д.і.н. (Кам'янець-Подільський)* Вторгнення польської армії у Правобережну Гетьманщину і політика Петра Дорошенка (серпень – жовтень 1671 року) 203
- Сергій ГОРОБЕЦЬ, *(Чернігів)* Генеалогія старшинської родини Шихуцьких: козацький період 224
- Тарас ЧУХЛІБ, *д.і.н. (Київ)* Тиранія Москви: причини відмови гетьмана Івана Мазепи від зверхності царя Петра I 245
- Віктор АТАМАНЕНКО, *к.і.н. (Острого)*, Оборонний потенціал володінь кн. Острозьких у південно-східній Волині 266
- Олег ДЯЧОК, *к.і.н. (Дніпропетровськ)* Джерела з історії митних відносин у збірнику “Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянина” 280
- В'ячеслав СТАНІСЛАВСЬКИЙ, *к.і.н. (Київ)* Політична позиція Османської імперії наприкінці 1708 р. у зв'язку з переходом Івана Мазепи на бік Карла XII 302

- Іван СИНЯК, *к.і.н. (Київ)* Товмачі та перекладачі у Війську Запорозькому доби Нової Січі 317
- Володимир МІЛЬЧЕВ, *к.і.н. (Запоріжжя)* Специфіка побутування запорозького фольклору часів Нової Січі 331
- Світлана АБРОСИМОВА, *к.і.н. (Дніпропетровськ)* Документи з історії православної церкви в Україні XVIII ст. (з колекції Дніпропетровського історичного музею) 343
- Володимир КРАВЧЕНКО, *д.і.н. (Харків)* До проблеми оцінки реформ в українській історичній думці другої половини XVIII ст. 372
- Анатолій БОЙКО, *д.і.н. (Запоріжжя)* Купецтво Степової України кінця XVIII – початку XIX століття 383
- Сергій БІЛІВНЕНКО, *к.і.н. (Запоріжжя)* Основні архівні зібрання документальних джерел з історії відкупів Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. 416
- Микола ЧАБАН, *(Дніпропетровськ)* До історії козацько-дворянського роду Магденків 436
- Георгій ШАПОВАЛОВ, *д.і.н. (Запоріжжя)* Праця Івана Крип'якевича «З козацької сфрагістики» і питання термінології козацьких печаток 453
- Надія ШВАЙБА, *к.і.н. (Запоріжжя)* Наталія Полонська-Василенко: від дослідника Новоросії до історика Південної України 456
- Ірина ПРЕЛОВСЬКА, *к.і.н. (Київ)* Епістолярна спадщина митрополита Іларіона (Огієнка) як джерело до вивчення історії Православної Церкви в міжвоєнній Польщі та Генеральній Губернії 472

- Олександр ІГНАТУША, *д.і.н. (Запоріжжя)* Реформування парафіяльної організації Української Синодальної церкви у 20–30-ті рр. ХХ ст.: перспектива чи підрив основ? 495
- Ігор ЛИМАН, *д.і.н. (Бердянськ)* Усноісторичне дослідження трансформацій релігійності населення Північного Приазов'я 514
- Алла АТАМАНЕНКО, *к.і.н. (Острог)* Структура Українського історичного товариства у 1965 – 1991 рр. (до 45-ліття створення) 525

Служіння істині – служіння вірі.
До 60-річчя доктора історичних наук, професора
Ю.А. Мицика

Ім'я Юрія Мицика є широко відомим в науковому світі України, а також далеко за її межами. Він є відомим істориком, археографом, джерелознавцем, перекладачем із старопольської та староукраїнської мов, знавцем середньовічної латини, доктором історичних наук, професором кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська Академія», завідувачем відділом пам'яток княжої та козацької доби Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, він відзначений державою почесним званням «Заслужений діяч науки і техніки України».

Безперечно, цей Вчений увійшов до плеяди визначних діячів української історичної науки і має дуже вагомий доробок у понад півтори тисячі друкованих праць та близько сорока книг – монографічних видань і археографічних публікацій, який вже зараз служить утвердженню дійсно української національної історіографії, має серйозну перспективу подальшого розвитку і спирається на потужну основу, закладену вітчизняними істориками – дослідниками історії українського козацтва – насамперед, Д. Яворницького, М. Ковальського, О. Апанович та ін.

Крім того, Ю. Мицик як духовна особа – протоієрей Української православної церкви, активно розробляє тематику, пов'язану з історією церкви, з життям та діяльністю її відомих діячів, подвижників українського Православ'я. Важливим аспектом дослідницької діяльності Ю. Мицика завжди залишалась краєзнавча тематика, локальна історія. Щиро прив'язаний до рідного краю, його славного козацького минулого, вчений постійно повертається в своїх наукових пошуках до витоків, до «малої Батьківщини».

Не чужою для нього є і історія сусідніх країн і народів, насамперед – Білорусі. Інтерес до білорусистики виник у Ю. Мицика ще у 1970-х роках через знайомство з твором «Кройника о початку и назвиску Литви» Феодосія Софоновича і був підтверджений в наш час знаковою публікацією студій з історії Білорусі “Albaruthenica” Годі й казати, наскільки важливим є сьогодні вивчення джерел з історії Польсько-Литовського періода, який у вітчизняній науці

сьогодні чи не найменш забезпечений повноцінною джерельною базою через його «нецікавість» і «незручність» та «невідповідність» за відомих умов і обставин. І це за наявності величезного масиву документів і матеріалів які ще чекають на дослідників і потребують введення до наукового обігу та знаходяться в архівних та музейних колекціях не лише Варшави і Москви але й Мінська, Вільнюса та Києва. Саме українсько-білоруські сюжети можуть тут відіграти неабияку роль. Тому важливим і логічним стало рішення вченої ради ІУАД ім. М.С. Грушевського щодо утворення Центру дослідження історії Білорусі, який має очолити доктор історичних наук Ю. Мицик.

Як для учня і продовжувача традицій наукової школи Миколи Павловича Ковальського, попри утиски і гоніння і не лише за часів тоталітарної влади, головним в світському житті Ю. Мицика було і є служіння Істині, яка виходить з Першоджерел. Тому Юрій Андрійович є не лише і не стільки істориком козацтва, скільки, в першу чергу, джерелознавцем і археографом. Як відповідальний вчитель і сумлінний дослідник, який не шукає легких тем і намагається відшукати непрості відповіді, він не залишився осторонь гострих, болючих питань минулого, насамперед трагедії справді вселенського масштабу – Голодомору українців 1932-1933 років.

Цілком природнім є те, що вже з 1991 року, – від початку діяльності Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної академії наук країни, цей вчений пов'язав свою наукову долю з нашою установою. Серед праць, підготовлених Ю. Мициком саме в нашому Інституті, крім захищеної на засіданні нашої Спеціалізованої вченої ради докторської дисертації, досить згадати такі важливі для археографічної науки видання, серед яких більшість – у видавничих серіях, як, в Серії «Пам'ятки православної богословської думки XVII ст.» – «Виклад о церкві святих» Іеромонаха Феодосія (Софоновича)» (К., 2002), в Серії «Джерела з історії Української Еміграції» – «Листування Митрополита Іларіона (Огієнка)» (К., 2006), в Серії «Джерела з історії українського козацтва» – «Листи Івана Сірка» (К., 1996), «Царичанка козацька» (К., 2004), «Чигирин – гетьманська столиця» (К., 2007), в серії «Зарубіжні джерела з історії України» – «Хроніка європейської Сарматії» О. Гваньїні (К., 2007) та такі поза серійні праці як «За віру православну» (К., 2009), «Український Голокост. Свідчення тих, хто вижив» (К., 2002-2009). Останньої праці вийш-

ло сім томів, кожна сторінка яких сповнена людського болю і страждань. Ці книги промовляють живими голосами тих, хто пережив жахіття штучного голоду і все своє життя змушені були мовчати про страшну правду, яка замовчувалася, або заперечувалася і владою, і історичною наукою.

Крім викладацької роботи на кафедрі історії НУКМА, дуже значним є внесок Ю. Мицика в наукові досягнення очолюваного ним відділу пам'яток княжої та козацької доби, та Інституту в цілому, зокрема, у підготовку фахівців вищої кваліфікації – кандидатів історичних наук, за дуже складною, «дефіцитною» та, на жаль, не дуже популярною у вітчизняній гуманітаристиці спеціальністю – історіографія, джерелознавство та спеціальні галузі історичної науки. Великою заслугою Ю. Мицика в цій непростій відповідальній діяльності є спрямування дослідників саме на системний джерелознавчий підхід, активний архівний пошук, високий академізм, поєднаний з небайдужістю науковця, його «невідстороненістю» від об'єкта дослідження, поєднання досвіду попередників, але з урахуванням новітніх досягнень історичної науки заради забезпечення правдивого звучання української історії мовою документу.

Юрій Андрійович Мицик продовжує свою активну плідну наукову діяльність в Інституті як керівник відділу і як вчений. Він має в планах свого відділу та в особистих планах величезну кількість ідей, проектів і завдань. До його відділу постійно надходять запити від державних органів влади щодо визначення дат, оцінки подій, відзначення ювілеїв тих чи інших подій. Експертні висновки керівника відділу Ю. Мицика не завжди емоційно нейтральні, але завжди високопрофесійні і аргументовані. За цими висновками стоїть величезний досвід, відповідальність та сумління справжнього Вченого.

Директор Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України,
член-кореспондент НАНУ

П. Сохань

Заступник директора інституту з наукової роботи,
кандидат історичних наук

О. Маврін

Іван Дзира
д. і. н. (Київ)

Наукові праці професора Ю.А. Мищика з історії українського літописання (до 60-річчя з дня народження)

Серед провідних сучасних дослідників українського літописання з повним правом можна назвати доктора історичних наук, професора Юрія Андрійовича Мищика. Чільне місце в його науковій спадщині, присвяченій творам історико-літературного жанру, займає «Хроніка Феодосія Софоновича».

Закінчивши в 1971 р. історико-філологічний факультет Дніпропетровського державного університету, Ю. Мищик вступив до аспірантури цього вищого навчального закладу та після трьох років наполегливої праці в бібліотеках і архівах різних міст СРСР успішно захистив кандидатську дисертацію – «Кройніки» Феодосія Софоновича як історичне джерело і пам'ятка української історіографії XVII століття». Усвідомлюючи, що розроблена ним тема має безсумнівне значення для дослідження розвитку національної історичної думки тієї епохи, молодий вчений продовжив поглиблювати одержані результати, студював численні списки й редакції різноманітних пам'яток, проводив зіставлення вміщеного до них фактичного матеріалу. Тому публікація в 1992 р. «Хроніки з літописців стародавніх» Ф. Софоновича стала підсумком багаторічної праці Юрія Андрійовича, а також відповідала нагальним потребам розвитку української історичної науки, в першу чергу археографії, історіографії та джерелознавства. Варто відзначити, що виданню передували ряд статей історіографічного та джерелознавчого характеру, присвячених вивченню творчості цього видатного представника вітчизняної історичної думки XVII ст.[1]

У двох статтях і спеціальному розділі передмови до «Хроніки з літописців стародавніх» Ю. Мищик розглянув праці попередників з цієї тематики. Він встановив, що найбільший внесок у дослідження пам'ятки серед дореволюційних істориків зробив митрополит Євгеній (Болховітінов). Водночас Юрій Андрійович відзначив і помилкові положення, що зустрічаються в працях митрополита Євгенія, зокрема перебільшення впливу «Кройніки» на «Синописис» та ігнорування її зв'язків з польськими джерелами. Ю. Мищик довів,

що студії І. Даниловича, С. Голубева й О. Рогова мали вагоме значення для розв'язання окремих питань, пов'язаних з твором Ф. Софоновича. Водночас, вільно оперуючи складним джерельним матеріалом, науковець багато полемізує з такими дослідниками як В. Аскоченський, Й. Первольф тощо. Особливо багато помилок і неточностей було виявлено в статті О. Рогозинського «Кройника» Феодосія Сафоновича и ее отношение к «Киевскому Синопису» Иннокентия Гизеля». Огляд історичної літератури призвів Юрія Андрійовича до висновку, що на початок 70-х рр. ХХ ст. «Кройника» Ф. Софоновича все ще була малодослідженим твором, адже в працях учених ХІХ – першої половини ХХ ст. часто містилися суперечливі думки і фактичні помилки. Їхні автори чітко не визначили всі джерела пам'ятки, не пояснили її оригінальні місця, не висвітлили історичні погляди хроніста. Бракувало також повної біографії цієї особи. За винятком Вестероського списку «Кройники о Русі» палеографічні особливості інших списків були вивчені мало.

Тому перед Ю. Мициком постало завдання провести всебічний комплексний аналіз хроніки в історіографічному та джерелознавчому аспектах.

Зібравши по крупицях доступні матеріали, він висвітлив життєвий і творчий шлях Ф. Софоновича. При цьому дослідник значну увагу приділив оточенню хроніста, суспільно-політичним умовам його праці та показав його місце в українській історіографії. Ю. Мицику вдалося встановити, що Ф. Софонович був родом з Києва (інформація про це міститься в листі київського митрополита Гедона Четвертинського та архімандрита Києво-Печерської лаври Варлаама Ясинського до московського патріарха від 25. 03. 1689 р.), знайти документальні підтвердження, що саме він у 1649 р. «очолював відому культурну місію до Москви перекладачів з грецької мови Є. Славинецького та А. Сатановського».[2, 114]. Велику цікавість викликають наведені ним відомості про активну участь ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря в боротьбі українських православних ієрархів проти намагань Кремля підпорядкувати Київську митрополію московському патріархату. Значний інтерес також мають розглянуті дослідником доноси на Ф. Софоновича, згідно з якими останній у 1660 р. нібито переховував у своєму монастирі польського шпигуна Чаплинського та допоміг йому благополучно вибратися з Києва. Вагоме значення для чіткого окреслення політичних симпатій Ф. Софоновича має той факт, що в 1670 р.

він на чолі представників вищого київського духовенства звернувся до царя з клопотанням про звільнення колишнього ігумена Лубенського Мгарського монастиря Віктора Загоровського, котрого за-слали на Соловки за доносом гетьмана І. Брюховецького. Як справедливо зазначає Ю. Мицик, «Софоновича не злякало те, що Загоровського було звинувачено у підтримці І. Виговського, Ю. Хмельницького та П. Тетері»[3, 13].

Історик ретельно дослідив такі списки і редакції частин «Кройніки»: Погодінський, Вестероський, Толстовський, Києво-Софійський списки «Кройніки о Русі», редакцію «Кройніки о Русі» П. Кохановського, котра входить до складу «Обширного синопсису руського», список «Кройніки о початку і назвіску Литви» та «Кройніки о землі Полской», що зберігався в ЦДАДА СРСР, редакції «Кройніки о початку і назвіску Литви» та «Кройніки о землі Полской», включені до «Обширного синопсису руського» П. Кохановського, і редакцію цих же частин «Кройніки», вміщену до «Хронографа» П. Кохановського. Крім того, науковець виявив у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР ім. В.І. Вернадського особливу коротку редакцію «Кройніки о землі Полской», а у відділі рукописів ДПБ СРСР ім. М. Є. Салтикова-Щедрина – її копію, укладену військовим канцеляристом Г. Покасом.

Юрій Андрійович здійснив детальний археографічний опис усіх відомих йому списків і редакцій. На підставі філігранознавчого й палеографічного аналізу, з урахуванням роботи переписувачів і правщиків науковцю вдалося встановити час їх складання, уточнити ряд відомостей, що стосуються локально-хронологічного поширення пам'яток. Зіставивши списки і редакції, дослідник глибоко вивчив взаємовідношення між ними, що, у свою чергу, дало йому змогу реконструювати текст оригіналу «Кройніки», який не зберігся до наших днів. Ю. Мицик дійшов переконливого висновку, що хоч Погодінський список і має ряд фактичних огріхів, а його мова втратила деякі особливості оригіналу, однак, незважаючи на це, саме він найкраще відтворює первинний текст «Кройніки о Русі». Юрій Андрійович показав, що Вестероський і Толстовський списки, котрі є копіями з реконструйованого ним збірника Артемона Сергійовича і Андрія Артемоновича Матвеевих, є менш справними. Хоч в усіх відомих списках і редакціях «Кройніки о початку і назвіску Литви» розміщується після «Кройніки о землі Полской», джерелознавець переконливо довів, що в оригіналі литовська частина

безперечно передувала польській. Адже «на це вказує сам хроніст. Описуючи заняття Ягайлом польського трону, Ф. Софонович додавав: «О том ширей начитаеш в кройниці о кролех полских»[3, 20]. За припущенням вченого така перестановка сталася скоріш за все під впливом популярної на Україні хроніки Олександра Гваньїні, де польська частина надрукована перед литовською, а можливо завдяки українському хронографу 2-ї редакції, автор якого активно використовував працю італійця. Хоч список другої і третьої частин «Кройніки» з ЦДАДА і втратив завдяки втручанням російських переписувачів багато особливостей української мови, проте він набагато точніше передає текст оригіналу, ніж редакції П. Кохановського. Адже, як на конкретних прикладах показує Ю. Мицик, економ Києво-Печерської лаври вніс важливі і принципові зміни в «Кройніку о початку і назвіску Литви». Ще ґрунтовніше відредагував він «Кройніку о землі Полской», особливо у складі «Обширного синопису руського». Як правильно стверджує науковець, певна близькість між списком ЦДАДА та скороченою редакцією з ЦНБ АН УРСР «може пояснюватися наявністю спільного протографа» [3, 21]. Дослідник справедливо вирішив, що «сокращенные редакции из ЦНБ и Покаса могут быть привлечены для реконструкции лишь отдельных фрагментов польской части «Кройники»[4, 12].

Оскільки видання «Кройніки» 1992 р. було призначене для істориків, а не для мовознавців, то цілком природно, що в його основу упорядники поклали ті списки, які найточніше передають зміст, а не мовні особливості твору – Погодінський і з ЦДАДА.

Значну увагу Ю. Мицик приділив встановленню кола джерел «Кройніки», прийомів авторської роботи, виявленню оригінальних відомостей пам'ятки, визначенню їх походження та ступеня достовірності.

Під час вивчення тексту «Кройніки о Русі» дослідник помітив майже повну відсутність датування подій XIII ст. Аналогічне явище спостерігається лише в представленій Хлебниківським літописом редакції Південноруського зводу кінця XIII ст. Проаналізувавши близько 400 різночитань між «Кройнікою о Русі» й Хлебниківським та Іпатіївським літописами, Юрій Андрійович встановив, що у більш ніж 72 % випадків текст праці Ф. Софоновича стоїть ближче до Хлебниківського, ніж до Іпатіївського літопису. В підсумку це дало можливість зробити йому важливе наукове відкриття – довести існування особливої редакції Південноруського зводу, «що схо-

дять до спільного протографа Хлебниківського та Іпатіївського літописів або ж до оригіналу Південноруського зводу кінця XIII ст.» [3, 23]. Причому, як показав Ю. Мицик, ця особлива редакція часом краще відтворювала зміст Південноруського зводу кінця XIII ст., ніж Хлебниківська, Іпатіївська чи Єрмолаївська.

Іншим важливим джерелом «Кройніки» Юрій Андрійович справедливо називає хроніку М. Стрийковського, котру Ф. Софонович використовував передусім для відтворення подій до середини XII ст. Серед джерел першої частини пам'ятки історик згадує також Києво-Печерський патерик, народні легенди і перекази.

Провівши текстуальний аналіз, дослідник підтримав думку О. Рогова, за якою в основі «Кройніки о початку і назвіску Литви» лежить «Кройніка польська, литовська, жмудська і всієї Русі» М. Стрийковського. Разом з цим Ю. Мицик вияснив, що в процесі написання другої частини Ф. Софонович активно використовував і хроніку О. Гваньїні. Нам видається необхідним відзначити пояснення Юрієм Андрійовичем причини звернення ігумена до «Хроніки Сарматії європейської», яка «коренилась в его стремлении написать историю Украины. Поэтому в начале литовской части «Кройніки», где повествуется преимущественно о событиях литовской истории, он чаще использовал труд Гваньини, чем хроніку Стрийковського с ее изложением различных точек зрения на какой-либо предмет и экскурсами в прошлое. Затем лаконизм Гваньини перестает удовлетворять Софоновича и дальнейшее свое повествование он основывает на Стрийковском, выписывая из его хроніки известия о событиях, имеющих отношение к истории Украины, иногда без сокращений» [5, 163]. На підставі аналізу окремих фрагментів, які не зустрічаються в інших джерелах, Ю. Мицик зробив припущення про використання Ф. Софоновичем якогось західноруського літопису, певною мірою близького до літопису Биховця. Серед джерел литовської частини «Кройніки» дослідник називає також і «Палінодію» Захарії Копистенського. Основними працями, на які спирався Ф. Софонович при написанні «Кройніки о землі Полскої», була хроніка О. Гваньїні та «Хроніка Польщі» Мартина та Йоахима Бельських, «причому на першій з них майже виключно був заснований початок третьої частини його твору (по 1194 р.)» [3, 26].

Дослідник зазначив труднощі при виявленні матеріалів, які використовував Ф. Софонович для висвітлення подій з кінця XVI

ст. до 1673 р. Він перерахував повідомлення, що були вміщені до праці Ф. Софоновича на підставі власних спостережень останнього та свідчень очевидців. Немає сумніву в тому, що наведені приклади належать саме до цієї категорії джерел.

Складнішим видається питання з кількома звітками про події військово-політичної історії кінця XVI – початку XVII ст., котрі, як вважає Юрій Андрійович, були запозичені Ф. Софоновичем з «Достовірного руського літопису». Але оскільки саме питання існування цього твору й досі залишається дискусійним, тому, на нашу думку, з'ясування походження наведених фактів вимагає подальших досліджень.

Найбільше ж сумнівів викликає у нас твердження Ю. Мицика, ніби для зображення подій 1648 – 1672 рр. Ф. Софонович використовував т. зв. Уманський літопис. З точки зору дослідника, аргументами на користь його існування є особливий інтерес хроніста до подій, що відбувалися в Умані (про це місто згадується аж 12 разів, тобто частіше, ніж про Чигирин, Глухів чи Батурин), оригінальна інформація стосовно теренів Уманського полку, перебільшення ролі його козаків у Національно-визвольній війні. Однак, не включено, що ці звітки могли потрапити на сторінки «Кройніки» і з уст очевидців або з якихось офіційних документів. Хоч і існують свідчення про літописну справу в Умані, проте без виявлення оригінальних творів або хоча б їхніх уривків, без остаточної ідентифікації походження пов'язаного з Уманщиною фактичного матеріалу дане питання залишатиметься відкритим. Тому, виходячи з вищесказаного, не можна, не побоюючись помилок, стверджувати про вплив сумнівного твору на будь-які інші наукові чи літературні праці кінця XVII – XVIII ст. А втім, перебільшивши значення гіпотетичного Уманського літопису, науковець говорить про використання його відомостей Самовидцем і Г. Граб'янкою [6, 166, 169].

Надзвичайно цінними та інформативно насиченими є ті студії, де розглядаються оригінальні звітки «Кройніки». Це згадка про панування Ярослава Мудрого над хорватами, повідомлення, котре висвітлює обставини втечі Ростислава Володимировича з новгородцем Пореем і киянином Вишатою до Тмутаракані та її захоплення в 1064 р., про вокняжіння в 1077 р. Святополка Ізяславича в Новгороді й Полоцьку, про заснування Михайлівського Золотоверхого монастиря в 988 р., датована 1150 р. розповідь про зустріч білгород-

цями Ізяслава Мстиславича, звістка про поховання Святослава Ольговича в Чернігові.

«Особливу цінність, – доводить Ю. Мицик, – має оповідання «Кройніки о Русі» про події 1177 р. у Північно-Східній Русі. Заключна частина цього оповідання Хлебниківського, Іпатіївського та Єрмолаївського літописів майже дослівно співпадає з Лаврентіївським літописом. Проте його початок відсутній у відомих редакціях Південноруського зводу кінця XIII ст. Цей пропуск свідчить про дефект у протографі Хлебниківського та Іпатіївського літописів. Оскільки Ф. Софонович запозичив згадане оповідання із Золотоверхого літопису, можна реконструювати у найбільш загальних рисах втрачений фрагмент Південноруського зводу кінця XIII ст.» [3, 39].

Спеціальну увагу дослідник присвятив тим повідомленням «Кройніки о Русі», котрі мають аналогії лише в «Истории Российской» В. М. Татищева. Це – відповідь Володимира та Ізяслава Давидовичів Юрію Долгорукому на пропозицію взяти участь у поході проти Ізяслава Мстиславича (1140 р.), обставини поховання в 1146 р. курського князя Івана Юрійовича, дії половців під час облоги Білгорода Ізяславом Давидовичем у 1162 р., деталізоване повідомлення про завершення в 1188 р. походу Романа Мстиславича проти свого брата Всеволода, розповідь про боротьбу Рюрика Київського з Ярославом Чернігівським (1195), точні дати вокняжіння Романа Ростиславовича в Києві та смерті київського князя Святослава Всеволодовича (01. 07. 1174 і відповідно 27. 07. 1194 р.), а також мотивація походу Ігоря Святославича на половців у 1185 р. Оскільки В. Татищев ніде не посилається на «Кройніку», не використовує вміщені до неї надзвичайно цікаві повідомлення, а всі аналогії між двома творами стосуються, як правило, другорядних деталей, то Ю. Мицик дійшов переконливого висновку, що російський історик безперечно не був знайомий з «Кройнікою» Ф. Софоновича. «Следовательно, – продовжує розвивати думку дослідник, – определенное родство между некоторыми известиями «Кройники о Руси» и трудом В. Н. Татищева можно объяснить лишь родством их источников... Это является еще одним доказательством того, что при написании «Истории Российской» В. Н. Татищев использовал реально существовавшие, а не вымышленные источники» [7, 37].

Ю. Мицик відзначив, що в «Кройніці о початку і назвіску Литви» є всього 10 фактичних відхилень від свідчень польських істориків, а в «Кройніці о землі Полской» їх кількість різко зростає. До-

слідник цілком слушно мотивує це відмінностями джерельної основи. Адже друга частина пам'ятки була складена на основі надрукованих праць М. Стрийковського та О. Гваньїні. «Поява дрібних різночитань у «Кройніці о землі Полской», – пише Ю. Мицик, – пояснюється неухважністю Ф. Софоновича, помилками творців рукописних копій або перекладів польських хронік» [3, 42]. Учений наголошує на тому, що особливу вартість у третій частині пам'ятки мають ті фрагменти, котрі базуються на власних спогадах автора та свідченнях очевидців про події 1648 – 1666 рр. «Таким чином, – підсумовує дослідник, – використання Ф. Софоновичем джерел, які не дійшли до нашого часу, власних спогадів і свідчень очевидців зумовили появу у «Кройніці о землі Полской» певної кількості оригінальних повідомлень, котрі проливають світло на невідомі раніше сторінки історії Київської Русі та України XVII ст.» [3, 45].

Учений розповів про застосовуваний хроністом метод «критичного вичитування» джерел, що полягав у їх ідейній корекції, вилученні негативної інформації, яка могла б очорнити давньоруських і литовських князів, а також представників українських феодальних родів доби пізнього середньовіччя. З іншого боку, як встановив Ю. Мицик, значно слабше виявляється критицизм Ф. Софоновича щодо вітчизняних джерел.

Грунтовно вивчив Ю. Мицик також історичні погляди Ф. Софоновича, хоча робота в цьому напрямі й була пов'язана з великими труднощами. «Вызваны они, – писав Юрій Андрійович, – рядом причин: компилятивным в целом характером «Кройники», не вполне критическим отношением автора к источникам, стремлением его излагать лишь голые факты без попыток установить причинно-следственные связи событий, приверженностью Софоновича к привычному для читателя лаконичному стилю украинских летописей XVI – первой половины XVII в., вследствие чего крайне редко мы находим в «Кройнике» развернутые самостоятельные характеристики, рассуждения и оценки. Вышеуказанные факторы, наличие которых объясняется общим состоянием восточнославянской историографии XVI – XVII вв., обусловили определенную несамостоятельность взглядов Софоновича» [8, 68-69]. Дослідник визначив оригінальну історичну концепцію хроніста, котрий виділяв такі етапи в історії своєї Батьківщини: Київське князівство – Галицько-Волинське князівство – українські землі у складі Великого князівс-

тва Литовського – період визвольної боротьби українського народу проти Речі Посполитої.

Передусім Ф. Софонович спробував з'ясувати коріння українців і виводив їх, як і всіх слов'ян, від Ноевого сина Яфета. Він розповів про розселення слов'ян у Східній Європі, підкреслив їх войовничість, хоробрість і волелюбство. Ю. Мицик наголошує, що «головна увага Ф. Софоновича, як і авторів більшості інших українських узагальнюючих творів епохи бароко, була присвячена Київській Русі (понад 70% обсягу «Кройніки»). Це не було випадковим для українських інтелектуалів XVI – XVII ст., котрі репрезентували український народ, який боровся проти гнобителів. Образ могутньої незалежної східнослов'янської держави, яка наводила страх на ворогів, тягнув до себе, кликав на боротьбу проти загарбників за відтворення колишньої сили і міці» [3, 30].

З повагою ставлячись до легенди про запрошення варягів, Ф. Софонович першими київськими князями вважав Кия, Щека, Хорива та їхню сестру Либідь. Хроніст пропустив звістку давньоруських літописців про Кия-човняра, відкинув версію «Повісті врем'яних літ» нібито Аскольд і Дір були боярами Рюрика. Натомість він розглядав їх як прямих нащадків Кия. На підставі вищезначеного Ю. Мицик констатує, що «Софонович поновлює київську літописну традицію» [9, 106], котра була закрыта новгородською.

Зобразивши із докладністю і пієтетом запровадження християнства на Русі, хроніст приділив при цьому велику увагу історії Києва й Михайлівського Золотоверхого монастиря. Це й не дивно, адже у 1655 – 1677 рр. він був ігуменом цієї обителі.

Цілком погоджуємося із твердженням Ю. Мицика, що Ф. Софонович належав до прихильників сильної монархічної влади, тому негативно ставився до князівських дуумвіратів та триумвіратів, а головною заслугою Володимира Мономаха вважав боротьбу з феодалними міжусобицями, зміцнення Київської держави.

Сприймавши теорію «Галич – другий Київ», Ф. Софонович розглядав галицько-волинських князів спадкоємцями київських. Кульмінаційним моментом в історії Галицько-Волинського князівства, на його думку, стала коронація Данила Романовича.

У другій частині своєї праці хроніст розповідає про історію України на фоні історії Литви та Польщі. Тому, як правильно підкреслив Ю. Мицик, завдяки причинам географічного характеру «те свідчення польських хронік, в которых речь шла о событиях,

происходивших в Белоруссии и особенно на Украине, Софонович стремился передать как можно полнее в ущерб тем, которые повествуют о событиях, происходивших на территории собственно Литвы» [8, 69]. Науковец наголосив, що в «Кройніці о початку і назвиску Литви» чітко простежуються не лише антикатолицькі, а й антиуніатські погляди її автора. Прикладом цього можуть служити оповідання про колишню могутність православ'я у Великому князівстві Литовському, засудження Ягайла за примусове насадження католицизму, симпатії до Вітовта й особливо до Свидригайла, інформація про спорідненість литовських і українських князівських родів, підвищена увага до православного роду князів Острозьких.

На переконливу думку Ю. Мицика, козацько-селянські повстання кінця XVI – першої половини XVII ст., як «і саму Визвольну війну українського народу 1648 – 1654 рр. Ф. Софонович розглядав насамперед як релігійний рух, що для нього – послідовного противника унії та католицизму, було цілком природним» [3, 34]. Логічним є також міркування дослідника, що, висвітлюючи українсько-російські взаємини, в тому числі Переяславську раду, ігумен Михайлівського Золотоверхого монастиря оцінював у першу чергу їх значення для становища української православної Церкви. Будучи глибоко віруючою та гуманною людиною, хроніст засуджував жорстокість польсько-шляхетських каральних військ і висловлював співчуття до народних мас, котрі переносили всі жахи війни. Як доводить Юрій Андрійович, незважаючи на вплив провіденціалізму, у «Кройніці» загалом переважає прагматичне тлумачення історичних подій.

Ю. Мицик зупинився і на оцінці, яку дав Ф. Софонович Б. Хмельницькому. При цьому вчений помітив велику подібність у висвітленні постаті гетьмана Ф. Софоновичем і Самовидцем. «Обидва автори, – підкреслює Юрій Андрійович, – на відміну від більшості українських літописців дещо недооцінювали заслуги Б. Хмельницького і, як правило, воліли не давати розгорнутої характеристики дій гетьмана» [3, 33]. Науковець підкреслив, що у «Кройніці» можна виявити завуальоване невдоволення Б. Хмельницьким за союз з кримським ханом. Причиною цього, на думку Ю. Мицика, було те, що і Ф. Софонович, і р. Ракушка-Романовський «відкидали саму ідею союзу з татарами, які спустошували українські землі» [10, 118]. Від себе додамо, що «Кройніка» створювалась у хиткій і нестабільній ситуації доби Руїни, коли довготривала війна

зруйнувала господарський добробут українців, матеріальні та культурні цінності шляхетської цивілізації. р. Ракушка-Романовський також дивився на події Хмельниччини і наступних десятиріч очима людини 70 –90-х рр. XVII ст., коли він покинув рідні краї та жив у далекому Стародубі: «Но это писал не генеральный подскарбий, не наказной полковник Нежинский, а беглый брацлавский протопоп, насмотревшийся на страшные картины опустевшего Правобережья, безысходной резни представителей московской, польской и турецкой ориентаций, – писал на руинах своей собственной карьеры и своего богатства» [11, 179].

У циклі праць Ю. Мицика про «Кройніку» Ф. Софоновича знайшло відображення й питання її впливу на українську та російську історіографію XVII – XVIII ст.

Першим твором, що зазнав впливу пам'ятки, був, на думку дослідника, «Літописець» Дворецьких. Особливо активно автори останнього звертались до «Кройніки о землі Полской» при зображенні подій 1631, 1643 і 1654 рр.

Великою чіткістю та стрункістю наділена накреслена Ю. Мициком композиція взаємин між «Кройнікою» й «Синописом». З неї випливає, що лаврський історик використовував лише «Кройніку о Русі». У першому виданні «Синописа» (1674 р.) відсутні будь-які сліди її впливу («Близькість текстів при викладі подій до 1241 р., – доводить Юрій Андрійович, – пояснюється наявністю спільного джерела – хроніки М. Стрийковського» [3, 35]), у другому (1678) з неї запозичене невелике уточнення про місце хрещення киян на Почайні Володимиром Святославичем. І нарешті, працюючи над третім виданням, автор виконав значну роботу з розширення його обсягу, в тому числі й за рахунок матеріалів з «Кройніки о Русі».

Найбільший вплив «Кройніка» справила на «Хронограф» (1681) і «Обширный синопис руський» (1681 – 1682) П. Кохановського. Адже до першого з них були вміщені редакції «Кройніки о початку і назвіску Литви» та «Кройніка о землі Полской», а до другого потрапив увесь твір Ф. Софоновича.

Ю. Мицик називає «Кройніку о землі Полской» головним джерелом Чернігівського літопису [3, 36]. Особливу близькість обох пам'яток він знаходить у висвітленні подій 1651, 1654 – 1657, 1663 – 1664 рр. (на жаль, ці твердження не підкріплені конкретними текстуальними паралелями). Дослідник говорить також про пе-

вне сприйняття автором Чернігівського літопису історичних поглядів Ф. Софоновича.

Послідовне порівняння текстів «Кройніки» та Чернігівського літопису змусило нас зробити такі висновки:

1. У Чернігівському літописі не знаходимо дослівних витягів з праці Ф. Софоновича, які могли б переконливо свідчити про безпосередній вплив другого твору на перший.

2. Вагомим доказом того, що «Кройніка о землі Полской» та Чернігівський літопис безпосередньо не пов'язані між собою, є наявність солідного масиву інформації на сторінках останнього, котра відсутня у праці ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря. Завдяки своїй численності та історіографічній вартості ці факти не можуть розглядатися як просте доповнення до почерпнутих у Ф. Софоновича матеріалів.

3. По всьому ядру Чернігівського літопису розкидано короткі замітки про стихійні лиха та незвичайні явища природи, що не мають аналогій у праці Ф. Софоновича.

4. Деякі деталі, особливо хронологічного порядку, не збігаються в обох творах.

5. Дані пам'ятки різко відрізняються композицією та способом викладу матеріалу.

Таким чином, певна подібність між кількома повідомленнями літопису та хроніки найпростіше пояснюється спільністю їх тематики.

На наш погляд, перебільшив Ю. Мицик вплив твору Ф. Софоновича і на літопис Г. Граб'янки [3, 36].

Окремо необхідно зазначити, що опублікована в 1992 р. «Кройніка» Ф. Софоновича відповідає всім найвищим сучасним вимогам, які висуваються до академічних видань такого типу. Вона містить ґрунтовну передмову, де успішно виконано 5 основних завдань, притаманних для джерелознавчого дослідження історіографічних пам'яток [12, 594]. вступ від упорядників, докладні коментарі, переліки слів під титлами та скорочень, іменний і географічний покажчики. Текст пам'ятки передано за правилами транслітерації.

Працюючи в 1972 р. у ВР ЦНБ АН УРСР, Ю. Мицик віднайшов невідомий раніше новий список 2-ї редакції Чернігівського літопису, який охоплює події 1497 – 1764 рр., але за умов «щербичини» оприлюднити його було практично неможливо. Лише в

1996 р. Юрій Андрійович надрукував ту частину Київського списку Чернігівського літопису, яка залишилася за межами видання О. Апанович. Текст пам'ятки супроводжують невелика передмова та стислий коментар, котрі розраховані на широке коло читачів. Значення публікації Ю. Мицика полягає в тому, що до цього часу ще не здійснено академічного видання Чернігівського літопису.

На відміну від інших 3-х списків, Київський зберігся найкраще. Науковець встановив, що ядро пам'ятки, де розповідається про події 1497 – 1703 рр., написано в 1699 – 1704 рр. На відміну від М. Білозерського, Ю. Мицик вважає, що основну частину було складено одним автором, а не двома. Юрій Андрійович погоджується з О. Лазаревським, котрий вбачав у літописці чернігівця. Провівши текстувальний аналіз, він прийшов до категоричного висновку, за яким «більша частина повідомлень літопису по 1672 р. списана з третьої частини «Кройніки» Феодосія Софоновича...» [13, 105-106]. Іншими джерелами для автора ядра Чернігівського літопису стали «Скарбниця» І. Галятовського та свідчення очевидців. Запис на полях рукопису дозволив Ю. Мицику стверджувати, що творцем 2-ї частини 2-ї редакції був чернігівський судовий писар Іван Янушкевич. Учений зазначив, що останній не тільки розгорнуто та яскраво розповів про події 1704 – 1764 рр., але і вніс ряд доповнень до ядра пам'ятки, які відсутні в списках 1-ї редакції.

Дослідник розглянув також історичні концепції пам'ятки. «Можна відзначити, – пише Ю.А. Мицик, – тяжіння упорядників до історії національно-визвольної боротьби українського народу, православної церкви, можна відзначити, що їхні симпатії були на боці поміркованої частини керівництва Української держави – Гетьманщини, котра тяжіла до досягнення компромісу з Річчю Посполитою» [13, 106]. У літописі простежується позитивне ставлення до Б. Хмельницького, Я. Сомка, І. Сірка, І. Мазепи, А. Киселя й патріарха Никона. Натомість негативна оцінка дана московським ставленикам І. Брюховецькому й І. Самойловичу. Дослідник підкреслює полонофільство автора ядра пам'ятки, вважаючи фальсифікатом промову Б. Хмельницького до короля під Зборовом.

Займаючись у 1974 р. у ВР ЦНБ АН УРСР, Ю. Мицик виявив 2 короткі літописи – літописець з рукопису Варлаама Ясинського й літописець Йоасафа Кроковського. 1978 р. він опублікував другу пам'ятку й заключну частину першої, а також коротку характеристику.

Дослідник доводить, що вміщені до книги В. Ясинського записки вів хтось із найближчого оточення київського митрополита і не виключає, що останній міг особисто редагувати ту частину, де йдеться про події до 1707 р. Ю. Мицик зазначає, що в першій частині головна увага присвячена історії стародавнього Риму та Візантії. До її джерел він зараховує український хронограф 1-ї або 2-ї редакції та хроніку Ц. Баронія. Серед джерел 2-ї частини дослідник називає власні спогади автора, свідчення очевидців, Київський літопис і «Кройніку о землі Полской» Ф. Софоновича.

Записки з книги В. Ясинського були використані Й. Кроковським, який доповнив їх інформацією про події вітчизняної історії кінця Х – початку XVII ст., а також деякими фактами автобіографічного характеру. Ю. Мицик вважає, що присвячені Київській Русі повідомлення літописця Й. Кроковського базуються на хроніці М. Стрийковського, давньоруському літописі чи літописах, близьких до Іпатіївської та Хлебниківської редакцій Південноруського зводу кінця XIII ст., і київському «Синописі». В основу тієї частини, де йдеться про події української історії XVI – XVIII ст., митрополит поклав свої спогади, повідомлення очевидців, «Кройніку о землі Полской» Ф. Софоновича й Межигірський літопис. Незважаючи на надзвичайну лапідарність і чимало хронологічних неточностей, ця пам'ятка, підкреслює Ю. Мицик, містить ряд цікавих фактів з життя знайомих автору культурних діячів др. пол. XVII – початку XVIII ст. – І. Гізеля, В. Ясинського й М. Дзика.

Характеризуючи обидва літописці як пам'ятки історіографії, вчений зробив важливий висновок, що «Они являются первым образцом кратких летописцев, освещающих события всемирной истории, расширяют наши представления об исторических воззрениях, господствующих в среде ученых Киево-Могилянской коллегии второй половины XVII – начала XVIII в. Сравнив рассмотренные летописцы с более ранними историческими произведениями, можно убедиться в преемственности традиций украинских полемистов и историков еще XVI в.» [14, 37].

У 1978 р. у ВР БАН СРСР (Ленінград) у рукописному збірнику середини XVII ст. Ю. Мицик натрапив на літопис Яна Бінвільського й належним чином оцінив значення своєї знахідки. Дослідник познайомив читача з біографією Я. Бінвільського та визначив структуру твору. У першій частині йдеться про минуле південноруських земель, починаючи від розселення слов'ян і заснування

Києва до 1586 р. Друга присвячена історії Польщі від 550 до 1647 р. І нарешті в останній автор знову повернувся до вітчизняної історії кінця XVI – першої половини XVII ст. «Поділ літопису на три частини, – переконливо доводить Юрій Андрійович, – зумовлено змістом джерел, котрі були у розпорядженні Бінвільського. В основу першої частини літопису покладено «Хроніку Польщі» (1597 р.) Мартина та Йоахима Бельських, на яку Бінвільський неодноразово посилається; в основу другої – маловідомий історичний твір Павла Демитровича «Компедіум», виданий польською мовою у Вільно 1625 р.; третя частина оперта на свідчення «руської хроніки», тобто українського літопису, укладеного не пізніше 1615 – 1619 рр., у якому висвітлювалися події історії Волині й Галичини XV – початку XVII ст.» [15, 232]. На думку Ю. Мицика, автор також використовував «Повість про взяття Цареграда турками», хроніку М. Стрийковського, давньоруський літопис типу Хлебниківського, власні спогади, народні перекази й, можливо, життя Ольги й Володимира.

Дослідник наголосив, що, незважаючи на залежність Я. Бінвільського від першоджерел, останній «не копіює механічно свідчення зарубіжних хронік, а прагне, хоч іноді, можливо, й наївно, критично їх осмислити» [16, 75]. Учений показав, як, даючи відсіч випадкам представників католицько-уніатського табору, літописець наводить факти, що свідчать про героїчне минуле східних слов'ян і високий рівень їхньої культури. Так, Я. Бінвільський переніс до свого твору легенду, за якою завойовник Риму Одоакр (Одоацер) був руським князем; розповів, що польські королі набагато пізніше, ніж руські князі, навчилися грамоти тощо. Причому, «Полемізуючи з ідеологами феодально-католицької реакції, він інколи впадав у крайнощі, поминаючи навіть достовірні свідчення джерел, якщо вони могли бути сприйняті читачами як приниження вітчизняної історії» [15, 233]. (В даному випадку мова йде про невдалий похід Русі на Константинополь – І. Д.). Особливу увагу Ю. Мицика привернули ті фрагменти літопису, що стосуються історії Києва. Я. Бінвільський відносив заснування міста на 430 р.; розглядав Кия тільки як князя, ніде не згадуючи іншу версію «Повісті врем'яних літ», за якою той був перевізником на Дніпрі; вважав Аскольда і Діра законними нащадками Кия, а не «боярами» Рюрика; свідомо вилучив легенду про запрошення варягів. Отже, звільняючи матеріали «Повісті врем'яних літ» від пізніших нашарувань. Я. Бінвільсь-

кий поновлював старокиївську літописну традицію. До важливої інформації дослідник зараховував і переказ про напад на Київ Менглі-Гірея в 1482 р. та свідчення про пожежу, яка сталася в місті 1608 р. Юрій Андрійович також підкреслив, що хоч літописець і дотримувався антикатолицьких і антиуніатських поглядів, проте негативно поставився до козацько-селянського повстання Я. Острянина.

Незважаючи на «тиск» композиційних рамок, Я. Бінвільський виявляв відносно велике зацікавлення минулим литовських і білоруських земель. Тому природною була поява спеціальної статті Ю. Мицика, присвяченої поглибленому вивченню цього питання. У ній охарактеризовано відображення літописцем подій військово-політичної та церковної історії Великого князівства Литовського. Уважний розгляд фонду білорусько-литовських звісток дозволив дослідникові зробити переконливий висновок, що «своєю пролитовською позицією Бінвільський відрізнявся від своїх колег українських літописців XVI- XVIII ст., котрі хоча й не мали особливої ворожнечі до Литви, однак рідко відгукувались про Ягайла, не пропускали нагоди переповісти оповідання вітчизняних літописців добатіївського часу про перемоги над литовцями київських й галицьких князів, про покладення на них данини ликом та віниками тощо» [17, 45]; у 2002 р. професор на належному рівні видав весь текст цієї пам'ятки [18, 60-77]. Як встановив Ю. Мицик, у 1648 – 1655 рр. збірник, що містив український хронограф 1-ї редакції та літопис Я. Бінвільського потрапив до козацького канцеляриста Семена Галуговського (Голуховського). Зацікавившись літописом, останній уклав невеличкий історичний трактат «О російських князтвах і народех їх», де розповів про походження й розселення східних слов'ян, спробував пояснити етимологію назви «Русь». Трактат С. Галуговського та фрагмент з літопису Я. Бінвільського археограф разом з належними історичними коментарями опублікував у збірнику «Писемність Київської Русі і становлення української літератури» [15, 235-244].

У 70-80-х рр. XX ст. у різних архівосховищах увагу Ю. Мицика привернули 2 літописці XVIII ст., яким він присвятив спеціальну статтю.

Історик зробив археографічний опис «Хронографии достопамятных вещей» та її редакції, котра називається «Краткий малороссийский летописец»; встановив, що місцем створення останнього було місто Переяслав. Зіставлення редакцій переконало дослідника

в тому, що вони походять із спільного протографа, який «мав своїм джерелом Чернігівський літопис, близький до 2-ї редакції». Ю. Мицик намагається також прояснити процес укладання літописця Григорія Корташевського. Науковець перерахував усі оригінальні звістки з «Хронографии достопамятных вещей», «Краткого малороссийского летописца» й літописця Г. Корташевського. Слід відзначити й міркування Юрія Андрійовича про значення невеликих за обсягом історико-літературних творів, що «сприяли кращій орієнтації читачів в історичних подіях, полегшували запам'ятовування інформації про них. Такого роду літописці передували тим стислим хронологічним таблицям, котрі і нині можна побачити майже у кожному підручнику з історії». У додатках вміщені «Хронография достопамятных вещей» та літописець Григорія Корташевського.

1984 року Юрій Андрійович увів до наукового обігу «Літописець» Дворецьких – цінну пам'ятку козацького літописання др. пол. XVII ст. У супровідній статті дослідник подав археографічну легенду рукопису й познайомив читачів з біографією київського полковника Василя Дворецького. Вченому вдалося визначити точний час створення пам'ятки (перша половина листопада 1673 р.) Він переконливо показав, що в основі «Літописця» лежить «Кройніка о землі Полской» Ф. Софоновича. Не гірше знав його автор і Львівський літопис М. Гунашевського. Адже останній у др. пол. 1650-их рр. був протопопом у Києві й повинен був бути знайомим з В. Дворецьким. Науковець звернув увагу «на определенное сходство сборника Дворецких и сборника М. Гунашевского, в котором помещена Львовская летопись. Не исключено, что под влиянием знаменитой «Перестороги», единственный список которой находится в составе сборника Гунашевского, названа «Пересторога Україні» в сборнике Дворецких и написаны «Навиты». Видимо, не случайно оба сборника насыщены сентенциями, пословицами, содержат материалы по медицине, астрономии». Джерелом інформації, що стосується фамілії Дворецьких, на думку Ю. Мицика, послужили складені в 1671 – 1672 рр. мемуарні записки В. Дворецького. Науковець вважав причетним до створення «Літописця» та, можливо, інших статей збірника не лише Василя Федоровича, а і його сина Івана. Причому останнього розглядає укладачем остаточної редакції пам'ятки. Дослідник розкрив секрети творчої лабораторії літописця, наголосив на його проросійській орієнтації. На відміну від багатьох своїх

стриманих сучасників «Автор... «Літописця» виступає як лице с чётко определенными политическими симпатиями и антипатиями, стремится дать недвусмысленную оценку историческим событиям и их участникам, а иногда, что особенно важно, пытается постичь причинно-следственную связь явлений» [19, 60-77].

Значну цікавість становить евристична розвідка Ю. Мицика «Невідома редакція «Короткого опису Малоросії» [20], яка містить цінні матеріали для дослідників історичної фабулістики й водночас є важливим кроком на шляху до повноцінного академічного видання пам'ятки. У статті професор подав археографічну легенду, визначив Архівну редакцію як скорочений варіант «Короткого опису Малоросії», вказав на подібність деяких її повідомлень із Чернігівським літописом. Опублікований текст твору супроводжує виконаний на належному рівні науковий коментар.

Стаття про українсько-німецькі зв'язки в галузі історичної думки знайомить нас з горизонтом творчого пошуку, що властивий Ю. Мицику, як досліднику, котрий використовує повний комплекс першоджерел, зокрема й іноземні. Разом з цим дана розвідка свідчить про його особливу увагу до дрібних деталей, на основі яких будуються узагальнення концептуального характеру.

На конкретних прикладах Юрій Андрійович показав, що вплив «Вступу» С. Пуфендорфа на літописи С. Величка й Г. Граб'янки був досить незначним, однак він є безперечним свідченням інтересу тогочасних українських істориків до наукової спадщини своїх німецьких колег. Науковець також пояснив, чому Самійло Васильович намагався висунути на перший план працю німецького автора порівняно з «Wojną domową» С. Твардовського, до якої дійсно активно звертався у своєму творі. «Дело в том, – відзначає Ю. Мицик, – что Величко, как и его предшественники – украинские летописцы XVI – XVII вв. Ф. Софонович, неизвестный автор киевского «Синописа» и др., стремился щегольнуть богатством источниковой базы, знакомством с многочисленными историческими трудами, в том числе и зарубежными» [21, 145].

У навчальному посібнику «Анализ отечественных источников по истории освободительной войны украинского народа 1648 – 1654 гг.» у хронологічній послідовності розглянуто публікації відповідних пам'яток, зокрема й деяких творів літописного жанру. Найбільший інтерес становить характеристика I тому літопису Величка (1926 р. видання), Львівського літопису й Острозького літо-

писця (1970 р. видання) та «Літопису Самовидця» (1971 р. видання) [22, 40-41, 58-61]. Вчений оцінив археографічне оформлення названих публікацій, визначив їх позитивні риси та недоліки, приділив увагу правилам передачі текстів літописних пам'яток. Найзручнішими в застосуванні він визнав розроблені Я. Дзирою спрощені правила транслітерації і сам зазвичай користувався ними на практиці.

Кількох питань, що стосуються українського літописання, Ю. Мицик торкнувся у статті «Формирование и развитие источниковедения освободительной войны украинского народа 1648 – 1654 годов в отечественной историографии (дооктябрьский период)» [23, 116, 118]. Тут він справедливо відзначив, що російський історик Г. Карпов безпідставно заперечував будь-яке значення «Історії Русів» як історичного джерела; дав високу оцінку здійсненому в 1878 р. О. Левицьким виданню «Літопису Самовидця»; згадав про дослідження К. Петрикевичем і Т. Клепацьким джерельної основи твору С. Величка. На жаль, через політичні обставини Юрію Андрійовичу не вдалося повною мірою висвітлити питання, як вивчав і використовував присвячені Національно-визвольній війні літописи М. Грушевський.

У третьому параграфі сьомого розділу монографії «Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття» Ю. Мицик дослідив роль і значення літописних пам'яток у зображенні вищезазначеного періоду вітчизняної історії.

Ми вважаємо правильною й принципово важливою вихідну тезу автора, «що Національно-визвольна війна і викликаний нею ріст національної і державницької свідомості українського народу сприяли посиленню прогресивних тенденцій у розвитку вітчизняної історіографії. Не випадково історичні твори, написані в цей час, мають у собі нові риси, що відрізняють їх не тільки від творів XVI, але й першої половини XVII ст. Таким чином, терміни «літопис», «хроніка» в XVI – на початку XVIII ст. втрачають свою точність і навіть вживаються на Україні і Білорусі як синоніми для визначення однорідних історичних творів» [24, 203, 204].

Проаналізувавши інформаційну насиченість літописних пам'яток, вміщені до них оригінальні повідомлення й історичні погляди авторів, професор виділив ті джерела, які є найважливішими. Це, наприклад, Львівський і Хмельницький літописи, а також твори Ф. Софоновича, Дворецьких, Самовидця й С. Величка. Несамосто-

стійні праці компілятивного характеру, котрі базуються на відомих нині першоджерелах, як і ті, що містять незначну кількість оригінальних звісток, обґрунтовано віднесено до другорядних. Це літопис Граб'янки, «Короткий опис Малоросії», «Зібрання історичне» С. Лукомського, «Короткий опис про козацький малоросійський народ» П. Симоновського та ін.

Окремо слід відзначити, що Ю. Мицик встановив надзвичайно цінний факт з біографії М. Гунашевського, який відіграє велику роль при відтворенні суспільно-політичних поглядів останнього. Як виявляється, автор Львівського літопису був зятем І. Виговського, а тому належав «до поміркованої течії у повстанському таборі, яка не виключала компромісних угод з урядом Речі Посполитої» [24, 205].

На перший погляд може здатися, що основну увагу Юрій Андрійович приділяє розшуку історико-літературних пам'яток і первинній обробці джерельного матеріалу. Однак, у кількох випадках йому доводилося діяти інакше. Наприклад, сама сутність написаної разом з М. Ковальським статті «Украинские летописи» [25, 81-94] вимагала використання синтетичної форми організації та викладу матеріалу. Тут науковці не тільки лаконічно говорять про час, місце складання, авторство, джерела, фактичний та ідейний зміст українських літописів XIV – XVIII ст., а й роблять глибокі висновки про еволюцію історико-літературних творів на тлі загального розвитку вітчизняної історіографії. Хоч дана розвідка певним чином узагальнювальна і підсумовує науковий доробок Ю. Мицика як дослідника пам'яток літописного жанру, однак через тиск тодішніх політичних обставин її концептуальна база вимагає доповнень, уточнень і подальшого вдосконалення.

Українським літописам XVII ст. Юрій Андрійович присвятив спеціальний навчальний посібник. У ньому розказано про історію походження, охарактеризовано джерела, визначено оригінальні повідомлення й розглянуто суспільно-політичні погляди авторів 22-х літописних творів. Дослідник також накреслив картину зв'язків між пам'ятками історичної думки, показав їх вплив на історіографію XVIII ст. Відразу ж відзначимо, що посібник наповнений численними зауваженнями та висновками, які завжди з'являються під час вивчення об'ємного і значною мірою неопрацьованого матеріалу. Однак обсяг нашої статті не дозволяє запроваджувати всі результати дослідницької діяльності Ю. Мицика, котрі знайшли відображення в даному виданні. Тому, здається, буде доцільнішим зосе-

редитись лише на основних, найцікавіших положеннях посібника і на проблемах, які вони породжують.

Не виключаючи інших варіантів класифікації, Ю.А. Мицик запропонував поділити українські літописи XVII – XVIII ст. на твори узагальнюючого характеру (із вітчизняної історії, із всесвітньої історії, так звані «козацькі літописи») і місцеві літописи.

На сторінках посібника читач може познайомитись з аргументованою гіпотезою про авторство «Синопису». Ще раніше дослідник спростував версію, за якою дану пам'ятку склав І. Армашенко. Через разучу невідповідність історичних концепцій, на переконливу думку вченого, автором «Синопису» не міг бути й Ф. Софонович. Так, якщо Ф. Софонович дотримувався теорії «Галич – другий Київ», присвятив історії Галицько-Волинського князівства третину «Кройніки о Русі», то автор «Синопису» відвів зображенню подій у Галицько-Волинському князівстві лише кілька сторінок. Якщо у «Кройніці» всіляко звеличується Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир, то в «Синописі» - Києво-Печерська лавра. Юрій Андрійович підтримує думку тих учених, за якою третій претендент на авторство – І. Гізель у кращому разі міг бути тільки редактором твору. Натомість, визначивши основні риси історичної концепції економа Києво-Печерської лаври Пантелеймона Кохановського (уславлення Києва як найбільшого релігійного центру Східної Європи, невпинне звеличення Києво-Печерської лаври, велика зацікавленість історією Північно-Східної Русі й Московської держави, інтерес до історії Османської імперії), Ю. Мицик дійшов висновку, що вони «в точности совпадают с теми, которые запечатлены в «Синописе» [26, 27]. Переносячи до своїх компіляцій частини «Кройніки» Ф. Софоновича, П. Кохановський не називав імені їх автора. Аналогічну картину спостерігаємо і в «Синописі», де, як правило, до посилань занесені прізвища творців використаних джерел. «Наконец, – пише Юрій Андрійович, – называя одну из своих компиляций «Обширным Синописом Руским», Кохановский видимо хотел подчеркнуть, что она будет продолжением работы, начатой в 70-е гг. XVII в. (издания «Синописа» 1674, 1678, 1680 гг.), и раскроет на более широком материале те идеи, которые были запечатлены в первом печатном историческом произведении» [26, 27].

Ю. Мицик висловив здогад, що перед тим, як потрапити до «Обширного Синопису Руського», «Повість, ведлуг нікоторых му-

дрых людей, откуль початок свой и назвиско взяли козаки» була відредагована Ф. Софоновичем [26, 28]. Адаже під час скорочення вступу до «Скарбниці» І. Галятовського були пропущені релігійно-риторичні пасажі, що не було властивим для П. Кохановського. По-друге, редактор вилучив і похвалу І. Самойловичу. А, як відомо, ігумен Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря недолюблював цього гетьмана Лівобережної України.

У 1972 р. у ВР ЦНБ АН УРСР дослідник розшукав новий список українського хронографа 2-ї редакції, складений під час правління польського короля Владислава IV (1632 – 1648 рр.). Це дало йому змогу зробити важливі висновки, «что 2-я редакция украинского хронографа сложилась не позднее середины XVII в. и что Л. Боболинский, писавший в 1699 г., был лишь создателем нового предисловия, но никак не автором хронографа» [26, 32]. Проведений Ю. Мициком текстуальний аналіз засвідчив, що Київський список є не тільки найранішим, але й найближчим до оригіналу. Оскільки до джерел пам'ятки належить хроніка О. Гваньїні в польському перекладі М. Пашковського (1611 р.), то, логічно міркує дослідник, 2-а редакція могла бути створена у період з 1611 до 1648 р.

На середину 70-х рр. XX ст. джерельна база пам'ятки була охарактеризована лише частково. Активно зайнявшись джерелами хронографа 2-ї редакції, Ю. Мицик суттєво доповнив здобутки своїх попередників – М. Улащика, О. Рогова й М. Ковальського. Зокрема, йому вдалося довести, що автор хронографа також використовував «Нестора», «Хроніку всього світу» М. Бельського, Києво-Печерський патерик, «Четї-Мінеї» та «Компедіум» П. Демитровича.

Ряд доказових новаторських думок знаходимо у структурному підрозділі посібника, котрий присвячений Київському літопису. Наприклад, розглянувши додатки невідомого автора до збірника О. Лазаревського, Ю. Мицик зробив висновок, що в них «впервые в украинской историографии XVII в. заметны некоторые черты переходного периода. Так, здесь зафиксирован отход от хронологической последовательности изложения, цитируются документы, автор ведет даже диалог с читателем, призывает последнего к изучению истории... Кроме того, он уделяет большое внимание стилю повествования...» [26, 37]. Спогади Б. Балики «О Москві и о Дмитрию, царіку московском ложном», з точки зору Ю. Мицика, є не тільки унікальним свідченням очевидця подій, а й першою в національній

історіографії спробою створення історичної повісті. А поява і розвиток нового жанру історичних творів – історичної повісті – також є питомою ознакою перехідного періоду. Ознайомлення із замітками монаха Кирила Івановича, що охоплюють події 1612 – 1620 рр., привело вченого до надзвичайно цікавого висновку про зародження на початку XVII ст. українського історичного краєзнавства.

Ретельна проробка різноманітних списків і редакцій Острозького літописця дозволила Ю. Мицику дослідити не тільки складний комплекс зв'язків, впливів і взаємовпливів тексту, а й висловити оригінальні погляди стосовно їх авторства, часу, місця складання тощо.

У ВР НБ ім. В. Г. Короленка науковець виявив ще один список опублікованої С. Розановим редакції Острозького літописця. Він охоплює події 1500 – 1621 рр. і є більш справний, ніж надрукований. Велике значення для джерелознавства має успішно розв'язане Ю. Мициком питання про генетичний зв'язок між Острозьким літописцем і «Крехівською кройнікою». Текстуальний аналіз показав, що остання є скороченою редакцією Острозького літописця, близькою до Харківської. Незважаючи на більшу наукову цінність Харківської редакції, деякі фрагменти хроніки краще зберегли текст оригіналу. Ю. Мицик також реконструював механізм укладання «Крехівської кройніки». «Неизвестный редактор, – пише Юрій Андрійович, – сделал «для памяти» выписки из хронографа 1-й редакции и прилагавшегося к нему протографа Острожского летописца. В результате образовалось две части. В первой были помещены события от «Сотворения мира» до смерти князя К. Острожского в 1608 г. Большой интерес представляет вторая часть, охватывающая события 1497 – 1615 гг. (ядро памятника) и 1646 – 1649 гг. (позднейшие приписки)» [26, 41].

Учений встановив, що Харківська редакція є більш ранньою, ніж Музейна, яку опублікував М. Тихомиров, і краще зберегла текст втраченого оригіналу. Про це свідчить точніша передача інформації з джерела Острозького літописця – «Хроніки Польщі» Мартина та Йоахима Бельських. Науковець відзначив відмінності Музейної редакції від Харківської. Визначивши уривки, що належать перу автора Музейної редакції, Ю. Мицик висловив цікаві міркування стосовно його особи та історичних поглядів. У загальних рисах досліднику вдалося окреслити і постать укладача Харківської редакції. Висунуте ж ним припущення, ніби оригінал Острозького

літописця був створений не в Острозі, а в Острополі, вимагає, на наш погляд, підкріплення додатковими переконливими аргументами.

Виклад матеріалу про відкриту Ю. Мициком пам'ятку «На герб ясневелможных княжат Корецких» ведеться на ґрунті концепції тісних взаємозв'язків української, польської та литовської історичної літератури. Незважаючи на відсутність кінця твору, дослідник встановив, що він був присвячений останньому представнику роду Корецьких – Самуїлу-Каролу (1621 – 1651 рр.). Отже, за всіма ознаками, «На герб» було написано в 1640-х рр.

Кілька важливих відомостей знайде читач і на тих сторінках посібника, де йдеться про джерельну основу Межигірського літопису, хоча деякі з них і носять дискусійний характер. Маємо на увазі занадто категоричний висновок про вплив «Кройніки» Ф. Софоновича на Межигірський літопис. Як встановив Ю. Мицик, деякі звістки із останнього про переяславські події 1633 – 1645 рр. збігаються з відповідними повідомленнями С. Величка. «Сходство приведенных выше известий, – продовжує міркування Юрій Андрійович, – следует объяснить использованием общего источника, в котором речь шла о переяславских событиях чисто местного значения. Таким источником была по всей вероятности Переяславская «кроничка», на которую ссылается один раз Величко» [26, 62]. А ось твердження, ніби з цієї кронічки до Межигірського літопису потрапили ще й оповідання про козацько-селянські повстання та воєнні походи 20 – 30-х рр. XVII ст., видається нам дещо сумнівним.

У 1988 р. Ю. Мицик розробив спеціальний план публікації українських літописів [27, 53-56]. Вся серія повинна була складатися з дванадцяти томів. Передбачалося, що вона міститиме широкий спектр творів цього жанру від Іпатіївського літопису й до невеликих місцевих літописів XVIII ст. Хоч через несприятливі матеріальні умови ці наміри так і не були реалізовані, проте «было бы неверно исследуя процесс (а не итоги) издательской работы, ограничиваться рассмотрением, как это обычно делается, осуществленных изданий. Подчас незавершенные работы и замыслы больше дают для понимания «внутренних пружин» деятельности, чем готовые труды, скрывшие бури научного поиска под ровной поверхностью своих страниц» [28, 21].

У рецензії на монографію О. Апанович «Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. Исторические сборники» (К., 1983. –

206 с.) [29, 98-104]. Ю. Мицик підкреслив оригінальні спостереження Олени Михайлівни та дав високу оцінку її новаторським висновкам, гіпотезам і узагальненням. Виявивши громадянську мужність, він позитивно відгукнувся про видання, автора якого радянська номенклатура вважала політично неблагонадійною особою.

Наслідком багаторічної праці стали упорядкування і переклад «Хроніки європейської Сарматії» О. Гваньїні [30], котра користувалася величезною популярністю серед української інтелігенції XVII – XVIII ст. Дане видання значно полегшує роботу науковців, котрі займаються дослідженням вітчизняної історіографії вищезазначеного періоду.

Значний інтерес для вивчення боротьби православного населення Речі Посполитої проти унії та католицизму становлять відомості Віленського літописця 1631 р. Ю. Мицик виявив його 1994 року в неописаній частині фамільного архіву князів Радзивилів, що зберігається в АГАД. Науковець визначив час складання та джерела твору. Він наголосив на тому, що православні могли використовувати літописець як історичну довідку, коли вони добивались офіційного визнання своєї відродженої ієрархії та повернення частини церковного майна. У 2009 р. професор надрукував написаний польською мовою оригінал пам'ятки разом з українським перекладом і стислим коментарем [31].

Про широту евристичного пошуку Ю. Мицика переконливо свідчить кількість виявлених історичних пам'яток, переважна більшість яких була ним же й опублікована. Це коротка редакція «Кройніки о землі Полской» та її копія, знята Г. Покасом, Київський список 2-ї редакції Чернігівського літопису, літописець з рукопису В. Ясинського, літописець Й. Кроковського, літопис Я. Бінвільського, трактатик «О російських князтвах і народех їх» С. Галуговського, «Хронография достопамятных вещей» та її редакція під назвою «Краткий малороссийский летописец», літописець Г. Карташевського, Харківський список українського хронографа 1-ї редакції, Київський список українського хронографа 2-ї редакції, фрагмент польської частини українського хронографа 2-ї редакції з ВР ДПБ ім. М. Є. Салтикова-Щедрина, Харківський список Харківської редакції Острозького літописця, «На герб ясневелможных княжат Корецких», Віленський літописець 1631 р., літопис Загоровського монастиря, «Записки, касающиеся Киево-Печерской лавры»

та деякі інші (тут не подаємо характеристики ряду виявлених Ю.Мициком польських хронічок XVI - XVIII ст.).

Дослідження Ю. Мицика у сфері літописознавства за формою поділяються на монографії, статті в наукових збірниках і журналах, навчальні посібники, рецензії та публікації джерел. Кілька статей він умістив і до енциклопедій [31].

Хронологічно значна частина розглянутих нами праць була створена в роки застою. Однак, незважаючи на певну данину офіційній марксистській ідеології, вони не заплямовані вульгарно-соціологічними фальсифікаціями. Оскільки вчений використовував, у першу чергу, класичні методи джерелознавчого аналізу, то кожна його студія є самодостатньою і має свою наукову вартість. Всупереч політичному тиску саме завдяки таким подвижникам, як Ю. Мицик, у часи «сусловщини» остаточно не перервалася традиція дослідження пам'яток української історіографії XVI – XVIII ст.

Загалом розглянутий нами творчий доробок професора у сфері вітчизняного літописознавства рясніє незаперечними новаціями і свідчить про непересічну творчу майстерність історика. Що ж до дискусійності деяких висунутих ним положень, то вона лише стимулює подальший науковий пошук і наближає нас до розкриття об'єктивної істини. Таким чином, Ю. Мицик безумовно належить до найвидатніших сучасних дослідників українського літописання.

Література:

1. Мыцык Ю. А. Влияние «Кройники» Феодосия Софоновича на киевский «Синопис» // Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1972. – С. 129-136; Його ж. «Кройника о початку и назвиску Литвы» Феодосия Софоновича и ее источники // Некоторые вопросы социально-экономической и политической истории Украинской ССР. – Днепропетровск, 1973. – Вып. 4. – С. 158-167; Його ж. «Кройника» Феодосия Софоновича в історичній літературі // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1973. – Вип. 6. – С. 127-141; Його ж. «Кройника о земли Полской» Ф. Софоновича как источник по истории народно-освободительных движений XVII в. в Восточной Европе // Вопросы рабочего и национально-освободительного движения. – Днепропетровск, 1974. – Вып. 1. – С. 164-169; Його ж. Вопросы изучения «Кройники» Феодосия Софоновича в историографии // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1975. – Вып. 2. – С. 76-92; Його ж. К вопросу о достоверности источ-

ников «Истории Российской» В. Н. Татищева («Кройника» Ф. Софоновича и «История Российская») // Некоторые вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1976. – Вып. 3. – С. 31-37; Його ж. Феодосій Софонович – видатний представник історичної думки XVII ст. (300-річчя з дня смерті) // УІЖ. – 1977.

№ 12. – С. 113-115; Його ж. История Литвы в освещении украинского хрониста XVII века // Материалы межресп. науч. конф. по источниковедению и историографии народов прибалтийских респ. Советского Союза. – Вильнюс, 1978. – С. 66-71; Його ж. Вопросы публикации текста «Кройники» Феодосия Софоновича // Анализ публикаций источников по отечественной истории. – Днепропетровск, 1978. – С. 58-74; Його ж. «Кройника о землі Полскої» Ф. Софоновича про визвольну війну українського народу 1648 – 1654 рр. і воз'єднання України з Росією // УІЖ. – 1979. - № 6. – С. 116-123; Його ж. Історія Київської Русі у висвітленні українського хрониста XVII ст. Феодосія Софоновича // Київська Русь. Культура, традиції. – К., 1982. – С. 103-109.

2. Мицик Ю. А. Феодосій Софонович – видатний представник історичної думки XVII ст. ...

3. Феодосій Софонович. Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992.

4. Мыцык Ю. А. «Кройника» Феодосия Софоновича как исторический источник и памятник украинской историографии XVII века. Автореф... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1975.

5. «Кройника о початку и назвиску Литвы» Феодосия Софоновича и ее источники...

6. Мыцык Ю. А. «Кройника о земли Полскої» Ф. Софоновича...

7. Мыцык Ю. А. К вопросу о достоверности источников «Истории Российской» В. Н. Татищева...

8. Мыцык Ю. А. История Литвы...

9. Мицик Ю. Історія Київської Русі у висвітленні українського хрониста...

10. Мицик Ю. А. «Кройника о землі Полскої» Ф. Софоновича про визвольну війну українського народу 1648 – 1654 рр. ...

11. Грушевский М. С. Самовидец Руины и его позднейшие отражения // Труды института славяноведения АН СССР. – Л., 1932. – Т. 1.

12. Пушкарев Л. Н. Источниковедение // Советская историческая энциклопедия. – М., 1965. – Т. 6.

13. Чернігівський літопис (Підготовка до друку, передмова і коментар Ю. Мицика) // Сіверянський літопис. – 1996. - № 4. – С. 105-106.

14. Мыцык Ю. А. Украинские краткие летописцы конца XVII – начала XVIII в. // Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1978.
15. Мицик Ю. А. Історія Київської Русі у висвітленні українських літописців XVII ст. Семена Галуговського та Яна Бінвільського // Писемність Київської Русі і становлення української літератури. – К., 1988.
16. Мицик Ю. А. Відображення деяких подій з історії Києва в літопису Яна Бінвільського // Український історичний журнал. – 1982. – № 2.
17. Мицик Ю. А. Історія Великого князівства Литовського в літопису Яна Бінвільського // Мицик Ю. *Albaruthenica*. Студії з історії Білорусі. – К., 2009.
18. Мицик Ю. Літопис Яна Бінвільського // Національний університет «Кієво-Могилянська Академія». Наукові записки. – К., 2002. – Т. 20. Історичні науки. – Ч. 2.
19. Мицик Ю. А. Історія Великого князівства Литовського в літопису Яна Бінвільського // Мицик Ю. *Albaruthenica*. Студії з історії Білорусі. – К., 2009.
20. Мицик Ю. А. Невідома редакція «Короткого опису Малоросії» // Істориографічні дослідження в Україні. – К., 1999.
21. Мыцык Ю. А. К вопросу об украинско-немецких связях в области исторической мысли XVII – XVIII вв. (Г. Грабянко, С. Велико и С. Пуфендорф) // Вопросы германской истории и историографии. – Днепропетровск, 1976.
22. Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А. Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648 – 1654 гг. – Днепропетровск, 1986.
23. Мыцык Ю. А. Формирование и развитие источниковедения Освободительной войны украинского народа 1648 – 1654 годов в отечественной историографии (дооктябрьский период) // Теория и методика историографических и источниковедческих исследований. – Днепропетровск, 1989.
24. Мицик Ю. А. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. – Дніпропетровськ, 1996.
25. Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А. Украинские летописи // Вопросы истории. – 1985. – № 10.
26. Мыцык Ю. А. Украинские летописи XVII века. – Днепропетровск, 1978.

27. Мицик Ю. А. Про публікацію пам'яток українського літописання // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доповідей республіканської наради. Грудень 1988 р. – К., 1988.

28. Чирков С. В. Некоторые проблемы развития русской археографии в начале XX века // Археографический ежегодник за 1983 год. – М., 1985.

29. Мыцык Ю. А. Новое исследование украинского летописания XVII – XVIII веков // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. – Днепропетровск, 1984.

30. Олександр Гваньїні. Хроніка європейської Сарматії / Упоряд. та переклад з польської о. Ю. Мицика. – К., 2009. – 2-е вид. – 1008 с.

31. Мицик Ю. А. Короткий опис Малоросії // Українська радянська енциклопедія: У 12-ти т. – К., 1980. – Т. 5. – с. 424; Його ж. Козацькі літописи // Українське козацтво. Мала енциклопедія. – К.-Запоріжжя, 2002. – С. 248-249; Його ж. Літопис Величка // Українське козацтво. Мала енциклопедія. – К. – Запоріжжя, 2002. – С. 293-294; Його ж. Літопис Самовидця // Там само. – С. 294-295; Його ж. «Літописці Волині і України» // Там само. – С. 295; Його ж. Козацькі літописи // Енциклопедія історії України. – К., 2007. – С. 425-426; Його ж. Короткий опис Малоросії // Там само. – К., 2008. – Т. 5. – С. 185-186.

Ігор Гирич
к.і.н. (Київ)

Юрій Мицик: вчений з громадянською позицією

Вже не одне десятиліття ведуться дискусії про те, чи має науковець бути відгородженим від суспільства у вежі зі слонової кістки, чи активно реагувати на сучасне йому політичне життя. Чи може бути вчений об'єктивним, якщо бере безпосередню участь у політичних дискусіях, якщо реагує на недуги суспільного життя у пресі, не залишається стороннім глядачем в абсурді щоденного життя? Питання це більше риторичного порядку. Хоч, беручи українську ситуацію, знайдеться чимало професійних істориків, які ствердять неприпустимість поєднання історичної науки з викликами сьогодення. Вони відразу пригадають „добрі” радянські часи, коли історики лише обслуговували ідеологічний відділ ЦК комуністичної партії.

Проте історики не тільки виконували завдання, які спускала їм для виконання влада. М.Костомаров, М.Максимович, В.Антонович, М.Грушевський, Д.Дорошенко, В.Липинський офіційну владу не обслуговували, хіба можна сказати, що виконували певне соціальне замовлення окремих суспільних верств. Вони служили певній політичній ідеї, підпорядковуючи свої наукові розробки політичній меті – виокремленню з Російської та Австрійської імперій нової України. Чи маємо ми їм дорікати в необ'єктивності, заангажованості і т.п. гріхам. Зрештою їм протистояли інші вчені-історики з протиборчого національного табору, які мали державну підтримку і заперечували саму можливість постулату про українську окремішність. Згадаємо лише російських істориків і філологів І.Філевича, Т.Флорінського, В.Іконникова, О.Соболевського, Ю.Кулаковського, І.Линниченка. Ці вчені так само добровільно вступали в полеміку з українського питання, але по стороні російського імперського погляду на вищезазначену проблему.

Польською політикою так само рухали їхні національні історики: Й.Лелевель, Ф.Смолька, Ю.Шуйський, М.Бобжинський. І для поляка це є річчю не лише нормальною, а вітається громадською opinio, додає цим постатям додаткових плюсів, як не лише вченим, а й громадським діячам.

Сучасна українська політика багата на істориків за фахом. Згадаємо лишень В.Литвина, Д.Табачника та М.Томенка. Список насправді дуже довгий і продовжувати його не має сенсу. Ці люди вже стали політиками і перестали бути науковцями у спеціальному смислі цього поняття. А чи має сучасний історик цікавитися теперішнім громадським життям, бути речником певних суспільних ідей. На жаль в цьому питанні ми не Росія і не Польща та й не країни Європи. Якщо там історикам дозволяють політичні обставини з головою пірнати у чисту науки, то українським колегам на жаль доводиться в силу невиробленості світогляду і непевності національних уподобань нашої керівної у державі еліти та неосвіченістю самої громади, займатися не прямою своєю справою – бути арбітром певних дій влади у царині культурно-освітньої політики та ідеології.

Історик Юрій Мицик один з небагатьох активних гравців на шахівниці історіософських стратегій сучасної України. Він активно заангажований у історичну публіцистику, де виконує невдячну роботу історичного контрпропагандиста, включається у полеміку і реагує на численні фальсифікації і викривлення української історії як у писаннях російських істориків так і працях місцевих істориків, які досі сповідують схему російської історії для України. Він має яскравий стиль історичного публіциста-полеміста, вміє знайти вдалий образ, компаративістичне порівняння, бути дотепним і їдким, пристрасним і переконливим. Його статті в „Українському слові”, рецензії в „Українському археографічному щорічнику” є зразками довершеного історико-публіцистичного жанру.

Захоплення нинішніх істориків модними течіями західної історіографії, зокрема постмодернізмом, закінчуються зневажливим ставленням до національної історіографії та до історичного позитивізму. Ю.Мицик належить до тих істориків, який ніколи не зраджує традиційній класичній українській історіографії, стоїть на сторожі дбайливого й поважного ставлення до її найкращих здобутків, вступає в суперечку з науковцями, які закликають до відкинення „на смітник історії” ніби застарілу історіографію національно-демократичного спрямування, яка, як вони вважають, віджила свій термін придатності. Пригадуються відразу його статті у журналах „Історія України в школі”, газетах „Історія Україна”, Дзеркало тижня” та ін., присвячених проблемах викладання історії в школі. У них Ю.Мицик ставить питання чи варто відмовлятися від низки став-

ших наріжним каменем історіографії думок, що формують історичне мислення нової генерації українців, чи варто відмовлятися від усталеної періодизації і ключових месиджей минулого, щоб догодити тим історикам, що часто-густо лише пристосовуються до європейських вимог історіописання.

В цьому сенсі думки Ю.Мицика часто здаються такими, які йдуть проти течії, проти майнстріму сучасного моменту, коли Україна, включаючись до світового простору має нібито за логікою речей відмовитися від власної оцінки історії для цивілізаційного, буцімто, „об’єктивного” ставлення до минулого. Українцям, приміром, пропонується не захоплюватися козакофільством, скептичніше ставитися до козацького періоду своєї історії; знову як і в часи А.Скальковського радиться засудити гайдамаччину, оцінити її лише як сліпий грабіж, розбій і бандитизм несвідомих селянських мас, який під собою не мав жодної ідейної основи, спиняв „культурегерську” місію польських землевласників на українських теренах. Ю.Мицик активно полемізує з цими думками, відкидає безкритичне наслідування досвіду класичної західної історіографії, наголошуючи, що відмова від українських пріоритетів в викладанні історії призведе до зникання і так не розвиненого національного інстинкту серед школярів і зрештою до виховання манкуртів, чого власне і добивається, передусім російська суспільно-політична думка, яка сьогодні ґрунтується на неоімперській ідеологічній доктрині часів президента, а тепер прем’єра В.Путіна.

Юрій Андрійович неодноразово слушно писав і казав з трибуни різних форумів, що „святе місце порожнім не буває” Коли ми відмовляємо у актуальності українській історіографічній схемі, на її місце відразу приходять або російська або польська національні історіографії в новій, привабливішій упаковці (або в кращому разі усереднений європейський погляд на нашу історію). А це означає попадання історії України поновно у ту саму пастку, з якої вона з трудами виборсалася після 1991 року. Російська та польської централістично-великодержавницькі парадигми знову можуть опанувати розумом українських істориків. На жаль і європейська точка зору далека від об’єктивності. В Європі на нас дивляться як такого собі чергового „молодшого брата” – невдаху, який нічого не дав до культурної скарбниці європейської цивілізації.

Ю.Мицик не втомлюється повторювати, що небезпека ідеологічного „неоколоніалізму” криється і в системі західного, грантона-

дання, через яку історики заможних країн досягають історіософського впливу на мізки українських істориків, які сідають на стипендійну „голку” і вимушені свідомо або підсвідомо відпрацьовувати одержані гроші.

Саме Ю.Мицика можна назвати найвідданішим оборонцем козацької складової української історії XVI - XVIII ст. Сьогодні теза про державотворчу позицію козацької старшини підважують багатим фактичним матеріалом, що свідчить про руїнницьку вдачу козацьких ватаг, про постійні наїзди і напади на міста, про нищення культурних цінностей великих осередків в панських маєтках і магдебургських осередках. Ця проблематика багато удокоментована, бо збереглося діловодство постраждалої сторони – польської держави, натомість мало заховалося документів козацтва, яке б висвітлювало події зі своєї точки зору. Безумовно Річ Посполита, як і царська Росія були визначними державами, що залишили по собі потужний культурний спадок, але чи варто нам бути патріотами цих держав. Чи такими вони вже були довершеними, якщо частина суспільства підняла проти них війну і привела ці держави до загибелі.

Можливо у деяких моментах Ю.Мицик і займає крайню позицію, цілком відмовляючи в необхідності переробки шкільних програм, сумніваючись в корисності інформації у підручниках позитивів життя польсько-литовсько-білорусько-українського суспільства у XVI - XVIII ст. Та, думається, для збереження історичного паритету, його позиція дозволяє виробити виважену середню лінію, при якій, без втрати козацького компонента історії, більше уваги можна було б приділити українській історії в межах Речі Посполитої. Нова генерація українців повинна розуміти мотивування дій української шляхти, з повагою відноситися до магнатських родів Острозьких, Вишневецьких, Кіселів тощо. Але разом з тим в зударі з польським королем, у битві при Берестечку, наші симпатії не можуть не бути по стороні війська Богдана Хмельницького. Так само як симпатії поляків будуть завжди на боці короля Яна Казимира.

Громадська позиція Ю.Мицика проявилася й у ставленні до української церкви. Отець Юрій є ревним прихильником Київського патріархату, виконує свій обов'язок українського пастора при знаменитій домовій церкві Благовіщення на території Києво-Могилянської академії. І на тему історії церкви він не раз звертався у своїй публіцистиці, практичній діяльності, у численних публічних виступах на диспутах і круглих столах.

Юрій Мицик при всій своїй завантаженості професора Могилянки, завідувача відділом Інституту української археографії та джерелознавства, зрештою священика, - знаходить час вести просвітні щотижневі передачі на державному радіо „Культура” Він запрошує на свої прямі ефіри науковців і громадських діячів. Вчить слухачів за кожною дією влади і критиків української політики бачити політичну зацікавленість тих сил, яких лякає українська ідея та постання справжньої національної державності на українських землях.

Незамінним є Юрій Андрійович під час диспутів на конференціях і круглих столах. Пам'ятаю, як п'ять років тому, коли відзначали 350-річчя Переяславської Ради і російський культурний центр у Києві запросив для полеміки українських істориків. Т.Чухліб, В.Брехуненко і Я.Федорук у першу чергу розглядалися на всі боки, чи прийшов на зустріч Ю.Мицик. І коли побачили, то заспокоїлися. Український гурт матиме доброго заступника свого інтересу. Він не буде мовчати, коли про облудне «братське возз'єднання» буде говорити російська сторона. Так власно і сталося. У відкритій суперечці Ю.Мицикові не має рівних, він може полемізувати відразу з десятками людей.

Не всі позитивно сприймають форму подачі своїх думок Ю.Мициком. Пристрасність у висловах має яскравий вертепний, ярмарково-балагульський характер, що межує із бурлескно-театральним стилем викладу і простацько-побутовим рівнем інтерпретації тої чи іншої проблеми. Але з Юрієм Андрійовичем на конференції завжди цікаво і весело. Останнє моє враження – конференція НТШ і Львівської філії І-ті української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАНУ, присвячене трьохсотріччю з дня смерті І.Мазепи. Натомлені учасники наукових засідань завжди прокидалися, коли під час дискусії на трибуну виходив Ю.Мицик і картинно, з великим гумором пафосом і дотепом плямував різних ворогів України та їхніх підголосків.

Ю.Мицик людина з великим темпераментом і експресивністю завжди буде там, де потрібне слово агітатора і полеміста. Він ніколи не стане (та й чи потрібно) лише кабінетним вченим, а буде виразником українського наукового інтересу.

Олексій Лазько
фундатор «Інституту Україніки» (Дніпропетровськ)
Ірина Довгалюк
керівник «Інституту Україніки» (Дніпропетровськ)

Людина в історії, історія в людині

«Людина – це стиль», – колись було сказано європейським класиком.

В далекі тепер від нас роки хрущовської відлиги і брежнєвського застою, після виходу роману Олесь Гончара «Собор», серед студентства стало відомим ім'я та прізвище: Юрія Мицика. Іван Сокульський – чудовий український поет і мужній автор знаменитого «Листа творчої молоді Дніпропетровська», згадував, що тоді на історико-філологічному факультеті Дніпропетровського Державного Університету другокурсник Юрій Мицик прагнув організувати диспут за цим романом О.Т.Гончара. Але обговорення не відбулося через утиски КДБ, що лютувало в Дніпропетровську особливо жорстоко, винищуючи вільнодумство, як тоді говорили «на корню». –

І ось лише нещодавно оприлюднене документальне підтвердження факту нонконформісткої поведінки Юрія Мицика. У 74 – му примірнику культурологічного альманаху «Хроніка 2000» під назвою «Дніпропетровськ: виміри історичної долі» опубліковані листи і документи про «Собор» Олесь Гончара. Серед інших таких:

«22 мая 1968 г. Информационное сообщение управления
КГБ при Совете Министров УССР по Днепропетровской области
первому секретарю Днепропетровского обкому КПУ О.Ф.Ватченко
про подготовку несанкционированного диспута по роману
О.Т.Гончара «Собор»
на историко-филологическом факультете Днепропетровского
государственного университета

Оперативным путём нами получены данные о готовящемся диспуте по роману О.Гончара «Собор» на историко-филологическом факультете госуниверситета.

Проверкой установлено, что 20 мая с.г. студенты 2 курса исторического отделения Мыцик и Лаврищев без ведома преподавате-

лей и общественных организаций факультета вывесили объявление о том, что диспут состоится 22 мая в 19 часов. Узнав об этом, на курс пришёл декан факультета профессор Павлов Ф.С. Во время беседы студенты начали бросать реплики, что у нас не разрешают свободно высказывать своё мнение. Почему, мол, «Открытое письмо» студентов 1 курса с отрицательной рецензией на «Собор» опубликовали, а положительных рецензий в газетах не помещают. Само это письмо сфабриковано, ибо кое-кто из авторов его якобы признался, что романа вовсе не читал. Павлов начал успокаивать студентов, пообещав им, что, если они настаивают на проведении диспута, то он им разрешит, но только у себя на курсе.

Об этом факте нами проинформированы секретарь парткома и ректор ДГУ. Парткомом и ректором университета принято решение: 22 мая с.г. диспут не проводить. Если же студенты будут настаивать на проведении диспута, то тщательно его подготовить на начало июня 1968 года, предварительно согласовав вопрос в обкоме КП Украины.

Нами взяты в проверку Мыщик и Лаврищев, а также проводятся мероприятия по выявлению лиц из числа студентов, которые, возможно, вынашивают нездоровые намерения.

Сообщаем в порядке информации.

Начальник Управления КГБ при СМ УССР
по Днепропетровской области Мажара».

Можливо, «Собор», Олеся Гончара цей «орлиний, соколиний роман – набат», за висловом Григорія Тютюника, став для Юрія Мицика камертоном у його житті та становленні видатного вченого, історика і патріота, виробивши стиль самого життя?

Колеги, друзі і прихильники Ю.Мицика ще чимало напишуть про його діяльність археографа, історика української церкви, громадського діяча, адже він постать яскрава. А його земляки із Дніпропетровська та Запоріжжя, визначаючи масштабність вченого, вдячні йому за чудові краєзнавчі розвідки з історії Придніпров'я. Тому варто зупинитись хоч побіжно на деяких напрямках доробку автора багатьох монографій та книг.

...Людина завжди пов'язана з землею, де вона народилась і виросла, де навічно залишаються могили її предків. Тому дуже важливо знати історичну правду. Зокрема, чи існувало (на нашій при-

дніпровській землі так зване «Дике поле»?». Своїми дослідженнями Юрій Мицик спростовує цей невдалий, як на його думку, термін, і, навпаки, пише про багате історичне життя нашого краю у сиву давнину. Наприклад, у розвідці «Наш край очима літописців» Ю. Мицик зібрав багато свідчень про нашу землю ще за античних часів. Він згадує і Геродота, і видатного візантійського правителя Костянтина Багрянородного. Але особливо звертає увагу на свідчення Нестора – літописця про наш край, ретельно їх досліджуючи:

«...тоді (за часів Нестора – Ю.М.) наш край перебував на південному кордоні батьківщини. Протягом тривалого часу кордон між Руссю – Україною та Подем Половецьким (Дешт і Кіпчак) йшов від сучасного Дніпропетровська рікою Оріллю (Зрель, Угол) приблизно до сучасної Котівки, а далі – майже прямою лінією – на північний схід через сучасний Харків. На Правобережжі кордон проходив південніше Дніпропетровська берегом Дніпра аж до Базавлука, а далі знов переходив на лівий берег Славутича, залишаючи гирло Дніпра, так зване Білоберіжжя, в руках наших предків. Тут на 12 кілометрів нижче сучасного Херсона, стояло відоме місто Олешія, яке певний час у 11 –13 ст. було потужним містом, ймовірно, центром однойменного князівства. Власне, велике поселення, а за думкою деяких дослідників навіть місто, стояло і на території нинішнього Дніпропетровська, на так званому Огрінському півострові біля впадіння р. Самари до Дніпра (тепер Самарський район м. Дніпропетровська)». Досить сказати, що в XII столітті це поселення тяглося смугою понад Самарою на кілька кілометрів, до так званого Попового мису. Тут були ремісничі майстерні (гончарні, майстерні з виготовлення бронзових котлів та інше); знахідки виразно засвідчують велику роль Огрінського городища як торговельного центру.

Власне, це не має викликати здивування, оскільки через терена майбутнього Дніпропетровська проходив один з найважливіших відрізків знаменитого шляху «з варяг у греки» (від Балтики до Чорного моря).

Південна частина шляху (Гречник) мала дуже небезпечну ділянку в Надпоріжжі, як засвідчив, зокрема, Костянтин Багрянородний. Саме на території нашого міста мандрівники мусили зупинятися, щоб належно приготуватися до подолання порогів. Тут же проходив не менш важливий торговельний шлях, назва якого вдало розкриває його призначення: Соляний. Цей шлях ішов по нашому краю правим берегом Дніпра, а, не доходячи Хортиці (на Протов-

чанському броді), тягнувся вже лівим берегом ріки і далі двома відгалуженнями: до Перекопу, або до сучасного Маріуполя.

Нарешті, вже лівим берегом Дніпра й нашим краєм вів Залозник (Залізний шлях) – сухопутне відгалуження Гречника). Він тягнувся від Переяслава – центру могутнього князівства – до гирла Дону й далі на Кавказ. У нашому краї він проходив верхів'ями Самари та Вовчої, переважно землями нинішнього Петропавлівського району Дніпропетровської області. По Залознику насамперед йшла торгівля металом та металевими виробами».

Такий хід думки історика забезпечує і наукову, і художню реконструкцію минулого: тому що без свого підґрунтя ми можемо опинитися на «нашій, не своїй землі».

Багато людей, мешкаючи нині у Дніпропетровську, на жаль, знають тільки історію «міста чавуна і сталі». Але Юрій Мицик, наполегливо розширює коло знань: що «у 955 році вдова Ігоря княгиня Ольга вирушила з Києва Гречником до Царгорода, де прийняла християнство. За легендою, яка наводиться в працях деяких катеринославських краєзнавців, насамперед архієпископа Феодосія Макаревського, вона зупинялась на Монастирському острові (відомого сучасникам під назвою «Комсомольський») у православному монастирі, який знищили потім монголо-татари у 1240 році». У мемуарному творі «Опис України» француза Гійома Левассера де Боплана, котрий був на Україні і в нашому краї в 1630 – 1647 роках теж, є цікава згадка: «Колись тут (на Монастирському острові – Ю.М.) був монастир, який і дав йому назву, але тепер від нього немає жодних слідів».

Археологічні розкопки ще дореволюційного часу дозволили виявити тут чимало знахідок з X століття: два дзвони, зброю, залізні сокири тощо, і це теж опосередковано підтверджує згадану легенду. На початку XX століття власник острова Богомолів, застосовуючи вибухівку, підривав скелі на острові і продавав камінь. У 1916 році, всупереч протестам академіка Д.І.Яворницького, через острів проліг великий залізничний міст, який довершив руйнацію культурного прошарку...»

Саме такі розвідки відомого українського історика професора Юрія Мицика спонукають до рішення створити на Монастирському острові історичний заповідник натомість розважальних шалманів, що тепер заповнили його.

Отже, наше вітчизняне краєзнавство тепер не можна уявити без доробку цього вченого. Без перебільшення, Юрій Мицик продовжує просвітницьку місію істориків України – справжніх патріотів своєї Вітчизни, які ніколи не забували насамперед своєї «малої батьківщини», своїх предків.

Його генеалогічні розвідки склали есе «З життя мого діда та рідні» та генеалогію нащадків Йосипа Гаржі. Та, шануючи родоводи треба знати, що «обличчя нашого краю багато в чому визначалося його геополітичним розташуванням. Саме землями сучасної Дніпропетровської області і південніше проходив у давнину Великий кордон. Тут пролягала межа між осілим населенням і кочовиками, між українським слов'янським людом і тюрками, між християнським та мусульманськими світами. Історичною наукою доведено, що кордони між цивілізаціями були особливо небезпечними, саме тут часто виникали конфлікти й криваві війни. Це стосувалося і зони великого кордону.

Юрій Мицик підходить відповідально до розгляду одного з найважливіших в історії України питань – виникнення запорізького козацтва. Як він зазначає, що перші достовірні згадки про запорізьких козаків належать до 1489 та 1492 років, хоча не виключено, що це феноменальне явище у світовій історії зародилося ще раніше. Вже в цих перших згадках козаки виступають в ролі борців проти Османської імперії. Досить зазначити, що всі вони були православними, що у них домінувала українська мова, що переважна більшість козаків мала українські імена і прізвища. Приймали до свого середовища запорожці й вихідців з інших країн та народів, якщо ті приймали православну віру, звичаї і традиції, що панували у козацькому середовищі».

Доречно також тут згадати велику статтю Ю.Мицика «Євреї – козаки», надруковану у «Хроніці 2000», яка була присвячена стосункам України та Ізраїлю, визначаючи толерантність та виваженість її автора у ставленні до всіх народів, що живуть в Україні. Та повернемося до створення Запорізької Січі.

Ю. Мицик: «Козацтво, що сформувалося на території України, дістало назву запорозького. Це не було випадковістю, адже центр козацтва розташовувався за порогами у знаменитому Великому Лузі. Як відомо, течія Дніпра у його пониззі (аж до пуску Дніпрельстану в 1932 році) перерізала ряди кам'яних скель від сучасного Дніпропетровська до о. Хортиця, де нині стоїть місто За-

поріжжя. За Хортицею починався Великий Луг – царство дніпрових островів і плавнів, низинна місцевість, де у Дніпро впадають десятки степових річок, густо порізана протоками й затоками. Береги були вкриті густим лісом та чагарями, вода кишіла рибою, хащі були сповнені дикого звіра. Тут козаки були забезпечені всім необхідним не тільки для прожиття, але й для широкої торгівлі, тут вони були в ідеальній природній криївці, де не страшним був будь-який ворог. То ж, не випадково, що саме тут пізніше виникає Запорізька Січ.

Запорізьке козацтво з перших днів свого існування виступає і як провідна сила українського народу в його боротьбі проти іноземних загарбників, і як авангард українського народу в освоєнні та заселенні південноукраїнських степів.

Звернімося і до ролі запорозьких козаків як творців армії України, творців демократичної держави.

Козаки степової України вели невпинну боротьбу проти агресії Османської імперії та її васалів. У ході цієї боротьби вони створили Військо Запорозьке, свою демократичну державу, християнську козацьку республіку – Запорозьку Січ. Тут слід зауважити, що поняття Запорозька Січ уживається в двох значеннях: ширшому; коли під Січчю розумілася козацька держава, що поширювала свою владу на велетенські простори Центральної та Південної України, та у вузькому – маючи на увазі тільки козацьку столицю. На сьогодні відомо про існування восьми Запорозьких Січей, що стояли на дніпрових берегах, восьми столиць козацтва, і п'ять із них були на території нашої області».

Дослідження Старого і Нового Кодаків Юрієм Мициком дуже зацікавили співробітників «Інституту Україніки», які поставили собі на меті духовне відродження Придніпров'я, його історичної та культурної спадщини, залучення до цієї справи якнайширших кіл українців.

Юрій Мицик доводить, що «саме від Кодака треба починати історію Січеслава.» Тут, на Кодакі, жили, воювали, торгували різні народи, але Кодак – це перш за все один з центрів нашої славної історії, історії України. Юрій Мицик як документ згадує чудову народну українську думу.

Не схотіли пани – ляхи
Попустити й трохи,
Щоб їздили в Січ бурлаки

Та й через пороги, –
Спорудили над Кодаком
Город – кріпосницю,
Ще й прислали в Кодак військо,
Чужу – чужаницю.
Іде бурлак чи комишник
Порогом – водою,
Його лове чуже військо
Й оддає в неволю.
Зажурились запорожці,
Що нема їм волі,
Ні на Дніпрі,
Ні на Росі,
Ні в чистому полі...

Слушним є зауваження Юрія Мицика, що «українські козаки чудово усвідомлювали ту загрозу, яку нестиме їм Кодак, якщо він буде залишатися у ворожих руках, і чекали тільки нагоди для оволодіння фортецею. Про це теж говорить народна дума, називаючи й вождів повстання – гетьмана Івана Сулиму та хорунжого Павла Павлюка: Обізвався серед Січі курінний Сулима: «Гей, давайте, хлопці, зварим вражим ляхам пива».

Отже, Кодак був міцним горішком. Згадаємо, що саме до Кодака прямували вороги навесні пам'ятного 1648 року, щоб тут з'єднатися і вдарити на Січ. Але Богдан Хмельницький перехопив ініціативу. Він поставив свій табір на правому березі Дніпра вище Кодака, ймовірно біля Нового Кодака, і вступив у контакт із козаками-реєстровцями, що пливли Дніпром. На початку травня 1648 року вибухнуло повстання реєстровців, які перебили ренегатів з числа старшини, а своїм вождем обрали Филона Джеджелія, майбутнього кропив'янського полковника, і приєдналися до армії Хмельницького.

Коли ж вибухнуло антиколоніальне повстання гетьмана Мазепи проти Російської імперії, запорожці на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком підтримали його. З Січі до Кодаків було відправлено наприкінці 1708 року спочатку 6000 козаків, а потім ще 4000. Звідси запорожці вирушили на з'єднання з Мазепою, ведучі бої проти російських військ.

Після повернення запорожців до гирл Чортомлика й виникнення Нової Січі, яка існувала у 1734 – 1775 роках, Старий Кодак адміністративно підпорядковується Новому Кодакові, який став центром Кодакської паланки і великим на той час містом, а далі відігравав значну роль у нашому краї. У 1739 році у Старий Кодак переселяється кілька десятків сімей із Полтавщини та Чернігівщини, прибувають поселенці із різних регіонів України. Саме сюди прямували козаки, щоб відбити у турків волоський (молдавський) ясир у 1769 році. Волохи пізніше переселилися трохи нижче по Дніпру, заснувавши село Волоське, яке існує й нині.

Проминули козацькі часи у Старому Кодаку, але невмирущі вони у пам'яті людській. Досить згадати пророче оповідання І.С.Нечуя-Левицького «Запорожці», яке починається такими словами: «Над Дніпром, коло славних порогів, у селі Старому Кодаку жив собі молодий лоцман Карпо Летючий.»

Ще один переказ, записаний А.М.Ковальовим, свідчить, як на сільськогосподарську виставку Півдня Російської Імперії прибули кубанські козаки зі станиці Кушівської. Вони заночували у Старому Кодаку, який на той час було вже перейменовано у Старий Кодак. Кубанці, нащадки славних запорожців, прийшли помолитися хоругві Кушівського куреня, яка нібито збереглася у Кодаку після знищення Січі. В річницю зруйнування Січі кодачани, викопавши в городах прадідівські шаблі, молилися разом із кубанцями нічної пори за козацьку волю, за волю українського народу. Починалося буремне ХХ ст.»

У «буремному ХХ столітті» багато істориків і філософів – екзистенціалістів взяли під сумнів зміст і взагалі сенс історії людства. Але діяльність Юрія Мицика заперечує їх песимістичні висновки. Він вірує у суть і зміст історії, глибоко досліджуючи насамперед історію своєї Батьківщини. Незважаючи на криваві випробування, Україна отримала незалежність.

У 16 – ту річницю незалежності нашої держави, 2007–му році співробітники «Інституту Україніки» встановили у Новому Кодаку пам'ятний знак. Тепер дніпропетровці та гості міста мають можливість пригадати і не забути славетні козацькі часи.

Цьому значною мірою посприям Юрій Андрійович Мицик, людина, яка тримається основ історичного минулого, маючи високий стиль сумлінного сучасного дослідника і науковця.

Людмила Іваннікова
докторант ІМФЕ ім. М.П. Рильського
НАН України (Київ)

Служити Богові та Україні

Це – духовне й життєве кредо отця Юрія Мицика – професора і священника, видатного вченого й релігійного діяча, великого патріота й талановитого педагога, неперевершеного ерудита й дивовижної людини, яку рідко дарує доля зустріти. Його без докорів сумління можна назвати, за словами Шевченка, Апостолом правди і науки, – бо невсипущий поборник і захисник Православної віри і Церкви, вірний сторож української державності, невтомний пропагандист української національної ідеї, не вмиває руки там, де хулиться ім'я Боже, безкомпромісний і непідкупний там, де йдеться про утвердження істини – чи то наукової, чи морально-етичної, чи духовної. Лише такі люди достойні зватися духовними провідниками народу – і отець Юрій з гідністю несе це звання, плекаючи своїх чад не лише безпосередньо, проповідями і повчаннями під час служіння у Благовіщенському храмі Києво-Могилянської Академії, але й через засоби масової інформації – радіо, телебачення, газети, власні релігієзнавчі видання. Як історик, він кваліфіковано припиняє всі необґрунтовані антиукраїнські випадки в царині науки і псевдонауки, намагається навести лад у сфері шкільної та позашкільної освіти, піклуючись про підручники та програми для школярів та студентів. Як духовник, терпляче і наполегливо оздоровляє усі ті болячки, що придбало нам суспільство за час тоталітарного режиму. Спостерігаючи його на теле- чи радіоканалах, на наукових конференціях, не раз захоплено пересвідчилася, як він пристрасно, але толерантно спростовує псевдонаукові чи псевдорелігійні теорії, дає блискавичну відсіч усім ворогам України і Православ'я, зокрема, й Української православної церкви Київського Патріархату, палким патріотом і подвижником якої він є.

Чесний і принциповий у великому і в малому, пристрасний полеміст, дотепний критик і справедливий в оцінках – таким виступає отець Юрій і в науці, і в громадській діяльності, і в повсякденному житті. Читаючи його історичні праці, слухаючи радіопередачі, я завжди дивуюсь тому огрому знань з різних галузей гумані-

тарних наук, якими оперує отець Юрій Мицик. Перед ним завжди почуваш себе наче студенткою.

Але попри все вище сказане отець Юрій справляє враження людини, яка зовсім позбавлена гордині! Тієї пихи, чи то пак «зоряної хвороби», на яку часто слабують люди, котрі більше уявляють себе, аніж є насправді великими, видатними. Прагнення людської слави, скороминучої й оманливої, нехарактерне для нього, бо його кредо, як уже сказано – Бог і Україна. Хоча він не позбавлений здорових амбіцій, ні почуття власної гідності, але й ці вимірюються певним мірилом: отець Юрій усвідомлює, що представляє не себе особисто, а українську науку, Україну, Церкву, врешті-решт, українську державу і націю як таку, тож справа честі його особи іноді рівносильна справі честі цих чотирьох субстанцій. Такого рівня вчєний і громадянин має право собі це дозволити. І компромісів тут бути не може. Як і сумнівів щодо правдивості цих переконань. О якби так думав кожен!

Доля вділила мені дуже мало, всього лише три роки (2006-2008) на спілкування з цією надзвичайною і яскравою особистістю – саме той час, коли я брала участь у виданні багатотомної серії «Українській голокост 1932-1933: свідчення тих, хто вижив», яку впорядковує і видає отець Юрій Мицик. Але за цей короткий час отець Юрій повністю перемінив моє життя! Його одержимість (у позитивному плані) наукою, мимоволі передалась і мені. Тож внаслідок плідної співпраці, моральної підтримки, яку я одержувала повсякденно, написалось у мене дві монографії: (про фольклористку Південної України та про фольклористичну діяльність Якова Новицького, близько 100 наукових та науково-популярних статей, вийшло друком (або підготовлено до видання) власних і в співавторстві більше 10 наукових збірників, методичних розробок, (два томи фольклорних записів та епістолярної спадщини Я. П. Новицького, казки Степової України в записах фольклористів кінця ХІХ ст., 4 томи «Українського голокосту», книга про досвітки і вечорниці, дві аудіокниги про різдвяні звичаї та фольклор, уже згадані монографії). Ось так надихав і окриляв мене отець Юрій Мицик. Він же благословив мене і в докторантуру (ще за рік до рішення дирекції), і його я вважаю своїм правдивим науковим керівником і незмінним консультантом по вивченню історії фольклористики Південної України, Козацького фольклору, історичних постатей у фольклорі. Мало того – за цей час написалося ще чимало віршів та

‘оповідань, і якщо хтось би спитав про зоряну годину в моїй науковій та літературній праці, то я б сказала, що це був час активного спілкування з отцем Юрієм Мициком. Кожна зустріч з ним давала стільки ідей (наукових насамперед), енергії і натхнення, (хоча зустрічі ці були коротенькі, як правило дорога від Академії до метро), що, гадаю, вистачить їх ще на багато років. Саме отець Юрій запросив мене і на радіо «Культура», де мав свою авторську програму «Джерела національної пам’яті» – і завдяки цьому з моєю участю вийшло в ефір з півсотні чи більше цікавих радіопередач. Так само завдяки отцю Юрію я стала співпрацювати з газетою «Слово Просвіти», де за цей час вийшло друком не менше п’ятдесяти статей рубрики «Традиційна культура», розрахованих на широке коло читачів. Саме завдяки отцю Юрію я ретельно дослідила історію свого рідного села Губча на Хмельниччині (20-40-і роки ХХ ст.), а також обійшла всі навколишні села (до 10) з метою запису матеріалів усної історії – сама б я навряд чи робила це, бо сфера моїх зацікавлень досі обмежувалась фольклором та етнографією. Та й без перспективи опублікувати записані матеріали який інтерес був збирати їх, розшифровувати? Таку можливість люб’язно надав мені отець Юрій у своїй серії «Український голокост» – і робота здобула зовсім інший напрямок! Крім того, я переконалась, наскільки важливо це для людей, як вони плекали і цінували побожно ті книжки, в яких нарешті «правда восторжествувала»! Заради цього можна віддати всі сили!

І в цій співпраці преш за все вразила мене глибока наукова порядність отця Юрія Мицика! Чесно скажу, що моя частка в цих томах абсолютно мізерна, без неї кожна книга вийшла б у світ цілком повноцінною – однак він, шануючи мій науковий статус і філологічний підхід до матеріалу, змінив навіть структуру організованого ним видання і помістив окремою частиною зібранні мною матеріали, надавши мені право бути співупорядником 3-го, 4-го, 6-го, 7-го томів. Це на тлі того як деякі колеги-фольклористи та завзяті народознавці, користувалися становищем начальника-наставника видавали під своїми іменами збірники, впорядковані майже повністю з моїх записів, або науково-методичні посібники, написанні від «А» до «Я». Тож тільки познайомившись з отцем Юрієм і з його колегами-істориками, я нарешті дізналася, що таке справжня наука, увірвала в те, що вона дійсно є! І відповідно це породило бажання працювати для неї, не зважаючи ні на що. Ось як багато може значити в

житті випадкова зустріч, особливо якщо це зустріч з неординарною, непересічною людиною!

Вражає також і всебічна, глибока ерудиція отця Юрія, сфера його зацікавлень. Досі в житті в своєму я не знала людини більш ерудованою, ніж він. Здавалось, що в ньому в одній особі сконцентрувалось не менше як п'ятеро-шестеро моїх близьких друзів з різними інтересами. З ним можна було говорити на будь-яку тему, буквально про все! Про справи Церкви (про які з мирянами не поговориш) і про власні духовні проблеми (які отець дуже тонко якимось відчував і легко та просто розв'язував); на теми догматичного богослов'я, катехізису, церковної обрядовості; про проблеми академічної науки та шкільної та вищої освіти (в минулому я також педагог); про історичний фольклор, який ми з різних сторін досліджуємо, й про завмираючу усну традицію; про сучасну «супермодернову» псевдолітературу, про історичний роман; про зарубіжну класику, про музику, кіно, мистецтво і навіть про футбол (хоч я й не цікавлюсь, але в інтерпретації отця Юрія це також захоплює). Він же найперший, з ким можна обговорити таке динамічне й неоднозначне життя сучасної України, одержати свіжу й незаангажовану інформацію, що тепер дуже важливо для моральної рівноваги. Йому, врешті-решт, можна було довірити новостворений вірш чи оповідання і отримати несподівано слухні зауваження! Словом, усе, що цікавило, хвилювало, непокоїло чи дратувало мене, так сам цікавило, хвилювало чи непокоїло отця Юрія, багато в чому ми були одnodумцями – напевно такими й залишимося. І не тому, що він нав'язував свій погляд на речі чи «тиснув авторитетом», а тому що долі наші трохи подібні, і в житейському морі, схвильованому бурєю напастей, знайшли ми однакові орієнтири, однакові цінності, здобули майже однаковий життєвий досвід і ставлення до багатьох речей. Тому, напевно, так легко, зійшлися, порозумілись.

А ще захоплював мене отець Юрій як неперевершений оповідач в його унікальній пам'яті зберігаються сотні анекдотів, різних веселих і трагічних історій. Нажаль, я їх не записувала бо ніякий запис не міг би передати той колорит мови і мовлення отця Юрія, адже кожен анекдот у його виконанні – це своєрідна театральна мініатюра розіграна в ролях, отець немов би перетілювався кожної миті в іншу особу – це ще один з численних його талантів.

Скажу іще, що отець Юрій як людина надзвичайно доброзичливий – чуйний до кожного горя (в цьому не раз переконалась са-

ма), уважний до кожного, хто поруч, лагідний в поводженні з людьми, завжди готовий підтримати, допомогти, причому діяльно, не на словах, абсолютно порядний і нелукавий, очевидно, вірний товариш (про це кращі знають його друзі) і вже точно – істинний християнин! І хоча ми служимо в різних храмах працюємо в різних наукових установах, та я безмежно вдячна отцю Юрію за ту невимовну радість людського спілкування, яку він подарував мені – цією радістю осяяна тепер і моя скромна праця на благо науки і України. Вдячна також за високу честь, надану мені упорядниками цього збірника, і можливість таким чином привітати отця Юрія Мицика з його черговим двадцятилітнім ювілеєм і побажати йому завжди бути світочем Христової віри та української ідеї «на нашій не своїй землі».

Сергій Світленко
д.і.н. (Дніпропетровськ)

**Український історик професор Ю.А. Мицик:
грані творчості**

Ім'я українського історика професора Юрія Андрійовича Мицика широко відоме не тільки в Україні, а й далеко за її межами. Це й не дивно, бо він автор понад 30-ти монографій, підручників та археографічних видань, а загальна кількість його публікацій перевищує 1300. Як професіонал, Ю.А. Мицик формувався і зростав на історичному факультеті Дніпропетровського державного (нині національного) університету, де він викладав у 1974–1996 рр., пройшовши шлях від молодого викладача до доктора історичних наук, професора кафедри історії України, засновника й керівника Дніпропетровського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Як учений-історик, він зробив вагомий внесок у розвиток дніпропетровської наукової школи історичної україністики, зокрема у становлення її важливого напрямку – джерелознавства історії України ранньомодерного періоду [8, 305 – 307].

Мені довелось уперше познайомитися з Ю.А. Мициком у вересні 1974 р., коли він, тоді ще починаючий викладач, прийшов на наш перший курс читати лекцію з історії первісного суспільства. І щиро скажу, що перше враження було позитивним. Юрій Андрійович відразу ж запам'ятався своєю ерудицією, вільним володінням теоретичного й фактичного матеріалу, прагненням чітко пояснити сутність складних наукових понять і термінів.

Великий інтелектуальний потенціал ученого Ю.А. Мицика повною мірою виявився в його багатогранному й широкому науковому доробку, який охоплює історію України від Київської Русі до ХХ ст. Значний дослідницький інтерес становлять розвідки науковця у царині джерелознавства історії України та української археографії. Юрій Андрійович – учасник програми створення фундаментальної серії «Українській Дипломатарій XVI–XVIII ст.» – зібрання документації гетьманів України, кошових отаманів Запорозької Січі, козацької старшини; публікатор документів гетьманів України, зібрання листів Івана Сірка. У центрі уваги

відомого історика – історія українського козацтва, національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., політичної та історичної думки України XVI–XX ст., а також україно-польських, україно-молдавських, україно-єврейських, україно-німецьких політичних та культурних зв'язків [8, 306].

Серед численних наукових інтересів Ю.А. Мицика варто згадати історико-краєзнавчу тематику, яка налічує велику кількість наукових, науково-популярних статей та археографічних публікацій з історії Придніпров'я [6]. Значення цього творчого добробку вченого-історика полягає не тільки в тому, що було збагачене предметне поле, розширена джерельна база і здійснено суттєве прирощення фактичного матеріалу із зазначеної проблематики, а й велася послідовна боротьба із застарілими міфами і стереотипами з історії Придніпровського краю.

Перу Юрія Андрійовича належать, насамперед, такі історико-краєзнавчі праці, як «Тії слави козацької повік не забудем: Історико-краєзнавчі нариси про пам'ятні місця Дніпропетровщини періоду Визвольної війни українського народу 1648–1654 років» (Д., 1989) (співавтори – І.С. Стороженко, С. М. Плохій та А. М. Ковальов), «Засвіт встали козаченьки: Нариси» (Д., 1990) (співавтор – І. С. Стороженко), «Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьких козаків» (Д., 1990) (співавтори – С.М. Плохій та І. С. Стороженко) [4; 2; 5].

Ці науково-популярні нариси, які вийшли у світ за часів горбачовської «перебудови», відіграли важливу роль у донесенні правди історії про запорізьких козаків до масового читача, правди, яка була конче необхідною за умов нового пробудження національної самосвідомості українців та подолання старих міфологем. Актуальності цим працям надав і 500-річний ювілей запорізького козацтва, який почав відзначатися українським народом у 1989–1990 рр. У межах цієї історичної дати помітно активізувалася наукова, науково-популярна та видавнича робота з повернення цієї теми із напівзабуття [1, 4].

У центрі уваги зазначених історико-краєзнавчих студій Ю.А. Мицика була історія українського козацтва, Запорізької Січі. За його словами, «у ході постійної боротьби проти загарбників запорізькі козаки створили свою оригінальну соціально-економічну та воєнно-політичну організацію – Військо Запорізьке Низове, яке контролювало значну частину степової України». Вче-

ний виділяв такі головні риси запорозького козацтва, як «відсутність кріпацтва, формальна рівність усіх членів козацької громади, право брати участь у військових радах, де розв'язувалися головні питання й обиралася старшина...» [4, 33].

Послідовний виклад історії Запорозької Січі, безсумнівно, приводив читача до думки, що з середини XVI ст. Військо Запорізьке Низове поступово перетворилася на потужну воєнну силу, що набрала ранньонаціональних (українських) і православних рис, стала зародком демократичних і республіканських традицій українського народу. Такі міркування щодо давніх історичних традицій самоорганізації українства були, на наш погляд, вельми важливими для формування у тодішнього покоління українців прагнень до суверенізації України, які зароджувалися й утверджувалися на підсвідомому й свідомому рівнях ще за часів «перебудовчих» процесів у Радянському Союзі.

У ході дослідження історії запорозького козацтва Ю.А. Мицик приділяв особливого значення вивченню персоналій. Однією з центральних серед них була постать кошового отамана Івана Сірка. Висвітлюючи його історичний образ у нарисі «Іван Сірко – національний герой українського народу», опублікованій у збірці «Історія запорізького козацтва: сучасний стан та проблеми дослідження» (Д., 1990), Ю.А. Мицик на основі залучення архівів СРСР і Польщі спростував ряд стереотипів, які склалися за радянських часів, зокрема про зовнішній вигляд І. Сірка, про його нібито «неграмотність», про його «холостяцтво», висвітлив сюжет про арешт кошового отамана, який дослідники залишали поза увагою [1, 19, 20, 22, 25]. Постать кошового отамана Івана Сірка ґрунтовно розроблялася Ю.А. Мициком і в наступний період, свідченням чого стала його праця «Отаман Іван Сірко» (Запоріжжя, 2000).

Прагнення Ю.А. Мицика протистояти старим міфологемам і стереотипам щодо ранньомодерного періоду яскраво виявилось в його праці «Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV – XVIII ст.» (Д., 1997). У цій цікавій науково-популярній праці територія сучасної Дніпропетровщини представлена центром земель «Війська Запорозького Низового». Ю.А. Мицик достатньо інформативно показав, що на території нинішнього Нікопольського району з восьми Запорозьких Січей періоду XVI – XVIII ст. розта-

шовувалося п'ять: Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортотлицька та Нової (Покровська, або Підпільненська) [3, 57 – 113].

Вельми прикметно, що Ю. А. Мицик звертав увагу на наявність у запорожців, зокрема у гетьмана Дмитра Вишневецького, давніх князівських родових зв'язків, і про замовчування в радянській історіографії про цього князя-гетьмана, як і заснованої ним Хортицької Січі [3; 57, 62]. Не менш важливою є згадка Ю.А. Мицика про те, що Павло Павлюк, ватажок потужного повстання 1637 – 1638 рр., «уже називав себе королем України, продовжуючи тим самим традицію, яка йшла від часів Київської Русі і Галицько-Волинського королівства...» [3, 85].

Розповідаючи про Микитинську Січ, Ю.А. Мицик загострив увагу на тому, що саме звідти розпочалася переможна Визвольна війна українського народу під проводом гетьмана Б. Хмельницького, в ході якої відбулося «відродження незалежної Української держави – Української Козацької Республіки (Гетьманщини)» [3, 87].

Наведений Ю.А. Мициком історичний матеріал з історії нашого краю козацького періоду дає підстави для аргументованої дискусії з прибічниками міфу про органічну бездержавність українського народу. Адже в ранньомодерний період «Військо Запорозьке» перетворюється на своєрідне козацьке утворення державного типу, яке реально мало політичну владу на цілком певній території з українським населенням, власний політико-адміністративний устрій, суд і судочинство, правову, фінансову й податкову системи, військо, проводило активну міжнародну політику. Молода козацька держава ранньомодерного типу, що сформувалася як демократична християнська республіка, повела боротьбу за соціальне і національно-релігійне визволення українського народу, за юридичне міжнародне визнання.

Не менш важливе значення має вміщений Ю.А. Мициком матеріал про нащадків запорожців, про козацькі традиції в модерний період історії України. «Козацька слава наших предків, – слушно стверджував учений, – є невичерпним джерелом натхнення у розбудові незалежної Української держави» [3, 127].

За часів гетьмана Б. Хмельницького була проведена реформа Запорозької Січі, всі земельні володіння якої розподілилися на п'ять районів – паланок: Кодацьку, Самарську, Інгульську, Кальміуську та Бугогардівську.

В межах паланок об'єднувалися містечка, слободи, села та хутори. На факт залюднення нашого краю в козацький період історії звернув увагу Ю.А. Мицик у своїй книзі «Козацький край». Зокрема, її автор писав: «...наведених фактів достатньо, щоб відкинути міф про Дике поле у XVI – XVIII ст. принаймні в межах сучасного Дніпропетровська» [3, 130].

Дійсно, вже у XV – XVI ст. українські козаки заселили Дніпровське Надпоріжжя, зокрема Приорілля та Присамар'я. Саме їхніми прямими нащадками є та значна частина українців, які сьогодні проживають на Дніпропетровщині. З часом ця територія стала ареною постійних внутрішніх та зовнішніх міграцій. Протягом століть сюди переселялися українці з Правобережжя та інших регіонів України. На Запорозькій Січі сформувалася оригінальна українська культура, з якою тісно пов'язаний петриківський орнамент у вигляді стінопису та оздоблення речей хатнього вжитку, народна поетична та пісенна творчість, що оспівувала палку любов до рідної землі, славила її захисників у боротьбі проти чужоземних поневолювачів. Цей багатий фактичний матеріал спростовує міф про меншовартість української культури, в тому числі української мови.

Ю.А. Мицик послідовно виступив проти усталених стереотипів стосовно генезису міста Дніпропетровська. На його думку, місто на Дніпрі бере початок від фортеці Кодак (Старий Кодак), заснований у 1635 р. [3, 130]. При всій дискусійності цієї версії її висунення мало велике значення для постановки питання про вірогідність офіційної сьогодні дати заснування Дніпропетровська у 1776 р. На користь більш ранньої генези Дніпропетровська свідчать також новітні історичні та археологічні дослідження. Питання про генезис Дніпропетровська має не тільки урбогенетичне значення. Його наукове розв'язання сприятиме розвінчанню історичних міфів про те, що на Придніпров'ї «старої України» не було, що історія нашого краю розпочалася від періоду Новоросії у XVIII ст.

Наукові інтереси Ю.А. Мицика в галузі історичного краєзнавства не обмежувалися ранньомодерним періодом. В його творчій лабораторії були «білі плями» історії рідно краю радянського періоду. Це на початку 1990-х рр. Юрій Андрійович виявив великий інтерес до проблеми Голодомору 1932 – 1933 рр. Професор Ю.А. Мицик був одним із тих, хто одним із перших на

Дніпропетровщині став досліджувати і збирати матеріали усної історії, кажучи словами р. Шпорлюка, про «демографічну катастрофу 1932–1933 рр.». Збірка «Народна трагедія», опублікована в 1993 р. у Дніпропетровському державному університеті, була підготовлена за активної участі Ю.А. Мицика [7]. Її матеріали мали важливе значення для наукової критики міфів про «людське обличчя» радянської влади і прогресивний характер соціалістичної економіки. У подальшому, вже під час роботи Ю.А. Мицика у Національному університеті Києво-Могилянська академія, тема Голодомору 1932–1933 рр. в українському селі знайшла розвиток у серії археографічних публікацій «Український голокост 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив».

Таким чином, в історико-краєзнавчих розвідках професора Ю.А. Мицика порушена низка актуальних проблем української історичної науки від історії запорозького козацтва ранньомодерного періоду до трагедії Голодомору 1932 – 1933 рр. Багатий фактичний матеріал, який містився в науково-популярних працях та археографічних публікаціях дослідника, давав можливість зробити більш широкі узагальнення, які виходили далеко за межі суто краєзнавчої проблематики і сприяли подоланню застарілих міфів та стереотипів попередніх історіографічних періодів.

Література:

1. Ковальський М.П. Історія запорізького козацтва: сучасний стан та проблеми дослідження / М.П. Ковальський, Ю.А. Мицик, А.Г. Бодячук та ін. – Д., 1990.
2. Мицик Ю.А. Засвіт встали козаченьки: Нариси / Ю.А. Мицик, І. С. Стороженко. – Д., 1990.
3. Мицик Ю.А. Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV – XVIII ст. – Д., 1997.
4. Мицик Ю.А. Тії слави козацької повік не забудем: Історико-краєзнавчі нариси про пам'ятні місця Дніпропетровщини періоду Визвольної війни українського народу 1648–1654 років / Ю.А. Мицик, І.С. Стороженко, С. М. Плехій та А. М. Ковальов. – Д., 1989.
5. Мицик Ю.А. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьких козаків / Ю.А. Мицик, С.М. Плехій, І. С. Стороженко. – Д., 1990.
6. Мицик Юрій Андрійович: бібліогр. покажч. – К., 2000.

7. Народна трагедія: документи і матеріали про голод 1932-1933 років на Дніпропетровщині / упоряд. А.І. Голуб, Ю.А. Мицик, Н.Р. Романець. – Д., 1993.

8. Світленко С.І. Мицик Юрій Андрійович / С.І. Світленко // Професори Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара : бібліогр. довідник / Голова редкол. проф. М.В. Поляков. – 2-е вид., перероб. і доп. – Д., 2008. – С. 305 – 307.

Сергій Плохій
д.і.н. (Гарвард)

У пошуках останнього тому Михайла Грушевського¹

Коридорами гуманітарних інститутів Академії наук досі блукає легенда, що десь вкритий товстим шаром пилу існує одинадцятий том «Історії України-Руси» Грушевського. Лежить і чекає на публікацію, подібно до першої книги VI тому «Історії української літератури» Грушевського, яку віднайшли й опублікували у 1995 році. Подейкували про винагороду тому, хто знайде цей том. Суттєва сума мала б спокусити працівників спецслужб, в чиїх архівах нібито і зберігається рукопис. Наразі винагороди оголошено не було, немає й твердих доказів, що цей том взагалі існував. Донедавна живі були люди, які стверджували, що бачили XI том у сховищах бібліотеки Академії наук ще у 1950-х роках. Серед них патріарх української археографії Іван Бутич. За його словами, цей том охоплював історію України до гетьманства Івана Мазепи, а може й до часів Данила Апостола [1].

Відтоді ці матеріали ніхто не бачив. Може вони загинули на початку 1960-х років під час пожежі, що понищила фонди бібліотеки? Ця трагедія привернула увагу торонтського підприємця Петра Яцика до долі культурної спадщини України і в майбутньому вплинула на його рішення профінансувати переклад «Історії» Грушевського англійською мовою [2]. А може рукопис загинув під час одного з багатьох затоплень, що їх спричиняли прориви застарілої системи опалення бібліотеки (остання аварія сталася лише кілька років тому)? Чи ним скористався якийсь нечистий на руку науковець і списав роботу Грушевського для своєї докторської дисертації? Одного такого добродія нещодавно спіймали на тому, що він під своїм ім'ям опублікував роботу історика, який помер у міжвоєнному часі. Навряд чи ми коли-небудь матимемо відповідь на ці питання. Але ми можемо з'ясувати, чи, по-перше, існував цей том, і якщо так, то який період історії України він охоплював.

¹ Вперше надруковано у виданні: Сергій Плохій. *Unmaking Imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History* (Toronto, 2005), pp. 423-430. Переклад з англійської Миколи Климчука. Повністю переклад книжки має вийти у видавництві «Критика» у 2010 році.

Найкращий відправний пункт нашого розслідування – десятий, останній надрукований том «Історії», що його після смерті історика опублікувала 1936 року Катерина Грушевська. Він охоплює період від 1657 до 1659 року, але чи справді саме цей період хотів Грушевський проаналізувати у цьому томі? Очевидно ні. На момент повернення в Україну у 1924 році, Грушевський планував довести «Історію» до 1725 року – зупинившись лише за два роки до початку гетьманування Данила Апостола, що його згадував «очевидець» XI тому Іван Бутич [3]. Цілком узгоджувалося з цим планом те, що один з учнів Грушевського у Львові Іван Джиджора збирав перед війною матеріали з козацької історії першої половини XVIII століття [4]. Краще зрозуміти хронологічні рамки X тому допомагають архівні пошуки іншого львівського учня Грушевського Василя Герасимчука, який продовжував збирати матеріали для свого професора після 1924 року. Герасимчук досліджував період 1657–1667 років [5]. Ще один учень Грушевського Мирон Кордуба, який шукав у львівських архівах матеріали для свого колишнього професора, вважав період до 1667 року окремим етапом своїх архівних пошуків [6]. Десятиліття від 1657 до 1667 року становило також окремий період, на якому зосереджувалася робота археографічної комісії Грушевського у 1927–1928 роках. Перед тим члени комісії опрацьовували документи за 1650–1657 роки, період, що його охоплював том IX [7].

З того, як Грушевський планував роботу своїх працівників, можна припустити, що він вважав, що період від 1657 року (смерть Хмельницького) до 1667-го (Андрусівський мир, за яким Московська держава і Річ Посполита розділили між собою Україну) заслуговував на окремий том, так само як попередній період 1650–1657 років. Однак в ході роботи Грушевський ймовірно вирішив змінити хронологічні рамки тому. Наприкінці 1927 року журнал «Україна» повідомляв, що Герасимчук продовжує збирати документи за 1657–1665, а не за 1657–1667 роки [8]. У листі 1934 року до Молотова Грушевський писав, що X том «Історії» має охопити період від 1657 до 1665 року. Він характеризував цей період як «наиболее интересные годы» і «эпоха социального расслоения», що привернула увагу Карла Маркса, який черпав інформацію про неї з монографії Миколи Костомарова про Степана Разіна [9]. Грушевський намагався переконати Молотова у важливості своєї роботи над «Історією» і використовував вислови й аргументи в дусі тогочасного більшови-

цького дискурсу. Не всі слова Грушевського у листі до Молотова можна брати за чисту монету, але якщо про хронологічні рамки X тому написано правду, то Грушевський збирався довести свою розповідь до початку правління гетьмана Петра Дорошенка. Аналіз рукопису IX тому показує, що написавши текст, Грушевський робив відносно мало правок. Текст IX тому й опублікована частина X також показують, що в останніх томах «Історії» Грушевському передусім йшлося про те, аби представити джерельний матеріал і він до мінімуму зводив власні коментарі й аналіз. Якби члени археографічної комісії в Москві завершили підготовчу роботу з копіювання джерел, Грушевський справді міг просунути роботу над X томом і завершити підготовку тексту у середині 1932 року, як і планував. Але сталося не так, як гадалося. Том не було завершено ані 1932-го, ані 1934-го.

В якому стані був рукопис на момент смерті Грушевського? Щоб відповісти на це питання, розгляньмо детальніше надруковану частину тому. Текст, що його опублікувала Катерина Грушевська як X том «Історії України-Руси», недостатньо відредагований, йому бракує переходів між частинами і справляє на читача враження незавершеної роботи, чим по суті і є. Найімовірніше, що решта тексту цього тому була ще менше готова до друку. Судячи із завдань Грушевського співпрацівникам у Москві 1930 року, на той момент його енергію поглинала підготовка до друку частини першої VI тому «Історії української літератури» [10]. Чимало часу забирали й намагання Грушевського захистити історичні установи від нападок влади. Очевидно, що зосередитись на написанні «Історії» заважала й атмосфера постійного цькування. Під тиском влади навіть співпрацівники Грушевського починали критикувати його за методологічні вади «Історії». Розповідали, що на одне таке звинувачення Грушевський відповів жартом: «Коли будете такий твір писати Ви, Пилипе Васильовичу, – звертався він до одного з критиків, – то держуйтеся вашого пляну, а я буду писати за своїм» [11]. Така атмосфера не могла не виснажувати енергію та ентузіазм Грушевського. На додачу до всіх цих проблем почав псуватися зір. Ще в 1930 році Федір Савченко писав Студинському, що Грушевський має проблеми із зором, який ще погіршився після арешту і фактичного заслання до Москви. Катерині Грушевській, яка супроводжувала батька на засланні, часто доводилося читати йому книги і матеріали

вголос, аби він міг продовжувати роботу [12]. Грушевський скаржився на поганий зір і в листі до Молотова у вересні 1934 року [13].

Найімовірніше, Грушевський був не в змозі поновити роботу над «Історією України-Руси» у Москві, а якщо й поновив, то зробив небагато. У тому самому листі до Молотова Грушевський загадував, що роботу над X томом «Історії» урвав його арешт у 1931 році [13]. Катерина лишилася єдиним батьковим помічником у Москві, і коли дійшло до роботи в архівах і розбору рукописних московських документів XVII століття навряд чи могла стати йому у великій пригоді. Останній член археографічної комісії Дмитро Кравцов припинив роботу в архівах через брак фінансування і наприкінці 1931 року поїхав з Москви до Ленінграда [14]. Судячи з документів Всесоюзної Академії Наук, офіційно Грушевський в Москві працював над історією освіти і літератури XVIII–XIX століть, це радше говорить про те, що він продовжував роботу над «Історією української літератури» [15]. Статті, що їх Грушевський подав до друку у виданнях ВУАН, свідчать, що він працював над темами, які торкалися українських літописів першої половини XVIII століття [16], що прямо стосувалося історії української літератури.

Існувала й проблема з доступом до архівних джерел. Слабкий зір очевидно не дозволяв Грушевському працювати в самих архівах, а копії архівних матеріалів, що їх зробили члени археографічної комісії лишилися в Києві. Добути копії з Києва було справою нелегкою, як показав скандал, що спалахнув в академії, коли Катерина Грушевська попросила надіслати у Москву деякі її фольклорні матеріали [17]. У Москві Грушевський був відрізаний і від своєї київської бібліотеки [18]. Родичі в Києві знали, що в Москві Грушевський як завжди всі сили віддає роботі, їм вдалося надіслати йому деякі книги, але це призвело до зайвих ускладнень із владою. Грушевський очевидно міг користуватися бібліотекою свого московського колеги академіка Міхаїла Сперанського, фахівця з історії літератури [19], але в цілому, писав він Молотову, умови в Москві не дозволяли йому «вести систематической научной работы» [20].

Можна припустити, що у Москві як і в часи еміграції на Заході, коли він був відрізаний від бібліотек і архівних матеріалів, Грушевський зосередився на «Історії української літератури», яка не залежала від архівних матеріалів. В листі до Студинського в листопаді 1932 року Грушевський писав здебільшого про роботу над історико-літературним проектом. Він повідомляв Студинському, що

завершивши IX том «Історії України-Руси», мусив повернутися до роботи над історією літератури і вже надіслав у друк першу частину яка охоплює 1600–1632 роки, але друк навесні 1931 року призупинили. Про роботу над продовженням «Історії України-Руси» він писав так: «Я проробив тут живучи, XVII і XVIII вік, захопив навіть 1 третину XIX – але епізодами, в залежності від того, для чого був матеріал. Тут дуже мало української і польської літератури, і для декотрих епізодів бракує матеріалу: минаючи їх обробляємо що можна, я і моя донька: вона мені допомагає, і самостійно обробляє деякі теми з культурної і літературної історії XVIII–XIX вв., не кидаючи і своїх занять думами і їх носіями» [21].

Те, що Грушевський встиг зробити для десятого та інших томів «Історії», після його смерті залишилося в Катерини. Після державного похорону Грушевського Академія наук організувала спеціальну комісію для упорядкування його паперів. Одиноким активним членом комісії була Катерина Грушевська. Вона розбирала папери, які вже мала на руках, і найімовірніше отримала доступ до матеріалів історичних установ, що зберігалися в академії. У червні 1933 року племінник Грушевського Сергій Шамрай доставив частину архівних матеріалів Грушевського з академії на його квартиру, але невдовзі Шамрая самого заарештували і матеріали повернули в академію [22].

Під час арешту Катерини Грушевської в липні 1938 року енкаведисти skonфіскували всі рукописи, що зберігалися на квартирі Грушевських. Вдова історика Марія Грушевська писала: «Все було перевернуто догори дном, все змішано – рукописи, замітки, виписки – так, що пропала довга, напружена праця. Частину цих паперів висипали у мішок і вивезли, частину перенесли у кабінет-бібліотеку покійного чоловіка, наказавши мені відкрити його, і опечатали після» [23]. Катерину Грушевську заарештували і вперше обшукали квартиру 10 липня 1938 року. 23 серпня відбувся наступний обшук, коли було skonфіковано книжки та інші матеріали [24]. Чисельні рукописи Михайла Грушевського зберігалися на той момент у квартирі. У квітні 1939 року Катерина Грушевська клопотала перед членами військового трибуналу, що засудив її до восьми років ув'язнення, про збереження матеріалів Грушевського, skonфікованих під час її арешту. Трибунал погодився передати матеріали в академію наук для оцінки і можливого використання в науковій роботі [25].

Не зрозуміло чи було це рішення виконано. У червні 1941 року Катерина писала з ув'язнення матері і питала про долю книжок і рукописів, конфіскованих під час її арешту. Її особливо непокоїла доля рукопису VI тому «Історії української літератури», що на момент її арешту зберігався в Інституті літератури, де вона числилася науковим співробітником. Катерина також питала матір про рукописи, що вона передала була в академію [26], серед них імовірно і твори, написані Грушевським у Москві. Постає питання: тексти, про які питала Катерина, це частина перша VI тому «Історії української літератури», яку Грушевський передав до друку на початку 1931 року [27], чи цілий шостий том, до якого входили розділи, написані ним у Москві. Найімовірніше, Катерина мала на увазі цілий том. Олександр Білецький, який після смерті Грушевського рецензував перед публікацією рукопис першої частини цього тому, рекомендував надрукувати і другу частину, яка, згідно з рецензією, охоплювала історію української літератури до «до останніх десятиліть XVIII-го века» [28]. Білецький згадував другу частину цього тому і в кількох своїх пізніших роботах, але інших доказів її існування не було. Через відсутність надійних свідчень видавці першої частини тому, який врешті-решт побачив світ у 1995 році, сумнівалися чи існувала друга частина взагалі [29].

Питання, яке слід поставити у зв'язку з майбутніми пошуками московських матеріалів Грушевського, – якою мовою вони були написані. Перше, що спадає на думку, – Грушевський писав свої роботи українською. Зрештою, якою ще мовою можна продовжувати україномовну «Історію української літератури»? Але питання не таке просте, як може спершу здаватися. Є свідчення, що деякі останні роботи Грушевський міг писати російською. Добре відомо, що деякі тогочасні статті Грушевського написані російською і публікувалися в російських академічних журналах. Згідно з повідомленнями енкаведистів, це навіть викликало критику з боку київської інтелігенції і члени родини історика мусили захищати його від звинувачень у відсутності українського патріотизму. Відповідаючи на питання чому український академік Грушевський не писав свої роботи українською, а надсилав в Ленінград друкувати їх російською, Сергій Шамрай нібито відповів так: «дивно було б, якби М. С. після всього, що з ним зробили на Україні, вчинив інакше» [30].

Шамрай можливо мав на увазі, що Грушевський не хотів, аби його матеріали друкувалися в журналах Академії наук після чисток

у ній. Але питання полягало не так у бажанні Грушевського публікувати результати своїх досліджень в Україні, як у тому, що академія не брала його робіт до друку. Зрештою, вихід першої частини VI тому «Історії української літератури» було зупинено після арешту Грушевського. Така сама доля спіткала статті і рецензії Грушевського, підготовлені до друку в журналі «Україна» перед арештом історика [31]. Перебуваючи в Москві Грушевський постійно й безуспішно намагався добути запрошення на засідання ВУАН. Без такого запрошення він не міг поїхати з Москви до Києва [32].

Якщо Грушевський справді хотів опублікувати свої нові роботи, то міг розраховувати лише на центральні (російські) видавництва, а тому мав подавати рукописи російською мовою. Свідчення, що такий вибір стояв щодо «Історії української літератури», прозвучало в листі Катерини Грушевської до матері у червні 1941 року: «Напиши теж, не знаєш ли что случилось с Томом VI, который находился в Институте, и с другими теми рукописями, которые я сдала в Академию? И не слышала ли ты чего-нибудь о переводе шестого тома?» [33]. Чи мала вона на увазі переклад з російської? Чи (більш імовірно) йшлося про переклад з української на російську? Не можна виключати, що Катерина Грушевська планувала опублікувати батькову роботу, написану українською, в російському перекладі.

Якщо VI тому «Історії української літератури» не було серед рукописів, конфіскованих під час арешту Катерини Грушевської, то які саме папери Грушевського забрали? Чи могли серед них бути нові розділи «Історії України-Руси»? Якщо так, то чи задовольнив військовий трибунал Катеринине клопотання і передав Академії наук конфісковані під час її арешту матеріали? Якщо так, то їх справді могли віддати в бібліотеку Академії наук і там їх міг бачити Іван Бутич, який стверджував, що то XI том «Історії», адже X том встигла опублікувати Катерина. Все це цілком можливо, але, на жаль, не більше того. Ми не маємо відповіді на питання що трапилося з неопублікованими частинами «Історії» Грушевського, ані з суто підготовчими матеріалами. Сьогодні, на жаль, більшість матеріалів, підготовлених Михайлом і Катериною Грушевськими під час заслання у Москві, науковцям недоступні. Нам лишається лише сподіватися, що хоч якісь московські рукописи вціліли після арешту Катерини і колись таки знайдуться.

Примітки та література:

1. Висловлюю вдячність о. Юрію Мицику за інтерв'ю з цього приводу з бл. п. Іваном Бутичем.

2. Див. звернення Петра Ящика: *The Hrushevsky Translation Project*, 29.

3. Див. лист Грушевського Студинському від 18 грудня 1923 року: *Листи*, 136.

4. Грушевський шукав за рукописами Джиджори після повернення в Україну 1924 року. В листі Студинському від 8 вересня 1926 року (*Листи*, 193) він писав, що у збірці Джиджори є документи, які більш-менш охоплюють першу чверть XVIII століття, якою мала закінчуватися багатотомна "Історія" У передмові до збірки статей Джиджори, опублікованої в Києві у 1930 році, Грушевський писав, що Джиджора збирав матеріяли з першої половини XVIII століття (період між гетьмануванням Івана Мазепи і Кирила Розумовського). Див.: "Передмова", IV–V. Про Джиджору див.: Пришляк, "Іван Джиджора"

5. Див. лист Грушевського Студинському від 8 вересня 1926 року: *Листи*, 193 Т. Федорук, "Василь Гарасимчук та його невидані "Матеріали"", 15–16.

6. Див. поштівку Кордуби Грушевському, датовану 29 грудня 1927 року: ЦДІАК, фонд 1235, оп. 1, спр. 552.

7. Див.: „Діяльність Історичної секції (1928)”, Х. Пор.: Юркова, *Діяльність*, 184.

8. Див.: *Україна*, 1927, № 6: 194. Пор. зі звітами Грушевського про роботу історичних установ: „Діяльність Історичної секції (1926)”, ХХІХ; „Діяльність Історичної секції (1927)”, ХХІХ; „Діяльність Історичної секції (1928)”, ХХІІ; звіт Грушевського за 1928–1929 роки: Інститут рукопису НБУВ, фонд Х, спр. 18622, с. 7.

9. Див.: Никитин Е. Н. Письмо историка М. С. Грушевского В. М. Молотову// *Отечественные архивы*. – 1998. – № 3. – С. 94–98.

10. Див. листи Грушевського Дмитрові Кравцову від 15 лютого, 24 липня і 3 серпня 1930 року: Інститут рукопису НБУВ, фонд 262, спр. 111, 112, 115.

11. Цит. за: Полонська-Василенко, *Українська Академія Наук*, 2: 15. Йдеться очевидно про Пилипа Васильовича Клименка, про якого Полонська-Василенко пише як про одного з найстарших співпрацівників (він народився у 1880 році), але який мав дуже мало публікацій (там само, 15, 164). Про Клименка див.: Юркова, *Діяльність*, 78–79, 123–124, 151–152, 236–237, 291–293, 350–351.

12. Див. лист Федора Савченка Кирилу Студинському від 1 грудня

1930 року: ЦДІАЛ, фонд 362, оп. 1, спр. 379. Савченко нарікав, що Грушевський не цікавиться публікацією Савченкової монографії про заборону українства у 1876 році і навіть відмовився читати рукопис, покликавшись на хворі очі. Савченко завважив, що проблеми із зором таки є. Пор.: Крип'якевич, *Михайло Грушевський*, 478.

13. Див.: Никитин, "Письмо історика"

14. Див.: Юркова, *Діяльність*, 184.

15. Академія наук призначила Катерину Грушевську секретарем батька для праці над цим проектом. Див.: Матяш, *Катерина Грушевська*, 98.

16. Серед цих статей є тези виступу на конференції „Об украинской историографии XVIII века. Несколько соображений”.

17. Див.: Матяш, *Катерина Грушевська*, 100–103.

18. Як писав Грушевський в листі Молотову, це була третя бібліотека, яку він зібрав протягом життя.

19. Див. донесення агента НКВД, який зустрічався з родичами Грушевського в Києві у липні 1934 року (Пристайко і Шаповал, *Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД*, 283–285). Про стосунки Грушевського зі Сперанським див. також: Robinson. „M. S. Hruhevs'kyj”

20. Див.: Никитин Е. Н. Письмо історика М. С. Грушевського В. М. Молотову // *Отечественные архивы*. – 1998. – № 3. – С. 94–98.

21. *Листи*, 250.

22. Див. Пиріг, *Життя Михайла Грушевського*, 171–172; Матяш, *Катерина Грушевська*, 100–102. Більшість повернених матеріалів зберігалися в архіві Інституту історії Національної академії наук України і Національній бібліотеці України ім. Вернадського. Див.: Юркова, *Діяльність*, 31.

23. Цит. за: Пиріг, *Життя*, 147.

24. Там само.

25. Див.: Матяш, *Катерина Грушевська*, 114.

26. Див. лист Катерини Грушевської до матері: Матяш, *Катерина Грушевська*, 207–208.

27. В листі від 13 лютого 1931 року Федір Савченко повідомляв Кирилу Студинському, що «наступний том» «Історії української літератури» вже надіслано до друку, але типографія зажадала, щоб текст перенабрали, бо Грушевський вніс багато правок і доповнень (ЦДІАЛ, фонд 362, оп. 1, спр. 379).

28. Див. рецензію Білецького: Грушевський, *Історія української літератури*, 6: 677.

29. Див. Мишанич, Від упорядника, 679. Олекса Мишанич ставив під сумнів правильність інформації Білецького і завважував, що він

пізніше говорив ніби перша частина VI тому вийшла друком після смерті Грушевського, хоча не було жодного свідчення, що таке видання існує. Справді у червні 1941 року Катерина Грушевська все ще числить VI том серед рукописів (пор.: Матяш, *Катерина Грушевська*, 208).

30. Див. повідомлення НКВД: Пристайко і Шаповал, *Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД*, 284.

31. Див.: Інститут рукопису НБУВ, фонд X, спр. 2913, 15099, 15100, 17166, 17169, 17176, 17193, 17216, 17236.

32. Див. уривок із записки Грушевського, доданої до листа Катерини Грушевської родичам у Київ (Матяш, *Катерина Грушевська*, 104).

33. Там само, 208.

Петро Кулаковський
д.і.н (Острог)
Наталія Лопачька
(Рівне)

Дерманський Свято-Троїцький монастир: приєднання до унії в 20-х роках XVII ст.

На території Волині суспільно-релігійну ситуацію напередодні 1620 р. можна вважати відносно спокійною. З 1608 до 1620 р. активність католиків і православних на провінційних сеймиках суттєво знизилась. Напередодні завершилося становлення православно-го братства у Луцьку, що офіційно затвердив листом король Сигізмунд III 20 січня 1619 р. Це посилювало позиції православних на Волині. У ряді волинських міст почали виникати конфлікти між прихильниками і противниками унійного з'єднання. Ці настрої поступово передавались на рівень релігійних осередків, породжуючи нову хвилю протистояння між двома сторонами унійного процесу на Волині. Воно проявлялось як у формі полеміки, так і вигляді різноманітних конфліктів з релігійним забарвленням.

Метою даного дослідження є простеження історії переходу Дерманського Свято-Троїцького монастиря на Волині на унію – процесу, що протікав протягом 20-х рр. XVII ст.

Варто зауважити, що міжконфесійне протистояння першої половини XVII ст. досить детально відображено у численних працях вітчизняних дослідників [12; 15; 19; 18]. Свого часу побачило світ ряд археографічних видань, де достатньо повно висвітлюються регіональний, соціальний, суспільно-релігійні аспекти історії української церкви на волинських землях [6; 16]. Про спеціальні розвідки з історії Дерманського монастиря говорити важко. В контексті ж політичних, суспільних, релігійних, культурно-освітніх подій на українських землях та Волині, зокрема, обитель згадується у наукових працях О. Фотинського [20], І. Мицька [17], С. Голубева [9], С. Горіна [10; 11], М. Довбищенка [13] тощо. Однак детальне вивчення внутрішніх складових релігійної обителі у Дермані та шерегу політичних, соціальних та релігійних подій, що відбувались навколо неї залишаються відкритою темою наукового дослідження.

Дерманський Свято-Троїцький монастир був одним з осередків на Волині, де спостерігалися протистояння прихильників і противників з'єднання. Ще до офіційного проголошення унії, князь Костянтин Острозький, власник і патрон Свято-Троїцької обителі, погрожував позбавити майбутню з'єднану церкву значної частини маєтностей. 10 вересня 1595 р. литовський канцлер Лев Сапега у своєму листі до князя К.Острозького застерігав його від подібних проявів: „A iż też snać W Ks. Mé zwasniwszy się na władzyki te ruskie zwłaszcza Łuckiego i Włodzimirskiego grozić im raczysz majątności odbierać i o zdrowie ich stać, dla pana Boga proszę radzę i prsestrzegam, abys W. Ks. Mé tego zaniechać i dać im pokój raczył” [6, 20]. Але влітку 1598 р. К.Острозький провів широкомасштабну акцію по встановленню свого прямого чи опосередкованого контролю над церковними маєтностями.

Однак противникам унії важко було зберегти свої попередні позиції, оскільки на законодавчому рівні з ініціативи Сигізмунда III та його прихильників йшло сприяння новоствореній церкві. Крім цього, православні отримали додатковий удар, оскільки 1603 р. помер їх протектор син князя Василя-Костянтина волинський воєвода Олександр Острозький. А на початку 1608 р. не стало самого князя В.-К. Острозького. Його величезні латифундії перейшли до католицьких за віровизнанням спадкоємців. Дерманський монастир у цей час ще протистояв унійному наступу на волинські землі. Оскільки у підпорядкуванні Свято-Троїцької обителі перебувало ряд сіл: Кунин, Глинськ, Коршів, Білашів, Дермань [8, 92], то саме селяни почали гостро реагувати на неправомірні заходи та утиски, до яких вдавались нові власники. Останні обкладали підданих дерманської обителі непосильними податками, переслідуючи в тому числі й мету навернення селян до процесу унійного з'єднання. Власники – католики чи прихильники унії покликалися на право патронату. Останнє передбачало можливість впливу на призначення священників шляхом подання кандидатур церковним ієрархам чи монарху, фактичне сповідування принципу «Чия влада, того й віра».

Із 1620 р. значна частина володінь родини Острозьких перейшла до іншої гілки роду – князів Заславських. Сталося це тому, що помер останній представник чоловічої лінії родини Острозьких – князь Януш, краківський каштелян. Він відносно толерантно відносився до православних, хоча політику надання їм матеріальної до-

помоги, характерну для свого батька, припинив. Така позиція магната була логічною, оскільки, будучи католиком, він мало цікавився питаннями унії, хоча офіційні представники Риму часто наполягали на поширенні унії у володіннях князя. Але такі вимоги князь Януш не виконував. Відтак ні дієвих рішень, ні фінансової допомоги, на які сподівався Рим, князь Януш Острозький не надавав. На відміну від останнього Заславські особисто були зацікавлені у процесі унійного з'єднання. Ці зміни збіглися зі змінами в ієрархії уніатської церкви. У 1620 р. Луцьку кафедру очолив по смерті Остафія Єло-Малинського Ієремія Почаповський, який належав до зреформованого василіанського чину. Він активно провадив роботу у галузі поширення і закріплення процесу унії.

Позиція ченців обителі вимушено передбачала протистояння унії. На цей час у межах Волинського воєводства переважала шляхта, яка прихильно або лояльно ставилася до православ'я; суттєву допомогу у справі віри надавало релігійне братство у Луцьку. Разом з тим православний митрополит Іов Борецький не зміг практично поширити в регіоні свою канонічну владу. Не отримав належної підтримки на Волині висвячений на Луцьку кафедру патріархом Теофаном єпископ Ісаакій Борискович. Тобто з-за таких умов ефективність протиунійного руху була надто слабка і розрізнена.

Загальнополітичні обставини, зокрема успішне для уніатів завершення сейму 1623 р., сприяли впровадженню у регіонах Волині проунійних засад. Але реалізація цього завдання на місцях проходила складно. Натомість, саме у 1620-х рр. серед магнатів і шляхти Волині знайшлося чимало осіб, що, на відміну від Я. Острозького, готові були адміністративно сприяти утвердженню уніатської церкви у їх володіннях. Значна частина земельних маєтностей краківського каштеляна (понад 20 міст і майже 600 сіл) увійшла до складу Острозької ординації – маєткового комплексу особливого статусу, що успадковувався за принципом майорату; жодний населений пункт не міг бути відчужений з ординації. Першим ординатом став внук Януша Острозького, син Ефрусини з Острозьких і Олександра Заславського – Франциск. Останній помер несподівано для батьків у грудні 1621 р. у віці, ймовірно, 15 років. Його наступником став інший син О. Заславського – Владислав Домінік, якому наприкінці 1621 р. було 5 років [22, 310]. З огляду на неповноліття останнього була призначена рада опікунів. Ключову роль в ній відіграв сам батько Владислава Домініка – Олександр. Олександр

був одним з трьох синів Януша Заславського і Олександри Романівни Сангушківни. Народився він у 1581 р. Батько Олександра, починаючи з 1591 р. входив до складу сенату Речі Посполитої, спочатку як підляський, а з 1604 р. як волинський воєвода. У 1605 р. Олександр став також сенатором – волинським каштеляном. У тому ж році одружився з донькою Януша Острозького – Ефрусиною. Після цього фактично став довіреною особою тестя, що, зважаючи на вплив краківського каштеляна на королівському дворі, сприяло подальшій його кар'єрі. 1609 р. за поступкою від батька отримав Житомирське староство, а 1613 р. став брацлавським воєводою. Після смерті Я. Острозького Заславські протягом 1620-х рр. були найвпливовішою князівською родиною в українських воєводствах. Януш займав посаду волинського воєводи, Олександр – брацлавського, а з 1628 р. київського; батько тримав багате Переяславське староство, а син – важливе з адміністративного пункту бачення Житомирське староство [22, 310]. Олександр виховувався в православної родині, представники якої, проте, з 1590-х рр. почали пошуки іншої віри. Януш тоді вже був кальвіністом, а на початку XVII ст. став католиком. Мати – Олександра з Сангушків також відвернулася від православ'я і стала аріанкою. Якщо їх доньки Софія і Єлизавета, правдоподібно, залишилися православними, то всі три сини – Костянтин, Єжи і Олександр перейшли на католицизм. Олександр це зробив, ймовірно, після укладення шлюбу з Ефрусиною Острозькою у 1605 р. [21, 65–66]. В умовах численних релігійних конверсій, характерних для родини, Олександр сформувався фактично поліконфесійною людиною – побожним католиком, але одночасно шанувальником віри своїх предків і захисником православних підданих. Лідерський обов'язок, який отримав Олександр як представник князівської родини, зумовлював його відповідальність в т. ч. і за релігійне протистояння, градус якого за першу чверть століття від укладення унії аж ніяк не знизився. З фактом отримання контролю над величезною Острозькою ординацією ця відповідальність лише посилювалася. Князь просто змушений був шукати варіанти як узгодити віру підданих з релігійною політикою, що проводилася в державі. Ігнорувати її, як це робив Я. Острозький, він не міг, хоча б в силу відсутності відповідного авторитету й політичного досвіду. Крім цього, перед ним виникало риторичне питання, чому він зміг змінити віру, а його піддані не можуть піти на союз з Римом без істотних змін у засадах віри. Оскільки значи-

ми оплотами православ'я у його володіннях залишалися монастирі, їм в унійних планах О. Заславського відводилася особлива роль. Разом з тим князь розумів, що процес навернення не можна досягти примітивними адміністративними заходами; потрібно було домогтися, щоб він здійснювався авторитетними серед православних діячами.

В зв'язку з цим брацлавський воєвода розпочав доволі складну гру, скеровану на пошук серед нововисвяченої патріархом Теофаном православної ієрархії лояльних Варшаві ієрархів з метою залучення їх до керівництва Дерманським монастирем. Вибір брацлавського воєводи припав на володимирського і берестейського владика Іезикія Курцевича. Останній був вихідцем з волинського князівського роду, тісно зв'язаного з Острозькими і Заславськими. Крім цього, володимирський владика відіграв не останню роль в тому, що козаки взяли участь в Хотинській битві. У липні 1621 р. він разом з Петром Сагайдачним в якості козацьких послів був прийнятий Сигізмундом III. Підчас зустрічі володимирський владика запевнив короля, що православні владика не шпигують на користь Туреччини. Сигізмунд III видимо повірив І. Курцевичу, дозволив навіть поцілувати собі руку, туманно натякав на можливість визнання православної ієрархії, але, як показало майбутнє, робив це не щиро, лише з огляду на необхідність переконати козаків вирушити під Хотин [24, 324–325]. Брацлавський воєвода, який підтримував доволі тісні стосунки з козацькою старшиною (наприклад, наприкінці грудня 1621 р. він писав листа П. Сагайдачному, де скаржився, що козацькі послы, їдучи до Варшави, не зустрілися з ним [3, 73–74], а в березні 1623 р. зобов'язав своїх урядників надати поштом Війська Запорозького, що поверталися з сейму, транспорт [4, 148]), розпочав з І. Курцевичем переговори щодо зайняття ним дерманської архимандрії. І. Курцевич, що титулувався володимирським владикою, але резидував аж в Терехтемирівському монастирі, після кількомісячних роздумів погодився. Його згода виглядала логічною з огляду на короткотривалу зміну політики Варшави щодо козаків і православ'я. Крім цього, напевно І. Курцевич сподівався, що, посівши архимандрію на Волині, йому вдасться встановити хоч якийсь контроль за наданою йому в 1621 р. володимирською єпархією. Як виникає з листа О. Заславського до свого батька волинського воєводи Януша Заславського (див. № 2), у появі І. Курцевича на посаді архимандрита була зацікавлена і частина ченців монасти-

ря. Але володимирський владика, прибувши до монастиря, натрапив, мабуть несподівано для себе, на спротив якогось отця Макарія. О. Заславський не добирає слів при характеристиці цього отця – „ten niecnota czierniec Makary...” [3, 322]. Однак, він користувався неабияким авторитетом у селян, створив з них збройні загони („...wszystkie chłopy, że nic nie robią tylko ustawicznie są in armis we dnie u w posy” [3, 322]), відмовляв їх від виконання робіт і сплати податків. Судячи зі згаданого листа, він якийсь утримував у своїй владі і монастир. Брацлавський воєвода остерігався застосовувати силу проти Макарія, побоюючись, що він, утікши до козаків, подасть як причину видворення його з монастиря спробу насадження унії. І. Курцевич прибув у Дермань не один, а з групою ченців, правдоподібно з Терехтимирівського монастиря. Місцеві ченці зустріли це насторожено й, за версією владика, не без їх допомоги Макарій заволодів монастирем. Разом з тим, бунти проти потенційного архімандрита набували значного масштабу. Якийсь пан Дулецький, що був співаком в Острозі, організував селян і вивів села, належні монастиреві, з-під його юрисдикції [3, 327].

Брацлавський воєвода вирішив зібрати детальну інформацію про події в монастирі. У зв'язку з цим він на початку травня писав до Олександра Путятницького, який тримав монастир і його маєтності за привілеєм від краківського каштеляна Януша Острозького. З листа стає відомо про ув'язнення Путятницького чи то через Макарія, чи то через Курцевича і навіть спробу його отруєння. О. Заславський наказав острозькому старості Войцеху Новицькому їхати до Дерманя і вивчити ситуацію [3, 325–326].

Володимирський владика повідомляв О. Заславського, що готовий залишити Дермань, але в дійсності робив все для встановлення свого повного контролю над ним. В. Новицький з Дерманя повідомляв О. Заславського про збройне захоплення ченцями Курцевича монастиря і вже згадуване утримання Путятницького в ув'язненні. Брацлавському воєводі стало зрозуміло, що в конфлікті винні обидві сторони. Засуджуючи факт, що монастирем управляв О. Путятницький, «że duchowne[go] chleba zażywaiąc nie jest duchownym, że w manastyrze mieszkaiąc potrawy świeckie nie zakonne jadał», О. Заславський не схвалював і дії І. Курцевича, скеровані на насильне заволоння монастирем, а особливо на порушення права подання – „podawcy podawanie chcesz gwałtem wydrzeć” Крім цього, брацлавського воєводу обурило факт відібрання І. Курцевичем до-

кументів і привілеїв, що знаходилися в О. Путятницького і стосувалися монастиря (див. № 3).

І. Курцевичу вдалося, все-таки, переконати О. Заславського, що винним у конфлікті навколо Дерманського монастиря є Макарій. Для брацлавського воєводи це вже було справою другорядною – він докладав максимум зусиль для примирення І. Курцевича і О. Путятницького. У листі до Новицького від 31 травня воєвода повідомляв, що сторони дали згоду на примирення [3, 373–375]. Наслідком примирення стало те, що монастир залишився у володінні І. Курцевича.

Дещо іншу версію подій травня 1622 р. навколо монастиря запропонував О. Путятницький. Як він оповів слугі Криштофа Радзивілла Григору Куницькому, І. Курцевич діяв у згоді з О. Заславським. Останній ніби то мав попередню розмову з О. Путятницьким, в якій наголосив, що О. Путятницький втратить свої маєтності, в тому числі й духовні, в разі коли б він „Litwy nie zapiechał” Під цією фразою слід розуміти припинення стосунків з Радзивіллами, зокрема Криштофом – польним литовським гетьманом. Принагідно слід відзначити, що для клієнтури Я. Острозького, до числа якої належав і О. Путятницький, смерть патрона стала справжньою катастрофою. Вона розгублено шукала нового патронату. Серед потенційних патронів К. Радзивілл котувався чи не найвище. Незабаром після цієї розмови О. Заславський надав І. Курцевичу декілька десятків піших козаків. Дочекавшись, коли О. Путятницький провів з Острога белзького воєводу Рафала Лещинського і відбув до Кунина, де заночував у своєму фільварку, І. Курцевич з козаками захопили монастир, зв'язали ченців, привласнили шкатулку з декількома тисячами злотих, срібло, шати, коней, книги та ін. На світанку нападники добралися і до Кунева. Там зв'язали Путятницького і відвезли до Дерманя. Там 9 неділь закутого в залізо тримали в ув'язненні, морили голодом. Тричі намагалися О. Путятницького отруїти, внаслідок чого здохла його собака і челядник. Сам вижив лише завдяки тому, що р. Лещинський надав ліки, залишився живий. Стосовно перебування Путятницького в ув'язненні його свояк Канофойський вчинив протестацію на брацлавського воєводу. За версією протестанта останній намагався заманити Путятницького до Дубна, щоб впровадити його до тяжчого і суворішого ув'язнення. В ув'язненні Путятницького намагалися всіляко переконати, щоб він відмовився від монастирів (Унівського і Дерманського) – обіцяли за це віддати

його речі й гроші, давали 4 тисячі злотих. Коли Путятицькому дозволено було виїхати до Дубна, він, минувши це місто, поїхав прямо до короля. Сигізмунд III особисто втрутився в справу – надіслав свого секретаря ксьондза Фірлея на з'їзд опікунів 2-го острозького ордината Владислава-Домініка Заславського, що відбувся на свято св. Михайла 29 вересня 1622 р. у Кубліні, серед яких був і брацлавський воєвода. Секретар мав нагадати останньому, щоб не порушували ординацію Я. Острозького. Путятицький одночасно звернувся до якогось Сухорабського, щоб той вніс протестацію про відібрання його духовних маєтностей, наданих Я. Острозьким. Протестація не мала значного ефекту. О. Заславський зауважив, що це прошуки Литви (читай К. Радзивілла), а інші опікуни порекомендували, щоб сунувся з тим, хто гвалт вчинив (див. № 4).

З версії Путятицького виникає, що О. Заславський беззастережно підтримував І. Курцевича; натомість, сам брацлавський воєвода принаймні в своїй кореспонденції намагався показати себе в цій ситуації як нейтральну особу. Як здається, О. Путятицький був ближчим до істини, хоча, апелюючи до Сигізмунда III та К. Радзивілла, він міг дещо перебільшено виставляти себе як жертву гри О. Заславського і І. Курцевича.

Як справа завершилася детально не відомо, але те, що монастир залишився у володіння І. Курцевича сумнівів немає. Про його діяльність на посаді архімандрита відомо поки що мало. Судячи з листа О. Заславського до якогось Славка (напевно одного зі своїх економів) від 22 травня 1623 р., владика з челяддю мешкав в одному з фільварків, розташованих поблизу Дерманя (правдоподібно у Кунинському) [4, 232]. Сучасники підозрювали його в намірі долучити монастир до унійного процесу, що так і залишилися підозрами в історіографії. М. Петров з цього приводу писав: „...Иезекиль Курцевич получил 1623 году по воле князя Заславского, в свое управление Дерманский монастырь и там будто бы старался склонять монахов к унии...” [8, 155]. Як людина, що отримала європейську освіту (вписаний до числа студентів Падуанського університету), він не міг подібно до М. Смотрицького шукати виходу з ситуації, коли православ'я опинилося на обочині релігійного життя в Речі Посполитій. Напевно в цьому контексті владика розглядав і можливість нової «універсальної» унії. Однак сумнівно, щоб один з найближчих до козаччини ієрархів, ініціаторів відновлення православної ієрархії у 1621 р. [18, 153] розглядав можливість, а тим біль-

ше робив конкретні заходи з приєднання монастиря до унії. Власне кажучи, фінал його душпастирської діяльності в Дермані лише підтверджує останнє. Влітку 1625 р. І. Курцевич, втративши надію на знаходження ніші для православної церкви в польсько-литовській державі, разом із групою однодумців і слуг емігрував Московської держави.

О. Заславського ця новина застала в Опатові на генеральному сеймику Малопольської провінції наприкінці серпня 1625 р. Звідти він написав листа до ченця Дерманського монастиря Рудницького, прохаючи його виконувати функції намісника у монастирі до його приїзду. Воевода також зазначив, що він дав розпорядження якомусь Полупану (напевно, одному зі своїх економів), щоб останній збільшив видатки на потреби ченців. Тому ж Полупану О. Заславський повідомляв, що в Дермані з'явився О. Путятицький (певно з надією повернути монастир і його маєтності), і наказував, щоб «цього зрайдцю» ані до монастиря, ані до жодної маєтності не пускали [5, 38]. Рудницький лише протягом короткого терміну виконував ці функції, бо вже наприкінці 1625 р. документи фіксують іншого намісника у Дерманському монастирі отця Оваршовського. Кандидатура останнього теж не дуже влаштувала брацлавського воєводу, що мав переконання у необхідності поширення на підвладний йому монастир василіанської реформи. Особою, що мала впровадити плани О. Заславського в життя, мав стати отець Галактіон, що проживав і навіть досить довго був намісником у київському Межигірському монастирі. Вже 10 січня 1626 р. воєвода писав з Дубна до дерманських ченців про звільнення отця Оваршовського та передачу намісництва отцю Галактіону. У листі воєвода прямо говорив про необхідність реформи у монастирі та обґрунтовував зміну намісника скаргами дерманських ченців щодо неможливості відправлення сповіді, оскільки той, кому це належало відправляти, тобто Оваршовський, у монастирі „bez tego sakramentu żył, zaszum i odprawowania służby Bożej niegodnym się być sądził” Воєвода строго застерігав ченців щодо послухності новому намісникові, зазначаючи, що хто цього не бажає, тому з монастиря «вільні ворота». З цього ж листа взнаємо цікаву деталь щодо процедури уведення обраної патроном духовної особи у намісницькі повноваження. Її мав здійснювати дубенський ігумен [5, 155]. Рекомендацію щодо Галактіона О. Заславський підкріпив рішенням, яке передбачало ремонт монастирського даху. 19 січня 1626 р., ймовірно, ще до прибуття Галак-

тіона до Дерманя, брацлавський воєвода звернувся до одного зі своїх державців Злотолинського з розпорядженням про виділення ремісників, що мали виготовити гонти для монастиря. Виготовлені гонти мали згодом вивезти дерманські піддані (див. № 6).

Але призначення Галактіона було для О. Заславського тимчасовим заходом. Він шукав більш впливову на релігійному полі фігуру, здатну реформувати монастир в обраному ним василіанському варіанті. В середині жовтня 1626 р. О. Заславський у листі до невстановленого адресата вже обговорював можливість призначення дерманським архімандритом полоцького архієпископа Мелетія Смотрицького. Брацлавський воєвода пропонував, щоб М. Смотрицький інкогніто зустрівся з володимирським владикою Й. Баконецьким, висловлював згоду на його подання на архімандритство за умови, що ньому немає баніції з огляду на вбивство полоцького архієпископа Іосафата Кунцевича [5, 355–356]. Інформація, яку отримав згодом О. Заславський, свідчила на користь М. Смотрицького. Останній писав до брацлавського воєводи, висловлюючи намір зустрітися з ним. Однак справа несподівано загальмувалася через хворобу воєводи, яка його застала під час поїздки в Польщу, правдоподібно до Любліна. Прохворівши декілька тижнів, О. Заславський 23 грудня 1626 р. з Дубна написав М. Смотрицькому листа, де запрошував останнього прибути на зустріч до Дубна. З цього листа також відомо, що роль посередника у переговорах воєводи з М. Смотрицьким відігравав «отець Касіян» – Касіян Сакович [5, 752]. Останній перейшов на унію у 1625 р. і був ви нагороджений з боку О. Заславського Дубенською архімандрією. Обставини, в які потрапив М. Смотрицький, сприяли задуманій брацлавським воєводою справі. Після прибуття у 1626 р. зі Сходу, куди Мелетій відбув в тому числі і за дорученням київського митрополита Іова Борецького для вивчення можливості укладення нової унії з Римом, Смотрицький опинився в ситуації підозр щодо результатів цієї поїздки з боку православних. Представники братств (Віленського і Львівського) були обурені, що з його ініціативи був скасований інститут ставропігії, який гарантував їм фактичну незалежність від церковних ієрархів. Православна верхівка була проінформована про унійні плани Мелетія з книги все-того ж К. Саковича «Дезідерос...», виданій 1625 р. у Кракові. Від полоцького архієпископа відвернувся навіть І. Борецький, свого часу однодумець і один з найближчих сподвижників. Дійшло до того, що архімандрит Києво-

Печерського монастиря Захарій Копистянський наказав не пускати його до цієї обителі. Мелетій змушений був поселитися у Межигірському монастирі біля Києва [23, 107; 14, 146–147]. Можливо якусь роль у налагодженні контактів з М. Смотрицьким відіграв і Галактіон, що ще виконував обов'язки намісника Дерманського монастиря протягом 1626 р. У нього напевно залишилися однодумці у Межигірському монастирі. На користь цього свідчить факт мирного співіснування Галактіона з М. Смотрицьким. Пом'яник Дерманського монастиря зазначає, що після його призначення дерманським архімандритом Галактіон склав свої повноваження намісника, але залишився ієромонахом монастиря, тобто монахом, що мав право виконувати священницькі повноваження [1, 51].

Князь О. Заславський, даючи архімандрію полоцькому архієпископові, натомість зобов'язав його перейти в унію, а згодом і домогтися того від ченців монастиря. М. Смотрицький, що, напевно, все ще сумнівався в правильності такого рішення, але не маючи іншого вибору, домігся обіцянки збереження на якийсь час в таємниці свого переходу. Уніатом він став 6 липня 1627 р. в Дубно за присутності митрополита Й.В. Рутського [7, 125–127].

Ставши настоятелем монастиря, М. Смотрицький мало цікавився його господарською діяльністю, присвятивши час полеміці з опонентами та ідеологічному обґрунтуванню переходу в унію. Обов'язки намісника монастиря виконував протягом 1627–1633 р. Ісає Радевич [1, 56; 2, 8; 6, 224]. Під цим хронологічним періодом у Пом'янику зафіксований ще один намісник настоятеля – Антоній Якович [1, 47]. Найбільш ймовірно, що він нетривало виконував функції намісника за архімандритства М. Смотрицького перед І. Радевичем, тобто протягом якоїсь частини 1627 р.

Для М. Смотрицького після того, як брутално, з його пункту бачення, повелася з ним на київському соборі 1628 р. православна верхівка, князь Олександр Заславський став взірцем толерантності. В «Апології...» він відзначає, що князь, будучи католиком, шанує людей «грецької віри», відвідує православні храми. Архімандрит вбачав у своєму покровителі особу, що може серйозно сприяти єдності «Русі», порозумінню між православними і уніатами [14, 153–154]. За словами М. Смотрицького, для князя „w jednek senie chodzi... Cierkiew Wschodnia i Zachodnia” [21, 47]. Всі основні праці, написані Мелетієм у Дермані – «Апологія...» (1628 р.), «Паренезис...» (1629 р.) і «Екзетезис...» (1629 р.), присвячені О. Заславсь-

кому (перша ще й Томашові Замоївському) [25, 235, 239, 240]. Здається і відхід від полеміки з православними був пов'язаний не лише з провалом ідеї об'єднавчого собору, але й зі смертю патрона у грудні 1629 р. Втім завдання поставлене перед дерманським архимандритом О. Заславським було виконане – протягом 1628 – 1629 рр. Дерманська архимандрія, так само, як і Дубенська, приєдналися до унії. Син Олександра – Владислав-Домінік невдовзі після смерті батька розсіяв всілякі ілюзії православних щодо можливого перегляду ініційованих Олександром процесів. 16 лютого 1630 р. він видав лист про підпорядкування у своїх маєтностях на Волині священників східного обряду духовній владі уніатського митрополита [13, 259]. Чи сподівався на такий фінал М. Смотрицький. Здається, він сподівався на не насильне об'єднання в результаті рішення православно-уніатського собору. Адміністративне переведення парафій в унію не вирішувало проблему протистояння, а лише її загострювало. Зневірившись у можливості добровільної консолідації «Русі», архимандрит наприкінці 1630 р. прийшов до висновку, який суперечить всій його попередній діяльності. У листі до Риму Мелетій ствердив, що єдиний варіант утвердження унії – примус [7, 204–211; 14, 170]. Однак сам в цьому примусі участі брати не хотів, присвятив себе цілком служінню Богові. Знесиливши себе тривалими постами, архимандрит помер 27 грудня 1633 р. Але навіть після смерті йому не давали спокою. Зокрема, серед уніатів поширилися чутки, що Смотрицький був отруєний православними.

Таким чином, криза православної церкви, що зрештою призвела до унії і розколола «Русь» на два табори, викликала не лише небувалий інтелектуальний підйом серед еліти православної і уніатської церкви, але поставила питання перед світськими лідерами українського суспільства – князями – яким чином узгодити розрізнення у вірі між ними і підданими, що виникло внаслідок переходу більшості з них на католицизм. Унія в такому випадку була механізмом, скерованим на подолання цього розрізнення, одночасно на думку таких, як Олександр Заславський, вона дозволяла зберегти традиційні церковні звичаї і порядок богослужіння, притаманні для православних. Їх погляд на подолання церковного розколу виявився прийнятним для частини православної ієрархії, яка в довгих духовних пошуках не змогла знайти кращого варіанту. Як здавалося М. Смотрицькому, приєднання до унії давало можливість відродити єдину «Русь», але таку, в якій він не знаходив місця як самостій-

ним суб'єктам козацтву і селянству. Це означало не остаточне примирення, а лише черговий сплеск міжконфесійного протистояння. Майбутня історія Дерманського монастиря підтвердила такий варіант розвитку подій.

ДОДАТКИ

№ 1

1621-1622. б.м. Лист Олександра Заславського, брацлавського воєводи, до о.Курцевича про відносини з козаками

Przewielebny w Chr[yst]usie oycu Kurczewiczu,

A myi wiele msczywi Panie y Bracie. Jako zawsze to za szczęście sobie poczytać zwykłem, gdy mi się trafi mieć w domu swym ludzi rycerskich, tak za niemnieysze y teraz mam, gdy mi się przydało tych mołocyw zaporoskich do chałupy swej załapic, ktyrzy acz mię minali, iednak taką miałem straż po nich, że mi się dostało ich ucześnie, gdzie y za dobrze zdrowie WM m[ego] m[ilościwego] Pana y brata z niemi pełniłem. Ktyre[go] iako cudzy nie przepominam, tak i teraz proszę, abyś mię w miłości bratersky chować raczył, a ia też zawsze zostaię.

Archiwum Państwowe w Krakowie. – Archiwum Sławuckie-Sanguszkowy. – Sygn. 75 II: Listy Aleksandra z Ostroga Zasławskiego, wojewody braclawskiego 1621–1622. – K.74.

№2

1622.V.7. Звиняч. Лист Олександра Заславського, брацлавського воєводи, до батька волинського воєводи Януша Заславського про випадки організації ченцями та підданими виступів-бунтів у Дерманському монастирі

Jasnie Oswiecone x[ieżę] etc Panie Oicze

Zapomniałem dzisiaj z W.X.M. Panem moim młwym mywić strony tych tumuływ, ktyre się w Dermaniu dzieia. Już tam y Ociec Kurczewic przychał. Ktyry iednak tak powiada, iż iako za zawołaniem czerncyw, iako czerniec przychał, tak też y zaraz chce odiachać, ieżliby to miali być przeciwko woli moiey. Pisałem do niego ganiąc mu to. Ten niecnota czerniec Makary pobuntował y wszystkie chłopy, że nic nie robia, tilko ustawicznie są in armis we dnie y w nocy. Pisałem do nich pod gardłem zakazuiąc do samego niecnoty pisałem tak iako się godziło,

a ius widzę, iż się reholuował na wszystko złe, iako W.X.M. rozumieć będziesz raczył z tego listu, ktry do przeczytania W.X.Mści posyłam. Już z chłopcy będą ia wiedział co czynić, ale o to się widzę W.X.M. Pana y dobrodzieia mego, ieżeli kazać nastąpić na manastyr et vi wypędzić tego tam Makarego, ktry nie ma żadnego tam prawa, bo się zas obawiam, aby iako iest przebieglieć do kozakow udawszy się nie powiedział albo przetendował inny przyczyną tego, to iest uny, czyli też chłopcy wziąwszy y pokarawszy za bunty y nie mieszać się między czernce unizienie. Tedy proszę o radz W.X.Mci pana oica.

Dat[um] d[ie] 7 Mai 1622 w Zwiniaczy.

Archiwum Państwowe w Krakowie. – Archiwum Sławuckie-Sanguszkow. – Sygn. 75 II: Listy Aleksandra z Ostroga Zasławskiego, wojewody braclawskiego 1621–1622. – K. 322.

№ 3

1622.V.9. Лист Олександра Заславського, брацлавського воєводи, до владики Курцевича щодо організації заворушень підданими та ченцями в Дерманському монастирі

Do oica władyki Kurczewicza

Ganiąc zawsze ten postępek, ktry się stał za powodem niebacznego Oica Makarego, pisałem i z Czudnowa list do WM, pisałem y z Jakubowicz dwa li trzy li listy, chciałem się y tam widzieć z WM, ale iż mi do tego przyść nie mogło, przez pisanie to odprawić muszę.

Rzecz sama iaka by była ktryąś ciż tam WM uczynili bez wszelakiey excepiratiey iest zła, gdyż iest gwałt, wprzyd naiazd stał się na cerkiew Bożą, z czerncyw p[rae]metamorphosem żołnierze się stali poddani, ktryzy od poddaństwa y posłuszeństwa są nazwani iuż oc iugu[m] excusserunt szlachcic Księżniem został, iako mi powiadał Pan Nowicky za wartą u WM siedzi. Ja iakom iest rzeczony, ktryym jest podawcą Monastyru tamtego przez wzięcie tak gwałtowne Manastyru tamtego od WM, koždy to baczyć racze. Pan Duliecky nieiakiś, ktry spiewakiem był w Ostrogu, teraz tam y wposzcz(?) swoje rościagaiąc chłopcy mi wszystkie pobuntował y ieszcze wsi, ktyre nie do manastyra należeli, pobrał. Przystąpiło do tey sprawy y spolium, bo zbiyr Pana Putatyckie[go] y wysługa iest zabrana, prawa moje albo raczej syna mego nie wiem gdzie się zadzieły. Przyszło y do tego iako mam wiadomość, że y trutizna samego znieść chciano, co nie tylko nie czerniecka, nie ludzi duchownych, ktryzy Bożomyślnością bawić się

maią, żywot raczey duszy naprzyd a potym cielesny bliźnych ratować, nie krwią marać ręce swoje, nie tilko nie chrześcijańska, ale y w podań brzytka y zawsze naganiona y karana.

To iuż to WM myi M. Pan obaczyć racz, co to iest za factum. Obeirzy się zas WM na dom swyi, obeirzy się WM na spowincowacenie swe z iakimi masz domami, weirzy WM y in ante actoru vitam suam, a sam WM rozsądz te sprawę u siebie.

Podawcy podawanie chcesz gwałtem wydrzeć (czego ia duzo chcę bronić) na manastyr y cerkiew Bożą naiachać albo tym ktyry naiachali pomocnym być. Szlachcicza w więzieniu trzymac, ktyrego czency iuż po kilka kroc w potrawach truć chcieli y owemu nosili, tych że czerncyw, ktyrzy y zbur Pana Putatyckie[go] y prawa syna mego pobrali, starszym bez mego podania zwań się, co to jest. Przystąpiło y to yż error ten, ktyry ten niebaczny Makary uczynił WMści człekowi spokoinemu przypisuią, zaczym y p[ro]testatia na mie jest wniesiona. Ktorą pobudzony pominiem consulerz honori me[go], gdyż crudelius qui neglegit famam. Mogłes WM cri sui, rzawnie per arnicatitem competitionem przyść do tego z Panem Putatyckiem, gdyż Je[go] M. Ociec władyka stepańsky y drudzy y ia sam ganiliśny to, że duchowne[go] chleba zażywaiąc nie jest duchownym, że w manastyrze mieszkaiąc potrawy świeckie nie zakonne jadał, a on też rachuiąc się z zdrowiem fucim, ktyre dość miał slabe, a teraz pono y ostatek go nym nizczeniu y nędzy strawił, za pewną pensią doweczną albo inszym iakim kontraktem iako ias rozumiem mygł był dość uczynić zyczeniu WM tego manastyra sobie. Powiadaia mi y to, że WM tę maia przyczynę trzymania tego w więzieniu, że lidzby nie uczynił z dybr manastyrskich, są dla Boga ktyż tam kogo w manastyrze, starszym uczynił, gdyż Pan Putatycky od Xięza Niebosczyka, ktyre[go] ia sacro sancte wszytkie nadania trzymam, miał daninie przed nowemi tedy, ale przed tym, ktyre[go] przodek fundował ten monastyr a zle by szafował rzeczami manastyrkiemi miał y powinien czynić rachuiąc. Nawet uczynienie tak WM, niech iedzie do Dubna poslicie WM czerńca ktyrego, a to ia tam Je[go] mści Pana Nowickie[go], starostę swego, wysadzam na to niech że się tam rachuię WM. O tym wszykim chciałem się ustnie rozmawić z WM. O czym w tym liscie piszę. Oddawam etc. Dat[um] w Lisztwini d[zie] 9 May 1622.

Archiwum Państwowe w Krakowie. – Archiwum Sławuckie-Sanguszktyw. – Sygn. 75 II: Listy Aleksandra z Ostroga Zasławskiego, wojewody bractawskiego 1621–1622. – K. 326 – 328.

1622.XI.8. Слуцьк. Лист Григора Куницького до князя Криштофа Радзивіла про політичну та релігійну ситуацію, що склалась навколо Дерманського монастиря та його володінь

Jasnie oswiecone kiazę panie moy młczwy.

Pan Putaticky przyiachał sam do Słucka chcąc umyślnie jako sługa zycyliwy do WXM prosto jachac, lecz dalekość i złość drog. A barzy zdrowie jego zwątkowe nie pozwala mu w tak daleką drogę jachać: żadał mie abym o jego tu przybyciu WXM oznaimił. Ktory jako iesth udespactowany od Jego MP Woiewody Braclawskiego przedtym w pisaniu moim natraciłem y od P.Buczynskiego pewienem że WXM dostateczną wiadomość mieć raczisz. Jednak teraz daie WXM wiadomość: gdy się Putaticky znaszał s służą p.Senkiem y innemi WXM zycyliwymi zaraz był do p. Woiewody Braclawskiego odwiezioncy. Od ktorego per instructas personas, aby jego zaniechał, raczey z zycyliwością swoją ku onemu się garnął etc: był napomniony przydawszi i to jeżelibyś: Litwy nie zaniechał, maiętnoścy i dobr Duchownych odpadniesz i potym w krytkim czasie, przez kniazia Kurcewicza, powinno swego, ktery swiezo poświęconym władką został dawszi mu kilka dziesiąth kozakow piechoty wtąz gdy p. Putaticky z Ostroga wyprowadzał Je MP woiewodę Belskiego i w Kuninie folwarku swym w mili od manastera nocował, ci zwysz pomienieni ludzie manastyr Derman opułnoci ubieżawszi opanowali czerncow powiazali, samego nie zastawszi, tak szkatulę s kilką tysięcy z[łoty]ch, jako srebro, szaty, konie, xięgi wszitek sprząth co jedno kolwiek miał pobrano. Ciż potym wpadszi i do Kunina własnie przed switem. Gdzie żadn[e]y odpowiedzi ni od kogo p. Putaticky jako człowiek spokoiny noclegował nie maiąc spiącego poimali związawszi, skrepowawszi do Dermania zawiezli, tamże w ciężkim bardzo więzieniu osadziwszi go przez całe dziewięć niedzieł srogie naigrawania, głodem morzenia y inne mordy przez Czerncyw Kurcewiczowych niezwycajne, potrzikroc w piciu i w iedzeniu truciznę dawano, od ktyrey nie tylko, że pies zdechł, ale i czeladnik je[go], ktery mu posługował s swiatem się sna już pożegnał. Sam dziwnym ieszcze sądem Bożim a za lekarstwy od jego MP woiewody Bielskie[go], Krylewny Jey mosci żyw został, barzo iednak zle[go] zdrowia. Dowiedziawszi się o tak srogich mordzach powinny p.Putawickiego i moy p. Kanophoisky czinił protestacją

nasłanie od p. woiewody, piszę wymierzając się załując jakoby i wiedziec o tym nie miał, zaciągając go do Dubna sztucznie, aby w ciężcie i sroźcze więzienie onego wprawić. Co s copy pisanego lista, ktryry posyłam szadny WXM zrozumieć będziesz raciłł. Potym w więzieniu folgować mu kazano, pieniądze i rzeczi ie[go] wracano od Kurczewicza za dożywocie, aby monasteryw dobrowolnie ustąpił, dawano cztyry tysiące złot[yh]: nic z te[go] nie biorąc, gdy już ku Dubnu wolno mu było jachać do staroszczi, uprzła kilku kony pominąwszy Dubno prosto do Kr. Je[go] M. jachał załosną przekładaiać skargę. Za ktryrym Krył Je[go] M., gdy wszisci p. Panowie opiekunowie zjazd swyy na S. Michałł w Kublinie mieli, między ktyremi byłł i p. Woiewyda Braclawsky postałł do nich xiędza Firlea, secretarza, swego prosząc i upominaiąc, aby ordinatia xcia p. Krakowskiego in suo esse zostawała. Ktorą już w wieliu rzeczy z wątlivości naruszaia i za usilnym staraniem P. Woiewydy Braclawskiego jest kilka p. opiekunyw na tym, aby nie tylko in parte ale in toto ta ordinatia szie złamała bo i na tym ziachaniu swoje consultatie mieli, jako wyraźny sam do WOM p. Putaticky wypisuie, że i protestatia miałł czinić p. Suchorabsky o to przez tegosz secretarza Kr. Je[go] M. intercedowałł, aby sług nieboszczikowskich nie krziwdzono. Osobliwie o gwałtowne wybicie p. Putatickiego, ktyremu zany sługi dano te dobra duchowne od xcia p. Krakowskiego, aby mu przywrocono z nagrodą. Tamże mu p. Woiewoda przy wszitkich zgrzitaiać zębami srodze odpowiadałł, że cie Litwa nie obroni peronie etc. Ktyry więcy odniosłł tylko to od p. Opiekunyw, aby tych pozywałł od kogo gwałth i wybicie sobie mieni być. Będąc tedy uperoniony i maiąc nadzieie po Bogu wedle obietnice w mscznym baczeniu i łasce WXM, że onego w takim razie przigarnąwszy do siebie miłosciwym Panem Protectorem i Benefactorem sprawie jego y one samemu WXM będziesz racziłł być. Do zwryceniia się y wzięcia wiadomości od WXM zmieszka tu przy mnie ukazawszi mu wyżiwienie s folwarku WXM Pana mego msczwego s tych sam kraiyw po odjachaniu do WXM p. Krzyszkowskiego wszitko z łaski Boży dobrze po staremu. Pana Boga za tym proszę, abym WXM w dobrym zdrowiu co prędyz ogliadałł.

Dat[um] w Slucku die 8 9br[is] 1622.

Archiwum Głrwnie Akt Dawnych w Warszawie. – Archiwum Radziwiłływ. – Dział V. – Sygn. 8031. – S. 7–10.

1626.I.10. Дубно. Лист Олександра Заславського, брацлавського воєводи, до ченців Дерманського монастиря про призначення настоятелем отця Галактіона

Wielebni Oycowie Zakonniczy Manastera Dermańskiego przy łascze Bożej dobrego zdrowia życzę WMcwa zażywać.

Poczuwaiąc się w swej powinności ktitorskiej y chcąc do reformatiey lepszej manaster tameczny przywieść usilnie ile że mnie bydź może, abym tam miał zakonnikyw pobożnych, przykładnych y w powinności swoiey pilnie się obieraiących. Ktyra reforma albo naprawa ma się poczynąć od starszych y przełożonych waszych na iakich do tego czasu, iż prawdę muszę wyrzec mieyscu tamtemu schodziło nawet iakom zrozumiął z supplik waszych jescze duszom waszym barzo potrzebnego sakramentu, to iest spowiedzi ś. nie mieli przed kim odprawować y summienia się swego bezpiecznie powierzyć. Gdyż ten ktyremu to należało odprawować y tam bez tego sakramentu żył, zaczym y odprawowania służby Bożej niegodnym się bydź sądził. Przeto zabiegaiąc takim defektem czyniłem staranie o nabiciu iakiego sprawniejszego y przykładniejszego Oycza, ktyrego bym wam za namiestnika podał.

A znaiąc zaleczonego w pobożności oycza Hałaktiona z Monastera Międzygorskiego, ktyry tam przez czas niemały namiestnikiem był, onego wam przesz oycza ichumena naszego Dubińskiego za namiestnika posyłam, a oycza Owarszowskiego od tego urzędu y mieszkania tamecznego wolnym czynię. A tego oycza Hałaktiona proszę, abyscie posłusznymi byli y onemu się summienia swego bezpiecznie powierzali iako temu, ktyry do wszystkiego dobrego zechce wam bydź powodem. A iesliby ktyry pod poszłuszentwem onego bydź nie chciał, takiemu wolne wrota maią bydź z manastera. Lecz trzymam o pobożnościach waszych, że do dobrego rządu y reformatiey swej zakonney zechcecie bydź onemu pomocznymi (nie rzkąc przeciwnymi). A ia należnym stanowi waszemu wychowaniem y iedzieniem nie zaniecham was opatrować inne rzeczy ustnie pozwolilem imieniem moim w rozmowie z wami oyczu igumenowi naszemu Dubieńskiemu. Zatym P.Bogu WMciom oddaiąc życzę tak w zdrowiu iako y we chotach ś. pomnożenia.

Z Dubna d[ie] 10 January 1626.

Archiwum Państwowe w Krakowie. – Archiwum Sławuckie-Sanguszkowy. – Sygn. 75 IV: Listy Aleksandra z Ostroga Zasławskiego, wojewody bractawskiego 1625–1628. – K. 155.

№ 6

1626.I.19. Дубно. Лист Олександра Заславського, брацлавського воєводи, до п. Злотолинського щодо надання ремісників для ремонту даху монастиря

Myy łaskawy p. Zlotoliński,
iż nie bardzo oszarpał Manaster Dermański a przetkiew potrzebię naprawy. Zaczym proszę WM, abys WM wiedział rzemiesnikyw na robienie gontyw, po ktyre tam poddany Dermański przyiada. Zatym się łascze WM oddaie.

Z Dubna d[ie] 19 Janyary 1626.

Alexander z Ostroga X.Zasławskie, woiewoda Bractawsky, starosta zytomirski.

Archiwum Państwowe w Krakowie. – Archiwum Sławuckie-Sanguszkowy. – Sygn. 75 IV: Listy Aleksandra z Ostroga Zasławskiego, wojewody bractawskiego 1625–1628. – K. 154.

№ 7

1626.V.28. Дубно. Лист Олександра Заславського, брацлавського воєводи, до поборці, Волинського воєводства щодо фінансових розрахунків та прибутків з дерманських та острозьких володінь

Mcz[wy] Panie Poborca,

Acz przedtym za iedną szedł pobyr z maiętności Ostrozkiej części na on czas godney pamięci X. Je[go] M. pana Krakowskiego a teraz syna mogo Xiążecia Dominika Hryzostoma na Ostrogu Zasławskiego z Międzyrzeca y włości do nych należących tego na ten czas wiedzieć nie mogę iak wielka summa przychodzi, bo Kwity są przy P. Skurkowskim w Lublinie, po ktyre zaraz wysyłam. A iż Dermań z je[go] przynależnościami, ktyry za iedno z włością Ostrozką pirwey szedł, a teraz w zawiadowaniu moim y syna mego iest. Tedy posyłam z te[go] Dermania pobyr czworaki zł[otych] 100 y iesliby tak pretko z tantymi kwitami nie zbiezano. A z Ostroga Międzyrzeca y włości Ostrozkiej przyniesiono by oddawać pobyr od Je[go] MP Woiewody Belskiego

snadnie to WM porachować możesz z Kwitu, ktryy będzie przy tym oddaniu poboru WM pokazany, że więcej nie przychodzi nad to co posyła się z Dermania. A na ten czas iaki już nie może być Kwit zupełny z oddania zupełnego poboru z tego Dermania. Tedy Kwit ad rationem z wzięty summy do porachowania się z kwitem gływnym Ostrozkim, wzięwszy te sto zł[otych], posłać mi raczył. Bo to już Kwit MW osobny od Ostrozkich na mnie iako opiekuna y na syna mego Xiążecia Dominika żadny szkody w tym WM nie poniesiesz. Kiedy wszystka suma za oddaniem gływney sumy z Ostroga, Międzyrzeca i wszystkiew włości Ostrozkiew wystrzycać będzie względem cas c[z]opowego z maietności Dubięsky, ktora iest częścią przez ogień przypadkowy, częścią przez morowe powietrze bardzo opustoszona, iednak dogadzaiąc y WM, abyś WM szkody nie padnosił, dogadzaiąc y ubogim poddanym, aby nie byli szarpani według arendy przeszley. Ktorą WM swymi własnymi piędziami, onych zakładaiąc, posyłam. Proszę, aby WM zwykley chęci swey iakośmy się WM offiarował, wzięwszy piędzide za czopowe aręde y pieczęć dla wydania Kwityw, chocia już wszystkie ich maią posłać raczył przyiacielskie to WM odstugować y zadziaływać będą.

Z tym oddawam etc. Z Dubna 28 May 1626.

Archiwum Państwowe w Krakowie. – Archiwum Sławuckie-Sanguszkyw. – Sygn. 75 IV: Listy Aleksandra z Ostroga Zasławskiego, wojewody braclawskiego 1625–1628. – K. 257 – 258.

Джерела та література:

1. Острозький державний історико-культурний заповідник. – КН 961/VI P – 565.
2. ЦДІАК України. – Ф.2072. – Дерманський чоловічий монастир. – Оп.1. – Спр.103.
3. Archiwum Państwowe w Krakowie. – Archiwum Sławuckie-Sanguszkyw. – Sygn. 75 II: Listy Aleksandra z Ostroga Zasławskiego, wojewody braclawskiego 1621 – 1622.
4. Archiwum Państwowe w Krakowie. – Archiwum Sławuckie-Sanguszkyw. – Sygn. 75 III: Listy Aleksandra z Ostroga Zasławskiego, wojewody braclawskiego 1623.
5. Archiwum Państwowe w Krakowie. – Archiwum Sławuckie-Sanguszkyw. – Sygn. 75 IV: Listy Aleksandra z Ostroga Zasławskiego, wojewody braclawskiego 1625–1628.

6. Пам'ятки: археографічний щорічник. – К., 2001. – Випуск 1. – Т.ІІІ.
7. Welykyj A. Litterae episcoporum historiam Ucrainae illustrantes. – Rome, 1972. – Vol. I.
8. Батюшков П.Н. Волинь: Историческія судьбы Юго-западного края. – СПб., 1888.
9. Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – К., 1898. – Т.ІІ.
10. Горін С. Жидичинський Свято-Миколаївський монастир (до середини XVII сторіччя) – К., 2009.
11. Горін С. Монастирі Західної Волині (друга половина XV – перша половина XVII століть). – Львів, 2007.
12. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VI.
13. Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 2008. – 882 с.
14. Крालюк П. Духовні пошуки Мелетія Смотрицького. – К., 1997.
15. Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні. – К., 1994. – Кн. 3.
16. Мицик Ю. Із листування українських письменників-полемістів 1621–1624 років // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1993. – Т. ССХХV: Праці історично-філософської секції. – С. 310–347.
17. Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636). – К., 1990.
18. Плохій С. Наливайкова віра. Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2005.
19. Сліпий Й. Митрополит Йосиф Велямин Рутський і його доба. – Львів, 1937.
20. Фотинский О. Очерки из быта монастырских крестьян на Волини в XVII – XVIII в. – Житомир, 1910.
21. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002.
22. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. – К., 2008.
23. Яременко П.К. Мелетій Смотрицький. Життя і творчість. – К., 1986. – С. 107.
24. Kempa T. Wobec kontreformacji Protestantci i prawosławni w obronie swobod wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku. – Toruń, 2007.
25. Wagilewicz J.D. Pisarze polscy Rusini, wraz z dodatkiem Pisarze łacińscy Rusini / Przyt. R. Radyszewskyj. –Przemyśl, 1996.

Віктор Брехуненко

д.і.н. (Київ)

Християнські козаки і християнські сусіди: моделі поєднання (XVI - перша половина XVII ст.)

Не буде великим перебільшенням сказати, що специфіка позиціонування християнських козацьких спільнот у середовищі християнських сусідів мала не менший вплив на архітектуру та долю Степового Кордону, ніж власне сама поява упродовж XV–XVI ст. козацького поясу від Дніпра до Яїка й Терека. Якщо утворення цього поясу суттєво скоригувало геополітичну рівновагу в регіоні, то тяжіння козацтва до тієї чи іншої християнської держави довершили трансформування Кордону та оформлення ключових характеристик християнської відповіді мусульманським претендентам на східноєвропейський Степ.

Устійнилося дві базові типологічно відмінні між собою моделі пов'язань козацтва з християнськими сусідами. Першу з них репрезентувало українське козацтво. Поява на стичному українському прикордонні та ще й під акомпанемент активного козакування представників еліт міцно вкорінилася в місцевий соціум. В українських козаків не було відрубного минулого, коли вони могли уявляти себе окремим суспільним тілом на Степовому Кордоні поза українським світом у свою чергу вмонтованим до світу польсько-литовського. Ні в литовських, ні в польських влад, ні в українській шляхти не існувало потреби інтегрувати козаків. Обставини формування козацтва склалися таким чином, що його ядро, тобто українське населення, довго не виломлювалося зі своїх станів. Різноманітні допливи з-поза руських земель Речі Посполитої тонули в місцевій стихії. Вони не зуміли «відірвати» козаків від українського кореня, хоча й полишили на козацькому обличчі свій виразний слід, який відчувався в багатьох сферах. Поведінка ж козаків в пізніші часи по суті була лише логічним продовженням їхньої відпочаткової «прописки».

В останні десятиліття XVI – першій половині XVII ст. козацтво активно поширювало свій вплив на все більшу українську територію, просякаючи в усі пори українського життя. А в традиційних козацьких краях воно чим далі тим виразніше перетворювалося на

основу потугу. Козаки замешкують тут, мають свої маєтності, тісно пов'язані з усіма місцевими станами та урядниками. Козацькі промисли, включаючи військове здобичництво, вписані в місцевий ринок. Навіть до виробництва човнів для морських походів були причетні шляхтичі й міщани, так що король мусив, наприклад у 1621 р. спеціально наказувати спорядженим до козаків комісарам, щоб старалися, аби жоден човен не міг бути зроблений *«ані від Війська Запорізького, ані від приватних міст підданих його королівської милості. А хто б на це посмів не зважати, має бути покараний нашими старостами на горло, а шляхтича маюь на сейм позивати»* [1, 476]. Так само місцеві шляхтичі й урядники були в долі з козаками з приводу військової здобичі останніх. Полонені козаки на допитах у Стамбулі (1614, 1626) не особливо й перебільшували, коли твердили, що *«здобичі з панами ділили наполовину»* [2].

Як говорив на сеймі 1615 р. у своєму вотумі руський воєвода, козаки *«абсолютно домінують на Україні, бо все поспільство під їхнє право піддалося, запобігти цьому неможливо, бо жодна річ у них неможлива, і місця немає ні конституції, ні авторитету короля його милості»* [3, 34]. Роком пізніше у подібному стилі висловлювався краківський біскуп Марцін Шишковський: *«Тут вдома ані магистратів у містах, ані старост, ані гетьманів не слухають, самі собі права вигадують, самі урядників і вождів ставлять»* [4, 307]. Козацькі загони принагідно влаштовують «лежі» в різних частинах України, вимагають «приставств», тобто стацій з міщан і навіть шляхти, як це було бодай під час повстання С. Наливайка, в роки участі в Інфлянтській війні (1600–1602), чи коли козацький загін Й. Путивльця перебував у 1613 р. на теренах Полісся, або ж у 1617 р., коли козаків прагнули затягнути до московського походу королевича Владислава [5]. *«Вже до того дійшло, – скаржився на сеймі 1605 р. Януш Острозький, – що козаки універсали розписали в тих краях, наказуючи собі гроші давати»* [6, 110].

Більше того, К. Косинський змушував мешканців опанованої території – міщан і шляхту Південної Київщини присягати на вірність [7, 56]. У 1625 р. взагалі виникла козацька полково-територіальна організація на волості, що було лише верхівкою айсбергу того, бо ж козаки, як бідкався С. Жолкевський, *«забувши віру й підданство, удільну собі річ посполиту творять, на горло та маєтність невинних людей наступають, вся Україна від них залежна, шляхтич в домі своєму не вільний, в містах і містечках його коро-*

лівської милості весь уряд, вся влада при козаках, узурпують собі юрисдикцію, право становлять» [6, 285]. Турки вимагали від короля знести прикордонні міста Білу Церкву, Канів, Корсунь, Черкаси [8, 182, 189] як центрів козацтва, а не суто козацькі містечка на відділеному від прикордоння Московії широченною смугою Поля Дону, як це було у випадку з донським козаками. А своєрідною вершиною козацької самоідентифікації стало, як відомо, прагнення козаків до членства у новій моделі руської тотожності та перетворення в середині XVII ст. на ядро нової руської політичної нації.

* * *

Цілком інакше повернулася справа в козацьких середовищах Дону, Яїка, Волги й Терека. Самоусвідомлення козаків пішло шляхом, второваним локалізацією козацьких країв на вістрі Степового Кордону, на значній віддалі від надзвичайно слабко залюдненого в ті часи московського прикордоння. Відрізані від нього широченної смугою незаселеного Поля, козацькі спільноти були приречені сформуватися як анклав. З огляду на відстані, а також на склад людності, яка накочувалася сюди, тут не могло бути співжиття тих, хто козакував, з «класичними» московськими міщанами та селянами, як це сталося в Україні. Близькість до осідків волзьких козаків побудованих у 1580-х рр. Саратова, Самари, Царицина, а Царева-Борисова (збудований у 1600 р.) та Азова до Донської землі, Яїцького містечка (закладене в 1640 р.) до осідків яїцьких козаків справи не змінила. До того часу волжаки та яїцькі козаки вже сформувалися як спільноти, а поява міст лише шкодила їм. Тому яїцькі та донські козаки зробили все можливе, щоб збудувати відповідно Царів-Борисів та Яїцьке містечко. На відміну від українських Черкас, Канева чи Брацлава навіть в перелічених московських містах-фортецях чи в приєднаній Астрахані не було дворів волзьких чи якихось інших козаків. Скупість джерел не дає з достатньою певністю стверджувати, що подібною була ситуація в Терках. Однак бракує й свідчень, які б наштотували на протилежні припущення тим паче, що основними донорами терського та гребінського козацтва були донці та волжаки, не звиклі до паралельного співжиття з міщанами в містах чи з селянами в селах.

Іншими словами відбрунькування з елемента, який козакував у східній зоні Степового Кордону вже перших козацтв – волзького та донського – супроводжувалося ціннісним віддаленням новопос-

талих суспільних структур від соціумів, звідки походили їхні створювачі, тоді як в Україні просто був запущений процес формування нового суспільного стану. Яїцькі, терські й гребінські козаки як спільноти були приречені на аналогічну долю й поготів.

Український інтерес до козакування в середовищі московських еліт та цілковитий брак зацікавлень з боку іншої порівняльної в становому сенсі християнської потуги – української шляхти – довершив справу. Не було кому інтегрувати козаків у московський соціум чи тим паче в територіально віддаленіший український, навіть їм ідею особливих станових привілеїв. Додавав свого й той факт, що козацтва виникли не на колись втрачених Московією землях, а на тих, які слід було вперше здобути.

Московія ніколи не вважала територію, де розмістилися козацькі анклави «своєю». На відміну від української ситуації в уявленнях московських еліт Поле й козацькі краї слід було приєднувати, а не повертати. Політичні концепції московських правителів не містили ідеологічного обґрунтування законності прав Московії володіти цими землями. Степовий Кордон не видавали за колишню «государеву вотчину», як традиційно робили з об'єктами територіальних претензій, розташованих між Волгою і Віслою. Правда можна було б припустити, що завуальовано про це йшлося в концепції, яка проголошувала тотожність Астрахані XVI ст. й Тмутаракані – «отчини» Володимира Святого й Мстислава Удатного [9]. Однак ні в часи експансії на Астраханське ханство, обґрунтуванню законності якої й слугувала зауважена концепція, ні після Москва ніколи не розвертала її в козацький бік. Навіть коли приєднувала козацькі анклави до своєї території.

Куди ближчими до козацьких країв були розташовані ногайські кочовища (особливо у випадку з волжаками та яїцькими козаками) або, приміром, Азов (для донських козаків) ніж обшири, контрольовані Московією чи Польсько-Литовською державою. Замість показання «своїх» земель, як це було в Україні, тут маємо закозачення території, яка ніколи не перебувала у складі Московської держави, Рязані чи Великого князівства Литовського. «України» для Московії – не територіально віддалені Дон, Волзька Лука, чи тим паче Яїк і Терек, а як і годиться, – ближнє прикордоння, до якого дотягуються руки і яке прагнуть інтегрувати незалежно від появи козацтва: *«На поле ходять козаки багато які: казанці, азовці, астраханці, кримці та інші баловні козаки. А із наших україн (виді-*

лення моє. – В. Б.) козаки, з ними змішавшись, ходять» [10, 74-75], – так співвідносив у 1535 р. поняття «Поле» і «україни» путивльський воєвода Тургенев. На тих «українах» є свої козаки – мецерські (городецькі), рязанські, московські. Але вони не вижили як суспільні формації і зійшли з історичної арени якраз під час генези козацтв Волги й Дону.

Анклавність козацтв Дону, Волги, Яїка й Терека стала відправним пунктом того, що вони сформувалися як спільноти вихідців з нижчих прошарків соціальної драбини, а поодинокі представники вищих верств, які прибивалися до козацького берега погоди не робили. Натомість невіддільне від соціуму прикордоння українське козацтво ввібрало в себе численні допливи з суспільних еліт, що вивело його на такі соціальні й ментальні горизонти, які виявилися непідвладними й засадничо чужими для інших козацьких спільнот.

Останні як розташовані на вістрі Кордону не могли бути привабливими для суспільних еліт навколишніх сусідів. Татарська й ногайська верхівка, а також українська шляхта мали під рукою своїх козаків і свої козацькі краї, за рахунок чого могли вирішувати ті чи інші завдання. Устійнення орієнтації козацтв на цінності християнського світу ще більше звузило можливості для поповнення представниками мусульманських еліт. Занадто слабкими були спонуки поміняти «прописку» на козацьку й для московської еліти. В її очах козацькі території, як буде показано далі, не належали до «царської отчини» й не розглядалися як зона органічної діяльності. Це в Україні козацькі краї традиційно вважалися невід'ємною складовою української ойкумени, що провокувало тісні зв'язки шляхти з козаками. Розташовані ж на віддалених «чужих» землях козацькі анклави викликали в середовищі московських еліт специфічне відсторонене ставлення.

На тамтешні козацтва важко було скільки-небудь стабільно покладатися навіть виключно з комунікативних причин. Де той Яїк чи ти паче Терек стосовно Московії чи України! Чи був у такому випадку сенс шукати в козаків підтримки, і чи могла вона бути ефективною з огляду на їхні далеко не захопливі кількісні характеристики, а головно зважаючи на те, що голови більшості з них неминуче поверталися в бік рідних Дону, Волги, Яїка, Терека. Тоді як не порівняльно численніші українські козаки були завжди під рукою, а локалізація козацької території на прикордонні вмонтовувала їх до соціуму стабільного світу.

На відміну від покозачення в Україні, яке не передбачало розриву зі звичним соціумом, осісти в інших козацьких анклавах означало вивести себе за його межі, не отримавши навзаєм жодних звичних суспільних дивідендів. Амбіції мали бути обмежені винятково до проводу серед козаків, не більше. Правдивих підстав для того, щоб за допомогою козаків задовольнити свої станові чи суто приватні інтереси в рідному соціумі, явно бракувало. Це добре продемонстрували події Великої Московської Смути, яка труснула Московією на початку XVII ст. Козаків тоді намагалися активно використовувати. Та попри свою позірно довгу й різноманітну участь у подіях громадянської війни, вони насправді переймалися лише суто власними козацькими інтересами.

Крім того, важливо, що ні на Московщині, ні в Україні – ключових постачальників люду, що козакував на Дону, Волзі, Яїку й Тереку, – не існувало достатніх внутрішніх передумов для масового виштовхування сюди представників суспільних верхів. В Україні, особам, викинутим внаслідок ревізії середини XVI ст. за межі шляхетського стану, зовсім не ходило шукати відради в козакуванні на Дону чи далі. Адже поруч було українське козацтво. Тогочасна розмитість в Україні поняття “козак” та невикристалізованість польсько-козацьких стосунків відкривала можливості повернути втрачені привілеї шляхом переходу до цього нового досі неулегітимненого суспільного прошарку й у змаганнях за його “вольності”, а насправді за свої втрачені. Ще однозначніше склалася ситуація в Московії, де еліта не зазнала в XVI ст. процесу відфільтровування, який викидав би за межі стану певні прошарки. Не створювала потенційних передумов й жорстка репресивна модель уніфікації держави, взята на озброєння московськими правителями. Страхітливі масові «виводи» еліт, пускаючи під укіс попередню організацію життя в приєднаних до Московії землях, все таки не передбачали дестанізації [11]. Репресованих розпорошували по центральних властиво московських районах з наданням помість, тобто хоча й переводили на щабель нижче, якщо йшлося про вотчинників, проте залишали в складі еліт. Ні на організований відкритий спротив, ні на обхідний маневр – змагання за втрачене, але під козацьким прапором – виведені новгородці, псковичі, ярославці, казанці не спромоглися.

Відповідно не існувало підстав для втягування спершу в козакотворення на Дону, Волзі. Яїку й Тереку, а пізніше до складу власне козацтва такої кількості вихідців з московської еліти, котра могла

б помітно вплинути на соціальне обличчя козацьких спільнот, як це сталося у випадку з українським аналогом. До донців, волжаків, терців, гребінців та яїцьких козаків прибивалися лише окремі представники еліт, що мало не порівняльно вужчий вплив ніж шляхетські допливи в українське козацтво. Опосередковано про брак особливого інтересу з боку соціальних верхів до переходу в котресь козацтво свідчить той факт, що офіційна Москва не переймалася цим питанням, ані під час політики «виводів», ані пізніше. Що різко контрастує з позицією Варшави стосовно козацько-шляхетських контактів.

До всього поодинокі прямі дані про вкорінення в козацьких середовищах вихідців з суспільних еліт виявлено тільки щодо донського козацтва. Стосовно інших спільнот доводиться обмежуватися припущеннями-аналогіями, базованими на з'ясованій типологічній подібності географії допливів у козацькі спільноти Дону, Волги, Яїка й Терека.

Серед одиничних випадків (їх всього 9), коли вдається встановити походження донців з соціальних еліт, однозначну перевагу мають представники нижніх прошарків Рязані: діти боярські, дрібні дворяни [12]. І власне цей факт є додатковим підтвердженням важливості впливу територіального чинника на формування ставлення еліт до ідеї покозачення, а також на соціальний склад допливів у козацькі середовища. У Рязані тема переходу в козаки ще якось звучала, й Донська земля зваблювала окремих представників низів суспільної верхівки. Можливо аналогічною була ситуація й на білгородсько-воронезькому прикордонні. Але там через слабку ще колонізацію краю резерви для міграції в козацькі анклави вихідців з суспільних еліт упродовж усього XVI – середини XVII ст. залишалися мізерними, значно обмеженішими ніж у здавна заселеній Рязані. По мірі ж віддалення від прикордоння у глибину ж Московії привабливість Дону для місцевих відламів еліт прямувала до нуля.

Як і годиться, ті «уроджені», які набували донської «прописки», швидко вибивалися на провідні ролі й ставали отаманами. Посада військового отамана у Війську Донському була для таких осіб вершиною кар'єри. Власне завдяки цьому і з'явилася можливість довідатися про наявність на Дону козаків «блакитної крові». Більше нічим особливим вони себе не видають, що різко контрастує з українською ситуацією, де шляхетсько-боярський струмінь спричинив глибоку трансформацію козацтва.

З-поміж населення Московії основними донорами козацьких спільнот Дону, Волги, Яїка й Терека стали низові прошарки: різні категорії посадських людей, городових козаків, селяни, холопи, так звані «гулящі люди». Це добре простежується за джерелами. Саме представники перелічених середовищ формували контингент як добровільних вихідців, так і зваблених донцями. Низами представлені й допливи з середовища українського козацтва. Представники старшини перебували на Доні лише експедиційно, як-от: Іван Сулима, Іван Богун, Іван Боярин, Дмитро Гуня, Тарас Трясило, Олексій Шафран. Переходити до лав донців вони мали ще менше спонук, ніж рядові козаки. Якщо вже серед сповнених непевності у своєму завтрашньому дні в Україні низів знаходилося небагато тих, хто вкорінювався на Доні чи в сусідніх козацьких анклавах, то що вже говорити про старшину, яка утримувала все козацтво в колії ціннісних орієнтацій на реформування станової системи Речі Посполитої через задоволення козацьких претензій.

* * *

Якщо не бракує доказів щодо невіддільності українського козацтва від українського соціуму, то у випадку з іншими козацтвами є достатньо підстав вести мову про культивування ними власної окремішності в християнському світі. Особливо добре це видно на прикладі Війська Донського, стосунки якого з цим світом непорівняно краще відбилися на сторінках джерел. Зрозуміло, що фокусом проблеми є характер пов'язань між Доном та Московією, яка від початку перетворилася в обговорюваному сенсі на основного комунікатора й у політичному тілі якої він з часом опинився, як, зрештою, і всі козацтва зі східної зони Степового Кордону.

В історіографічній традиції з'ясування правової природи московсько-донських відносин має давні коріння. Найпоширенішею на сьогодні є концепція С. Сватікова – Н. Мінінкова, згідно з якою до царювання Михайла Федоровича це були стосунки двох незалежних суб'єктів, далі (з 1614–1615 рр.) склалися відносини сюзеренітета-васалітета, які в 1671 р. змінилися на автономію Війська Донського, після чого розпочинається неухильне її розмивання [13]. Рубежем між першими двома періодами став курс новобраного царя Московії Михайла Федоровича на залагодження й затіснення стосунків з донськими козаками, позначений наданням донцям прапора, права вільного проїзду в «українні міста», безмитної торгі-

влі на прикордонні, обіцянок надсилати царське жалування [12, 287, 288]. Зазначена концепція враховує наріжну засаду московсько-донських стосунків – старт від «порогу» непідпорядкованості донської спільноти Московії, однак потребує уточнення в ділянці визначення правового характеру московсько-донських взаємин в часи царювання Михайла Романова.

Немає підстав не погоджуватися з твердженнями про незалежність Дону до активних заходів, застосованих царем Михайлом Федоровичем 1614–1615 р. в рамках унормування стосунків Москви з Доном. Справді ж бо до цього часу московсько-донські контакти не мали ознак підлеглості козаків московському правителю. Донці, необ'єднані ще тоді у Військо, вряди-годи надавали Московії військові послуги та брали участь у забезпеченні вільного проїзду через Дон московських і турецьких послів до Азова й навпаки [14, 87-113]. При цьому козаки не вступали в тісніші форми залежності, які б звужували самостійність і самоврядність їхньої спільноти. Москва. Не вступали попри те, що остання робила виразні спроби поставити донців під свій контроль.

Якщо перші царські грамоти за 1570–1571 рр. ще не відбивали відповідних намірів [15], то в 1584 р. Москва вже промовисто надсилає на Дон зі своїм послом до Туреччини Б. Благим прапор, пробує переписати козаків, а в 1593 р. наважується на безпрецедентний крок, намагаючись нав'язати козакам свого старшого («голову») [16], що однозначно поставило б козаків у відносини того чи іншого підпорядкування. Реакція донців була показовою. Від перепису вони навідріз відмовилися, голова П. Хрущов, який приїхав їх ошасливлувати, отримав рішучого відкоша. Козаки заявили, що *«голів у них не бувало, служили своїми головами, і нині раді государю служити своїми головами, а не з Петром»*. До всього, в останньому випадку вони під гарячу руку ще й посварилися з московським послом до Туреччини Г. Нащокіним, а також відмовилися віддати зардама в Азов полоненого турецького чауша, як того потребував цар [16, 284-286]. Надалі аж до виборів царем Михайла Федоровича Москва, попри застосування низки інших репресивних заходів стосовно Дону не наважувалася зазіхнути ні символічно, ні практично на суверенітет Дону.

Рішуче відкинувши домагання П. Хрущова, донці в такий спосіб чітко окреслили свою позицію, яка полягала в неприпустимості накинення Москвою зверхності над Доном, що, звісно, відбивало

існування в їхній свідомості вододілу між донською спільнотою та московським соціумом, панування світоглядних орієнтацій на культивування власної самодостатності. Найбільше, на що погоджувалися тоді донські козаки, так це перебувати під час військових служб цареві під оперативним командуванням московських командирів і отримувати царське жалування.

Достеменно невідома безпосередня реакція донців на вручення їм у 1584 р. царського прапора Швидше всього, вони його взяли, проте все одно не сприймали це за вияв набуття ними вічного підданства цареві й підлеглості Дону Московії, інакше пізніше, в XVII ст., не пов'язували б перехід до такого статусу з іншим символічним актом – цілуванням хреста на царя. Радше у факті вручення прапора донські козаки вбачали визнання царем суб'єктності донської спільноти та ознаку лише умовного підданства, яке передбачало виконання козаками різних служб без втручання Московії у внутрішні справи Дону й за певну платню – «царське жалування». Тому такою гнівною була реакція козаків на спроби нав'язати їм голову, а пізніше вже в XVII ст. на будь-які відхилення московських посланців від устійненої процедури поведінки на території Війська Донського та на спроби змусити їх цілувати хрест. Тим часом як у 1615 р. вони не противилися врученню їм прапора від нового царя Михайла Федоровича, однієї з ознак залагодження стосунків з Москвою після Смути [16, 287].

Символіка прапора мала на Дону вужчий формат, не включаючи таку запорізьку складову як постійне підтвердження служби своєму патронуві, що українські козаки вважали підставою для визнання за ними станових прерогатив (як висловився козацький старший Т. Байбуза, *«щоб мали знак милостивої ласки його королівської милості, так і старший нашій, як було за світлої пам'яті кроля Стефана»* [17, 38]. Надаючи Варшаві військові послуги, Військо Запорізьке, щоразу вимагало прапора та інших відзнак (булава, бубни) на *«знак ласки його королівської милості»* [18], нагромаджуючи в такий спосіб прецеденти свого улегітимнення як «людей війни», а також визнання цілісності структури козацтва з гетьманом на чолі. Задля цього з часом надання прапора козаки робили умовою своєї участі у військових кампаніях Речі Посполитої, хитро при нагоді пояснюючи відсутністю королівських відзнак невдачі, брак пошанування до себе під час кампаній тощо. Гранично відверто писали про це козаки у вересні 1637 р.: *«Що не маємо знаку його*

королівської милості, тобто хоругви, булави і бубнів, тоді сором нам під ганчір'ям ходити... щоб нам вище названі знаки були надані, бо й за предків наших бувало й завжди, коли указ на послугу його королівської милості був, були нам знаки давані; досить діалося нам взнаки, що ходили, коли його милість пан Сокол зотягав іменем його королівської милості і вашої милості, нашого милостивого пана без знаків на Кам'янці до кучманських шляхів, як ми велику неласку його королівської милості і всієї Речі Посполитої на собі терпіли і за це несли» [19].

Що саме в обговорений спосіб, тобто «по-рицарськи», трактували українські козаки надання прапора та інших відзнак, видає глибинна позиція влад, про яку найвідвертіше проговорився С. Конєпольський, очевидно під впливом п'яного подиху перемоги над козаками під Кумейками: «Про знаки, бубни, послі не важко його королівській милості, але їх вимагати в пана підданим річ непристойна і взагалі шкідлива; хто ж монарху і своєму панові право пише, хто йому буде наказувати? Охочий жовнір чекає на саму тільки нагоду, на вчасний час, щоб на славу його королівської милості, на ласку добру заробити. Той, хто про це менше дбає, новини вдома збирає, про війну тільки вісті слухає, все робить з примусу, не з цноти і прикривається ганебними відмовками. Ви, беручи платню в Речі Посполитої, на кожну не тільки нагоду, але й годину повинні ставати на послуги його королівської милості. Коли б послів, знаків, бубнів чекали б ніколи б неприятеля не бачили, хіба б із за-паркана, даремна б то була платня Речі Посполитої, непотрібна їй та ваша допомога, і які вам надала неслухні вольності. Не потребували ваші антецесори, як Дорошенко, Чорний Грицько та інші жодних знаків, жодних послів, жодних бубнів, коли відкрилося поле до послуги його королівської милості, але бачучи повинність свою, охоче ставали проти неприятеля Святого Хреста, щасливо громили, на ласку його королівської милості і на славу криваво заробляли» [20, 427-431].

Однак такі одкровення, які швидше за все доводилося чути козацтву й раніше, його не переймали. Прецеденти надання військових послуг звісно були, що козаки й самі визнавали, але не змінювали засадничих підходів Війська Запорізького. Король чи корольович Владислав мусили надсилати прапор, коли не могли обійтися без козацького війська. За особливо гострої потреби король навіть міг дати чергового прапора зі власної ініціативи, як це було приміром перед Хотинською війною [21].

Крім того, українські козаки у відповідних випадках намагалися через отримання прапора досягти часткової реабілітації й забити палі для знесення накладеної на них баніції у повному обсязі. Так було, в 1598 р., коли Т. Байбуза просив прапора [22, 38]. А в 1600 р., вимога прислати хоругву, під якою козацьке військо мало йти до Молдови, вже прямо долучалася до решти претензій, спрямованих на законодавчу ліквідацію юридичної чинності тих нагінок, яких козаки зазнали після поразки повстання С. Наливайка [23].

Врешті, наймаючись на службу іншим християнським володарям, українські козаки намагалися дістати прапор. Відомі факти, що у 1594–1595 рр. їм вдалося отримати хоругви від мультянського воеводи Михая Хороброго, семиградського князя Зигмунта Баторія, австрійського імператора Рудольфа II, пізніше від Лжедмитра I [7, 124-126].

На відміну від українських козаків донці не переймалися подібними клопотами. Долучаючись до московського війська, наприклад, під час Смоленської війни чи походів Ждана Кондирева (1646) не потребували такого символічного акту як надсилання прапора. Їм вистачало першого факту вручення прапора. Пізніше вони лише просили надіслати прапор замість згорілого [24, 552-553], а коли царем став Олексій Михайлович, надіслали у зв'язку з цим нове прохання [25, 92-93]. В останньому випадку вони не підтверджували свій статус, як це робили українські козаки, а ніби поновлювали московського царя як свого покровителя, оскільки як самодостатня суспільна одиниця засадничо були готові служити не тільки московському цареві. Наочно вони це продемонстрували під час Великої Московської Смути, коли багато хто з них воював на боці Зигмунта III, а також під час Хотинської війни 1621 р., коли як мінімум 700 козаків влилося до річпосполитського війська, а потім частина їх просила в короля жалування [26].

Власне долучення донців до громадянської війни, яка триснула Московію на початку XVII ст., було викликане в першу чергу наміром позбутися ненависних санкцій Бориса Годунова, запроваджених якраз у відповідь на небажання коритися московським наказам. Донське козацтво демонструвало рішучість зберегти самостійність і відкидало зазіхання на неї. На таких позиціях воно залишилося й після нормалізації стосунків з Москвою при новому царі Михайлові Федоровичу, у виборах якого вони взяли участь. Після

вручення прапора, царського жалування та офіційної відміни санкцій, накладених Борисом Годуновим нічого в цьому сенсі не змінилося. Непомітно, щоб донці пом'якшили своє ставлення до ідеї підлеглості Москві й почали вважати себе васалами царя. По низці напрямків вони навіть ужорсточили свою позицію.

* * *

Насамперед кидається в око, що прийняття 15 червня 1614 р. на донському колі прапора не завадило донцям невдовзі у відписці, яку в Посольському приказі отримали 28 вересня, промовисто написати, що *«як здавна ми служили колишнім государям, царям, так і тобі государю повинні служити до кінця своїх днів»* [27, 63]. Надалі мотив служби *«як здавна повелося»*, *«як при колишніх царях діди наші і батьки служили»* гостюватиме на сторінках донських відписок у моменти надмірного загострення стосунків з Москвою, коли донці очікували зазіхання на свій суверенітет, як це було, скажімо, в 1631–1632 рр. [28, 196, 392-396]. У просякнутому культом символів ранньомодерному світі послідовне використання такої формули не могло бути випадковим. Тим паче, коли йде мова про «старовину», надзвичайно важливу категорію тогочасного менталітету. Апелювання донців до «старовини» мусило виконувати першорядну функцію, нагадуючи про легітимний для них стан речей, наразі обстоюваний. Нав'язуючись до колишньої служби московським царям, козаки недвозначно вказували на прийнятні для них межі затіснення стосунків з Москвою. Аргумент старовини насправді був покликаний історично обґрунтувати претензії донців на збереження колишнього статусу московсько-донських стосунків, тобто незалежності своєї спільноти щодо Московії.

Характерно, що Посольський приказ унікав порівнянь поточної служби донських козаків з їхніми службами попереднім московським правителям. Жодна з відомих на сьогодні царських грамот на Дон періоду володарювання Михайла Федоровича (1613–1646 рр.) не містить абстрактних посилань на старі козацькі служби колишнім царям як такі. Усі вимоги загорнуті в формулу служіння Михайлові Федоровичу, а рідко вживана категорія «старовини» стосується винятково або цього служіння (*«пам'ятаючи нам, великому государю, свою колишню службу»*), або служби володарю Московії без «зради» на користь інших володарів (*«і служили колишнім російським государям без будь-якої зради та хитрості і над*

Російською державою ніякого злого задуму і з недругами нашими зсилань і з'єднання ніяке зло не бувало») [27, 110, 162, 163].

Додатковими аргументами на користь такого тлумачення звернень донців до попередньої традиції служіння московським царям є ще дві важливі обставини: аналогічний прийом за потреби використовували у стосунках з Москвою також українські козаки, а по-друге, – і це найголовніше – у випадку з донцями зазначені звернення поєднуються з іншими кроками, які органічно доповнюють запропоноване тлумачення згадок про «колишню службу».

Українське козацтво вперше на московському напрямку вдалося до аргументу старовини в 1620 р., до того ж у схожій ситуації – під час спроби відновити після Смути стосунки з царем. Шестирічне порівняно з донцями запізнення було викликане хіба лише тим фактом, що українські козаки допіру в 1619 р. завершили свою бурхливу й ворожу щодо Московії епопею, пов'язану з участю у Смуті та в походах короля й королевича. Посольство П. Одинця, одне з чільних завдань якого полягало в нормалізації стосунків з Москвою, заявило, що козаки готові *«великому государю служити головами, як вони служили колишнім великим російським государям і в їхніх государевих повеліннях були, і на ворогів їхніх ходили, і кримські улуси громили»* [29, 3]. Аналогічні висловлювання містилися і в листі гетьмана П. Сагайдачного до царя [29, 6]. А отже українські козаки, як і донці, нав'язували до канви своїх попередніх відносин з царями, які передбачали спорадичну військову службу, царське жалування за неї, але без будь-якої глибокої залежності. Саме як спробу відновити колишню модель стосунків з Москвою трактували посольство П. Одинця і в шляхетському середовищі. Невдовзі потому як козацька рада вирішила спорядити посольство П. Одинця, Ян Чернінський писав до краківського каштеляна князя Януша Острозького, *«козацький гетьман Сагайдачний мав раду в Переяславі, з якої виправив козаків чоловік 15 з двома в'язнями до Москви, до царя московського, просячи казни, яка й за інших царів здавна посилалася за пороги»* [30, 1].

Пізніше козаки використовували «старовину» як аргумент своїх стосунків з Московією, коли відповідали на звинувачення Варшави щодо зв'язків із державою, з якою *«вічного миру не маєш»*. У 1625 р. Військо Запорізьке пояснювало, що роблять це *«дотримуючись давнього звичаю, щоб не переставав надсилати казну»* [31, 189]. А інструкція посланцям на сейм 1626 р. Максимові Григоро-

вичу, Саві Бурчевському, Філонові Пашкевичу, Лукашу Криштофовичу (10 лютого 1626 р.) прописувала їм твердити, що «за відбиття полону (християнського. – В. Б.), забраного в неволю до поганських рук, московські царі задовольняти звикли», і що послів до Москви «звиклу плату, згадуючи, посилаємо» [32, 342].

Традицію апелювати до чинника старовини при оформленні стосунків з Московією успадкував Богдан Хмельницький. У такий спосіб гетьман періодично подавав цілком виразні сигнали щодо межі можливого зближення Української Козацької держави з Москвою. Вже на зорі налагодження контактів з московськими чинниками він гранично чітко окреслив прийнятну для нього форму “царської милості”. У гетьманському листі до севського воєводи З. Леонтєєва від 8 червня 1648 р., зазначено: *“а ми, як здавна продкове наші з Войска Запорозького, цару єго милости вшелякую добротинності чинили б і тепер при том стоїмо* [29, II, 34]. Тобто гетьман та його оточення ясно нав’язували до традиційної для XVI – першої половини XVII ст. канви козацько-московських стосунків. Навесні ж 1651 р. до вух царського інформатора коринфського митрополита Йоасафа було вкладено заяву про те, що Військо Запорізьке має намір служити цареві як *«йому служать донські козаки»*. Митрополит запитував царя чи привести до присяги гетьмана на тім, що українські козаки *«будуть всі раби твої як і донські»* [29, III, 67]. А отже добре відома українським козакам модель відносин Дону з Московією слугувала Б. Хмельницького за найприйнятнішу і для Козацької держави.

За іронією долі донські козаки якраз усіма силами противилися присязі цареві – цілуванню хреста, – яка безальтернативно вводила їх в ту чи іншу підлеглість Москві. Вони так і не присягли йому аж до 1671 р. Попри всі ідеологічні й практичні зусилля Москвою Військо Донське навідріз відмовлялося цілувати хрест московському монархові як до 1614 р., так і після. Першу безуспішну спробу привести донців до присяги зробив цар Василь Шуйський. У 1606 р. з цією метою на Дон було послано Василя Толстого [33, 23]. Невдача попередника змусила Михайла Федоровича діяти обережніше. Під час вручення прапора царський посланець не вимагав присяги, що могло свідчити лише про одне – у Москві давали собі раду щодо неприйнятності для донців такого глибоко символічного акту, який оформляв згоду на підлеглість цареві. Зацікавлена в нормалізації стосунків з Доном, Московія спробувала вирішити про-

блему тихою сапою, через ідеологічні маніпуляції, а саме факт вручення прапора прирівняти до цілування хреста. У царській грамоті на Дон від 29 липня 1617 р. цар закликав помиритися з Азовом, *«пам'ятаючи до нас великого государя свою колишню службу і свою обіцянку, і цілування хреста»* [27, 110]. Однак в подальшому ця формула зникає з царських грамот, що віддзеркалює її неприйнятність для донських козаків та даремність зусиль нав'язати Війську Донському свою версію подій 1614–1615 рр.

Обпікшись таким ідеологічним «молоком», Москва взяла курс на досягнення цілування хреста по факту. Слушний момент, здавалося, виник у 1630–1631 рр. після того, як на Дону вбили царського посланця Івана Карамішева. На тлі виникнення в середовищі донців почуття провини, а також очікувань карального походу царських військ, цар наважився «нагнути» Військо Донське. У Москві вдалося змусити цілувати хрест донську станицю на чолі з отаманом Богданом Конинським, прибулу залагоджувати напругу [12, 290]. Цар також *«учинив віддати донським козакам провини, а вони б, отамани й козаки, і все Донське Військо їм, государям хрест цілували»*. Крім того, за те, що козаки *«по списку поцілують государю хрест»* було обіцяне щорічне царське жалування та звільнення донців, які сиділи по московських містах у в'язницях [34, 206-207, 223].

Однак прецедент успіху не мав. На Дону звістку про цілування хреста козаками військової станиці зустріли в багнети. Заприсяження було оголошено приватною справою «цілувальників», які нібито її *«затіяли молодими розумами»*. Правову нелегітимність поширювати їхню присягу на всю донську спільноту Військо мотивувало тим, що вона відбулася всупереч устійненому на Дону праву, *«без нашого військового наказу і без нашої поради»* [34, 393, 395]. У цій таки відписці донські козаки розлого обґрунтовували свою відмову цілувати хрест. Аргументи традиційно шукали в старовині: *«і цілування хреста на Дону як почався Дон козацькими головами не повелося. Колишніх государям старі отамани і козаки їм незмінно служили не за хресним цілуванням»* [34, 392]. Далі перераховувалися служби козаків попереднім царям, які всі здійснювалися безприсяжно.

Неприйнятність для них нав'язуваної Москвою новизни Військо Донське мотивувало також тим, що *«служим, государ, не помістями і не з вотчин, а з трави й води»* [34, 396]. Подібний мотив лунає з боку Дону доволі часто. Козаки використовували його ще до

отримання царського прапора [27, 169], потім у 1630–1631, 1637, 1640 рр. [35]. У такий спосіб донці послідовно розміщували по різних ціннісних нішах свою службу цареві й службу його підданих – московських дворян і бояр. Козаки самодостатні, нічим царю не зобов'язані, служать добровільно за платню, а не відробляючи за надану землю. У поєднанні із зятятим небажанням присягати монархові, це однозначно виглядає як додаткове наголошення на самодостатності Війська Донського, на добровільності своєї служби, без обтяжень, які обмежували його незалежність.

* * *

Обґрунтовуючи концепцію васалітету Війська Донського в 1614–1671 рр., Н. Мінінков навпаки характеризує московсько-донські стосунки як *«відносини між верховним землевласником, яким признавали вони (донці. – В. Б.) царя та умовним власником землі, у ролі якого виступали козаки», «і в Москві, і на Дону розглядали Донську землю як феода, який військо Донське тримало на умові своєї служби сюзерену–государю, будучи його васалом»* [12, 292]. Підставою для таких суджень, крім відповідного потрактування факту вручення донським козакам прапора та оформленням Московією на письмі своїх зобов'язань перед ними, дослідник вважає висловлений Військом Донським у військовій відписці від 6 жовтня 1630 р. намір покинути Донську землю й використання ним при цьому формули *«зійдем по твоєму государеву указу, про те государ нам, холопам твоім, як накажеш»* [12, 292]. Цим донські козаки нібито визнавали право московського царя забрати в них Донську землю, що й підтверджує існування відносин сюзеренітету-васалітету [12, 292].

Проте аргументи Н. Мінінкова далеко небездоганні. Насамперед ігнорується такий наріжний компонент оформлення відносин підлеглості, зокрема й васалітета як присяга узалежнюваного суб'єкта: донці ж бо як могли уникали цього акту. У підсумку склалася ситуація, коли московський цар взяв на себе зобов'язання, а донські козаки – ні. Не те, щоб дослідник не бачить односторонності домовлянь, ба, навіть, називає її парадоксальною [12, 289], проте концептуалізуючи проблему московсько-донських відносин, не бере до уваги. Не враховується й той факт, що заяви донців про готовність, якщо цар накаже, покинути Дон, йшли в парі з погрозами обороняти Дон від царських військ. У розглянутому Н. Мінінковим

випадку, побоюючись нападу царських військ, козаки лякали Москву що «очистять Дон», тоді як вона потребувала їхнього походу разом із турками проти польського короля [36, 192]. Одночасно Військо Донське заявляло, що захищатиме Дон до останнього й відрядило гінців за допомогою на Яік, Терек і Запоріжжя [36, 194-196]. Аналогічно діяли донці й двома роками пізніше, коли погрожували перейти «в Запороги до литовського короля на службу» й водночас говорили, що у випадку очікуваного нападу царських військ «Дону нам без крові не покидати» [37, 340]. Тож від козацьких заяв про санкцію царя на відхід з Дону радше відгонить риторикою, уживаною під гострий момент, ніж визнання Донської землі царською вотчиною.

Підтверджує це й словесна оболонка скарг Війська Донського 1646 р., на значні втрати від мусульманських сусідів у 1642–1646 рр. через які козакам більше не сила витримувати протистояння з мусульманськими сусідами. Навіть у цей критичний момент козаки трималися за Дон. Про око вони просили царя вказати, де їм жити, але тут таки заявляли про пріоритет Дону: «... *пожалуй нас, холопів своїх, якщо тобі великому государю, царю і великому князю Олексію Михайловичу вся Русі річка (Дон. – В. Б.) потрібна й надалі міцна, і ти; государ, пожалуй нас, холопів своїх, вели, государ, нам свій государевий указ вчинити, де нам, холопам твоїм, жити, щоб нам розореним зовсім не загинути, з ріки б не розбрестися нарізно по запільним річкам, твоєї б царської величності не понизити, річки б нам не покинути*» [38].

Про Донську землю як про царську вотчину донці ніде мову не вели, ні у своїх відписах, ні в чолобитних, ні під час допитів у Москві чи у воеводських центрах. Поняття «царська отчина» козаки вживають, але не включають в неї Дон. Вона починається для них поза межами Донської землі. Донці однозначно виводять Дон зі складу «Русі», «Московської держави», «царської отчини». Не виявлено жодного випадку, коли б у козацьких документах Донську землю зараховували до цих одиниць. У відписах Війська Донського ці поняття послідовно не охоплюють Донську землю. Дон фігурує як окрема від Русі територіальна одиниця.

Приміром, у 1628 р. козаки писали: «*усіх твоїх государевих руських людей на Дону покоїмо, годуємо і поїмо, і на Русь у твої государеві міста відпускаємо*» [39, 139]. У відписці від 10 березня 1633 р. донці писали цареві, що вони на військовому колі питали

татар, взятих у полон на кримському боці р. Бистрої, «чи багато пішло в Русь, і в яку пору на ваші українні міста бути» [40, 352]. У 1636 р. донці зазначали: «...як підуть воїнські люди на Русь, під твої українні міста війною, щоб нам, холопам твоїм, за ними ходити на перевозах і на перелазях...» [40, 506]. А після оволодіння в 1637 р. Азовом козаки визволених полонеників-московитів «на Русь, купуючи запас і наймаючи судна, відпускали, а інших у твою государеву отчину, в українні міста відпустити не взяли» [40, 640]. В іншій відписці Військо Донське зазначало, що «кримський цар до тебе, великого государя не пише, що він, до азовського оволодіння в Русь ходив і твої українні міста воював, а ми, государ, холопи твої, під кримськими людьми, як вони пішли у твою, великого государя Московську державу війною, над ними не промишляли» [40, 654]. Ще яскравіше про співвідношення понять «Дон» і «Русь» йдеться у донській відписці від 4 липня 1644 р. Пишучи про те, що послали станицю прожати послів, донці зазначали: «щоб по шляху яка напасть і поруха над послами від тих литовських злодійських людей і в Русі між міст від татар не сталася» [40, 551]. А отже донські козаки не тільки чітко усвідомлюють окремішність Дону від Русі, а й дають собі раду в існуванні між цими територіями проміжної ланки – Поля. Русь не охоплює Поля й починається там, де стоять українні міста.

Лише в «Історичній повісті» про оволодіння в 1637 р. Азовом, автором якої був донський осавул Федір Порошин, Донська земля приписана до Московської держави: «по тій же преславуцій ріці Дон вверх живе вільне козацтво, велике донське військо православної християнської віри Московської області» [41, 52]. Однак така пафосна заява з огляду на концептуально цілком інакший супровід попередніх і наступних козацьких суджень не репрезентує справжніх уявлень донців про співвідношення Московії та Донської землі. Радше це був лише один із засобів для досягнення головної мети «Історичної повісті» – забезпечити лояльне ставлення Москви до оволодіння Азовом та її практичну допомогу Війську Донському. Показово, що у військовій відписці, яку привіз до Москви той таки Ф. Порошин, «вуха» реального ставлення стирчать і в самій повісті, де надibuємо звичне розрізнення Московії та Дону («з того ж града Азова чиниться багато пакості Російському государству Московській державі й нашим юртам») [41, 53].

Врешті, показово також, що в 1637–1642 рр. Військо Донське ладне було віддати в царську «отчину» Азов, але не Дон [42]. Навіть у 1647 – на початку 1648 р., коли Військо Донське в розпачі погоджувалося з пропозицією Москви поставити на Дону царське містечко [43, 793-795], невдовзі з'ясувалося, що ця згода була позірною. На рівні риторики донська станиця відповідала у Москві ствердно, хоча йшлося про безпрецедентне втручання Московії в донське життя, за чим виднілося обмеження суверенітету Війська Донського. Але коли невдовзі царський посланець А. Лазарев спробував не те, що поставити місто, а не віддати царське жалування в донському колі, то дістав відкоша. Його «*хотіли вбити в колі*», потім «*за ноги приволочити до кола*», врешті, «*взяли... в коло неволею*» [43, 241-242]. Така поведінка відбивала реальні настрої козаків. Далі того, щоб Москва в тяжку для Дону хвилину підставила плече й прислала ратних людей, яких згодом можна було б показати, плани донців не заходили.

Протиставляли Донську землю Московії і московські еліти. Вони не поширюють на Дон поняття «царська отчина». Дон розглядається як окрема територіальна одиниця, розташована поза межами Московії. «*Виїхав з Дону до Русі*», – значиться в приказному записі від 1625 р. про вихідця з полону Зиновія Булгакова [44]. У 1626 р. білгородський воєвода бідкався, що «*воїнські люди через Дон (річку. – В. Б.) в Русь та з Русі перелізуть*» [45]. Подібні випадки непооднокі й цілком вкладаються у певну систему. Надибуємо і прямі твердження про окремішність Дону від Московської держави. Так московські послы в Криму С. Торбеев та І. Басов говорили: «*і самому тобі Джан-Бек-Гірею царської величності відомо, що донські козаки на Дону живуть біля Азова, а не в Московській державі*» [46]. Що справа тут не лише в дипломатичні риториці, а в усвідомленні московськими елітами того факту, що Дон перебуває поза політичним тілом Московії, свідчить цілком інакша постава в подібних ситуаціях Варшави. Дипломатія Речі Посполитої, попри те, що як і Московія, всю дорогу відхрещувалася від морських і суходільних походів козаків і називала останніх свавільниками, ніколи не ставила українське козацтво поза межі своєї держави. Максимум, на що йшли, то це підкреслення пограничності козацьких країв, через що важко привести козаків до покори. Показово також, що московський цар повсякчас переймається проблемою провокування

козаками набігів татар, азовців і ногайців на «україни» й не має діла до провокування набігів на Дон.

* * *

На тлі такого потрактування донського анклаву самим Військом Донським, а також Москвою втрачають властивості доказу васальної залежності Дону й служби донських козаків цареві, цей нібито зворотний бік зобов'язань васала. Виконання донцями різних доручень Москви, супроводжуване царською платнею, не було унормоване жодною присягою донців на «вічну» вірність царю, а відтак не впливало з відносин підлеглості. Формальних ознак васальної залежності з боку Війська Донського бракувало. А фактичний бік подальших московсько-донських стосунків не залишає сумнівів у тому, що Військо Донське поводило себе як незалежний суб'єкт на Степовому Кордоні. Випадки відвертих відмов служити конкретну службу, не кажучи вже про хронічні суперечки з приводу шкідливих для Москви морських походів та зачіпок з Азовом лише підкреслюють всю умовність зверхності московського царя над Військом Донським. Донці противилися будь-яким зазіханням на «старовину». Найпоказовішим був впертий і успішний опір спробам царських посланців С. Чирикова (1637), Ж. Кондирева (1646) та А. Лазарева (1648) [47] нав'язати донцям нову процедуру вручення царського жалування, яка підкреслювала підлеглість Дону Московії. А в 1630 р. посланець І. Карамішев узагалі наклав головою [12, 306–307, 312–313].

Служби донців більше нагадують нагромадження випадків умовного підданства, ніж відносини сюзеренітету-васалітету. Типологічно ці служби цілком подібні зі службами українських козаків молдовським господарям, австрійському імператорові Рудольфу II та й тому ж таки московському цареві. Тільки що не порівняльно більша частота служб донських козаків, виникнення в світоглядних імперативах донців культу царя й феномена самозванства, тісні зв'язки Війська Донського з московським прикордонням, зрештою, втрата Доном після повстання С. Разіна свого суверенітету на користь Московії спровокували зміщення опції сприйняття московсько-донських стосунків у бік відносин підлеглості.

Насправді Військо Донське і після 1614 р. продовжувало чутися самодостатньою структурою, не підпорядкованою жодному із сусідів. З правничого погляду становище Дону щодо Московії не

підпадає під категорію васалітету чи протекторату, оскільки локомотив формального узалежнення донської спільноти зупинився на півдорозі. Надання Москвою царського прапора та взяття нею на себе певних зобов'язань не було підкріплене належними діями з боку іншого контрагента відносин. Не присягнувши цареві, формально не взявши на себе жодних зобов'язань, донські козаки не замкнули коло, залишившись незалежною спільнотою. Військо Донське не бажало інтегруватися до політичного тіла Московії. Та пильна увага, яку воно надавало символічній складовій своїх контактів з нею, свідчить про усвідомлений спротив, про те, що коріння відмови від присяги заходить в товщу світоглядних імперативів донської спільноти, її ідентичності. Щоб так культивувати свою окремішність і пильно стежити за символічними й фактичними зазіханнями на неї, донці мусили ставити ідею збереження юридичної й фактичної незалежності Дону на ключове місце у шкалі своїх ціннісних пріоритетів. Віддалене нічим не формалізоване покровительство царя, добровільне виконання певних царських служб за регулярну платню при збереженні пріоритету інтересів Дону у зовнішніх зносинах, невтручання московських чинників у внутрішнє донське життя, – ось ті межі зближення з Московією, на які воно реально пішло, і які насправді важко описати в розроблених на сьогодні історично-правових категоріях.

* * *

Про правовий бік відносин з Московією волзьких, донських терських та гребінських козаків через скупість джерел відомо набагато менше. Однак з усього видно, що ці відносини взували на донську модель і не мали ознак зверхності-підлеглості. Ні козаки, ні Москва жодним своїм порухом не видали функціонування системи, ґрунтованій на тій чи іншій унормованій залежності перелічених козацтв від московського царя. Навпаки обидві сторони по факту демонстрували відсутність останньої, найпромовистішим утіленням чого стало приведення на початку 1633 р. до присяги на вірність цареві тих яїцьких, волзьких і терських козаків, які прямували на Смоленську війну. Для одних церемонія відбувалася навіть «на Яїцькому гирлі», для інших – в Темникові, Касимові, Володимирі, Москві [48]. Зрозуміло, що потреба привести до присяги цих козаків могла виникнути лише в тому випадку, якщо в попередні часи

на Волзі, Яїку й Тереку козацькі спільноти як такі не цілували хреста, а отже не втрачали своєї незалежності.

Більше того на противагу активному курсу Московії щодо Дону, ні до Смоленської війни, ні після не помітно з боку царя спроб нав'язати переліченим козацтвам ту чи іншу форму правової підлеглості. Коли припустити, що подібні спроби таки були, важко собі уявити, щоб вони минулися без ускладнень чи щоб резонанс не докотився до Дону й не викликав там жодної реакції. Адже донці, підтримували тісні стосунки з рештою козацтв. Слід врахувати й той факт, що з кінця XVI ст. козаки Волги, Яїка й Терека перебували в затінку Війська Донського, відносини з яким стояли в ієрархії московських пріоритетів на незмірно вищому щаблі. Достатньо сказати, що Московія навіть не пішла на встановлення регулярних контактів з волжаками, терцями, гребінцями та яїцькими козаками. Про такі звичні для донців курсування станиць між Доном і Москвою не чути, як і про регулярне царське жалування. Після краху підтримуваного волзькими козаками І. Заруцького, коли минула загроза, яка так непокоїла царя, донське козацтво безповоротно відтіснило решту козаків на задній план. Москва обмежувалася вирішенням стосовно цих козацтв локальних завдань, головне з яких полягало в недопущенні грабіжництва на Волзі та на Каспії.

З огляду на вперте небажання Війська Донського цілувати хрест, Москва навряд чи виношувала плани відігратися на решті козацтв східної ділянки Степового Кордону. Адже успіх у підпорядкуванні козацьких спільнот все одно залежав від вирішення ключового питання, донського. У випадку падіння незалежності Дону, цього осердя тутешньої гілки християнського козацького світу, доля інших козацтв, не порівняльно слабших за потугу, виглядала однозначною. Так воно, зрештою пізніше й сталося, після того як у 1671 р. Москві вдалося зламати хребет Війську Донському і змусити донців цілувати хрест. Доти ж козацтва Волги, Яїка й Терека подібно до донських козаків тішилися статусом самодостатніх спільнот, не підпорядкованих жодному із сусідів.

* * *

Культивуючи свою окремішність, донці, волжаки, терці, гребінці, та яїцькі козаки тим не менше тисячами ниток були пов'язані з московським прикордонням, а через нього з усім московським світом. Непорівняльно слабшими були їхні зв'язки з українським при-

кордонням та Україною, у чому головну роль явно відіграв територіальний чинник. Переміщення людності між московським прикордонням і козацькими анклавом були надзвичайно інтенсивними і втягували до свого силового поля населення віддаленіших районів Московії, що вилилося в поповнення козацьких лав вихідцями з різних московських регіонів. Такі переміщення провокували низку супутніх проявів козацько-московських зв'язків на низовому рівні. Накладаючись на господарські інтереси обох сторін, це створювало потужний комплекс обопільних зацікавлень у функціонуванні різноманітних контактів.

Для ситуації на східній ділянці Степового Кордону буденною справою було підтримування козаками родинних та інших зв'язків з мешканцями прикордоння. Нерідко в прикордонних уїздах залишалися жінки й діти козаків. Місцеві воєводи в один голос твердили про постійну появу козаків (донців, волжаків та яїцьких козаків), які навідувалися до своїх родичів, а також про часте гостювання останніх на Дону. Так, алатарський воєвода Ф. Лодигін інформував московського царя, що 14 яїцьких козаків пішли *«з Яїка в Алатарський уїзд, а товариші їхні вісім чоловік пішли в Шацький... а говорили, що в Шацькому юрті у них жінки й діти»* [49, 34–35]. Шацький воєвода р. Боборикін у 1631 р. писав до Москви, що багато тутешніх людей *«відїхали при колишніх воєводах і нині живуть на Дону та на Яїку, а брати їх і племінники, і діти живуть у дворових селах і хотіли іти на Дон та на Яїк»* [12, 126]. Роком пізніше вже інший шацький воєвода Іван Матюшкін зазначав: *«У минулих роках виходили в Шацький з ріки Дону і Хопра, і Медведиці, та із запільних річок козаки з усякими товарами, а деякі до батьків своїх, і до братів, і до дядьків племінники»* [49, 320]. Подібні промовисті приклади можна перелічувати далі.

Показово, що обстоювання козаками ідеї незалежності козацьких анклавів не перешкоджало процесу реінтеграції козаків у московський соціум. Як і в Україні, частина козаків поверталася до рідних пенатів. І це при тому, що процес остаточного покаяння приходьків тривав достатньо довго. Біля Воронежа і Козлова існували цілі слободи колишніх донських козаків [50]. Їхнє населення час від часу поповнювалося свіжими приходьками з Дону [51]. Виходили в Московію навіть козаки, які побачили світ безпосередньо в козацьких анклавах, як-от донець Іван Леонтєв, який *«народився на Дону і бив чолом донським отаманам, осавулам і козакам, щоб*

його, Івашку, з матір'ю і з дружиною, і з дітьми з відпустили з Дону в Астрахань» [52, 20]. Серед вихідців були й отамани, як-то Б. Конинський, який у 1632 р., очолюючи донську військову станицю, піддався у Москві намовлянням і цілував хрест на царя, а в 1646 р. значився вже серед воронежців, котрі відбили набіг одного із татарських загонів [53].

Ще одним каналом реінтеграції була наймана служба донських та яїцьких козаків у московських містах. Частина козаків, які брали участь у подіях Смути, пристала на «государеву службу» й утворила специфічний прошарок служилого московського населення – *«донські та яїцькі козаки» [54]. Проте найбільшого розмаху перехід на службу козаків набув після Смоленської війни. Наймалися й залишалися на території Московії ті, хто входив до донських та яїцьких загонів, які брали участь у цій війні. З найнятих козаків Москва формувала окремі загони, розміщуючи переважно в прикордонних містах – Путивлі, Єльці, Білгороді, Усмани, Лівнах, Новосилі, Яблонові – глибших Тулі та Веневі. Але частина козаків мала будинки навіть у Москві [55]. Козаків залучали до різноманітних військових служб, спрямованих здебільшого на оборону прикордоння. За узагальненій образ занять, які довелося виконувати новому служилому прошарку, може правити чолобитна 136 служилих донських козаків, де останні писали, що *«служили ми з путивльськими і чернігівськими дітьми боярськими разом і по містах на караулах стояли, і на берегові, і на отхожі сторожі, і в посилки, і в під'їзд нас, холопів твоїх, государеві воеводи посилають часто, і на Романових варницях помісячно стоїмо, і які, государ, з литовської землі старці до Путивля приїздять, і ми государ тих старців до Москви і з Москви назад по твоєму государеву наказу з Путивля в Литву провожаємо» [56].**

За свою службу козаки отримували жалування – гроші та харчі, а деякі – навіть помістя». З часом «чистота» лав служилих донських і яїцьких козаків погіршувалася. Дехто помирав, інші втікали зі служби, треті потрапляли до в'язниць. На місце вибулих прибирали нових людей. Характерно, що крім синів служилих донських та яїцьких козаків, свіжих вихідців з Дону та Яїка, залучали осіб некозачого походження – посадських, «гулящих людей», попівських синів, селян, колишніх полонеників, вихрестів татар і ногайців, а також українських козаків, які вийшли на «государеве ім'я» [57]. При цьому назва прошарку – «донські та яїцькі козаки» – однаково

поширювалася на всіх «зверстаних». До всього з часом почали практикувати уведення на посаду отаманів дітей боярських [58].

Усе це свідчить про те, що Москва активно переймалася інтеграцією служилих донських та яїцьких козаків до свого соціуму й у такий спосіб прагнула тісніше прив'язати вже й властиво козацькі анклави до свого політичного тіла. Важливо відзначити, що особливих труднощів на шляху розширення на початку 1630-х рр. прошарку служилих донців та яїцьких козаків вона не зустрічала. Набір відбувся без ускладнень. Охочих поміняти Дон та Яїк на службу цареві у прикордонних містах знайшлося чимало.

Ще одним інструментом, через який Московія вирішувала цю проблему, стало зазначене вище роздавання помість служилим донським та яїцьким козакам. Ті, хто спромігся одержати землю, по суті перетворювалися в поміщиків з усіма соціальними й ментальними наслідками, які звідси витікали. Видно таких козаків було не так уже й мало, якщо в один ряд записували козаків, *«які іспомещени, які втікли, й у злодійстві сидять у в'язниці»* [59]. Крім того, Москва в 1622, 1643, 1646 рр. вдавалася до пожалування помість і безпосередньо військовим донським отаманам. До 1646 р. на російських поміщиків було перетворено 15 таких донських отаманів [12, 182-183]. Деякі з них, наприклад, Осип Лосев, Томила Карякін, потім потрапили до служилих козаків [60]. Це відсвіжувало в середовищі донського козацтва ті часи (кінець XVI ст.), коли на Дону козакували й перетворювалися на козаків дрібні поміщики, зокрема рязанські [12, 124-125] й працювало на затіснення з московським світом.

Потужним двигуном контактів козацьких спільнот з християнським прикордонням стали інтереси, які впливали з господарських занять козаків і прикордонного населення. Переважна частина військових і цивільних промислів донців, волжаків та яїцьких козаків була зорієнтована на попит, підтримуваний потребами московського прикордоння. Козацькі анклави Дону, Волги та Яїка перетворилися на ексклюзивних постачальників до Московії коней і ясиря. Саме ці товари склали основну статтю козацької торгівлі з Московією до середини XVII ст. [61, 207]. Постійний і величезний попит на коней – робочих і бойових – спонукували козаків до масових їх захоплень у ногайців і татар. Як і в українському випадку, відгін коней належав до безумовних козацьких пріоритетів під час здобичницьких промислів на суходолі. Іншим пріоритетом було

здобування ясиря й активне постачання бранців на московських ринок, про що докладно буде сказано далі. Цікавили мешканців прикордоння також різноманітні товарно-речові ресурси, захоплені козаками на Волзі, Чорному й Каспійському морях. До номенклатури козацької торгівлі належали й товари мисливського промыслу. Зі свого боку козаки посутньо залежали від зовнішнього постачання військових припасів, одягу, хліба, що найлегше було здобути через торгівлю з Московією. Це добре видно з болісної реакції, наприклад, донців на заборони Бориса Годунова вільної торгівлі між Доном і прикордонням, а також на пізніші репресивні заходи Москви, спрямовані на обмеження донської торгівлі (1626–1627, 1630–1631 рр.). Донці також активно протестували проти випадків сваволі воевод порубіжних міст, яка ускладнювала проїзд на Дон охочих з товарами [12, 202].

Сама логіка розвитку козацької торгівлі однозначно провокувала затіснення й урізноманітнення стосунків з московським прикордонням, втягувала у вир торгово-економічних і соціальних контактів різні прошарки прикордонного населення, а через нього й мешканців дальших країв. Активне курсування людності між прикордонням і козацькими анклавами в багатьох випадках підсилювалося економічним інтересом, який переплітався з іншими чинниками. Масштабне слідство, яке Москва організувала в 1626–1627 рр., виявило надзвичайно великий розмах подорожей на Дон представників різних станів і різних міст. Тільки в одній групі, про яку писав, наприклад, окольничий Лев Долматов, були *«всі люди воронежці, ельчани, калужці, бельовці»*, всього воронежців – 6, ельчан – 22, білгородців – 3, курчан – 8, ряшевців – 2, скопинців – 1, калужців – 2 [61]. У соціальному сенсі торували дорогу на Дон і Волгу селяни (приватновласницькі, монастирські, бобилі), стрільці, служилі козаки, діти боярські, священники, різні прошарки посадського люду. Приміром, з'ясувалося, що серед ельчан, які побували у 1627 р. на Волзі й на Дону, налічувалося 10 стрільців, 7 бобилів, 16 служилих козаків, 7 дітей боярських 2 пушкаря, а серед воронежців – 11 жильців, 7 козаків, 14 бобилів Успенського монастиря, 4 бобилі, 10 затинщиків [61, 188, 192, 374–376], а в 1628 р. з Тули ходили *«на Дон з торгом пушкаря Баженко Ігнатова, Передотечева монастиря дзвонаря Васька Осипова, нікольського попа бобиль Гаврило Красильник, дяк Якушко Гнідін, посадські Климко Серів, Лука Веднін, Кондрашко Харламов... син тульського протопопа Івашко Сопунов,*

стрілецькі діти Івашко Чекмар, Фатейко Конюхов, ямщик Гришка Осетров, дніпровський козак Федка Ларіонов...» тощо. Поширеною була практика, коли своїх підлеглих посилали для промислу на Дон поміщики, сподіваючись на матеріальний зиск для себе [62].

Матеріали слідства віддзеркалюють надзвичайно широку палітру господарських та інших мотивів появи прикордонного населення на Дону й Волзі, а також коло факторів, які працювали на формування стійких пов'язань між ним та козаками. Проте такі тісні контакти з козацькими анклавом не могли переінакшити устійнені в головах козаків уявлення про засади інституціонального поєднання з Московією, базовані на ідеях самодостатності козацького світу, його організаційної невідповідності жодному із сусідів.

* * *

Сформовані моделі пов'язань українських козаків з українським соціумом і решти козацтва з Московією наклали непересічний відбиток на ідентичність, долю та історичну місію козацьких спільнот. Перетворившись де-факто у стан, українські козаки від початку XVII ст. перебували в епіцентрі суспільного життя в Україні. Перегородом вони перейнялися вбраними в релігійні шати національними інтересами українського етносу, взяли непересічну участь у формуванні нової руської ідентичності (спершу як один з фрагментів "русського народу", а згодом як його осердя), стали політичною нацією. У процесі реалізації своїх прагнень посісти верхній щабель соціальної драбини вони збурили суспільні зрушення такої сили, що в підсумку відбулося переінакшення геополітичного тла Східної Європи. Протиставлення ж донцями, волжаками, терцями, гребінцями, яїцькими козаками свого козацького середовища стабільному світові спровокувало їхню анклаву самоідентифікацію, відстороненість від внутрішніх проблем навіть об'єкту своєї служби, унеможливило вихід цих козацтва на подібну траєкторію впливу в християнському світі, зробивши їхню суспільну функцію типологічно іншою порівняно з місією українських козаків.

Зауважені моделі позиціонування християнських козацтва, виявилася настільки стійкими, що засадничо переінакшити її не змогли усі подальші потуги Речі Посполитої та Росії. Після того, як Москві вдалося накинути на козацтва східної зони Степового Кордону свою зверхність, попри всі спроби влад ані Москві, ані пізніше Петербургові так і не вдалося розчинити донців, терців, гребінців,

яїцьких козаків у великоросійському морі. Річ Посполита не змогла витравити орієнтацію українських козаків посісти окремих шабель в становій ієрархії, а згодом і представляти нарівні зі шляхтою Русь. Коли ж українське козацтво опинилося в політичному тілі Російської імперії, та ніяк не могла викоринити прагнення українських козаків зберегти свою державність. Легше було взагалі ліквідувати козацтва як такі, до чого, в кінцевому рахунку, і вдалися Катерина II, а потім більшовики.

Джерела та література:

1. Інструкція комісарам до козаків з приводу виплати жолду від 28 жовтня 1621 р. (Biblioteka Czartoryjskich. – № 325 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmowy. – Mf. 11713).

2. Лист каймакана Мехмета до коронного гетьмана С. Конєцпольського, 1626 (Biblioteka Jagiełłońska. – № 102 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmowy. – Mf. 831). – S. 715. Про схожі повідомлення, зроблені полонениками–козаками у 1614 р. див.: *Кулиш П. А.* История воссоединения Руси. – Москва, 1874. – Т. 2. – С. 202.

3. Biblioteka PAN w Kyrniku. – № 325 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmowy. – Mf. 2632).

4. Biblioteka PAN w Kyrniku. – № 326 – № 1051 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmowy. – Mf. 2722).

5. Лист Загорського до невідомого від 4 жовтня 1613 р. (Biblioteka Czartoryjskich. – № 2245 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmowy. – Mf. 9162). – S. 69; універсал короля Речі Посполитої Зигмунта III Війську Запорізькому, червень-початок липня 1617 р. 1631 р. (Biblioteka PAN w Kyrniku. – № 330 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmowy. – Mf. 2654). – S. 153–154). Див. також: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Київ, 1995. – Т. VII: Козацькі часи до року 1625. – С. 317–319; *Леп'явко С.* Козацькі війни XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – С. 177; *Плохій С.* Наливайкова віра. Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – Київ, 2005. – С. 64–65/

6. Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. VIII.

7. *Леп'явко С.* Козацькі війни...

8. *Skorupa D.* Stosunki polsko-tatarskie 1595–1623. – Warszawa, 2004.

9. Докладніше про цю концепцію див.: *Pelenski J.* Russia and Kazan: Conquest and Imperial Ideology (1438–1560). – Paris, 1974. – P. 122–123.

10. Грамота царя Івана IV до Келмамет-мурзи 1535 р. (Продолжение Древней Российской вифлиофики. – Санкт-Петербург, 1893. – Т. 8)

11. Про «виводи» еліт як стратегію московського уніфікаторства див.: *Бернадский Б. Н.* Новгород и Новородская земля в XV веке. – Москва, 1961. – С. 325–338; *Корбин В. Б.* Власть и собственность в средневековой России (XV–XVI вв.). – Москва, 1985. – С. 123–130; *Хорошкевич А. Л.* Право «вывода» и власть «государя» // Россия на путях централизации. Сборник статей. – Москва, 1982. – С. 40–41.

12. *Мининков Н. А.* Донское казачество в эпоху позднего средневековья. – Ростов-на-Дону, 1988. – С. 124–125.

13. *Мининков Н.* Донское казачество... – С. 283–320; *Сватиков С. Г.* Россия и Дон. – Белград, С. 2, 15, 65.

14. *Брехуненко В.* Московська експансія і Переяславська рада 16543 року. – Київ, 2005.

15. Акты, относящиеся к истории Войска Донского. – Новочеркасск, 1891. – Т. 1. – С. 1–2; Материалы для истории Войска Донского. Грамоты. – Новочеркасск, 1864. – С. 1.

16. Детальний аналіз подієвого контексту див.: *Мининков Н.* Донское казачество... – С. 284–286.

17. Лист Т. Байбузи до коронного гетьмана Я. Замойського, 1598 (AGAD. – Archiwum Zamoyskich. – № 3036).

18. Див. хоча б: лист козацького старшого Т. Байбузи (?) до Я. Замойського (?), 1598 (?) (AGAD. – Archiwum Zamoyskich. – № 3036. – S. 38–39); лист козацького старшого Я. Оришовського до Я. Замойського від 1 липня 1600 (AGAD. – Archiwum Zamoyskich. – № 687. – S. 53); лист Війська Запорізького до Я. Замойського від 1 липня 1600 р. // *Listy Stanisława Żytkiewskiego...* – S. 26; лист гетьмана Війська Запорізького С. Кішки до короля Речі Посполитої Зигмунта III від 1 липня 1600 р. // *Жерела до історії України-Руси...* – С. 99. Про свідомісний вимір в середовищі українського козацтва акту вручення прапора та інших відзнак див. також: *Сас П.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – Київ, 1998. – С. 135–138.

19. Лист Війська Запорізького до С. Конєцпольського від 20 вересня 1637 р. // *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632–1646.* – Kraków, 2005. – S. 409. Аналогічний мотив звучить і в листі від 21 жовтня (Тамże. – S. 411–414).

20. Лист С. Конєцпольського до Війська Запорізького від 5 листопада 1637 р. // *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632–1646.* – Kraków, 2005.

21. Листи короля Речі Посполитої Зигмунта III до Війська Запорізького від травня 1621 р. (Biblioteka PAN w Kyrniku. – № 330 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – Mf. 2654). – S. 776 v.–777; лист гетьмана Я. Бородавки до короля від 17 березня 1621 р. // *Мицик Ю.* Два листи гетьмана Нероди (Бородавки) // *Mapra Mundi.* Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996. – С. 438.
22. Лист Т. Байбузи до Я. Замойського, 1598 (AGAD. – Archiwum Zamoyskich. – № 3036).
23. Лист козацького старшого Я. Оришовського до Я. Замойського від 1 липня 1600 (AGAD. – Archiwum Zamoyskich. – № 687. – S. 53); лист Війська Запорізького до Я. Замойського від 1 липня 1600 р. // *Listy Stanisława Żytkiewskiego...* – S. 26; лист гетьмана Війська Запорізького С. Кішки до короля Речі Посполитої Зигмунта III від 1 липня 1600 р. // *Жерела до історії України-Руси...* – С. 99/
24. Чолобитна Війська Донського від 4 липня 1644 р. (Русская историческая библиотека (далі – РИБ). – Санкт-Петербург, 1909. – Т. XXIV).
25. Витяг з чолобитної Війська Донського до царя Олексія Михайловича від 5 березня 1646 р. (РИБ. – Т. XXVI).
26. Про тенденції в ставленні донських козаків до короля див.: *Брехуненко В. А.* Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. – Київ, 2005. – С. 133–134.
27. РГАДА. – Ф. 89. – 1614 № 1.
28. Відписки Війська Донського до царя Михайла Федоровича від 19 грудня 1631 р., 20 травня 1632 р. (РГАДА. – Ф. 210. – Белгородский стол. – Стб. 39).
29. Воссоединение Украины с Россией Документы и материалы в трех томах (далі – Воссоединение). – Москва, 1953. – Т. 1.
30. AGAD. – Archiwum Potockich z Łańcuta. – № 1583.
31. Лист Війська Запорізького до королівських комісарів, кінець жовтня 1625 р. з обозу під Криловим // *Zbiyr pamiętnikuw historycznych o dawnej Polsce.* – Lwyw, 1833. – Т. VI.
32. Biblioteka PAN w Kyrniku. – № 317 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – Mf. 36389).
33. Приказний запис від 22 лютого 1614 р. (РИБ. – Т. XVIII).
34. Приказні записи, кінець грудня 1631 р. (РГАДА. – Ф. 210. – Белгородський стол. – Стб. 39).
35. Допитові свідчення донського козака Семена Сабліна від 19 жовтня 1630 р. (РГАДА. – Ф. 89. – 1630 № 5 – Л. 112); відписки Війська Донського до царя Михайла Федоровича від 19 грудня 1631 р., 3

грудня 1637 р. (РГАДА. – Ф. 210. – Белгородський стол. – Стб. 39. – Л. 196); відписка Війська Донського до царя Олексія Михайловича від 3 грудня 1637 р. (РИБ. – Санки-Петербург, 1898. – Т. XVIII. – С. 639); відписка Війська Донського до царя Олексія Михайловича від 15 листопада 1647 р. (РИБ. – XXVI. – С. 774); відписка Війська Донського до царя Олексія Михайловича від 10 вересня 1640 р. та 2 травня 1641 р. (РИБ. – XXIV. – С. 50, 155).

36. *Брехуненко В. А.* Стосунки українського козацтва з Доном...

37. Відписка царицинського воєводи Лева Волконського до царя Михайла Федоровича від 27 березня 1632 р. (РИБ. – Т. XVIII).

38. Відписка Війська Донського до царя Олексія Михайловича від 15 листопада 1647 р. (РИБ. – Т. XXVI. – С. 775). Аналогічні заяви містяться у відписці Війська Донського до царя Олексія Михайловича від 5 лютого 1648 р. та в чолобитній Війська Донського до царя Олексія Михайловича від 6 лютого 1648 р. (РИБ. – Т. XXVI. – С. 816–819).

39. Відписка Війська Донського до царя Михайла Федоровича від 6 жовтня 1628 р. (РГАДА – Ф. 89. – 1628 № 2).

40. РИБ. – Т. XVIII.

41. Историческая повесть об Азовском взятии // *Орлов А. С.* Исторические и поэтические повести об Азове. – Москва, 1906.

42. Відписки Війська Донського до царя Михайла Федоровича від 10 вересня 1640 р., 2 травня 1641 р. (РИБ. – Т. XXIV. – С. 50, 156).

43. РИБ. – Т. XXVI.

44. Приказний запис, 1625 р. (РГАДА. – Ф. 210. – Владимирський стол. – Стб. 32. – С. 254).

45. РГАДА. – Ф. 210. – Белгородський стол. – Стб. 64. – Л. 95.

46. Відписка С. Торбеева та І. Басова від 29 червня 1629 р. (РГАДА. – Ф. 123. – 1629. – № 9. – Л. 41).

47. Відписка С. Чирикова від 11 серпня 1637 р. (РГАДА. – Ф. 89. – 1637 № 1. – Л. 340); История Дона с древнейших времен... – С. 123.

48. Списки яїцьких козаків, які пристали до Богдана Змієва в Темникові, Касимові, Володимирі, 1633 (РГАДА. – Ф. 210. – Белгородський стол. – Стб. 40. – Л. 27–40, 48–80).

49. РГАДА.- Ф. 210. – Московський стол. – Стб. 75.

50. Відписка козловського воєводи А. Беклемешева від 11 травня та 13 травня 1641 (РГАДА. – Ф. 210. – Московський стіл. – Стб. 82. – Л. 26–27; відписка білгородського воєводи М. Язикова від 12 вересня 1636 р. (РГАДА. – Ф. 210. – Белгородський стол. – Стб. 64. – Л. 95).

51. Зокрема, у 1641 р. у Козлові незалежно один від одного з'явилися донські козаки Василь Шамов, Кононка Сілін, Василь Чепрасов, які бажали осісти в тутешній донській слободі (відписки коз-

ловського воєводи А. Беклемешева до царя Михайла Федоровича від 11 та 13 травня 1641 р. (РГАДА. – Ф. 210. – Московський стіл. – Стб. 82. – Л. 26–27).

52. РГАДА. – Ф. 127. – 1639 № 1.

53. Список воронежців, які билися з татарами 4 липня 1646 р. (РГАДА. – Ф. 210. – Белгородський стол. – Стб. 207. – Л. 148).

54. Див. відписку путивльських воєвод С. Прозоровського та А. Толбузіна до царя Михайла Федоровича від 20 січня 1618 р. (РГАДА. – Ф. 210. – Білгородський стіл. – Стб. 31. – Л. 29–31); приказні записи від 1619–1628 р. (РГАДА. – Ф. 210. – Белгородський стол. – Стб. 31. – Л. 38–102).

55. Приказний запис, 1648 р. (РГАДА. – Ф. 210. – Белгородський стол. – Стб. 215. – Л. 162).

56. Чолобитна служилих донських отаманів і козаків від 30 грудня 1627 р. (РГАДА. – Ф. 210. – Белгородський стол. – Стб. 31. – Л. 33).

57. Приказні записи за 1619–1628 р. (РГАДА. – Ф. 210. – Белгородський стол. – Стб. 31. – Л. 58); грамота царя Олексія Михайловича оскольському воєводі Д. Плещееву від 16 січня 1645 р. (Там же. – Л. 391); список донських і яїцьких козаків, які перебували на государевій службі в Лівнах, 1643 (РГАДА. – Ф. 210. – Белгородський стол. – Стб. 183. – Л. 9); відписка тульського воєводи І. Морозова до царя Михайла Федоровича від 18 липня 1644 р. (Там же. – Л. 11); чолобитна яїцького козака, вихідця з полону М. Онтонова від 18 жовтня 1643 р. (Там же. – Л. 33); відписка тульського воєводи І. Морозова до царя Михайла Федоровича від 18 липня 1644 р. (Там же. – Л. 11); відписка тульського воєводи І. Морозова до царя Михайла Федоровича від 18 липня 1644 р. (Там же. – Л. 95); список донських і яїцьких козаків, 1647 р. (РГАДА. – Ф. 210. – Белгородський стол. – Стб. 215. – Л. 20–20 об.); приказний запис за 1648 р. (Там же. – Л. 112); приказний запис за 1648 р. (Там же. – Л. 146).

58. Відписка тульського воєводи І. Морозова до царя Михайла Федоровича від 18 липня 1644 р. (РГАДА. – Ф. 210. – Белгородський стіл. – Стб. 183. – Л. 11).

59. Грамота царя Олексія Михайловича лівенському воєводі М. Одоевському від 11 травня 1646 р. (РГАДА. – Ф. 210. – Белгородський стол. – Стб. 204. – Л. 218); грамота царя Олексія Михайловича тульському воєводі, 1648 (РГАДА. – Ф. 210. – Белгородський стол. – Стб. 215. – Л. 174).

60. Список донських і яїцьких козаків, 1647 р. (РГАДА. – Ф. 210. – Белгородський стол. – Стб. 215. – Л. 20–20 об.); Список донських і яї-

цьких козаків, 1661 р. (РГАДА. – Ф. 219. – Московський стол. – Стб. 312. – Л. 87).

61. Приказний запис за 1627–1828 рр. (РГАДА. – Ф. 210. – Приказной стол. – Стб. 31. – Л. 2).

62. У такий спосіб на Дону опинилися, наприклад, Ф. Белоусов із Курська (Приказний запис за 1627–1828 рр. (Там же. – Л. 158)).

Сергій Леп'явко
д.і.н. (Чернігів)

З життя чернігівців в другій половині XVII – на початку XVIII ст.

Хмельниччина привела до глибоких змін в політичних і соціально-економічних стосунках на Лівобережній Україні. Водночас, у правовому становищі Чернігова, як і всіх інших міст України, змін майже не відбулося. Магдебурзьке право з його принципами самоврядування повністю відповідало ідеології козацької держави, тому козацька влада проводила послідовну політику підтримки міст і міського самоврядування. Це виразилось у наданні містам численних підтверджувальних універсалів. Ще одним новим зовнішнім фактором, який впливав на міське життя, стало поширення московського впливу – спочатку через воєвод і гарнізони, потім – через введення оподаткування та інших поборів, і нарешті – через посилення прямої адміністративної влади царського уряду. Міським громадам доводилось пристосовуватись до нових умов, маневрувати між різними сферами впливу для збереження свого становища.

8 листопада 1649 р. Хмельницький окремим універсалом підтвердив за Черніговом магдебурзьке право. Чернігівським війтом було затверджено Івана Скіндера, якого обрало все «поспільство» міста. Козацьким полковникам і сотникам наказувалося шанувати його як намісника гетьмана. За війтом було визнано право управляти не тільки містом, але й землями та селами, млинами і перевозами, які належали місту. У підпорядкування магістрату перейшли нові землі й маєтності. Серед сіл, селяни яких мали відбувати повинності на місто, Хмельницький назвав Слабин, Рудку й Седнівщину. У 1650 р. чернігівський полковник Мартин Небаба передав місту 5 млинів: Старобілоуський, Горілий, Рижиківський, Грицьківський та Попівський на Стрижні. Не всі ці надбання закріпились у міській власності. Цікаво, що у липні 1650 р. противник Хмельницького польський король Ян Казимир зі свого боку теж підтвердив права Чернігова, дані його попередниками на польському престолі. Таким способом він намагався привернути міщан на свій бік у конфлікті з козацтвом.

Не зачіпаючи правових основ міського життя, війна Хмельницького повністю змінила життя Чернігова в соціальному плані. Частина міщан записалася в козаки. Власність польської шляхти і католицької церкви перейшла до городян, козаків і православної церкви. Замість шляхетських органів влади з'явилась козацька влада і козацька старшина. Таким чином, основне населення міста тепер стали складати міщани і козаки. Як і козацтво, міщанство в часи козацької держави були відносно відкритим станом, тобто був можливим перехід з одного стану до іншого. Тому надалі постійно спостерігалось явище переходу з міщан у козаки і навпаки.

Поява в місті значного прошарку козаків створювала нові особливості міського життя. Козаки були привілейованим станом, звільненим від податків. Тому, коли вони поселялися в місті або коли міщани переходили в козацтво, це зменшувало міські доходи. Своєю економічною діяльністю козаки також складали конкуренцію міщанам. Здебільшого це не становило особливих проблем, однак час від часу виникали суперечки між магістратом і козацькою владою.

Протягом другої половини XVII ст. чернігівський магістрат неодноразово звертався до гетьманів, коли виникала необхідність урегулювати важливі для міста проблеми. Гетьманський уряд підкреслено намагався вести себе як влада всього народу, а не лише козацького стану, тому майже завжди задовольняв прохання магістрату. Наприклад, у 1662 р. гетьман Яків Сомко заборонив козакам і міщанам торгівлю спиртними напоями на чернігівському ринку. Це було зроблено для того, аби не заважати торгівлі інших купців, оскільки шанувальники «оковитої», напившись, влаштовували бійки і перешкоджали торгівлі. За порушення цього універсалу встановлювався великий штраф – тисяча «битих» талерів.

Наступники Богдана Хмельницького також постійно підтверджували магдебурзький привілей Чернігову. 7 липня 1663 р. окремий універсал з цього приводу видав гетьман Іван Брюховецький. У ньому, зокрема, говорилося: «... всі права і привілеї ... стверджуємо». Підтверджувалися права міста на перевіз під Черніговом, озера, млини, хутори, шинки та інші місця, які дають доходи магістрату. Одночасно гетьман видав наказ чернігівському полковнику не втручатись у міські справи, не чинити ніяких перешкод міщанам і не чіпати міських земель.

Міський магістрат надавав великого значення збереженню своєї влади над селянами магістратських сіл. Іншими словами, місто намагалося зберегти старі форми експлуатації селянства, насамперед, у вигляді невеликого податку, але це було непросто. Частина селян приміських сіл «пописалася» в козацтво, і магістрат назавжди втратив над ними владу. В інших випадках ішла боротьба міста як проти селян, так і проти нових власників земель. Наприклад, у травні 1664 р. гетьман Брюховецький видав універсал, за яким наказував жителям сіл Онисівка, Напурівка, Холявин, Велика Вісь, Красне виконувати ті ж повинності щодо Чернігова, які були раніше. У даному випадку основним суперником магістрату в конфлікті за села був московський воєвода, який намагався привласнити їх собі.

Проблема московських воєвод виникла після укладення чергової угоди України з Росією, так званих Переяславських статей 1659 р. Відповідно до них, у багатьох українських містах, у тому числі й Чернігові, з'явилися московські гарнізони. Ідея полягала в тому, що вони мали допомагати в обороні українських міст. Для утримання «ратних людей» було дозволено користуватися землями, якими раніше розпоряджався польський воєвода. Хоча московським воєводам заборонялося порушувати «військові права і вольності» населення, однак вони відразу стали втручатися в міське життя. На цьому ґрунті виникали їх суперечки з міською владою. Незабаром, за Московськими статтями 1665 р., укладеними Брюховецьким, у Чернігові було дозволено постій 1200 московських солдат.

У 1666 р. з дозволу Брюховецького московські чиновники здійснили перепис населення Гетьманщини для наступного збору податків у царську казну. Фактично це був перший, хай і неповний, перепис населення Чернігова. Згідно з його даними у Чернігові було зафіксовано 51 міщанський «пашенний двір», 182 двори промислових і торгових людей, 69 дворів ремісників, 12 дворів бідних і убогих людей. Разом було описано 314 дворів міщан, в яких згадується 467 осіб.

Коментуючи ці цифри, треба відзначити насамперед ту обставину, що в переписі фіксувалися тільки міщани-чоловіки, які були власниками будинків і мали своє господарство. Лише кілька разів згадуються жінки-вдови, у тих випадках, коли вони самі тримали господарство. Щоб визначити загальну чисельність міщан, вказану кількість чоловіків слід множити принаймні на 6, тобто рахувати

разом з усіма членами родини: дружинами, дітьми. Щоправда частина згаданих у переписі чоловіків були безсімейними і в таких випадках їх треба рахувати поодинці. Вважається, що на той час у кожному дворі мешкало 7–8 людей. Здійснивши приблизні підрахунки, можна припустити, що в місті проживало близько 2–2,5 тисяч осіб міщанського стану. Водночас до перепису не потрапили козаки, шляхта і духовенство. Вони були привілейованими прошарками населення і не оподатковувались. Так само не рахували осіб, які були їхніми працівниками й обслугою, а також підданих чернігівських монастирів. Тому точні підрахунки всіх мешканців міста за цим переписом, як і за іншими аж до кінця XVIII ст., неможливі. Можна лише припустити, що у 1666 р. населення Чернігова складало близько 3 тисяч осіб.

У професійному плані у 1666 р. в Чернігові було найбільше дрібних торгівців. Іноді вони позначались як крамарі й шинкарі. Це означало, що місто виконувало роль торговельного центру для досить значного регіону. Серед власне ремісничих професій найчастіше зустрічаються кушніри, кравці, шевці, різники, прасоли (вони солили та продавали засолені продукти харчування). Наступними за чисельністю були пекарі – пиріжечники і калачники. В місті також були бондарі, котлярі, золотарі, тютюнники, кожум'яки, ткачі, воскобійники, гончарі, токарі, винники, солодовники, дігтярі та інші. На професійному складі населення відобразилася близькість Десни, оскільки згадуються рибалки і перевізники. Для значної частини міщан основним заняттям було сільське господарство, а деякі поєднували різні види занять. Наприклад, міщанин Пилип мав професію кушніра, але, крім того, орав землю двома волами і конем.

З перепису ми знаємо поіменно всіх оподаткованих чернігівських міщан. Уже тоді були розповсюджені більшість сучасних імен, серед яких найчастіше зустрічались імена Іван, Василь, Степан, Петро, Тимофій, Трохим, Григорій, Михайло, Федір, Павло. Часто траплялись імена Андрій, Богдан, Кіндрат, Максим, Олександр, Олексій, Семен, Яків. Рідше зустрічались Влас, Гаврило, Гнат, Захар, Лаврин, Мартин, Пилип, Тарас, Хома. На жаль, московські ревізори не звертали уваги на прізвища, даючи в основному ім'я та по-батькові. Водночас деякі прізвища все ж потрапили до перепису: Гречаник, Куча, Лопата, Ленченко, Пастернак, Пластун. Найцікавіше поєднання імені та прізвища мав міщанин Акула Кошова.

Важливо зазначити, що за даними московських переписувачів, у місті майже не було бідних людей. Бідні та убогі люди згадані у 12 дворах, становлячи лише близько 3% населення. Щоправда, сюди можна додати частину неврахованих слуг і працівників у шляхти, козаків і духовенства. Однак очевидно, що за московськими мірками Чернігів був заможним містом, незважаючи на тривалі війни, які вже два десятиріччя спустошували українські землі. Це дало підстави московським чиновникам накласти на чернігівських міщан оброк (податок) розміром 144 рублі на рік, що було на той час досить значною сумою.

Сам перепис і встановлене оподаткування викликали загальне невдоволення. Для міст це було порушенням норм магдебурзького права. Крім того, за двадцять років козацької влади населення України звикло до економічної свободи, тому вибухнуло повстання проти Москви. В ньому взяв участь і винуватець перепису гетьман Брюховецький. У багатьох містах воєводи були вбиті, а московські гарнізони погромлені. У Чернігові воєвода Толстой зачинився в замку і зміг вистояти, проте у збройному конфлікті московити спалили частину Чернігова. Після повстання Брюховецького в Глухівських статтях 1669 р. підтверджувалось право московських військ стояти в Чернігові, але повинні були займатися виключно військовими справами і не мали права в будь-якій формі втручатися в місцеве життя. Однак і надалі час від часу виникали конфлікти. У 1676 р. московський воєвода викрав з Чернігова і вивіз до Московії заміжню козачку Ганну Кус. Лише через рік їй вдалося втекти і повернутися додому за допомогою вже на той час колишнього гетьмана Петра Дорошенка.

Московські війська тримали у своїх руках Верхній замок на Валі і Московську слободу під ним. Остання назва виникла саме завдяки появі московського гарнізону (нині це так званий Кавказ). Воєводи неодноразово перебудовували укріплення замку. Найбільша з перебудов відбулася у 1681–1682 рр. Тоді спорудили нові стіни з дубових колод, оновили башти і ворота. Гарнізон мав потужне озброєння – 15 гармат, понад 700 мушкетів, понад 130 бердишів, 450 пудів пороху, тисячі ядер і мушкетних куль, 326 пудів свинцю для відливання нових куль та ін. На воротах, баштах і стінах фортеці постійно чергувало 150 солдат. Таким чином, московський гарнізон мав високий рівень боєздатності, хоч жодного разу не був використаний за головним призначенням – для оборони міста.

У 1668 р. Чернігів на короткий час став однією з резиденцій гетьманів. Тоді козацьку державу очолив чернігівський полковник Дем'ян Многогрішний, який спочатку називав себе «полковник чернігівський і всього Сівера гетьман наказний». Кілька універсалів, виданих гетьманом у Чернігові, стосувались і чернігівських справ. Гетьман підтвердив майнові права чернігівського вїта Григорія Яхимовича і чернігівського отамана Івана Домонтовича.

Щодо загальноміських справ, то Многогрішний намагався полегшити становище міста в «нещасливі часи» багаторічних війн. У січні 1669 р. він дозволив чернігівському вїту володіти, очевидно, на правах рангової маєтності, містом Любечем, зобов'язавши любецьких міщан виконувати відповідні повинності. Однак Любеч не закріпився у власності Чернігова. Іншим універсалом гетьман звільнив чернігівських міщан від надання підвод і продовольства. Тут проблема полягала в тому, що міщани здавна були зобов'язані утримувати осіб, які від імені державної влади проїжджали через місто. В мирні часи така повинність не була особливо обтяжливою. Однак у воєнний час це означало постачання харчів, коней, возів і надання житла численним військовим. У розширеному розумінні це можна було трактувати як утримання всіх військ, які рухались через місто. Зрозуміло, для невеликого міста такий тягар ставав майже катастрофою.

Гетьман відзначив, що через війну Чернігів прийшов «до великого знищення» і міщани не знають, як від того лиха порятуватись. Тому, щоб «бідні люди» просто не розійшлися з міста, було видано універсал, який полегшував їх становище. Можливо, поява цього документа була викликана також тим, що саме в ті роки в місті велися великі будівельні роботи, зокрема з відновлення чернігівських валів, де міщани були зобов'язані працювати особисто і перевозити будівельні матеріали. Незабаром, за Глухівськими статтями 1669 р., які були формою угоди царя з гетьманом Многогрішним, Чернігів на 7 років отримав податкові пільги, очевидно, на прохання мешканців міста. Чернігівський вїт Григорій Яхимович (у російському варіанті – Яхимов) і три чернігівські райці були серед українських урядників, які підписали цей документ.

У 1672 р. новий гетьман Іван Самойлович уклав з Москвою так звані Конотопські статті, де згадується одна чернігівська справа. Сотник чернігівського полку Левон Полуботченко (вочевидь, мається на увазі Леонтій Полуботок) спорудив на Стрижні греблю і

поставив млин на тому місці, де їх ніколи не було. Поряд з тим, чернігівський полковник Васька Ігнатов (Василь Многогрішний) намагався перекрити московському гарнізону вихід до води, тому цар наказав розрити греблю, знищити млин Полуботка і більше не чинити перешкод московським ратним людям.

13 липня 1672 р. Самойлович видав універсал з підтвердженням прав Чернігова. У ньому підтверджувалося право міста на села Петрушин, Свинь, Киселівку, Березанку та Хмільницю. У даному випадку йшлося про села, які визнавалися як беззаперечна власність міста. Крім того, Самойлович підтвердив право магістрату на переправу через Десну і на два млини – на Білоусі та на Стрижні поблизу Ялівщини. Це урочище отримало назву від свого власника Ялоцького, який теж свого часу володів млином на Стрижні. Визнавалися також права міста на земельну власність, рангові маєтності війта, бурмистрів і міського писаря в тих розмірах, які були вперше визначені польським королем Сигізмундом III. Підтверджувалось і звільнення міста від обтяжливих транспортних тягарів. Навіть у випадку найбільшої необхідності жителі мали давати не більше 10 возів, та й то лише на визначену відстань: до Остра або до Сосниці й не далі. 17 вересня 1687 р. права і привілеї Чернігова підтвердив своєю грамотою гетьман Іван Мазепа.

У межах володінь чернігівського магістрату залишалися і приватні власники. Прикладом цього є підтвердження гетьманом Самойловичем прав вдови Катерини Грязної з Чернігова на село Янівка (Іванівка). У 1669 р. гетьман Многогрішний видав двом козацьким товаришам – Василю Балдаковському та Станіславу Кохановському – універсал, надавши їм право отримувати весь прибуток з млина на річці Стрижень. До речі, численні згадки про млини на Стрижні свідчать, що на той час річка була досить повноводною, оскільки лише за такої умови млини могли працювати продуктивно.

В економічних питаннях серйозним конкурентом міської влади виступали чернігівські монастирі. Безпосередньо в межах міста були П'ятницький і Борисоглібський монастирі, а Єлецький та Іллінський – поблизу. Вони мали власну територію, яка не підлягала владі магістрату і займалися торгівлею та ремеслом, які не обкладалися міськими податками. Крім того, у приміській місцевості їм належали села, землі, млини, перевози через Десну. Наприклад, ще у 1657 р. чернігівський полковник Іоанікій Силич надав

П'ятницькому монастирю приміські хутори Мохнатин, Янівку і Кошовку, а гетьман Іван Виговський – частину млина на річці Білоус. Юрій Хмельницький надав чернігівському архієпископу Лазарю Барановичу ряд володінь, в тому числі переправу через Десну під Авдієвкою неподалік від Чернігова. Це підривало монополію міста на переправи через Десну.

Самойлович передав Єлецькому монастирю кілька сіл і ґрунтів, зокрема Анисів і Горбово та перевіз через Десну навпроти Анисова. У травні 1698 р. Мазепа надав Єлецькому монастирю право торгувати горілкою на двох перевозах через Десну – під Черніговом і Авдієвкою: «...свою горілку в шинку тримати і продавати оную квартою і ціною, якою і в самих городах продається, а то для потреб монастирських». Обласкані гетьманами, чернігівські монастирі багатіли, однак в економічному плані прямо шкодили інтересам міста.

На відміну від монастирів, церкви Чернігова були необхідною складовою частиною міського життя. Вони слугували не тільки для релігійних потреб. Українські церкви часів Гетьманщини виконували важливу роль соціального захисту і освіти населення. При церквах були школи та шпиталі. Священики і дяки давали дітям початкову освіту. Шпиталі були місцевими лікарнями і притулком для немічних, калік, бездомних та самотніх людей похилого віку. І навчання, і утримання хворих були безкоштовними. У 1732 р. при чернігівських церквах існувало 8 шкіл та 6 шпиталів.

Бажаючи всебічно забезпечити своє правове становище, міщани Чернігова клопоталися і про підтвердження своїх привілеїв московськими царями. Місто отримало відповідні грамоти у 1655, 1660 і 1665 роках. Всі вони, з окремими варіаціями, повторювали перші королівські привілеї й універсали гетьманів. Докладно відома одна історія про те, як відбувалася процедура отримання грамоти від царів. 20 лютого 1690 р. до Москви прибула делегація з Чернігова, до якої входили вїйт Степан Отрохович (у московському написанні – Отрохов), бурмістри Роман Никифорів, Павло Клевцов, райця Іван Матвіїв, писар Ілля Степанів і 8 чоловік челяді. Вони мали супровідний лист від гетьмана Івана Мазепи, який підтверджував їхні повноваження і підтримував клопотання чернігівців.

Поряд з листом Мазепи міщани пред'явили в Москві свою чолобитну – прохання про підтвердження магдебурзького привілею. Крім того, вони скаржилися на конкуренцію козаків у торгівлі й шинкуванні горілки, примушування чернігівським полковником

міщан до козацької юрисдикції й тяжку «підводну» повинність. За словами міщан, чернігівські полковники також брали «міщан для роботи ... столярів, чоботарів, рибалок, майстрів-шевців, срібляників, лучників, сидельників, ковалів, гончарів, пильників, музикантів, слюсарів, бондарів», а за роботи їм нічого не платили. Як з'ясувалося, мова йшла насамперед про ремонт міських укріплень. Також чернігівські міщани просили підтвердити їхні права на село Холявин.

Понад місяць у Москві вивчали подання чернігівців. Лише 26 березня від імені тодішніх царів Івана та Петра було видано відповідну грамоту. Москва пішла назустріч далеко не всім побажанням міщан. Зокрема, вона обійшла питання про спірне село Холявин. Отримавши грамоту 1690 р., чернігівці більше не зверталися до царів за підтвердженням своїх привілеїв, однак існувала практика таких постійних підтверджень з боку українських гетьманів. Зокрема, у вересні 1703 р. нову грамоту місту знову надав Іван Мазепа. Гетьман традиційно підтвердив магдебурзьке право і право на володіння селом Петрушин, традиційними землями (волоками), озерами, перевозом на Десні і двома млинами – Погорілим на річці Білоусі та Ялоцьким на Стрижні. Таким чином, чернігівський магістрат мав у своєму розпорядженні одночасно документи від польських королів, українських гетьманів і московських царів. Ця правова база виявилася достатньою для функціонування міської громади аж до кінця XVIII ст.

Проте уже з початку XVIII ст. права чернігівських міщан і магістрату почала значно обмежувати російська влада. Це відбувалося в порушення давно визнаних привілеїв. Важким тягарем для Чернігова став проїзд через місто царя Петра I у 1706 р. Після цього місто грабували своїми наїздами фаворит царя Меншиков, різні «міністри і офіцери», і на ці прийоми були витрачені не тільки всі гроші, які мала ратуша, а ще й довелося позичити 8 тисяч золотих у приватних осіб. Рятувати фінансове становище міста довелося гетьманові Мазепі. У листопаді 1706 р., «знаючи добре» цю проблему, він видав універсал, яким зобов'язав усіх землевласників Чернігівського полку зібрати кошти на виплату міських боргів. Цей збір поширювався як на світських, так і на духовних осіб.

Повинності з надання підвод і «стацій» – квартир для військових постой – стали для міщан найбільшою проблемою. Під час Північної війни Україну заповнили російські війська. Офіцери

і солдати силою вимагали харчів, підвод, коней, порушуючи будь-які закони і допустимі норми. Урядників та міщан, які вимагали відповідних документів, били, погрожували їм зброєю. Фактично це перетворилось на регулярні грабунки місцевого населення. Коли в Чернігові стояли драгуни, міщани додатково сплачували гроші на їх утримання. Царська влада фактично заохочувала грабунки, хоча формально і видавала укази про заборону свавілля військових. У цій ситуації тільки гетьманська влада намагалась полегшити становище міщан. Зокрема, 28 січня 1709 р. гетьман Іван Скоропадський підтвердив привілеї міста, в тому числі права на землі та угіддя, а потім надав чернігівцям ще дві сіножаті.

Крім потрясінь через перебування військ, розмірене життя невеликого міста час від часу переривали різноманітні стихійні лиха. У 1710–1711 рр. «був мор великий у Чернігові та в інших містах і селах сіверських». Мором, або моровицею тоді називали чуму і холеру. Жертв було багато. Після епідемії залишилося чимало порожніх будинків, які віддавали всім бажачим. Така ж епідемія, принесена з Києва, згадується у 1770 р. У 1718 р. у Чернігові сталася велика пожежа. За свідченням Якова Марковича, весь старий Чернігів вигорів і залишився лише кафедральний собор, який встигли загасити.

Скоропадський допоміг місту універсалом, який стосувався земельної власності. Крім того, гетьман видав розпорядження сотенним козацьким урядам давати підводи на допомогу міщанам, тримати в Чернігові козацьких коней для потреб перевезень і розширити коло дворів, на яких може бути військовий постій. Скоропадський також наказував полковнику і старшині не втручатись у міські справи. В цілому за час свого правління він надав місту більше десяти привілеїв, якими намагався полегшити становище міщан. Можна припустити, що гетьман не забував Чернігів, у якому жив багато років, і намагався йому допомогти.

Про те, що чернігівці на початку XVIII ст. пережили тяжкі часи, яскраво свідчать дані перепису дворів Чернігівського полку 1721 р. Тоді в Чернігові зафіксовано 631 двір, у тому числі: козацької старшини – 18, священнослужителів – 19, міщанських – 141, козацьких – 245, бобильських – 178, шинкових – 30. Для визначення чисельності мешканців цифру жилих дворів (601) знову множимо на 6, 7 чи 8 і за такими розрахунками виходить, що населення Чернігова на 1721 р. становило від 3,5 до 4,5 тисячі чоловік. Водно-

час тут і у всіх інших подібних випадках не варто забувати про умовність і приблизність підрахунків.

Таким чином, у порівнянні з 1666 р. населення міста зросло. Що ж до матеріального становища міщан, то протягом кількох десятиріч відбулось їх різке збідніння. Якщо у переписі 1666 р. згадуються лише 12 дворів «убогих» міщан, то у 1721 р. – вже 178. Адже термін «бобиль» у переписах цих років означав бідних людей, незалежно від їх соціального стану, які не могли сплачувати податків або відбувати козацьку службу. Зменшилась і загальна цифра міщанських дворів, оскільки не всі бобилі були колишніми міщанами. Очевидно, що в складних умовах частина міщан покидала місто, перебираючись у приміські села, або переходила в козацтво, чисельність якого в місті на цей час була досить значною.

Таким чином, від середини XVII до перших років XVIII ст., міська громада Чернігова перебувала переважно в сфері впливу козацького законодавства і могла дати раду власним проблемам, використовуючи традиційні способи їх вирішення. Місту пощастило в тому, що його оминули збройні катаклізми Руїни, які знищили Правобережну Україну. Перебуваючи осторонь найважливіших торгових шляхів, Чернігів не мав такої динаміки розвитку як, наприклад, недалекий Ніжин, однак життя міста було порівняно благополучним. Від початку XVIII ст., з посиленням пресу царської влади, відбувається погіршення соціально-економічного і правового становища міста.

Література:

1. Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобічній Україні // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV–XVIII ст. – Львів, 1904. – С. 387–442.
2. Величко С. Літопис (Відп. ред. О. Мишанич, переклад В. Шевчука). – К., 1991.
3. Гермайзе О. Чернігівський цех музикантів у XVIII ст. // Музика. – 1923. – № 6–7. – С. 39.
4. Гуржій О. Іван Скоропадський. – К., 2004.
5. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах (упор. С. Павленко). – К., 2007.
6. Доманова Г. До питання про земельну власність Чернігівського магістрату (друга половина XVII–XVIII ст.) // Сіверянський літопис. – 1999. – № 6. – С. 36–45.

7. Доманова Г. Чернігівський магістрат: генеза, структура, функції (друга половина XVII–XVIII ст.) // Сіверянський літопис. – 2000. – № 2. – С. 34–41.
8. Карнабіда А. А. Чернігів. – К., 1980.
9. Коваленко О. Павло Полуботок – політик і людина. – Чернігів, 1996.
10. Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963.
11. Корпус Магдебурзьких грамот українським містам: два проекти видань 20-40-х років XX ст. – Київ, 2000.
12. Котлярів С. Город Чернигов // Черниговские губернские ведомости. – 1851. – № 23–28.
13. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). – К., 2006.
14. Мицик Ю. З нових документів про національно-визвольну війну українського народу (1648–1658) на Сіверській Україні // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 12–38.
15. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К., 1997.
16. Очерк истории города Чернигова (907–1907). – Чернигов, 1908.
17. Павленко С. Оточення гетьмана Івана Мазепи. Соратники і прибічники. – К., 2004.
18. Павленко С. Чернігівський полковник, генеральний обозний Василь Дунін-Борковський // Сіверянський літопис. – 2002. – № 5. – С. 112–120.
19. Пляшко Л. «Абрис Чернігівський» // Наука і суспільство. – 1971. – № 8. – С. 31–33.
20. Пляшко Л. А. Подорож до міста XVIII ст. – К., 1980.
21. Половникова С. «Росписной список» Чернігівської фортеці 1682 року // Чернігівська старовина. – Чернігів, 1992. – С. 88–95.
22. Сапон В. Чернігівці 1666 року // Деснянська правда. – 1995. – 25 листопада. – С. 3.
23. Тарасенко А. Ф. Святитель Феодосий, архиепископ Черниговский. – Дубно, 2005.
24. 1075 лет летописному Чернигову: Документы и материалы. – Чернигов, 1982.
25. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича. – К.–Львів, 2004.
26. Універсали Івана Мазепи (1687–1709). – К.– Львів, 2002.
27. Універсали Івана Мазепи (1687–1709). – К.– Львів, 2006. – Ч. II.

28. Чернігівський літопис (підготовка до друку Ю. Мицика) // Сіверянський літопис. – 1996. – № 4. – С. 105–122.
29. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – Київ, 1990.
30. Чернигову 1300 лет. Сборник документов и материалов. – К., 1990.
31. Шамрай Г. Чернігівські ратушні скарги // Історико-географічний збірник. – К., 1927. – Т. 1. – С. 40–52.
32. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851.
33. Швидько Г. К. З історії міського самоврядування Чернігова у другій половині XVII ст. // Чернігівська старовина. – Чернігів, 1992. – С. 84–87.
34. Швидько Г. К. Перший загальний перепис дворів Чернігівського полку 1721 року // Тези доповідей Другої Чернігівської обласної наукової конференції з історичного краєзнавства. – Чернігів–Ніжин, 1988. – С. 61–62.

Володимир Кривошея
Д.І.Н. (Київ)

«Білі плями» історії козацької старшини Гетьманщини

Пропонована стаття – це не історіографічний нарис, а спроба звернути увагу на не вирішені питання історії козацької старшини. Одним з перших в незалежній Україні ці проблеми підняв Ю.А.Мицик [1, 2, 3]. Розвиваючи цю проблематику, дослідники більш детально охарактеризували історіографічну ситуацію [4, 5, 6, 7, 8, 9, 10]. В результаті такої роботи встановлена структура праць про козацьку старшину, яка виглядає наступним чином: 50 % праць присвячені персональному складу, біографіям та генеалогії, 28 % – державотворчій діяльності, 8, 3 % – формуванню старшини, 6 % – духовній сфері діяльності старшини, 3 % – дипломатичній діяльності, 2,5 % – військовій діяльності, 2,2 % – політичній культурі і національній свідомості [11].

Протягом останнього часу відбулись значні зрушення, але у більшості випадків вони стосуються постановки нових історіографічних питань та часткового їх вирішення. Період “первісного нагромадження” емпіричних знань у вітчизняній історіографії ще не завершився, але спостерігаються спроби перейти від накопичення до уточнення і аналізу. На цьому фоні в деяких роботах спостерігається неісторичний підхід, викликаний порушенням як методологічного принципу історизму, так і відсутністю такого методу як періодизація. Лише нещодавно запропонована періодизація на основі хронологічно-якісного критерію: I. зародження і становлення козацької старшини, формування контреліти, що відповідає часу знаходження козацтва у підкоренні річпосполитських адміністративних, судових, військових структур, тобто до 1648 р.; II. Перетворення контреліти в еліту незалежної держави, її диференціація і внутрішньополітична боротьба за владу (1648 – 1687 рр.); III. Стабіліція елітарного прошарку і концентрація влади в його руках (1687 – 1708 рр.); IV. Втрата елітою верховної влади в державі і преорієнтація на інший владний центр (1708 – 1764 рр.); V. Втрата старшиною місцевої влади і поступовий перехід на службу до іншої держави (1764 – 1783 рр.) [12]. Використання такого підходу дозволить поетапно проаналізувати еволюцію різних інститутів старшини: гетьманів,

генеральної старшини, полковників, полкової старшини, сотників, сотенної старшини, компанійської старшини, забезпечити дослідження від змішання різночасових проявів процесу функціонування старшини.

Стосовно гетьманів поруч з наявними дослідженнями про Б.Хмельницького, І.Скоропадського, І.Виговського, І.Мазепу, О.Розумовського [13, 14] мають з'явитися монографічні дослідження про таких гетьманів як Ю.Хмельницький, П.Тетеря, І.Брюховецький, Д.Ігнатович, І.Самойлович, Д.Апостол. Джерельна база дозволяє створити біографічну монографію і про наказного гетьмана Я.Сомка.

Введення Гетьманщини до системи цивілізаційних характеристики дещо систематизує напрями дослідження: економічна, політична, біосоціальна і культурна підсистеми [15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22]. Аналіз ролі старшини у всіх чотирьох підсистемах можливий лише завдяки системному і комплексному використанню джерельної бази, при чому для дослідження кожної підсистеми необхідно визначити свою джерельну базу [23].

Закладені основи джерелознавчих студій стосовно козацької старшини М.Ковальським [24], в подальшому розвинені Г.Швидько [25, 26], Ю.Мициком [27, 28, 29, 30, 31, 32, 33], М.Крикуном [34, 35, 36, 37], В.Кривошеєю [38, 39], все ж вимагають спеціального комплексного дослідження.

Історики розпочали реалізацію того, що ще донедавна стояло як завдання [40]. Нещодавно опублікований корпус гетьманських і частково полковничих універсалів [41, 42, 43, 44, 45], але він не проаналізований досі дослідниками як у хронологічному, так і у цивілізаційному вимірі (позитивом є дослідження про універсали як джерело право [46]). Значні джерельні резерви знаходяться у польських архівосховищах: сеймові конституції, королівські привілеї залишаються головним джерелом за яким є можливість виявити відношення польської влади до конкретних козацьких старшин.

Нещодавно опублікований збірник за документами актових книг 1648 – 1657 рр., які допомагають реконструювати події і участь в них старшини, особливо на Волині і Овруччині [47].

З виявлених автором статті в архівосховищах 76 полкових реєстрів за 1712 – 1764 рр. нещодавно опубліковано два – 1723 р. Миргородського полку [48] і 1718 р. Полтавського полку [49]. Інші ж і нині використовуються лише незначною частиною дослідників.

У комплексному аналізі Генерального слідства про маєтності [50] і Румянцевської ревізії [51, 52] зроблені лише перші кроки. Варто до цього додати необхідність дослідження перепису виборних козаків і їх сімей 1782 р. В корпусі цих документів збереглися списки виборних козаків Лубенського, Київського, Переяславського полків [53], відомості про кількість козаків, що несли службу, сіл Лубенського повіту (колишнього Лубенського полку) [54], Голтвянського повіту (колишнього Миргородського полку) [55], Хорольського повіту (колишнього Миргородського полку) [56], Городиського повіту (колишнього Миргородського полку) [57], Козелецького повіту (колишнього Переяславського полку) [58], Золотоніського повіту (колишнього Переяславського полка) [59].

Лише частково опубліковані і проаналізовані тестаменти козацької старшини. Так, з 105 тестаментів [60], внесених до однієї із спеціальних архівних збірок, опубліковано у «Сулимівському архіві» 2 заповіти, О.Лазаревським – 3, «Стороженківському архіві» - 1, з них здійснив два передруки С.Павленко, а також самостійно опублікував тестамент Григорія Гамалії (1694 [61]). Нещодавно введені до наукового обігу заповіти Івана Черняка [62], Григорія Гайворонського [63], Михайла Мовчана [64], Василя Базилевича, Василя Лагоди, вдови Андрія Стаховича Марії Лисиці [65], крім того Станіслава Кохановського [66], Якова Лизогуба [67]. Проте лише з цієї збірки неопублікованими залишаються 92 заповіти, дані яких дозволять в майбутньому більш глибоко дослідити середовище козацької старшини.

До опублікованих раніше С.Голубевим пом'яника Києво-Печерської лаври [68] і О.Лазаревським – Любецького монастиря [69] нещодавно дадалися публікації І.Ситим Крупицько – Батуринського [70] і О.Прокоп'юк – Київського Софійського монастирів [71]. На черзі дня публікація поминальників Києво-Межигірського Спаса-Преображенського [72, 73], Видубицького [73, 74], Києво-Микільського Пустинного [73, 75], поминання св. Михайла Золотоверхого монастиря [76, 77], пом'яник Києво-Михайлівського монастиря до 18 ст. 1744 р. [78, 73], Києво-Сергієвого [80, 73], Києво-Видубицького, Золотоніського Благовіщенського дівочого [81, 73] монастирів, Канівської Преображенської [82, 73], Глухівської Микольської [83, 73], Луцької Братської церков [84], а також козелецький (очевидно, монастирський) [73, с.79].

Ю.Мицик [85, 86], В.Станіславський [87, 88] успішно працюють для введення до наукового обігу епістолярії. В архівних фондах знаходяться збірка листів 1714 – 1790 рр. [90, 91, 92], переписка решетилівського сотника Яреми Федоровича з полтавським протопопом Іваном Величковським 1717 – 1718 рр. [93], переписка А.М.Миклашевського 1725 – 1780 рр. [94], окремі листи: Федора Вольського до полковника стародубського [95], Василя Кочубея В.Велецькому 1696 р. [96], Миколи Грембецького Криштофу Лукомському 1698 р. [97], Павла Домонтовича Пилипу Костянтиновичу 1721 р. [98], Миколи Ханенка Петру Ханенку 1729 р. [99] та інші. Введення до наукового обігу цих документів дозволить включити епістолярію у дослідження різноманітних проблем дослідження побуту і стану мислення авторів листів.

Дослідження соціально-економічного розвитку до останнього часу залишалося на рівні фундаментальних праць В.Борисенка і О.Путро, з часу виходу яких пройшло уже більше 20 років. Позитивним сигналом у цьому напрямку є поява двох нових праць О.Гуржія [100, 101]. Головними напрямками досліджень є економічна, акцентом на володіння власністю як визначальний чинник [102]. Розглядаючи основні тенденції еволюції діяльності козацької старшини протягом середини XVII – XVIII ст., вчені встановили, що саме економічні потенції нового зверхнього шару поставили старшину в становище нових поміщиків [103]. Процес цей визнається в українській історіографії як цілком закономірний. Та як не парадоксально, економічна сфера діяльності старшини все ще залишається до кінця не вивченою.

Чекають своїх дослідників проблеми землеволодіння (серед нього і хутірське господарство) та промислових об'єктів (мануфактура, млинарство, винокуріння) власності старшини, еволюція її взаємовідносин з іншими станами тогочасного українського суспільства, вплив старшини на розвиток краю, виявлення економічного стану різних категорій старшини, особливо сотенної і неурядової. Варто проаналізувати рангові млини старшини. Так, згідно з угодами (від 1654 до 1687 рр.) чотири генеральні старшини (обозний, писар, суддя, осавул) і полковник мали на ранг млин, полковий осавул – щонайменше від 1654 до 1669 рр.

Лише епізодично використовується інформація про грошову винагороду старшині, а у XVIII ст. такий матеріал маємо не лише

стосовно генеральної старшини і полковників [104], як у 17 ст, але і стосовно полкової і сотенної старшини [105, 106, 107, 108].

Здійснені лише перші спроби характеристики гетьманських палаців, архітекторів в Гетьманщині, будівель полковників. Статки старшини, розміри і тип маєтку, скільки селян працювало, яка продукція і в яких об'ємах вироблялася, що вироблялося на продаж, як організовувалися ярмарки, збір на них податків поки що залишаються поза увагою дослідників.

В системі планування і регулювання економіки більша увага приділялася російському втручанням, а ніж внутрішнім регулятивним процесам. Еволюція рангових маєтностей і рангових селян досліджувалася лише в окремі історичні періоди та в окремих місцевостях, а комплексного щодо часу і території спеціального дослідження бракує.

Зроблено попередні розвідки персонального складу сотенної старшини усіх полків Гетьманщини, які внесені до реєстру, що включає сотенних отаманів, писарів, осавулів і хорунжих [109, 110, 111]. З'явився перший алфавітний реєстр старшини [112], продовжується публікація абеток деяких її категорій [113, 114].

Серед старшин варто звернути особливу увагу на такі категорії як старші полкові канцеляристи, полкові підканцеляристи, сотенні канцеляристи, військові і полкові капелани, виборні тимчасові посади полкових і сотенних комісарів. Вимагає більшої конкретизації особлива роль городского отамана полкового міста, подвійних товаришів (які упускаються у всіх відомих ієрархіях) серед комонних урядників. Назрів час реєстрів військових і полкових канцеляристів, охочекомонної і охочепіхотної старшини, священників, особливо в сільській місцевості.

Одним з найважливіших напрямів дослідження стало вивчення державотворчої діяльності козацької старшини, в першу чергу функціонування установ української держави. Високо оцінюючи внесок В.Смоля і В.Степанкова [115, 116, 117, 118, 119], Я.Дашкевича [120, 121, 122, 123], О.Гуржія [124, 125, 126, 127], З.Когута [128, 129], В.Панашенко [130, 131], В.Горобця [132] у дослідження цих процесів, зазначимо, що заслуговує на подальшу увагу дослідників питання діяльності таких інституцій влади як Генеральної військової канцелярії [133, 134], Генерального військового суду, Канцелярії Малоросійського скарбу, Генеральної Малоросійської рахункової канцелярії, канцелярія Генеральної артилерії, Ко-

місії військових судів, полкових рахункових комісій (фонди, яких відносно добре збереглися), їх внутрішньої структури, особового складу, вирішення ними державних та військових справ. Якщо хронологічно дослідження діяльності козацької старшини під час правління першої Малоросійської колегії розпочалися [135, 136], то поза увагою лишаються такі періоди діяльності старшини як її участь у роботі уряду Міністерського правління, другої Малоросійської колегії.

Організація географічного простору старшиною досліджується через адміністративно-територіальний поділ. Останнім часом з'явилися три праці, які спеціально розглядають це питання. В.Заруба, С.Коваленко [137], О.Однороженко намагаються зробити найбільш повний реєстр сотень козацько-гетьманської держави.

Однією із важливих проблем політичного розвитку є наявність політичних течій і угруповань. Крім фактологічних праць Т.Яковлевої [138, 139], українська історіографія ще не зробила рішучого кроку для постановки і вирішення поетапно і комплексно цього питання. Вимагає деталізації наявність та еволюція старшинських угруповань, серед яких першочерговими вважаємо протистояння у Миргородську полку Лісницьких і Гладких, Переяславському – Сулим і Романенків, Ніжинського – Гуляницьких і Золотаренків, Полтавському – Жученків і Герциків, Уманському – Ханенків і Білогрудів.

Спираючись на фундамент, створений О.Апанович [140, 141], В.Сергійчуком [142, 143], В.Зарубою [144], І.Стороженком [145], О.Репаном [146, 147], дослідники мають здійснити ґрунтовне дослідження військових аспектів діяльності козацької старшини, особливо під час Північної війни, гілянського походу, польських походів 30 – х рр. XVIII ст., Семилітньої війни, російсько – турецьких війн другої половини XVIII ст.

Питання дипломатичні, хоча й перебували у полі зору багатьох вітчизняних дослідників (В.Брехуненка [148], В.Горобця [149, 150, 151], Т.Чухліба [152, 153, 154, 155]), однак роль старшинських угруповань і окремих старшин на міжнародній арені вивчені все ще недостатньо.

Соціальні коріння старшинського корпусу продовжують мати значні прогалини в дослідженні. Досліджуючи соціальні основи козацтва, вдалося виявити частку родин шляхетського походження у козацькому середовищі станом на 1649 р. – 12, 6 %. Це є ще одним

підтвердженням, що головним джерелом формування старшини була показана шляхта [156, 157], поруч з тим подальшого розгляду вимагають причини переходу її у козацьке середовище – баніції, діяльність підстарост [158], тощо. Нерозв'язаним є питання еволюції частки шляхти серед старшини на різних етапах розвитку Української козацької держави [159]. Вагомий внесок у дослідження регіональної історії показання шляхти зробив І.Кондратьєв, в полі зору якого стала любецьке боярство [160, 161]. Вінницьку і брацлавську шляхту в козацькому середовищі дослідив О.Дан [162], волинську – В.Собчук [163], остерську – В.Кривошея [164]. Окремою темою дослідження має стати міщанство як джерело поповнення старшинських кадрів.

Активно розвивається такий напрямок як дослідження історії окремих сотень [165, 166, 167, 168, 169, 170]. Аналіз реестру сотників протягом 1648 – 1782 рр. засвідчив наявність 153 сотницьких династій, що дало змогу стверджувати про значно більшу роль походження, ніж рахувалося раніше. Проте на сучасному етапі не маємо жодного дослідження біографії сотника, хоча, варто зазначити в цьому напрямку працюють О.Алфьоров, досліджуючи рід Голубів [171, 172, 173, 174], С.Горобець – роїського сотника Шихуцьких [175, 176, 177, 178]. Однією з найменш досліджених проблем продовжує залишатися інститут сотенної старшини.

Важливим є продовження дослідження етнічного складу старшинського корпусу. Найбільш актуальним серед них є визначення частки білоруського населення серед козацтва вцілому і старшини зокрема [179, 180, 181, 182]. Вимагає дослідження питання чи були в лавах козацьких ватажків етнічні поляки, причини і шляхи потрапляння до козацтва і його проводирів вихідців з татар. Більш глибокому дослідженню еволюції місця та ролі неукраїнців у соціальній та національній еліті Гетьманщини сприяли б спеціальні розвідки про династії Апостолів, Думитрашків-Райч, Милорадовичів, Требинських, Томар.

Відстає розвиток персонального складу та генеалогії козацької старшини слобідських полків і Запорізької Січі, що, в свою чергу, залишає прогалини і стосовно Гетьманщини.

Спираючись на значний фактологічний матеріал [183], варто продовжити роботу по уточненню джерел формування, еволюції статусу та функцій неурядової старшини. Актуальним залишається створення окремих дисертаційних досліджень кожного з чотирьох

структурних елементів неурядової старшини: значне військове, бу-нчукове [184, 185, 186], військове [187, 188] і значкове [189, 190, 191, 192, 193, 194, 195] товариства.

Потребує ґрунтовного вивчення культурна підсистема діяльності козацької старшини Гетьманщини, яка включає в себе різні прояви духовного життя та біосоціальна сфера життя української еліти. духовній сфері старшини – Ю.Мицика [196, 197, 198], О.Струкевича [199, 200], І.Дзири [201], А.Бовгиря [202], В.Кривошея [203]. Тут увага має сконцентруватися на меценатстві [204, 205], освітніх та релігійних потребах. Всі ці питання українськими істориками розглядалися досить фрагментарно. Продовжується і дослідження поглядів козацької старшини на різні проблеми [206, 207, 208, 209]. Необхідні дослідження як моральності, так і аморальності старшини, церковного і монастирського меценатства, переходу її у священники і ченці.

Серед завдань біографістики є визначення персоналій, які репрезентують епоху. Одним із тих, кому вдало вдається визначити біографічні об'єкти є Ю.А.Мицик, що добре ілюструють його окремі праці [210, 211, 212], публікації в двох книгах збірника «Полководці Війська Запорозького» [213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223], енциклопедичних виданнях.

Крім гетьманів, визначних генеральних старшин спеціальних досліджень, в першу чергу, заслуговують козацькі полковники і родини, які репрезентовані серед козацької старшини найбільшою кількістю своїх представників. Джерела зберегли згадки про 27 повних полковників переяславських, з них 4 представники роду Сулим, 34 наказних полковників переяславських, з них по два представники Романенків, Берл і Томар. 19 полковників полтавських репрезентовані 14 родами: Левенці мали трьох полковників, Пушкарі, Черняки, Іскри – по два. Федір Жученко полковникував п'ять разів, Павло Герцик – чотири, Дем'ян Гуджол і Прокіп Левенець по два рази. З 30 наказних полковників троє Черняків, по двоє Барабашів і Кованьок. З 23 повних полковників Прилуцького полку по два представники Носачів і Горленків, з 19 наказних полковників з Горленки, 2 Носи. У Стародубі відомі 23 повних полковники: Самойловичі, Завадські мали в полку по два полковники, Петро Рославець полковникував тричі, Тимофій Олексійович і Андрій Андрій Миклашевський – по два рази. Серед 36 наказних полковників стародубських 4 були представниками родини Миклашевсь-

ких, 3 Рубців. З 19 полковників миргородських по два представники Гладких, Потішних-Постолєнків, Апостолів, крім того серед наказних полковників ще двоє Гладких. Серед 25 полковників гадяцьких двоє з роду Милорадовичів, з 8 наказних – двоє Велецьких. З 26 відомих повних полковників у Київському полку по два представники родин Танських і Бутрим, серед 14 наказних полковників 3 Жили і 2 Солонини. Серед 21 повних полковників лубенських двоє Гамалій. Відомі 26 полковників ніжинських, з яких по три представники Золотарєнків і Жураковських, дває – Гуляницьких. З 20 полковників у Чернігівському полку з роду Лизогубів були два полковники – Яків та Юхим.

Наступна таблиця надає перелік козацьких родин, які протягом існування козацько-гетьманської держави мали серед козацьких урядників шість і більше представників

Основні козацько-старшинські родини Гетьманщини

№ п/п	Родини	К-ть представників серед урядової старшини
1.	Забіли	19
2.	Борсуки	17
3.	Зеленські	17
4.	Сулими	15
5.	Донці	14
6.	Дорошенки	14
7.	Солонини	14
8.	Зарудні	13
9.	Максимовичі	13
10.	Бути	12
11.	Жили	12
12.	Ілляшенки	11
13.	Кулябки	11
14.	Романовичі	11
15.	Білецькі-Носенки	10
16.	Жуковські	10
17.	Жураковські	10
18.	Кандиби	10

19.	Левицькі	10
20.	Лисенки	10
21.	Мандрики	10
22.	Рубці	10
23.	Савичі	10
24.	Сахновські	10
25.	Тарновські	10
26.	Гамалії	9
27.	Гладкі	9
28.	Красовські	9
29.	Мокрієвичі	9
30.	Ограновичі	9
31.	Петровські	9
32.	Пилипенки	9
33.	Стороженки	9
34.	Тарасевичі	9
35.	Уманці	9
36.	Шаули	9
37.	Шуми	9
38.	Войцеховичі	9
39.	Базилевські	8
40.	Бутовичі	8
41.	Дубовики	8
42.	Ковалевські	8
43.	Лизогуби	8
44.	Молявки	8
45.	Павловські	8
46.	Родзянки	8
47.	Романовські	8
48.	Рубани	8
49.	Самойловичі	8
50.	Булюбаші	7
51.	Вербицькі	7
52.	Дарагани	7
53.	Каневські-Оболонські	7
54.	Костенецькі	7
55.	Романенки	7
56.	Савицькі	7

57.	Товстоліси	7
58.	Троцькі	7
59.	Черняки	7
60.	Афендики	6
61.	Базилевичі	6
62.	Безпалі	6
63.	Бутенки	6
64.	Величковські	6
65.	Воронченки	6
66.	Гаркуші	6
67.	Гулаки	6
68.	Жученки	6
69.	Завадські	6
70.	Золотаренки	6
71.	Кожуховські	6
72.	Корицькі	6
73.	Левченки	6
74.	Марковичі	6
75.	Марченки	6
76.	Москаленки	6
77.	Немировичі-Данченки	6
78.	Нестеренки	6
79.	Прийми	6
80.	Савенки	6
81.	Ситенські	6
82.	Третьяки	6
83.	Тризни	6
84.	Трушенки	6
85.	Якубовичі	6
86.	Милорадовичі	6
87.	Раковичі	6
88.	Холодовичі	6
89.	Чуйкевичі	6
90.	Юркевичі	6

Розвиток генеалогії (В.Кривошея [224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233], І.Кривошея [234, 235, 236, 237, 238, 239], В.Томазов [240, 241, 122, 243, 244]), сфрагістики (О.Однороженко

[245], І.Ситого [246, 247, 248]), археології [249, 250, 251] все вагомніше впливає на дослідження історії козацької старшини.

Можна констатувати, що проблема ролі старшини у формуванні Української козацької держави хоча і була весь час у полі зору істориків, але поки що не може бути віднесеною до розв'язаних. Завдяки зусиллям дослідників вдалося вичленили коло питань, які необхідно вирішити, серед яких: участь старшини у формуванні правової системи і звичаїв, організації збройних сил і дипломатичних кроках. Подальше і поглиблене вивчення «білих плям» історії козацької старшини Гетьманщини, їх поступове заповнення залишається актуальним і пріоритетним завданням українських істориків.

Джерела та література:

1. Мицик Ю.А. Історія українського козацтва: актуальні проблеми дослідження // Київська старовина. - 1992. - № 3. - С.2-6.
2. Мицик Ю.А. Національно-визвольна війна українського народу 1648-1658 рр.: стан і проблеми дослідження // Історія в школах України. - 1999. - № 1.
3. Мицик Ю.А. Національно-визвольна війна українського народу 1648-1654 рр.: (Деякі підсумки, проблеми і перспективи дослідження) // Пам'ять століть. - 1998. - № 4. - С.2-13.
4. Величко О.В. Українська козацька старшина: Актуальні питання сучасної історіографії // Україна: вчора, сьогодні, завтра: Зб. нак. пр. / Ред. кол.: Вашкевич В. та ін. - К., 1999. - С.17-23.
5. Фицик Л.А. Сучасна історіографія української козацької старшини // Україна: вчора, сьогодні, завтра: Зб. нак. пр. / Ред. кол.: Вашкевич В. та ін. - Запоріжжя, 2003. - С.314-324.
6. Фицик Л.А. Деякі питання сучасної історіографії української козацької старшини // Студії з історії Степової України. - Запоріжжя, 2003. - Вип. 1. - С.81-87.
7. Корнієнко М.П. Правобережна козацька старшина (пошуки і знахідки) // Студії з історії Степової України. - Запоріжжя, 2003. - Вип. 1. - С. 3-4.
8. Кривошея В.В. Персональний склад української козацької старшини: стан та перспективи дослідження // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. - К., 2006. - Вип. 28. - С. 6 - 44.

9. Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини: сучасний стан дослідження // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – Т. XVI. – К., 2007. – С. 346 – 359.

10. Кривошея В.В., Степанчук Ю.С. Українська козацька старшина: стан та перспективи дослідження // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. – Вінниця, 2007. – Вип. XII. – С. 337 – 345.

11. Фицик Л. А. Виникнення та еволюція української козацької старшини Гетьманщини 1648 – 1782 рр. (Історіографія проблеми). Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2007. – С. 179.

12. Кривошея В.В. Козацька старшина як еліта Гетьманщини // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Т. XXVI. Тематичний випуск. Військо Запорозьке як символ свободи і незалежності. – Запоріжжя: «Просвіта», 2009. – С. 8.

13. Путро О. І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): монографія: в 2 ч. / Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв. - Ч. 1 – К. : ДАКККиМ, 2008 – 239с.

14. Путро О. І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): монографія: в 2 ч. / Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв. - Ч. 2. – К. : ДАКККиМ, 2008 – 287с.

15. Кривошея В.В., Фицик Л.А. Українська козацька старшина (огляд літератури) // Гілея. – 2005. – № 2. – С. 193 – 230.

16. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники і прибічники. – К., 2004. – 602 с.

17. Степанчук Ю.С. Тема інкорпорації українських земель до складу Російської імперії у сучасній історіографії // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. За заг. ред. проф. Григорчука П. С. – Вип. 16. Серія: Історія. – Вінниця, 2009.

18. Кривошея В.В. Українське козацтво в світлі цивілізаційного підходу // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект./ Діалог. Історія, політика, економіка. – К., 2004. – № 5. – С. 364 – 373.

19. Кривошея В.В. Актуальні питання цивілізаційної характеристики Гетьманщини // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – К., 2006. – Вип. 32. – С. 8 – 25.

20. Кривошея В.В. Українська козацька держава: до питання цивілізаційних характеристик // Козацька скарбниця. Гетьманські читання. – К.: Музей гетьманства, 2006. – Вип. 3. – С. 31 – 48.

21. Кривошея В.В., Кривошея О.В. Козацько-гетьманська держава (до характеристики біосоціальної підсистеми) // Науковий вісник Одеського державного економічного університету. – Одеса, 2007. – № 16 (53). – С. 198 – 208.
22. Кривошея В.В. Козацько-гетьманська держава (До характеристики культурної підсистеми) // Регіональні проблеми української історії. Зб. наук. праць. – Умань, 2008. – Вип. 1. – С. 129 – 152.
23. Мицик Ю.А. Писемні джерела з історії українського козацтва // Історія українського козацтва. Нариси в двох томах. – К., 2007. – Т. 2. – С. 541 – 588.
24. Ковальський М.П. Проблеми джерелознавства історії українського козацтва // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва. Київ-Дніпропетровськ. 13 – 17 травня 1991 р. у трьох випусках.-К.: Інститут історії НАНУ, 1993. – С. 11 – 13.
25. Швидько Г.К. Діловодчі акти козацьких органів влади як джерело до історії міст Гетьманщини другої половини XVII-XVIII ст. // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ: "Генеза", 2001. – С. 317-329.
26. Швидько Г. Фамільні архіви Гетьманщини: археографічний аналіз публікацій // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 7. – К.-Нью-Йорк: Видавництво М.П.Коць, 2002. – С. 13 – 22.
27. Мицик Ю.А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа. – Днепропетровск, 1983.
28. Мицик Ю.А. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. – Дніпропетровськ, "Дніпро", 1996. – 262 с..
29. Мицик Ю. З українського дипломатарія 2 половини XVII ст. // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – 1997. – Т. 233. – С. 360 – 397.
30. Мицик Ю. Огляд джерел з історії України та Росії XV – XIX ст. в зібраннях ФРН // Український археографічний щорічник. – К., 1999. – Вип. 3/4. – С. 110 – 140.
31. Мицик Ю. Регести з документів "татарського відділу" Архіву коронного в Варшаві (кінець XVI – XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.) – Вип. 2. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2002. - С. 318-365.
32. Мицик Ю. Про видання "Українського жіночого дипломатарія доби Гетьманщини" // Спеціальні історичні дисципліни. – 2000. – Т. 5. – № 1. – С. 42 – 52.

33. Мицик Ю.А. "Козацький відділ" фонду "архів коронний у Варшаві" АГАД // Історія і особистість історика: Зб. наук. пр., присвяч. 60-річному ювілею проф. Ганни Кирилівни Швидько / Нац. гірничий ун-т. Ін-т гуманіт. проблем. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 55 – 58 та ін.

34. Крикун М. Корсунська рада 1669 р. // Записки НТШ.-Т.СХХХХІІІ.-Праці історико-філософської секції.-Львів, 1999. – С. 117 – 148.

35. Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1666 року і відповідь короля Яна Казимира на неї // Україна модерна. – Львів, 1999. – Ч. 2 – 3. – С. 311 – 349.

36. Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1664 року // Україна модерна. 1999-2000. – Львів, 2000. – С. 374 – 449.

37. Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на елекційний та коронаційний сейми 1669 року // Центральна і Східна Європа в XV-XVIII століттях: Питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження професора Дмитра Пюхилевича / За ред Л.Зашкільняка та М.Крикуна. – Львів, 1998. – С. 189 – 211.

38. Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Ч. 2. Синодики як джерело до козацько-старшинської генеалогії. – К., 1998.

39. Кривошея В.В. Українська козацька старшина (огляд джерельної бази) // Гілея. – 2005. – № 1. – С. 215 – 236.

40. Мицик Ю.А. Український дипломатарій XVI-XVIII ст. (Документи гетьманів, полковників і кошових Війська Запорозького) // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доповідей республіканської наради. Грудень 1988 р. - К., 1988. - С. 36-39.

41. Універсали Богдана Хмельницького 1648 – 1657 / І.Крип'якевич, І.Бутич (упор.), В.Смолій та інші.. НАН України, Інститут історії України. – К.: Альтернативи, 1998. – 383 с.

42. Універсали Івана Мазепи. 1687 – 1709. / Упорядкування І.Бутич. – К. – Львів: НТШ, 2002. – 757 с. Ч. II. – К. – Львів: НТШ, 2006. – 798 с.

43. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). – К. – Львів: НТШ, 2004. – 1086 с..

44. Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарнавського / Підготував до друку та передмова І.Ситого // Сіверянський літопис. – 1998. – № 1. – С. 83 – 90. № 2. – С. 31 – 46. № 3. – С. 72 – 84. № 4. – С. 37 – 58. № 5. – С. 67 – 82. № 6. – С. 62 – 85.

45. Універсали Павла Полуботка (1722 – 1723) / Упорядкування В.Ринсевича. – К., 2008. – 719 с.
46. Козаченко А. Гетьманські універсали як джерело права Української держави другої половини XVII – початку XVIII століття // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 1. – С. 79 – 83.
47. Національно-визвольна війна в Україні 1648 – 1657. 36. За док. акт. кн. – К., 2008. – 1011 с.
48. Швидько Г. Компут і ревізія Миргородського полку 1723 р. – Дніпропетровськ, 2004. – 335 с.
49. Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII – XVIII ст.). Т. I. Компут та ревізії Полтавського полку. Компут 1649 р. Компут 1718 р. – Полтава, 2007. – 399 с.
50. Швидько Г.К. Ревізії маєтностей як джерело з історії землеволодіння Гетьманщини першої третини XVIII ст. // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали других наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Дніпропетровськ: Промінь, 1997. – С. 20 – 26.
51. Путро О.І. Генеральний опис 1765 – 1769 рр. як джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1982. – № 7. – С. 143 – 147.
52. Петrenchенко І.Є. Любеч у 2-й половині XVIII ст. за даними описово-статистичних джерел. // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичні долі Київської Русі. – Чернігів, 1997. – С. 207 – 209.
53. ЦДІАКУ. – Ф.193. – Оп.1. – Спр.164.– Арк.1-19.
54. ЦДІАКУ. – Ф.193. – Оп.1. – Спр.20.
55. ЦДІАКУ – Ф.193. – Оп.1. – Спр.21. Спр.22.
56. ЦДІАКУ. – Ф.193. – Оп.1. – Спр.24.
57. ЦДІАКУ. – Ф.193. – Оп.1. – Спр.27.
58. ЦДІАКУ – Ф.193. – Оп.1. – Спр.26.
59. ЦДІАКУ. – Ф.193. – Оп.1. – Спр.28.
60. Кривошея О.В. Збірка духовних заповітів інституту рукопису національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського як історичне джерело // Гілея. – 2007. – Вип. 8. – С. 274 – 284
61. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упорядник С. Павленко. – К., 2007. – С. 975 – 976.
62. Кривошея В.В., Кривошея О.В. Українська козацька старшина. Іван Черняк // Гілея. – 2009. – Вип. 18. – С. 131 – 136.
63. Кривошея В.В., Кривошея О.В. Українська козацька старшина. Комонний полковник Григорій Павлович Гайворонський // Гілея. – 2009. – Вип. 19.

64. Кривошея О.В. Полковий осавул прилуцький Михайло Федорович Мовчан і його заповіт // Гілея. – 2008. – Вип. 11. – С. 118 – 122
65. Кривошея В.В., Кривошея О.В. Українська козацька старшина. Василь Базилевич, Василь Лагода, Андрій Стахович // Гілея. – 2008. – Вип. 17. – С. 108 – 115.
66. Кривошея В.В., Кривошея О.В. Українська козацька старшина. Станіслав Кохановський // Гілея. – 2008. – Вип. 16.
67. Ситий І. Тестамент Якова Кіндратовича Лизогуба (15.05.1698 р.) // Пам'ять століть. - 1996. - № 3. - С.10-14.
68. Голубев С.Т. Древний помянник Киево-Печерской лавры (конца XV - начала XVI столетия). – К., 1892. – 88 с.
69. Синодик Любецкого Антониевого монастыря. - Чернигов, 1902. - /10/, 79, /6/ с.
70. Синодик Крупицько – Батуринського монастиря / Підготував до друку та вступні зауваги Ігоря Ситого // Сіверянський літопис. 1997. - № 5. - С.40-64.
71. Поменник Софії Київської. Публікація рукописної пам'ятки другої половини XVIII – першої чверті XIX ст. / Упорядкування та вступні статті Оксани Прокоп'юк. – К., 2004. – 260 с.
72. ІР НБУ. – Ф.Лебедев. - № 565. Ф.Петров. - № 375/374 С. – 441 арк.
73. Кривошея В.В. Українська козацька старшина. - Ч.2. – С.34-52.
74. ІР НБУ. – Ф.І. - № 62292.
75. ІР НБУ – Ф.І. - № 1789.
76. ІР НБУ. – Ф.Петров. - № 537/1743. – 127 арк.
77. Верба І.В. “Помяник” Михайлівського Золотоверхого монастиря від 1667 р. про рід Богдана Хмельницького Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ, 24-25 жовтня 1995 р.). - К., 1996. - С.204-209.
78. ІР НБУ. – Ф.Петров. - № 538/1744. – 142 арк.
79. ІР НБУ – Ф.І. - № 5410.
80. ІР НБУ. – Ф.160. - № 461.
81. ІР НБУ – Ф.І. - № 696.
82. ІР НБУ. – Ф.ХХVIII. - № 762. – 42 арк.
83. ІР НБУ – Ф.І. - № 7514.
84. ІР НБУ – Ф. 30. - № 50.
85. Мицик Ю.А. До видання українського дипломатарію XVI – XVII ст. (Листи Б.Хмельницького та його сподвижників часів Визвольної війни українського народу 1654-1657 рр.) // Проблеми

історіографії та джерелознавства історії України: Зб. наук. праць.- Дніпропетровськ, 1991. - С.119-129.

86. Мицик Ю.А. Невідомі листи керівника Національно-визвольної війни українського народу 1648 – 1658 рр. // Українській історичний журнал.-2001. - № 1. - С.134-147.

87. Мицик Ю. Листи гетьмана Виговського // Конотопська битва 1659 року. - К., 1996. - С.82-85.

88. З епістолярної спадщини гетьмана Мазепи / Упорядник і автор передмови В.Станіславський. - К., 1996.

89. Листи Івана Мазепи. 1687 – 1691. - Т.І. / Упорядник і автор передмови В.Станіславський. - К., 2002.

90. ІР НБУ – Ф.І. – № 57478. – Арк. 1 – 188;

91. ІР НБУ – Ф.І. – № 57479. – Арк. 1 – 190.

92. ІР НБУ. – Ф.І. – № 57480. – Арк. 1 – 202.

93. ІР НБУ – Ф.160. – № 114 – 116. – 6 арк.

94. ІР НБУ – Ф.61. – № 1179 – 1234.– 104 арк.

95. ІР НБУ. – Ф.Х. – № 7382. – 1 арк.

96. ІР НБУ. – Ф.Х. – № 8460. – 2 арк.

97. ІР НБУ. – Ф.ХІІ. – № 191. – 1 арк.

98. ІР НБУ. – Ф.ХІІ. – № 209. – 1 арк.

99. ІР НБУ – Ф.ХІІ. – № 547. – 4 арк.

100. Гуржій О. Податне населення України XVII – XVIII ст. Нарис з історії та статистики. – Черкаси, 2009. – 296 с.

101. Гуржій О. Український хутір XV-XVIII ст. Історичний нарис. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2007. – 82 с.

102. Кривошея І.І. Володіння бунчукового товариша Андрія Васильовича Борковського та його нащадків у XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 2007. – № 6. – С.106 – 114

103. Ульяненко В. Соціально-економічний розвиток Сосницької сотні середини XVII – XVIII ст. Природні ресурси, сільське господарство, промисловість // Сіверянський літопис. – 2002. – № 5. – С. 29 – 36.

104. ІР НБУ. – Ф.І. - № 58452. – 11 арк.

105. ЦДІАКУ – Ф.83. – Оп.1. – Спр.7.

106. ЦДІАКУ. – Ф.83. – Оп.1. – Спр.3.

107. ЦДІАКУ – Ф.83. – Оп.1. – Спр.23.

108. ЦДІАКУ. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 16.

109. Кривошея І.І. Старшинські родоводи XVII – XVIII ст. (Бубнівська сотня Переяславського полку) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. – Вип. 11. – К.: Шлях, Часи козацькі, 2002.

110. Кривошея І.І. Родоводи Воронківської сотенної старшини (Переяславський полк XVII – XVIII ст.) // Генеалогічні Записки українського геральдичного товариства. Вип. III. – Біла Церква, 2002. – С. 104 – 108.

111. Кривошея І.І. Борзнянська сотня: родоводи козацько-старшинські (XVII – XVIII ст.) // Знаки питання в історії України: українська історія у європейському контексті: Збірник матеріалів II Міжнародної конференції / Упор. Страшко Є. М. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2005. – С. 18 – 24.

112. Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648 – 1782 рр. – Дніпропетровськ, 2007.

113. Кривошея В.В. Абетковий перелік козацьких старшинських родин (на прикладі Смілянської сотні Лубенського полку) // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Біла Церква, 2001. – С. 53 – 62.

114. Кривошея В.В. Українська козацька старшина: Абетка генеральної старшини (1648 – 1783 рр.) // Гілея. – 2009. – Вип. 21. – С. 4 – 10.

115. Смолій В, Степанков В. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К.: «Альтернативи», 1997. – 367 с.

116. Смолій В, Степанков В. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. – К.: Наукова думка, 1994. – 261 с.

117. Смолій В.А., Степанков В.С. Гетьман Петро Дорошенко // Український історичний журнал. – 1992. – № 7-8. – С. 84-103.

118. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – 351 с.

119. Степанков В.А. Формування української державної еліти та особливості її менталітету у середині XVII ст. (1648-1657). Постановка проблеми // Українська козацька держава: витоки і шляхи історичного розвитку (Матеріали третіх Всеукраїнських історичних читань). – К.-Черкаси, 1993.

120. Дашкевич Я. Національна самосвідомість українців на зламі XVI-XVII ст. // Сучасність. – 1992. – № 5.

121. Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV-XVIII ст.) // ЗНТШ. – 1991. – Т. 222.

122. Дашкевич Я. Козацтво на Великому кордоні / Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми. Матеріали круглого столу // УІЖ. - 1990. - № 12. - С. 20-22.

123. Дашкевич Я. Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя. // Пам'ятки України. – 1990. - № 2 - С. 11-13. № 3. - С. 18-20.

124. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право. - К.: Основи, 1996. - 223 с.

125. Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. – К.: Інститут історії України, 1998. - 207 с.

126. Гуржій О. Гетьманська влада в українській козацькій державі першої чверті XVIII ст. (на прикладі діяльності І. Скоропадського) Автореф. дис...д-ра іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Інститут історії України. – К., 1999. – 32 с.

127. Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна // Україна кризь віки. – Т. 8. – К.: Альтернативи, 1999. – 303 с.

128. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830. – К.: Основи, 1996. – 317 с.

129. Когут З. Коріння ідентичности. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К.: Критика, 2004. – 351 с.

130. Панащенко В. Полкове управління в Україні (середина XVII – XVIII ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1997. – 74 с.

131. Панащенко В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 211 с.

132. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної та соціальної історії ранньомодерної України. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2009. – 271 с.

133. Апанович О.М. Генеральна канцелярія // Неопалима купина. – 1995. – № 1 – 2. – С. 140 – 142.

134. Панащенко В. З історії національних державних інституцій: Генеральна військова канцелярія // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. – К.: "Генеза", 1998. – С. 252 – 276.

135. Горобець В.М. Малоросійська колегія та фінансова реформа на Україні-Гетьманщині // Середньовічна Україна. – К., 1994. – Вип. I.

136. Горобець В.М. Малоросійська колегія та реформи державного устрою України. 1722–1727 рр. Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 1993.

137. Коваленко С. Україна під булавою Богдана Хмельницького. Енциклопедія у 3-х томах. – Т. 1-2. – К.: Видавництво «Стікс-Ко», 2007 – 2008.

138. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок руїни. - К.: Основи, 1998. - 447 с.

139. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради – 2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.). - К.: «Основи», 2003. - 643 с.
140. Апанович О. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії, 50– 70 роки XVII ст. – К., 1961.
141. Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1968. – 244 с.
142. Сергійчук В.І. Іменем війська запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI - середини XVII ст. - К., 1991.
143. Сергійчук В. І. Армія Богдана Хмельницького. – К.: Аграрна наука, 1996. – 254 с.
144. Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. Монографія. – Дніпропетровськ: Лір ЛТД, 2003. – 462 с.
145. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття. – Книга 1. Воєнні дії 1648 – 1652 рр. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського державного університету, 1996. – 316 с.
146. Репан О. Козацтво Лівобережної України і російсько-турецька війна 1735 – 1739 рр. Автореф. дис. ...канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2003/
147. Репан О. Іржа на лезі: Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735 – 1739 років. – К., 2009. – 195 с.
148. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська Рада 1654 року. – К., 2005. – 368 с.
149. Горобець В.М. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимності і стосунки з Москвою та Варшавою, 1654 – 1665. – К.: Інститут історії НАН України, 2001. – 533 с.
150. Горобець В.М. Проблема легітимізації еліти козацької України в зовнішньополітичній діяльності Гетьманату: стосунки з Росією та Річчю Посполитою (1654-1665). Автореф. дис.... докт. іст. наук. – К., 2002.
151. Горобець В.М. Струкевич О.К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII – XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 34 – 40.
152. Чухліб Т.В. Українсько-російські договори 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків // УІЖ. – 1994. - № 3.
153. Чухліб Т.В. Українсько-польська військова взаємодія під час гетьманування С. Куницького (1683-1684 рр.) // УІЖ. - 2000. – № 5.
154. Чухліб Т.В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. – К., 2003.

155. Чухліб Т.В. Гетьмани правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663-1713). – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2004. – 285 с.

156. Яковенко Н. Шляхта в козацькій революції середини XVII ст. (полемічні зауваги до схеми В'ячеслава Липинського) // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12 – 13 жовтня 1995 р.). – Львів–Люблін, 1996.

157. Яковлева Т. Украинская шляхта и государственная идея в годы освободительной войны // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. – К.: “Генега” 1998. – С. 131 – 141.

158. Кривошея В.В. До причин Національно-визвольної війни середини XVII ст. // Гілея. – 2009. – Вип. 23.

159. Степанков В.С. Формування української державної еліти та особливості її менталітету в середині XVII ст. Постановка проблеми // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали III Всеукраїнських читань. – Київ-Черкаси, 1993. – С.28-33.

160. Кондратьєв І.В. Любецька шляхта: генеза та еволюція регіональної військовослужбової спільноти у XV – XVIII ст. Автореферат дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2005. – 15 с.

161. Кондратьєв І., Кривошея В. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва. Любеч. - К., 1999. - 106 с.

162. Дан О. Козацтво Брацлавщини в боротьбі за свободу і незалежність. 1648 – 1676 рр. – К., 2004. – 287 с.

163. Собчук В. Шляхта волинського походження в реєстрі Війська Запорозького 1649 року / В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна / ред. Я. Пеленський. – К. - Філадельфія, 1994. – С.201 – 213.

164. Кривошея В.В. Вузлові протиріччя як передумови Національної революції середини XVII ст. // Соціальні та національні чинники революцій та реформ в Україні: проблеми взаємовпливів / Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2008. – Вип. XXIV. – С. 15.

165. Кондратьєв І. Любецька шляхта: генеза та еволюція регіональної військово службової спільноти у XV – XVIII ст. – Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Харків, 2005.

166. Кондратьєв І., Кривошея В. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва: Любеч. – Київ, 1999. – 106 с. Кривошея В.В., Кривошея І.І. Сосниця козацька. – Київ, 1999. – 67 с.

167. Кривошея В.В., Кривошея І.І. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва. І. Борзна. ІІ. Волинка. – Київ, 1999. – 126 с.
168. Зайченко В. Село Новий Білоус та його округа. – Чернігів, 2003. – 87 с.
169. Ляшев О. Роїще – село, сотенне містечко. – Чернігів, 2002. – 144 с.
170. Кондратьєв І. Під Литвою, Москвою та Польщею. – Чернігів, 2005
171. Алфьоров О. С. До історії покозаченої української аристократії (представники роду Голубів XVI – XVIII ст.) // Гетьманський альманах. – К.: Видавничий центр КНАУ, 2003. – С. 147 – 154.
172. Алфьоров О. Виникнення та становлення роду Голубів: кінець 15 – 16 ст. // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. - Вип. 7. - Львів, 2009.
173. Алфьоров О. Рід Голубів у добу Івана Мазепи. "Самойловщини" // Доба гетьмана Івана Мазепи у європейській історії: міфи та реалії. – К., 2009. – С. 188 – 198.
174. Алфьоров О. Старшинський рід Алфьорових: генеалогія, соціально-політичне та майнове становище слобідської гілки другій половині XVII – початку XX ст. - Біла Церква, 2009. - 120 с.
175. Горобець С. «Збирач земель» Семен Шихуцький // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Вип. IV. – Львів, 2004. – С. 91-92.
176. Горобець С. Генеалогічні записки Флегонта Шихуцького // Сіверянський літопис. – 2006. – № 5. – С. 42-57.
177. Горобець С. Петро Стефанович чи Петро Шихуцький? // Сіверянський літопис. – 2006. – № 6. – С. 55-61.
178. Горобець С. Ройський сотник Степан Шихуцький // Батуринські читання 2007: Збірник наукових праць. – Ніжин, 2007.
179. Мицик Ю.А. Albaruthenika. – К., 2009
180. Горобець В. М. Білорусь : козацька чи московська? Витоки і характер українсько-російських конфліктів на землях Південно-Східної Білорусі // Україна і Росія в історичній ретроспективі : нариси : в 3 т. / В. А. Смолій (відп. ред.) – К. Наукова думка, 2004. – Т. 1 Українські проекти в Російській імперії / В.Ф.Верстюк, В.М. Горобець, О. П. Толочко. – 2004. – 501с.
181. Степанчук Ю.С. Трансформація політичних поглядів українських гетьманів на білоруське питання // Пилявецька битва: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Пилявецька битва в історії України» (до 360-річчя битви під Пилявцями). – Хмельницький, 2008. – С. 193 – 197.

182. Степанчук Ю.С. Білоруське питання у зовнішній політиці українських гетьманів (1654 – 1659 рр.) // Беларусь і суседзі: гістарычныя шляхі, узаємодзеянне і узаемауплывы. Матэрыялы II Міжнароднай навуковай канферэнцыі. Гомель, 9-10 кастрычніка 2008 г. – Гомель 2008/ - С. 9-14.

183. Кривошея В.В., Кривошея І.В., Кривошея О.В. Неурядова старшина Гетьманщини. – К., 2009.

184. Кривошея В.В, Кривошея І.І., Кривошея О.В. Українська козацька старшина. Частина третя. Книги 1. – К.: «Стилос», 2008.

185. Панашенко В. Бунчукові товариші // Київська старовина. – 1997. - № 5. - С. 24-40.

186. Репан О.А. Бунчукове товариство у 1735 – 1739 роках // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського університету, 2001. – С.37-38.

187. Панашенко В. Військові товариші // Київська старовина. – 1998/. - № 3. – С. 166 – 174.

188. Кривошея В.В, Кривошея І.І., Кривошея О.В. Українська козацька старшина. Частина третя. Книга 2. – К.: «Стилос», 2008.

189. Панашенко В. Значкові товариші // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 126 – 141.

190. Панашенко В. Значкові товариші // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку. - К., 2000. – Вип. 7. – С. 165 – 174.

191. Репан О.А. Значкове товариство у 1735-1739 рр. // Гуманітарний журнал. – 2000. – № 2. – С. 33 - 39.

192. Кривошея І. Неурядова старшина Гетьманщини і міщанська верхівка в середині XVIII ст. (На прикладі м. Стародуба) // Сіверянський літопис. – 2009. – № 2 – 3. – 40 – 49.

193. Кривошея І.І. «Сказки» козацької неурядової старшини Гетьманщини як історичне джерело // Український історичний журнал. – 2009. – № 3.

194. Кривошея І. Реєстри значкових товаришів Стародубського полку 1735 та 1737 років. // Гілея. – К., 2009. – Вип. 19.

195. Кривошея В.В, Кривошея І.І., Кривошея О.В. Українська козацька старшина. Частина третя. Книги 3. – К.: «Стилос», 2008.

196. Мыцк Ю.А. Украинские летописи XVII века. – Днепропетровск, 1978. – С. 29-31.

197. Мицик Ю.А. Відображення деяких подій з історії Києва в літописі Яна Бінвільського // Український історичний журнал. – 1982. – № 2. – С. 73-76.

198. Мицик Ю.А. Історія Київської Русі у висвітленні літописців XVII ст. Семена Галуговського та Яна Бінвільського // Писемність Київської Русі і становлення української літератури. – К., 1988. – С. 229 – 224.

199. Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). - К., 2002.

200. Струкевич О. Політична культура еліти Української козацької держави: методологічні аспекти дослідження // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI-XVIII століть. – Вип. 3. – К., 2003

201. Дзира І. Козацьке літописання 30-х – 80-х XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти. – К., 2006.

202. Бовгиря А.М. Козацьке історіописання // Історія українського козацтва. Нариси в двох томах. – К., 2007. – Т. 2. – С. 249-302.

203. Кривошея В.В. Взгляды казачей старшины на «москвитов»: дифференциация, эволюция // Украина и украинцы: образы представления, стереотипы. Русские и украинцы во взаимном общении и восприятии. – М.: Институт славяноведения РАН, 2008. – С. 28 – 36.

204. Арендар Г. Козацька старшина як меценат церковного мистецтва Чернігівщини за матеріалам Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського. – Сіверянський літопис, 1995. - № 1, с. 54 – 57.

205. Ступак Ф. Меценатство гетьманів та козацької старшини // Україна козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва. – К.: «Емма», 2004. – С. 788 – 793.

206. Степанчук Ю.С. Трансформація політичних поглядів козацької старшини Гетьманщини щодо повноважень загальної козацької ради у другій половині XVII ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія /За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль, 2008. – Вип. 1. – С. 3 – 7:

207. Степанчук Ю.С. Трансформація політичних поглядів козацької старшини щодо місця і ролі Запорізької Січі у політичному житті Гетьманщини другої половини XVII ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. За заг. ред. проф. Григорчука П. С. Вип. 13. Серія: Історія. – Вінниця, 2008. – С. 10 – 12.

208. Степанчук Ю.С. Трансформація поглядів Богдана Хмельницького та козацької старшини щодо функцій генеральної (військової) ради в період 1648-1657 рр.// Матеріали Другої науково-практичної конференції „Місто Хмельницький в контексті історії України” (19 вересня 2007 р., м. Хмельницький). – Хмельницький, 2007. – С. 286 – 290.

209. Степанчук Ю.С. Причини трансформації поглядів козацької страшини стосовно Переяславсько-московського договору у 1654–1657 років // Гілея. – Вип. 13. – 2008. – С. 188 – 196.
210. Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. – 83 с.
211. Мицик Ю. Михайло Дорошенко // Україна у минулому. – Київ. Львів, 1994. – Вип. 5. – С. 156–171
212. Мицик Ю. Отаман Іван Сірко. – Зп. : Тандем-У, 2000 р. – 44 с.
213. Мицик Ю.А. Максим Кривоніс // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. - К., 1998. - Кн.1.
214. Мицик Ю.А. Тиміш Носач // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. - К., 1998. - Кн.1. - С.277-286.
215. Мицик Ю.А. Силуян Мужилівський // Полководці Війська Запорозького. - С.221-226.
216. Мицик Ю.А. Павло Яненко-Хмельницький // Полководці Війська Запорозького. - С.385-390.
217. Мицик Ю.А. Лук'ян Мозиря // Полководці Війська Запорозького. - С.213-220.
218. Мицик Ю.А. Михайло Зеленський // Полководці Війська Запорозького. - С.141-150.
219. Мицик Ю.А. Йосип Глух // Полководці Війська Запорозького. - С.53-62.
220. Мицик Ю.А. Іван Кунцевич-Миньківський // Полководці Війська Запорозького. - С.193-198.
221. Мицик Ю.А. Герасим Яцкевич // Полководці Війська Запорозького. - С.391-396.
222. Мицик Ю. Степан Подобайло // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. Кн. 2. / Козацька спадщина. – К., 2004.
223. Мицик Ю. Филон Гаркуша // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. Кн. 2. / Козацька спадщина. – К., 2004.
224. Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія. 1648 – 1782 рр.). – К.: ІПіЕД НАНУ, 1998. – Ч.І. - 269 с.; Ч. ІІ. – 338 с.
225. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. - К., 2002. – 395 с.
226. Кривошея В.В. Генеалогія українського козацтва Білоцерківський полк. – К. : СтилоС, 2002. – 183 с.
227. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Переяславський полк. – К., 2004. – 417 с.

228. Кривошея В. Деякі питання генеалогії козацько-старшинських родин Чернігівського полку // Сіверянський літопис. - 1997. - № 1 - 2. - С. 32-46.
229. Кривошея В. Вінничина козацька (персональний склад старшини) // Україна: минуле, сьогодні, майбутнє: Збірник наукових праць / Ред. колегія: Григорчук П.С. та ін. - К.: ІПіЕД НАНУ, 1999. - С.113-126.
230. Кривошея В. Уманське козацтво: історичні дрібниці // Україна вчора, сьогодні, завтра. Зб. наук. пр./ Ред. колегія: Вашкевич В. та ін. - К., ІПіЕНД НАНУ, 1999. - С. 48-62.
231. Кривошея В.В. Матеріали до історії та генеалогії Корсунського полку // Корсунський часопис. - 1997. - № 5. - С. 27-29.
232. Аброскін П., Кривошея В., Стасенко О. Київщина козацька: люди і долі. - К.: «Стилос», 2004. - 181 с.
233. Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини. - К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса, 2008. - 451 с.
234. Кривошея І. Старшина Баришівської сотні Переяславського полку у XVII - XVIII ст. (персональний склад та генеалогія). - К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. - 19 с.
235. Кривошея В., Кривошея І. Нариси історії Київщини періоду козацтва. Березань. - К., 2001.
236. Кривошея В., Кривошея І. Родовідні козаків Терехтимирівської сотні // Сіверянський літопис. - 1998. - № 5. - С. 64-66.
237. Кривошея В., Кривошея І. Сосниця козацька. - К.: ІПіЕД НАНУ, 1999. - 67 с
238. Кривошея В.В., Кривошея І.І. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва І.Борзна. ІІ.Волинка. - К.: ІПіЕД НАНУ, 1999. - 126 с.
239. Кривошея І.І. Козацька старшина Переяславського полку : 1648 - 1782 рр. Автореф. дис. ... к.і.н. - К., 1998. - 16 с.
240. Томазов В. З генеалогії козацьких родів: Костянтиновичі та Вернадські // Історія українського середньовіччя. - Ч. 2. - К., 1995. - С. 52 - 69.
241. Томазов В. Рід Кир'якових // Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII-XIX ст. Історико-біографічні нариси / Під ред. В.Смоля. - К., 2001. - С. 204 - 212.
242. Томазов В. До історії української гілки старовинного роду Томар // Українська біографістика. - К., 1999. - Вип. 2. - С. 193 - 200.
243. Томазов В. К генеалогії рода Модзалевських (потомство стародубського полковника Тимофея Алексеевича) // Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика. Матеріали І генеалогічних читань пам'яті Вадима Модзалевського. - К., 1996.

244. Томазов В. Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII – початок XXI ст.). – К., 2006. – 284 с.
245. Однороженко О. Печатка Данила Апостола. – Знак. – 1998. – Ч. 17. – С. 3
246. Ситий І. Печатки військових канцеляристів // Знак. – 2003. – Ч. 29. – С. 2 – 3.
247. Ситий І.М. Печатки сотенної старшини, товаришів та канцеляристів // Спеціальні історичні дисципліни. - 2000. – Т. 4. – № 1. – С. 214 – 258.
248. Ситий І.М. Козацькі печатки Гетьманщини середини XVII – XVII ст. за архівними матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського. Автореф. дис. ... к.і.н. – К., 2002. – 20 с.
249. Артем'єв А.В., Коваленко О.В. Матеріали з некрополя на околиці форштадту полкової Полтави (з аналізом стоматологічних захворювань населення козацької доби) // Археологічний літопис лівобережної України, 1999. - № 2. - С. 54 – 55.
250. Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва: Збірка наукових праць. – Вип. II. – К., 1993.
251. Археологія доби українського козацтва XVI – XVII ст. – К., 1997.

Дмитро Вирський
д.і.н. (Київ)
Володимир Маслак
к.і.н. (Кременчук)

**«Покликані революцією»:
Кременчук і кременчужани під булавою
Б.Хмельницького**

Молоде «українне місто» Кременчук (осаджене 1637 р.) знаходилося в межах традиційного «ядра» козацької території. З початком Козацької революції воно, як чимало сусідніх містечок, потрапило під прямий контроль гетьманської резиденції – Чигиринна. Ціла Кременчуччина увійшла до складу «столичного» чигиринського полку (в реєстр якого вписана була й уся генеральна старшина Війська Запорозького).

Відтак, місцеві мешканці чимало «вигравали» від Козацької революції. «Моя революція», задовго до В.Маяковського, про останню міг сказати собі чи не кожен «кременчужанин». Не дивно, що вже після Жовтоводської битви у травні 1648 р. до ставки Б.Хмельницького в Чигирині прибув 2-тисячний загін з Крилова [1], зібраний на правобережній і лівобережній Кременчуччині [2].

Мало тут місто і трагічний курйоз, коли на Ніжинський козацький полк, що йшов із завданням взяти Кодак, прийнявши його за ворогів, напало в Рашівці (під Гадячем) місцеве ополчення. Розсіявши заскочених козаків, воно рушило до Дніпра, аби біля Пивогірського монастиря переправитись на його правий берег. Утім, ніжинці, «скупившись», наздогнали кривдників на переправі та розгромили вщент тих, хто не встиг втекти на правобічне узбережжя Дніпра [3, 9]. На цьому, здається, ексцеси, пов'язані з установленням нової влади в регіоні, були вичерпані.

З подій початкового етапу Хмельниччини на Кременчуччині варто згадати й історію з залогою Кодака (яку склали відділи польської та німецької піхоти). Вона, після розгрому посполитого рушення під Пилявцями, визнала безвідрадість свого становища в козацькому тилу та здалася на умовах вільного проходу (зі зброєю й особистим майном) на «польську» територію.

2-го жовтня жовніри вийшли з Кодака, 9-го – табором дійшли до Крилова. Звідси направили посланця в Чигирин до наказного гетьмана Коробки та гетьманпії з питанням про подальший маршрут. Під претекстом, що таку велику кількість людей важко буде прогодувати в одному місці, загін розділили: кодацький губернатор-полковник Кшиштоф Гроздецький з більшістю польських жовнірів та офіцерів мали йти в Чигирин, «компанія» (сотня) капітана Мартина Чарнецького – до Воронівки, а компанія капітана Станіслава Конецпольського – до Крилова.

Після прибуття в Чигирин, всупереч попереднім домовленостям, кодаців 20 жовтня роззбрóїли, пограбували та обернули на невільників (як помсту за понад 60 козаків, загиблих при невдалому штурмі Кодаку). Це стало сигналом для подібного поводження з польськими та німецькими вояками у Воронівці та Крилові. Ось як описує справу реляція Анджея Буженського та Александра Ялджика (жовнірів, які згодом втекли з козацького полону):

«По такому грабунку, мали ж бо своїх шпигунів крилівці та вороновці, слідкуючи що з нами буде робитися в Чигирині, аби й вони з тамтешніми підрозділами-компаніями так само собі діяли. Про що отримавши звістки, понад надзвичайний грабунок, тамтешніх [бранців стали] топити, стинати, а саме в компанії п.Конецпольського. Одного вечора, почавши від поручника, хорунжого, всіх офіцерів, а саме німецької нації (через їхню загальну довірливість), мстячи за [втрати] свого кодацького походу, постинали, відмовивши ї у похованні, аж їх свої потайки погребли. Також і інших з компанії, які тільки-но за межі міста виходили, забивали, а саме тих, хто мовою руською не володів і був лічений за ляха або німця. Назавтра відразу осавул оголосив, аби під загрозою смерті ніхто не наважувався б людей кодацьких переховувати, котрі, в такі морози оголені, мусили від холоду і голоду помирати, а інших по шляхах забивали, на що самі вони, свіжі надгробки проминаючи, дивилися» [4].

Серед соратників Б.Хмельницького «першого призову» відомість здобув Михайло Криса (Крисенко, Креса, Кресенко) [5]. Він походив з Крилова*, з дрібношляхетського середовища [6].

Відзначився Криса під Жовтими Водами, коли разом з Максимом Кривоносом його, вбравши по першому розряду («в атлас, в кармазин, в панцир»), відправили як заручника в польський табір. Він тоді знайшов оригінальний спосіб втечі, випросивши у розгуб-

лених ляхів коня – нібито, аби розігнати недисципліновану козацьку сірому, яка підступала до польського обозу з грабіжницькими намірами. Козаків Криси ненадовго прогнав, але назад не повернувся. За ним такий самий фортель здійснив і М.Кривоніс, після чого козаки відчували себе вільними від усіляких зобов'язань й остаточно розгромили польський табір [7].

Згодом бачимо М.Крису в Зборівському реєстрі 1649 р. у складі 1-ї сотні (старшоофіцерського резерву?) Чигиринського полку** Вона відкривала цілий реєстр і власне до неї був вписаний сам гетьман Б.Хмельницький. З цього ж року є згадка М.Криси як «київського полковника» у «відписці» путивльських воевод С.Прозоровського та І.Ляпунова в Розрядний приказ. У ній йдеться про зустріч козака-російського інформатора з цим старшиною на дніпровському перевозі у Вереміївці 24 вересня 1649 р. [8].

7 березня 1650 р. полковник М.Криси в Києві підтверджував («цілував хрест») готовність козацької старшини дотримуватися умов Зборівського миру 1649 р. [9, 16]. У березні ж він перебував разом із Данилом Нечаєм у Шаргороді [10]. У квітні Криси з одним товаришем був відправлений з посольством до московського царя, вірогідно, для обговорення питання про перехід Війська Запорізького під царську протекцію [9, 41-42]. У вересні полковників Крису з Київським полком і Шангірея з Канівським Б.Хмельницький лишив охороняти спокій козацької України, коли сам гетьман з усім військом пішли в похід на Молдову [9, 88]. Зрештою, за інформацією московських послів у Чигирині, 15 (25?) жовтня 1650 р. гетьман прислав з осавулом Демком і бужинським наказним полковником Крисою їм запрошення на аудієнцію [11].

«Револьюційна» козацька кар'єра М.Криси сягнула вершини під час Берестецької кампанії 1651 р. Первісно він мав вести добровольців на «литовський» фронт [12], але, відкликаний Хмельницьким, очолив «столичний» Чигиринський полк.

Уже наприкінці березня 1651 р. польське військове командування повідомляло про рух полковника Криси, разом із татарськими допоміжними підрозділами на Паволоч та під Білу Церкву [13]. А 18 квітня російський інформатор переповідав у Путивлі звістки з Києва, що полковника Михайла Крису Б.Хмельницький послав з козаками та 12 тисячами татар проти поляків. Цей корпус вступив у бій під Баром, причому поляки розбили козаків, знищили 6 тисяч татар і поранили самого Крису [9, 235]. Здається, маємо тут сильно

перебільшену відомість про бій польського під'їзду, висланого з Бару (24 березня, або невдовзі по тому) під Костянтинів (нині Старокостянтинів). Поляки захопили тут зненацька підрозділ полковника Криси (кілька тисяч козаків і 300 татар). Безпечних козаків жовніри розположили, захопили «язиків» і відігнали коней, з тим і повернулися. Козацький ватажок помстився тим, що випалив околицю Костянтинова та відступив до Хмільника, де й укріпився.

23 квітня 1651 р. полковники Криси та Мартин Пушкар стоять у Прилуках (нині с.Стара Прилука Липовецького р-ну Вінницької обл.) [14]. Поляки тим часом відступили з Бару до Кам'янця-Подільського. За ними пішли і козаки. Підрозділ полковника Криси тоді взяв участь у травневому невдалому штурмі Кам'янця-Подільського [15, 314].

Під Берестечком як повстанець М.Криси зламався. Після відступу татар і з початком блокади козацького табору він, скориставшись своєю участю у делегації козацьких парламентарів, лишився в таборі М.Потоцького та консультував поляків щодо стану справ в обложених [16]. За це козацький старшина отримав королівське пробачення свого «бунтівного» минулого, а на сеймі 1652 р. був навіть nobilitований (власне, напевно, re-nobilitований – «на довід цноти і віри», котру королю і Речі Посполитій під час тієї «реbelії козацької засвідчив») [17].

Відомо ще, що восени 1654 р. Криси, маючи на руках королівський універсал, став набирати сотню козаків на службу Речі Посполитій, а потім ще тисячу добровольців для війни проти Московської держави [18, 72]. Напевно також саме про нього йдеться в інформації московського агента, який відвідав Київ і повідомляв 8 грудня 1654 р., що є дані про намір 50-тисячної татарської орди іти на це місто, а веде її «запорізький козак Криси». Орда ця взяла великий полон під Корсунем та Чигирином [18, 74].

Цього ж року Криси згаданий як полковник і регіментар козаків у волості Котеленській (нині с.Стара Котельня на Житомирщині). А 28 квітня 1655 р. великий коронний гетьман Станіслав Потоцький у Сокалі видав універсал з наказом гродським замковим і міським урядникам переслідувати жовнірів полковника Криси, відомих своїми злочинами [19].

1660 р. (після Чуднівської кампанії) гетьман Ю.Хмельницький призначив М.Крису переяславським полковни-

ком, але невдовзі останній опинився в російському полоні [20]. Відомо, що український («черкаський [21]») полковник Криса, якого царський уряд відправив на заслання до Сибіру, прибув до Єнісейська (нині райцентр Красноярського краю РФ) 13 серпня 1661 р. [22, 95]. Дорога лежала через Великий Устюг (нині Вологодська обл. РФ), де його зустрів інший військовополонений, Адам Каменський-Длужик, який також їхав до Сибіру. У своєму добре відомому сибірознавцям щоденнику останній згадав, що, прибувши до міста, вони застали тут козацького полковника «Кресу». Його збиралися стратити, але прийшла царська грамота з помилуванням і заміною смертної кари на сибірське заслання [23].

До речі, тут він мав «культурний» конфлікт з воєводою Василем Голохвостовим [24]. Останній, за рекомендацією уряду, хотів поновно охрестити українців за «московським обрядом» (адже на Україні тоді при хрещенні лише тричі обливали водою, а не занурювали як у Росії). Полковник Криса і з ним ще 38 осіб відповіли на це петицією-«скаскою», у якій заявили, що вони вже охрещені за звичаєм своєї вітчизни («Польського королівства») і поновно хреститись «у сибірських городах» не бажають [25].

З інших деталей сибірського побуту козацького старшини можна навести лише інформацію про жалування, яке йому виплачував російський уряд. Воно було скромним: 8 рублів, 7 четей жита [26], 6 четей вівса, 2 пуда солі [27].

Досі було відомо, що полковнику Крисі, судячи по всьому, вдалося повернутися із Сибіру на батьківщину (після 1662 р. [28]). Сучасний російський дослідник Іван Соколовський зміг уточнити цю дату. Він зауважив, що чолобитна з проханням «о некрещении» була подана 15 серпня 1662 р., а вже 1 вересня 1663 р. військовополонені (без зазначення імен) під конвоєм були вислані до Москви [29]. Досить вірогідно, що звільнено з полону М.Крису у зв'язку з Андрусівським перемир'ям 1667 р. між Річчю Посполитою та Московським царством.

До речі, з 1662 р. маємо звістку про, вірогідно, родича нашого полковника – Тимоша Крису [30]. Він очолив групу (1 204 особи) переселенців з Правобережжя на Слобожанщину, яка заснувала того року м.Богодучів (нині райцентр Харківської обл.). Т.Криса сотникував тут принаймні до 1670 р.

Останній раз про Крису згадано як одного з керівників козацької залоги Могилева-Подільського в листі від 13 жовтня

1671 р. [31, 335]. В.Липинський зве його прибічником П.Дорошенка [32, 476], втім Могилів-Подільський тоді контролював вірний Речі Посполитій козацький гетьман Михайло Ханенко. До того ж, тут згадано просто «Кресу», отже, ідентичність його з полковником М.Кривоусом не безспірна.

З інших подвигів «кременчужан» на фронтах визвольної війни маємо докладну вістку хіба що про епізод з кінця жовтня-початку листопада 1653 р., коли основні сили Б.Хмельницького рушили походом на Поділля, аби здобути наприкінці славнозвісну перемогу під Жванцем. Але для Великого гетьмана було важливо також забезпечити свій північний фланг від удару військ Великого князівства Литовського. Відтак, Чернігівському полковнику та наказному гетьману Івану Золотаренку було поставлене завдання дрібними сутичками «забавити»-зв'язати супротивника та не допустити прориву ворога вглиб Гетьманщини [33].

На допомогу досить обмеженим силам північних козацьких полків гетьман надіслав спеціальний корпус добірних козаків***, яких по 1-2 (за іншими даними по 2-3) мав виділити кожен курінь скозацілого Лівобережжя (в джерелі згадані козаки з Кобиляк, Кременчука, Говтви, Полтави, Оржиці, Переяславщини та Посулля-«Вишневетчини»).

Ключовим пунктом боротьби стали околиці Мозиря (нині територія Білорусі). Невеликий допоміжний загін татар (8 сотень), який Золотаренко спочатку вислав на литовське прикордоння, зіткнувшись з необхідністю діяти в незвичних для себе умовах лісів і боліт, виявився малоефективним і швидко повернувся назад.

Малі летючі ватаги козаків, вислані згодом, діяли успішніше і завдали деяких втрат литовським сторожам. Відтак, Золотаренко наважився на значнішу акцію (фактично атаку по всьому фронту), в якій надісланим з Лівобережжя вибранцям було відведено провідну роль. Останні стали ядром 4-тисячного козацького загону, який мав здійснити диверсію в околицях Мозиря. Керівниками походу (наказними полковниками?) були Петличенко [34], родом з нашого наддніпрянського Кременчука, та Кияниця***** Переправившись за Дніпро, козаки розділилися навпіл (можливо це відпочатку були два окремих загони із спеціальною роллю для кожного).

Підрозділу Петличенка випало завдання знешкодження мобільних сил литовського прикордоння, представлених загоном

кінноти (2 татарські хоругви [35]) на чолі з ветераном війни з козаками та мабуть найавторитетнішим ротмістром литовських татар Ісламом Смольським, який усе літо та початок осені стояв в околицях Водовичів. Очевидець-«литовець» писав, що в день св. Михайла (очевидно це 6 /16/ вересня), вранці, «перед зорею у сутінках», козаки несподівано (отже, застигши ворога зненацька) напали на кінноту литовських татар, яка лише із відчутними втратами (принаймні 2 товариша, 11 пахолків загинуло), змогла вихопитися з оточення та відступати у бік Мозиря. Козаки вислали за ним загороджувальний загін, якому Смольський також ніякої помітної шкоди не наніс. Цей козацький підрозділ, зрештою, зайняв позицію на броді притоки Прип'яті неподалік Загаля у кількох кілометрах від місця першого бою, де Петличенко заклав основну базу-кіш.

Більшість козаків, заспокоєних розгромом Смольського, зайнялась пошуками здобичі, широко розійшовшись від основного табору. Однак з Мозиря на допомогу Смольському надійшов значний підрозділ драгун, які збили з броду козацький загороджувальний загін (200 самопальників), після чого переслідували козаків аж до базового табору. Тут та «по пекарнях у селі» відбувся тривалий бій, бо козаки боронилися «дельно», а Петличенко був «добрий вождь», як визнавали самі литовські кореспонденти, але, оскільки табір лишився, власне, напівпустим, оборонці «невстояли». Петличенко збитий з трофейного коня самого Смольського двома кулями (як бачимо, однієї для нього виявилось замало) загинув. Загалом у боях полягло до 700 козаків, у полон потрапило лише кільканадцять осіб і ще якісь втрати козацькі загопи понесли під час відступу за Дніпро та «вилову» тих необережних, хто вирушив за «лупами» по околицях.

Ця поразка стала сигналом для згортання козацьких акцій по всьому фронту. Литовські кореспонденти подають загалом різні цифри постраждалих (найменшою і найбільш вірогідною з яких є досить умовна згадка про знешкодження третини козацьких сил), старанно принижуючи і замовчуючи власні втрати. Але звертає на себе увагу повідомлення про те, що кіннота втратила багато коней, що безперечно мало позначитися на спроможності її до контрнаступу.

Відтак, козаки Петличенка зрештою виконали основне завдання Хмельницького – унеможливити удар у спину головним силам Українського гетьманату. Сам старшина-кременчужанин яко-

юсь мірою повторив долю іншого відомого на кременчуцькій землі героя Козацької революції – Михайла Кричевського, який також у битві з литовським військом під Лоєвим у липні 1649 р. програв і загинув, але виграв для Б.Хмельницького час, дозволивши останньому перемогти основні польські сили під Збаражем і Зборовим.

Годі й казати, що дослідження «причастя» локальних спільнот до опрацьованих на рівні вітчизняного гранд-нарративу сюжетів має не лише наукову перспективу, але і напевно «національне» значення, адже урельєфнює співпричетність конкретних нащадків до справ загальнонародного генія та плекає відчуття спільного минулого в ширшого кола співгромадян. І навпаки, інтеграція місцевих історій здатна суттєво збагатити державоцентричну картину пам'яті нації новими «людськими» барвами. Відтак сподіваємося, що оповідь про кременчуцькі виміри Козацької революції середини XVII ст. знайде відгук як у фахівця, так і простого поціновувача досвідів минулого.

Джерела та література:

1. Взяття Крилова козаками не обійшлося миром через перебування тут найманого загону німецької піхоти, який з підходом військ Хмельницького спочатку зачинився в замку, а вночі втік, підпаливши містечко, див.: *Компан О.* Участь міського населення у визвольній війні українського народу 1648-1654 рр. – К., 1954. – С.89. Про спалення Крилова повідомляли свій уряд і російські інформатори, див.: *Акты Московского государства.* – Т.П. – СПб., 1894. – С.217, 222.
2. *Літопис Самійла Величка:* В 2 т. – К., 1991. – Т.1. – С.68. Напевно, тут не «обсвятилося» без Пивогір'я.
3. *Магченко А.* Историко-археологический очерк бывшего Пивогорского монастыря, нынешней Николаевской кладбищенской церкви в г.Градижске, Полтавской губернии. – Кременчуг, 1891.
4. «Po takiej depredacji, mieli swoich szpiegów kryłowski i woronowscy, (śledząc) co się z nami będzie działo w Czehrynie, aby oni z tamtymi kompaniami tak sobie postąpili. O czym wzięwszy wiadomość, nad nadzwyczajną depredacją, tamtych topić, ścinać, mianowicie w kompaniej p.Konieczpolskiego. Jednego wieczora, począwszy od porucznika, chorążego, wszystkich oficerów, mianowicie narodu niemieckiego *per summam crudelitatem*, mszcząc się swej kudackiej wycieczki, pościnali, *denegata sepultura* aż ich swoi pokryjomu grzebli. Także i inszych z kompaniej, ktery się jeno z

miasta wychylił zabijali, mianowicie tych, co języka ruskiego nie umieli i był kтыры мian za Lacha i Niemca. Nazajutrz zaraz asawuł wywoływał, aby pod gardłem nikt się nie wazył ludzi kudackich przechowywać, kтырзы w takie mrozy obnażeni musieli od zimna i głodu umirać, a drugich po drogach zabijali, na co sami, świeże groby mijając patrzyliśmy», див.: *Czołowski A.* Kudak. Przyczynki do założenia i upadku twierdzy// Kwartalnik Historyczny. – Roczник XL. – Lwyw, 1926. – S.183.

5. Див.: *Вирський Д.С.* Полковник Михайло Криси – малознаний герой Козацької революції// Укр. істор. журн. – 2009. – №5 (в друці).

6. З 8.XI.1666 р. маємо згадку на Волині-Поліссі, в районі Горині, «уродзонаго» *Андрія Крису*, див.: Архив ЮЗР. – Ч.VI, т.1, приложение с.101. Додамо ще, що польський видавець щоденника С.Маскевича вважав, що згаданий при описі подій 1610-х рр. полковник Креса (Kresa) – це Кжеш (Krzesz), див.: *Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczzyw* (wiek XVII)/ Opracował, wstępem i przypisami opatrzył Alojzy Sajkowski. – Wrocław, 1961. – S.311. Останнє прізвище носило кілька шляхетських родин.

7. Відомість про цей епізод див.: *Diariusz z pierwszego okresu buntu B.Chmielnickiego spisany przez towarzysza spod chorągwi Kozackiej wziętego do niewoli pod Kniażymi Bairakami// Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bogdana Chmielnickiego okresu «Ogniem i Mieczem» (1648-1651)/ Opracował M.Nagielski. Warszawa, 1999. – S.105.*

8. Трехсотлетие воссоединения Украины с Россией. – М., 1954. – С.134-136 (Док. №74).

9. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.IX-1.

10. *Липинський В.* Твори, архів, студії. – Т.2: Участь шляхти у Великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. – Філадельфія, 1980. – С.476 (посилання на: Zb. Rusieckich. Miscel. 1626-1654, f.77).

11. Там само. – С.115; *Мицик Ю.А.* Чигирин – гетьманська столиця. – К., 2007. – С.66. Ю.Мицик не виключає, що посли могли й переплутати, назвавши бужинського сотника полковником. А Кривошея подає М.Крису як наказного полковника київського (вересень 1650 р.), див.: *Кривошея В.* Українська козацька старшина. – Ч.1. Урядники гетьманської адміністрації: Реєстр. – Видання 2-ге: доповнене, уточнене і виправлене. – К., 2005. – С.166.

12. Вірогідно із цим варто пов'язати згадки М.Криси як київського полковника у квітні-липні 1651 р., див.: *Кривошея В.* Українська козацька старшина. – Ч.1. – К., 2005. – С.166. Власне, з березня 1651 р. маємо інформацію про те, що «орда стоїть напроти Києва за Дніпром із

полковником [Кресою]..., з цієї причини скрізь поза Дніпром збіжжя і стацію дають. А цей Креса має йти з ордою під Стародуб», див.: *Мицик Ю.А.* Національно-визвольна війна українського народу 1648-1658 рр. на Сіверщині очима полонених повстанців// Сіверянський літопис. – 2000. – № 3. – С.26.

13. Див.: цидулку від 25.III.1651 р. («Про Крису є чутки, що він прийшов під Білу Церкву, не знати, чи з полком козацьким чи з татарським») та лист Ст.Потоцького від 27.III.1651 р. («Про Крису, полковника, кажуть, що також з ордою йде до Паволочі») в: Із табірною щоденника князя Януша Радзивілла (публікація Ю.А.Мицика)// Укр. істор. журн. – 2007. – №4. – С.195, 190.

14. Там само. – С.236. Оригінальне джерело див.: *Мицик Ю.А.* Невідомі листи керівника Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. полковника Іллі Голоти// Укр. істор. журн. – 2001. – № 1. – С.145.

15. *Diariusz obsdijej kamienieckiej// Borek P.* Od Piławiec do Humania. *Studia staropolskie.* – Kraków, 2005.

16. *Diariusz wojny pod Beresteczkiem z chanem Krymskim i Kozakami zaporoskimi za szczęśliwego panowania kryła JM. Jana Kazimierza, na ktyrą sam osobą swą ruszył z warszawy in anno 1651// Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich... – S.254.* Див. також: *Oświęcim S.* *Dyjariusz 1643-1651/* wydał W.Czermak. – Kraków, 1907.

17. *Volumina Legum.* – T.IV. – Peterburg, 1859. – S.177 (документ № 59). Про те, що «пан Креса», котрий, яко вірнопідданий, заслужив, аби його, зарівно з іншими, до прерогатив і гонорів шляхетських було допущено, згадувала й інструкція на сейм від шляхти Київського воеводства від 15.XII.1651 р., див.: Архив ЮЗР. – Ч.II, т.1. – С.418. До речі, нобілітований він як «Креса» (*kresa* з польської – край, кордон). Цікаво, що сучасний кременчужанин Леонід Креса, переказує, що походить його прізвище не від назви всім відомого гризуна, але від старовинного слова «криси» – край села (порівняй також «крислатий капелюх»), див.: *Болховецька І.* «Счастье – это если что-то вовремя пришло» (Невигадана історія життя людини з прізвищем Креса)// «Програма Плюс» [Кременчук]. – 4 січня 2008 р. – С.5.

18. *Мицик Ю.А.* Чигирин – гетьманська столиця.

19. *Кривошея В.* Персональний склад козацької старшини армії Богдана Хмельницького (див.: <http://www.patent.net.ua/intellectus/cossacks/32/ua.html>); *Актові* документи про Визвольну війну українського народу середини 17 століття. Каталог документів, представлений для виставок, присвячених 350-річчю від початку Визвольної війни. – К., 1998. – С.29.

20. *Кривошея В.В.* Козацька еліта Гетьманщини. – К., 2008. – С.161 (Посилання на: ІР НБУВ. – Ф.ІІ. – Спр.15401-15424 /Столбцы Белгородского стола: 1660, 1662, 1664, 1667 – витяги для ненаписаних тт. «Історії України-Руси» М.Грушевського/. – Арк.2). Цю інформацію також наводить стаття: *Попованова О.* Чигиринські полковники періоду Визвольної війни українського народу 1648-1657 рр.// Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб.наук.ст. – Вип.8. – К., 1999. – С.140.

21. Тут не в сенсі з м.Черкас. «Черкасами» росіяни зазвичай називали мешканців козацької України.

22. *Соколовский И.Р.* Служилые «иноземцы» в Сибири XVII века (Томск, Енисейск, Красноярск). – Новосибирск, 2004.

23. *Kamieński A.* Diariusz więzienia moskiewkiego miast i miejsc// Dwa polskie pamiętniki z Syberii XVII i XVIII wiek/ Pod red. A.Kuczyńskiego. – Warszawa-Wrocław, 1996. – S.16-17 (білоруський переклад щоденника доступний на: <http://starbel.narod.ru/dluzyk.htm> – за виданням: Беларуская літаратура і літаратуразнаўства. Міжв. збірник. Вып. 2. Мн., 1974. С.183-207. Публікація А.Ф.Коршунова). У цьому повідомленні неясно одне – за хронологією оповіді зустріч у Великому Устюзі відбувається *навесні 1658 р.* Чи не був полон 1660 р. для М.Криси вже другою «ходкою» до Сибіру?

24. Тут і далі «сибірський епізод» подаємо за: *Соколовский И.Р.* Еще одно свидетельство подлинности дневника А.Каменского-Длужика// Сибирь в истории России (к 100-летию Зинаиды Георгиевны Карпенко): Мат-лы регион. науч. конф. Кемерово, 29 сент.2006 г. – Кемерово, 2006. Текст цієї публікації люб'язно наданий мені автором.

25. Воевода Васілій Голохвостов писав, що виконуючи вказівку уряду, він «говорил им, чтоб они крестились в [право]славную христианскую веру. И те, великий государь, польские и литовские люди полковника Михайло Криси с товарищи тридцать восемь человек подали мне, холопу твоему, в съезжей избе скаску за своими руками. А в скаске, великий государь, их написано: в прошлых де годах, по твоему, великого государя, указу присланы они в Енисейской острог, а в Польской де оне земле крещены [инозе]мским крещением, обливаны, а не в три погружения, как у них в Польском королевстве преж сего [бы]ло и ныне вера у них с тоим. А в Московск[ом] государстве и в русских, и в сибирских городех святым крещением греческаго закона в три погружения не крещены и впредь креститца не хотят». Див.: *Соколовский И.Р.* Служилые «иноземцы» в Сибири XVII века. – С.72; *Його ж.* Еще одно свидетельство подлинности дневника А.Каменского-Длужика... Посилання на: РДАДА. – Ф.214. – Оп.3. – Стб.577. – Лл.474, 475.

26. У XVII ст. *четверть (четь)* жита дорівнювала 6 пудам (=96 кг) жита.

27. РДАДА. – Ф.214. – Оп.1. – Кн.443. – Л.31об. Дані з картотеки сибірського дослідника Д.Я.Резуна.

28. В.Липинський подає, що 1662 р. М.Криса разом із Іваном Нечаєм перебував у «неволі московській», див.: *Липинський В.* Твори. – Т.2. – С.476 (посилання на: Arch. Czartor. Cdx 402, f.417). І.Нечай, до речі, 1669 р. уже також фіксується на волі та на батьківщині. Найвірогіднішим рубежем для звільнення бранців-підданих Речі Посполитої могло стати Андрусівське перемир'я 1667 р.

29. Цю інформацію І.Соколовський повідомив мені особисто.

30. Див.: Богодухів: Зб. арх. документів і матеріалів/ Державний архів Харківської області/ А.І. Епштейн (голов.ред.), Л.М. Момот (упоряд.). – Харків, 1995. Можливо, в ньому слід вбачати *Тимка Крисенка*, козака Жаботинської сотні Чигиринського полку з реєстру 1649 р. (отже, переселенці були з Жаботина?). Сучасний дослідник історії Слобожанщини В.Маслійчук також люб'язно повідомив мені, що Криси зустрічаються й у переписах Харкова за 1667 і 1669 рр. Отже, гіпотетично, можна уявити ситуацію, де, після полону М.Криси, «обезголовлений» рід вибирає еміграцію, причому частина осідає в «полковому» та вже обжитому Харкові, а найамбітніший його представник (брат полковника?), «за старшинство», іде на «новосілля».

31. *Grabowski Ambroży.* Ojczyście spominki w pismach do dziejyw dawnijj Polski. – Т.ІІ. – Warszawa, 1845.

32. *Липинський В.* Твори. – Т.2.

33. Тут і далі події переповідаємо за вістками з листів з «литовського» боку, див.: Archiwum Główny Aktow Dawnich w Warszawie. – Archiwum Radzymiłow. – Odz.VI. – Pudło 36:37/1. – S.826-833; див. також: *Мицик Ю.* З документів польських архівів до історії Сіверщини XVII-XVIII ст.// Сіверянський літопис. – 2003. – №5-6. – С.13-17 (документи під №3).

34. За реєстром 1649 р. у Чернігівському полку в списку «Борзенців» (до речі, окремому від «Сотні Борзнянської», що може свідчити на користь недавнього переселення) є козак Ярема Петліченко, див.: Реєстр Війська запорозького 1649 року. – К., 1995. – С.480. Щоправда, у Черкаському полку за тим таки реєстром (сотня Мошенцова) згадано ще козака Яроша Пітляченка, але мені здається, що борзенський Петліченко, добре знайомий з умовами війни на північному фронті, мав більше шансів очолити козацький рейд (крім того, здається, козаки-правобережці, а отже, і черкаські не були залучені до походу).

35. За реєстром литовського війська з літньої кампанії 1654 р. хоругва І.Смольського, найбільша з-поміж аналогічних татарських підрозділів рахувала на 150 коней. Лічба коней в інших татарських хоругвах тоді виглядала таким чином – 100, 100, 100, 100, 60, 120, 130, див.: *Bobiatyński K. Od Smoleńska do Wilna. Wojna Rzeczypospolitej z Moskwą 1654-1655.* – Zabrze, 2004. – S.234. Отже, козакам Петличенка вірогідно протистояло не менш як 210-280 татарських вершників, а з урахуванням «пахолків» можливо й значно більше.

* У реєстрах першої половини XVIII ст. численних *Крис-Крисенків* бачимо в безпосередньо сусідніх з Криловим Городиській (Градизькій) і Власівській сотнях Миргородського полку. На межі XVII та XVIII ст. став відомим *Герасим Криса* – кошовий отаман на Запоріжжі (1700, 1703 рр.), суперник Костя Гордієнка (про нього див.: *Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків.* – Т.ІІІ. – Львів, 1992. – С.71, 158, 193, 198, 202, 211, 216-219). У березні 1709 р. його з відома російських властей посилав до бунтівного Запоріжжя гетьман І.Скоропадський, див.: *Матеріали для отечественной истории/ издал М.Судиенко.* – Т.ІІ. – К., 1855. – С.118. У 1708-1712 рр. полковий осавул Гадяцького полку. Згодом також відомі козаки *Криси* на території Потоцької сотні (засновники Крисиних хуторів, що розташовувалися між Кохнівкою та Потоками).

**Тут таки в «*осавульському курені*» бачимо його родичів – брата Івана («Крисин брат») та зятя Павла («Крисенков зять»).

*** За повідомленнями литовської сторони Золотаренко в Чернігові міг лічити чи то на 6, чи то на 10 тисяч козаків-реєстровців (здається це цифри з урахуванням і місцевих козаків).

**** Ця вказівка джерела, між іншим, ще раз свідчить, що дані люстрації 1636 р. про те, що Кременчук лежить «пустим полем», не можуть сприйматися як свідчення про цілковиту відсутність тут населення.

***** У реєстрі 1649 р. у Чигиринському полку згадано двох Кияниць – Семена (Медведівська сотня) та Богдана (Говтвянська сотня). Якщо припускати, що козаків-лівобережців мав очолювати і «вождь» з Лівобережжя, тоді згаданим Кияницею мав бути саме Богдан (в інших правобережних козацьких полках також згадується ще чимало Кияниць, але жодного в лівобережних).

Віталій Щербак
д.і.н. (Київ)

Основні етапи генези козацького стану в Україні

Однією з характерних рис суспільства ранньомодерної епохи було визнання за станами певного юридичного статусу. Кожний з них володів специфічними правами в системі соціально-економічних та політичних відносин. Особливістю станового устрою залишався більший чи менший рівень ізольованості станів, спадковість станової належності, утруднений перехід з одного до іншого. Відповідно під соціальним станом слід розуміти певну соціальну групу населення із закріпленими за нею законом правами та обов'язками, відповідним світобаченням і нормами поведінки.

Соціальна структура суспільства була досить консервативною і поява нового прошарку людей із претензіями на особливий статус мала зумовлюватися серйозними причинами. Тим більше шлях його офіційного визнання супроводжувався жорстким спротивом, насамперед з боку представників привілейованих верств. Яскравою ілюстрацією цього процесу може послужити утвердження козацького стану в Україні.

Головною передумовою виникнення козацтва було зіткнення колонізаційної хвилі української людності з татарськими кочівниками на терені "Великого кордону" в другій половині XV ст. Козацьким промислом, окрім ухадників, займалися старостинські служебники, військові слуги, міщани, бояри та зем'яни, які несли сторожову службу на південному прикордонні. Та й самі представники місцевої адміністрації нерідко вдавалися до козакування: Бернат Претвич, Остафій Дашкович, Семен Полозович. Водночас участь у козацьких походах не афішувалася, а їх учасники не називали себе козаками. В офіційній документації урядовців Великого князівства Литовського козаки тривалий час також не фігурували. Ця назва міститься лише у скаргах турецького та кримського правителів до литовського уряду як реакція на дії козакуючої української людності. На середину XVI ст. люстратори південних староств вперше зафіксували козаків на Подніпров'ї - в Черкасах і Каневі, як тих, що не мали власної осідлості, ходили в степ на промисли, або ж служили у заможних міщан [1, 81-89]. Про наявність козаків як "людей

неоселих” на Поділлі урядові ревізори доповідали в 60-х роках [2, 114-115]. Ймовірно, що аналогічні випадки свідчень мали місце і раніше, але не відбилися в джерелах. Проте цілком очевидно, що в литовський період на південному прикордонні сформувалася окрема група населення з певним видом занять і способом життя, хоча і без будь-яких суспільних прав.

Формуванню козацьких прав поклали заходи уряду Речі Посполитої на початку 70-х років XVI ст. по створенню додаткових воєнних сил для захисту південних кордонів країни. Головним критерієм, за яким козаки відрізнялися від інших соціальних груп і станів українського населення була військова служба, оплачувана з державної казни. Крім того, козацтво отримало власне судочинство та особливе адміністративне підпорядкування. Незважаючи на обмежений характер цих привілеїв, адресованих реєстровцям, вони стали важливим кроком до початку юридичного оформлення станових прав козацтва. Через брак коштів у казні уряд не мав змоги регулярно надавати козакам платню і задовольняти свої зростаючі військові потреби невеликим загоном реєстрових. Водночас з метою зміцнення дисципліни і здійснення контролю над українським козацтвом важливо було підпорядкувати його єдиному судочинству і адміністрації.

Нез’ясованим залишається питання поєднання військової служби козаків із землеволодінням. Якщо вдатися до історичних аналогів, то для українського боярства для означеного часу земля виступала винагородою за службу великому князю. Очевидно, дана обставина стала основою для тези про пряму трансформацію станових привілеїв бояр, зокрема їх нижчого і середнього прошарку до козацької верстви. Але документальні свідчення про надання землі урядом Речі Посполитої козакам, перебуваючим на державній службі в перші десятиріччя існування реєстру, відсутні. Лише конституція вального сейму 1590 р. дає підстави твердити про отримання земельних угідь козацькими старшинами. Процес винагороди за службу через надання землі реально розгорнувся лише в роки Визвольної війни 1648-1657 рр.

Розвиток козацького імунітету із самого початку наштовхувався на опір властей. Тому не доводиться говорити лише про його висхідний поступ. Представники місцевої адміністрації нерідко втручалися у вирішення справ, насамперед пов’язаних з козацькою старшиною. Використовуючи козаків для реалізації своїх зовніш-

ньополітичних планів, уряд, як правило, набирав реєстр на час війни і не завжди знаходив кошти для його оплати. Неодноразово це явище спостерігалось за часи правління Стефана Баторія. З іншого боку, король видавав універсали, в яких наказував місцевим властям не поширювати своєї влади над козаками. Зрештою можна констатувати, що на кінець XVI ст. українське козацтво стало ваговою військовою силою і зуміло добитися відповідного відношення до себе з боку властей. Надання і підтвердження “козацьких вольностей,” перебуваючим на королівській службі мало забезпечувати їм особливе становище в тогочасному суспільстві. Проте на шляху розвитку козацького імунітету і утвердженню станових прав постала сила з великим соціальним потенціалом.

Інтереси козацтва, насамперед у справі землеволодіння, зіштовхувалися зі шляхетськими, адже конституція 1590 р. відкрила перед шляхтою широкі можливості для матеріального збагачення. Повстання під проводом Криштофа Косинського (1591-1593) стало початком боротьби за відстоювання “вольностей” Однак після розправи з козаками на Солониці польські власті ліквідували реєстр. Хоча Військо Запорозьке продовжувало існувати й виступати від королівського імені у стосунках із сусідніми державами та під час походів проти татар. Незважаючи на їх негативний ефект для Речі Посполитої, король не наважувався вжити суворих заходів, адже без козаків охорона південних рубежів країни була неможливою. Відповідно козаки, які несли прикордонну службу, вважали себе причетними до користування такими привілеями як звільнення від усіляких поборів та феодалських повинностей.

На початку XVII ст. українське козацтво порушило питання перед урядом Речі Посполитої про відновлення своїх прав. Так, у листі гетьмана Самійла Кішки до Сигізмунда III від 1 липня 1600 р. зазначалося, що козаки підтримають коронне військо в лівонському поході за умови повернення вольностей, наданих їм королем Стефаном Баторієм [3, 98]. Проте сейм 1601 р. лише частково задовільнив прохання козаків, прийнявши постанову про зняття баніції з учасників походу до Прибалтики, звільнення від “відумерщини”, проголосив гарантії їх сім'ям від утисків з боку властей [4, 401]. Питання про плату навіть не розглядалося, а козаки, які мали садиби в королівських чи приватних маєтностях, підлягали місцевій адміністрації. Коронний канцлер Ян Замойський неодноразово застерігав їх утримуватися від непослушенства властям [5, 1-3].

До Варшави майже щорічно прибували козацькі посольства, але результатів не мали. У сеймовій конституції 1607 р. “Про козаків запорозьких” підтверджувались основні положення постанови 1601 р. Крім того, в ній містилося застереження про суворе покарання “свавільних” козаків, як бунтівників. В аналогічній постанові сейму 1609 р. особливо підкреслювалася необхідність для козаків, які проживали “на волостях”, визнавати владу місцевої адміністрації, оскільки в дійсності спостерігалися протилежні явища. “Всупереч тій конституції і давнім звичаям, - зазначалося в документі, - козаки чинять великі безправ'я і свавілля, не лише не визнають влади старост і своїх панів, але й мають іншу форму своєї справедливості (власну адміністрацію і судочинство. В.Щ.), чим вони утискують міста і міщанство, перешкоджають владі наших урядників і уряду українного” [4, 465]. Таке ставлення козаків до польських властей зумовлювалося їх воєнною силою, впевненістю у своїх можливостях. У цей період вони брали участь у походах Лжедмитріїв до Московської держави, а також відгукувалися на заклики кримських ханів боротися з буджацькими ординцями [6, 2]. Отже, козацька адміністрація і присуд, хоча й не мали юридичного оформлення, фактично існували не лише на Запорожжі. Це сприяло чисельному зростанню козацьких мас в Україні, а також усвідомленню своєї сили і значимості в тогочасному суспільстві.

Певною мірою становище козацтва визначалося статтями Житомирської комісії 1614 р. Згідно із запропонованим королівськими комісарами проектом угоди перебування козаків обмежувалося Запорожжям, а старшого реєстру призначав коронний гетьман. Встановлювалася річна платня у розмірі 10 тис. злотих і 700 поставів сукна. Заборонялося приймати у козацтво збіглих селян та городян, а також існування на волостях козацької юрисдикції, “щоб козацькі сім'ї і ті козаки, які проживають у державних, духовних чи світських маєтностях, не претендували на свою власну юрисдикцію - ніколи не бували і скасовану багатьма сеймовими постановами, а будуть підпорядковуватися своїм панам і їх слугам, як владі даній від Бога” [3, 145]. У петиції до короля запорожці просили відмінити угоду. Однак черговий сейм підтвердив комісарську ухвалу.

Аналогічний зміст мали і проекти Вільшанської (1617) та Роставицької (1619) комісій. Серед особливостей останньої було збільшення реєстру до 3 тис. чол. Щорічна плата за службу досягла 40 тис. злотих. Козаки зобов'язувалися не здійснювати морських по-

ходів і карати тих, хто наважувався їх організувати. Важливим пунктом для утвердження станових прав був дозвіл проживання в королівщинах [7, 330-334]. Перебування реєстровців, які користувалися привілеями, на волостях сприяло формуванню свідомості серед інших верств населення, посилювало їх прагнення здобути “козацькі вольності” Старший або ж гетьман, перебуваючих на державній службі, обирався із середовища козаків. Він присягав на вірність королю Речі Посполитої й підпорядковувався безпосередньо коронному гетьману. На старшого покладалися обов’язки стежити за порядком серед реєстрових і контролювати їх взаємовідносини з місцевими властями.

Новий етап формування козацької верстви, який характеризувався збройною боротьбою за відстоювання “вольностей”, починається з середини 20-х років XVII ст. Його знаменувало козацьке повстання під проводом гетьмана Марка Жмайла. Однак і в наступні роки козаки не полишали дипломатичних заходів для збереження прав і привілеїв. До Варшави неодноразово прибували посольства із скаргами на утиски з боку місцевих властей. Поряд з вимогами про збільшення платні і надання коштів на утримання артилерії посла просили дозволу на свободу зносин з Московською державою для відсічі турецько-татарської агресії. Під виглядом традиційного пункту про підтвердження “давніх привілеїв” козаки фактично намагалися добитися ряду нових прав і вольностей, зокрема у судових справах з шляхтою, справах козацьких вдів, проживання в шляхетських маєтностях і т. д.

У 30-х роках козаки також неодноразово ставили вимогу перед урядом Речі Посполитої про визнання “рицарських” прав. Разом з тим намагалися здобути їх і силою зброї під час повстань 1630, 1637-1638 рр. Проте «Ординація Війська Запорозького» 1638 р. ліквідувала більшість привілеїв козацтва.

Утвердження українського козацтва як стану остаточно відбулося в ході Визвольної війни, коли до його рук перейшла суспільна влада. До речі, незавершеність станової організації, на думку А.Л.Станіславського, була однією з важливих причин, які не дозволили російському козацтву захопити владу в Московській державі на початку XVII ст. [8, 44]. Права й привілеї козаків були підтвержені вже в Зборівському договорі від 8 серпня 1649 р. Створена у час військового протистояння форма угоди і, очевидно, віра козацької старшини в її непорушність, зумовили й появу традиційного

формулювання положення без деталізації “При вшеляких давных вольностях его королевской милости Войско свое Запорожское заховуе (против давных жалованных грамот свою жалованную грамоту тотчас выдает)” [9, 415]. Перебуваючі на державній службі не лише звільнялися від податків та феодалських повинностей, але й поширювали свою козацьку адміністрацію на досить значну територію України, на якій вони могли проживати незалежно від підпорядкування маєтностей (державних чи приватних). Відповідно козак підлягав юрисдикції виключно станового суду. Через козацькі уряди мало реалізовуватися право на землеволодіння, насамперед рангове, а також спадкове. Втіленню в життя козацьких привілеїв повинна була сприяти заборона розташування в Київському, Брацлавському і Чернігівському воєводствах коронного війська і надання урядів обивателям “веры православной”, тобто українцям. Матеріальні статки козаків, окрім державної плати, мали ґрунтуватися на власному господарстві. Крім того, у договорі підкреслювалося, що селяни чи міщани, які проживали поза окресленими межами і хотіли стати козаками, одержували право “без гамовання панского выйти зо всею маєтностью на Украину” для запису в реєстр.

З тексту договору важко судити про закріплення в ньому політичних прав козацтва, зокрема, щодо обрання депутатів до вальних сеймів чи судових трибуналів Речі Посполитої. Однак, створення полково-сотенної системи управління відкривало перед козаками широкі можливості обирати і бути обраними на земські уряди і відповідно впливати на ситуацію в регіоні. Тим більше центром політичної діяльності козацтва фактично став Чигирин, який узаконювався в якості гетьманської резиденції “при булаве Войска Запорожского”

Розгортання Визвольної війни суттєво вплинуло на реалізацію козацьких прав і привілеїв. В атмосфері соціальної напруги і ведення бойових дій проти коронного війська інакше і не могло бути. Після Переяславської ради 1654 р. змінилася і політична ситуація. Значна частина українських земель була включена до Московської держави. Настала реальна потреба поновити юридичні норми козацького статусу.

Конкретизація окремих аспектів станових вольностей знайшла відбиток у “Статтях Богдана Хмельницького” поданих козацькими послами до Москви царським воєводам як проект міждержавної угоди. Так, у першому пункті, зокрема, зазначалося “как из ве-

ков бывало в Войске Запорожском, что своими правами суживались и вольности свои имели в добрах и в судах, чтоб ни воевода, ни боярин, ни стольник в суды войсковые не вступались, но от старшин своих чтоб товарищество сужены были: где три человека козак, тогда два третяго должны судити” [10, 26]. Цілком очевидно, що спираючись на попередній досвід, коли шляхтичі втручалися в козацькі справи, Військо Запорозьке прагнуло в майбутньому не допускати подібного з боку тепер уже російських урядовців. Не менш важливим було й положення сьомого артикулу: “Именей козацких, чтоб никто не отнимал; которые землю имеют, и все пожитки с тех земель, чтобы при тех имениях добровольно имели; вдов после козаков остальных чтобы и дети такие же вольности имели, как предки и отцы их” [10, 27]. Тобто фактично становий статус мав залишатися і за нащадками, якщо навіть козак і гинув під час проходження державної служби. Цим ще раз підкреслювалися майнові права козацтва.

В процесі узгодження козацький проект зазнав певних змін. Через відсутність оригіналу “Березневих статей” доводиться посилатися на наближений зразок, опублікований у документальних збірниках “ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной Руси” та “Воссоединение Украины с Россией” В 11 пунктах “Статей” досить рельєфно відбивалося становище козацтва в тогочасному суспільстві. Деяку конкретизацію договору вносить жалувана грамота московського царя Олексія Михайловича гетьману Богдану Хмельницькому і всьому Війську Запорозькому від 27 березня 1654 р. Зокрема, в одному з пунктів зазначалося: “именей казатцких и земель, которые они имеют для пожитку, отнимати у них и вдов после казаков остальных у детей не велели, а быти им за ними попржнему” [11, 568-569]. Водночас чисельність козацтва обмежувалася 60 тисячами при тому, що в ході Визвольної війни у війську Богдана Хмельницького протягом десяти років перебувало декілька сотень тисяч людей, які вважали себе козаками і не мали наміру повертатися у феодальну залежність.

Зборівський договір 1649 р. та “Березневі статті” 1654 р. були юридичними актами, які визначали становище України в складі Речі Посполитої та Російської держави. Як слушно зауважив А.П.Ткач: “У них встановлювалися найбільш істотні норми, що визначали права гетьмана, судову організацію і джерела права, а також права і привілеї класів та окремих соціальних груп” [12, 43].

Тобто, у згаданих угодах українське козацтво остаточно добилося законодавчого підтвердження станових прав. Пріоритет на зайняття урядово-виконавчих посад в управлінні державою, забезпечили йому привілейоване становище серед інших соціальних верств. Економічна основа станових прав гарантувалася платнею за державну службу та господарюванням у власних спадкових чи рангових маєтностях. Козак підлягав юрисдикції виключно станового суду, мав право вільного вибору місця проживання і свободи зайняття промислами. Широке залучення до державного життя сприяло активній політичній діяльності козацтва.

Отже, вже за литовської доби українське козацтво сформувалося в окрему групу населення південного прикордоння. Права і привілеї, зафіксовані в постановах уряду Речі Посполитої 70-80-х років поклали початок утвердженню козацтва як соціальної верстви. Козаки доклали немало зусиль для збереження “вольностей”, прагнули уникати контролю місцевої влади, добивалися розширення чисельності реєстрового війська, створювали власні органи самоврядування. З середини 20-х років XVII ст. у відстоюванні прав вони вдавалися до найрадикальніших заходів, очолюючи масові повстання. Правові умови функціонування козацького стану мав забезпечити Зборівський договір, однак ширші можливості для їх реалізації відкрилися лише з підписанням “Березневих статей”

Джерела та література:

1. Архив Юго-Западной России. – К.,1863. – Ч.3. – Т.1.
2. Архив Юго-Западной России. – К.,1890. – Ч.7. – Т.2.
3. Жерела до історії України-Руси. – Львів,1908. – Т.8.
4. Volumina legum. – Petersburg,1859. – Т.2.
5. Archiwum Glowne Akt Davnych w Warszawie (дали AGAD). F.Archiwum Zamojskich, spr.802.
6. AGAD. F.Archiwum Koronne Warszawskie, dzial kozacki, teczka 1, spr.42.
7. Pisma Stanisława Zolkiewskiego. – Lwow, 1861.
8. Станиславский А.Л. Гражданская война в России XVII века: казачество на переломе истории. – М.,1990.
9. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб.,1861. – Т.3.
10. Actes de 1654 relatifs a l'Union de l'Ukraine avec l'Etat Moscovite et aux Conditions de cette Union. – Lauzanne,1916.

11.Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3 томах. – М.,1954. – Т.3.

12.Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України. – К.,1968.

Ярослав Федорук
к.і.н. (Київ)

**Посольство роменського хорунжого Федора
Славинського до царя під час Віленських
переговорів у 1656 році**

Публіковані два документи подають нам штрих до того, як українські політики намагалися впливати на переговори, що відбувалися під Вільном між Москвою і Річчю Посполитою від 22 серпня до 3 листопада н. ст. 1656 р. Це відписка путивльського воеводи Микити Зузіна і дяка Микити Наумова від 11 (21) серпня 1656 р. до Олексія Михайловича про те, що до Путивля прибув роменський хорунжий Федір Славинський (точніше список з цієї відписки “слово в слово”, як зазначено у титулі, зроблений воеводами у Смоленську, куди посол приїхав з Путивля [1]) (док. № 1), і наказ царя, виданий 26 вересня (6 жовтня) 1656 р. з табору під Ригою у Смоленськ боярину і воеводам Василю Шереметьєву “с товарищи” про те, як поступити з цим послом (док. № 2). Документи ці набирають особливої ваги, якщо врахувати, що Віленські переговори були однією з найважливіших дипломатичних подій в історії Центрально-Східної Європи середини 50-х років XVII століття.

Посольство від Богдана Хмельницького на чолі з сотником Романом Гапоненком до Вільна добре відоме в науці, проте за скупістю джерел, що дійшли до нашого часу, дослідницьких проблем з цього приводу існує дуже багато. 26 липня (5 серпня) 1656 р. гетьман видав наказ своїм послам, які мали приєднатися до великого московського посольства, додавши до цього документа свої листи до царя Олексія Михайловича й боярина Бориса Морозова. Ця інструкція порушувала головним чином проблеми православної віри в Речі Посполитій, ліквідації унії, захисту православних урядників тощо. Тут говорилося також, що прикордонна лінія між Україною і Коронаю Польською мала бути визначена, згідно зі стародавніми руськими князями [2].

День приїзду українського посольства до табору Олексія Михайловича під Ригою зафіксовано у пам'ятній записці від 1 (11) вересня 1656 р. У цьому документі знаходимо, що українським пос-

лам Романові Гапоненкові, осаулові Івану Васильєву, Василю Климентьєву та іншим, загалом двадцятьом козакам, було видано царське подорожне жалування і провізію, “[...] згідно з попередніми гетьманськими посланцями” Жалування це наказувалося видавати, починаючи від 1 вересня ст. ст. до того часу, поки вони пробудуть у таборі царя під Ригою [3].

Зустріч українського посольства Олексієм Михайловичем не була привітною. Грек Миколай Марицій, який наприкінці січня – на початку лютого ст. ст. 1657 р. мав кілька аудієнцій у Богдана Хмельницького та Івана Виговського у Чигирині, писав до Олексія Михайловича про свої розмови з писарем Війська Запорозького, який свідчив: “А як посланники наші були в царя [під Ригою], то [цар] їх зневажив – давав їм руку цілувати в рукавиці” [4]. Це приниження козаків було тим більше відчутним, що польських послів, які були в московському таборі, Олексій Михайлович приймав з гідністю. “[...] як були у государя від нього, гетьмана, козаки, то государ їх, козаків, не пожалував, у руку цілувати не дав; а в той самий час були від польського короля послы, і їх государ до руки пожалував”, – писав путивлець Олексій Мисков у листопаді 1656 р., передаючи в Москву українські настрої, що панували в Чигирині на той час [5, 549].

Причиною такого прийому, крім загальної лінії у політиці московського уряду, що скеровувалася на примирення з Яном Казимиром і розходилася кардинально з політикою України, був невисокий статус українських послів у порівнянні з російськими, польськими та австрійськими [6]. Справу ускладнювало й те, що у свідомості тогочасних російських політиків цей невисокий статус українського посольства, яке за всіма ознаками було повноважним і надзвичайним, перебував у контрасті з полковницьким титулом звичайного посланця від Богдана Хмельницького до Яна Казимира Филона Горкуші, відправленого під Варшаву з Чигирини у травні 1656 р. У Росії про нього знали зі статейного списку Федора Зикова [7]. Уже на початку 1657 р., під час січневих розмов московського посла в Чигирині Аврама Лопухіна з Богданом Хмельницьким та Іваном Виговським, підкреслювалося, щоб український гетьман відправив на елекційний сейм для вибору царя на польське королівство – як було постановлено Віленським договором – “добрих і знатних” послів [8, 386, 391].

Інцидент цей взагалі врізався в пам'ять російським дипломатам досить глибоко. Навіть через два роки, коли у травні 1658 р. готувався наказ стольнику Іванові Апухтіну до Івана Виговського з приводу нових московсько-польських переговорів, наголошувалося, щоб гетьман призначив на з'їзд послів "із полковників або з якогось чину пригожого, знаючих і розумних людей" [9, 226].

Посольство роменського хорунжого Федора Славинського з трьома його товаришами, які були послані до царя під Ригу лише через декілька днів після відправлення з Чигирин Романа Гапоненка, варто, мабуть, розглядати саме у площині впливів, які Богдан Хмельницький шукав на московських політиків у справі укладання мирного договору з Річчю Посполитою під час Віленських переговорів. Як згадувалося, 11 (21) серпня 1656 р. Славинський приїхав з Ромен до Путивля, де його зустрів воєвода Зузін. Це посольство в науці залишається маловивченим, а джерел про його завдання, як і про фігуру самого посла, ближчих відомостей поки що виявити не вдалося. Проте збереглися свідчення про те, якої важливої ваги Федір Славинський сам надавав цій дипломатичній місії. У відписці до царя під Ригу путивльський воєвода зазначав: "[...] в роспросе нам, холопом твоим, сказал [:] ѳдет он к тебѣ ко г(осу)д(а)рю ц(а)рю і великомѡ кн(я)зю Алеѳѣю Михайловичю всеа Великіа и Малыа и Бѣлыа Росіи самодержцѡ в полки и сказалъ за собою великоє твоє г(осу)д(а)р(е)во дѣло" Микита Зузін його випитував про цю справу, але посол категорично відмовився говорити, запевнивши, що повідомить це лише тим людям, що їх цар призначить для переговорів. Не затримуючи більше Славинського, путивльські урядники шляхом через Смоленськ відправили з ним піддячого Івана Назар'єва, який мав передати їхню відписку в Посольський приказ під Ригую до Ларіона Лопухіна (док. № 1).

Виглядає, що путивльський воєвода, відправивши українського посла зі своєю відпискою одразу під Ригу, діяв тут до певної міри необачно. За практикою, що досить часто використовувалася в той час у Московській державі, воєвода повинен був спершу його затримати, а відписку відправити до царя зі своїм гінцем. Останній, у свою чергу, мав привезти в Путивль наказ про те, як далі вчинити з цією дипломатичною місією. Саме таким чином діяли воєводи у Смоленську.

До Олексія Михайловича під Ригу роменський хорунжий так

і не добрався. Прибувши з Путивля до Смоленська, він та його товариші були затримані до дальшого розпорядження царя. Сам же список з відписки путивльського воєводи і “ромоноскова хорґжева Федора Славинського роспросныє рѣчи” було переслано у табір Олексія Михайловича під Ригу. Наказ царя у Смоленськ до боярина і воєводи Василя Шереметьєва було датовано 26 вересня ст. ст. 1656 р. (док. № 2), тобто приблизно через десять днів після того, як Олексій Михайлович відправив з-під Риги до Вільна українське посольство Романа Гапоненка [10]. У царському наказі йшлося про те, щоб Василь Шереметьєв “накрепко” тримав українських послів у Смоленську “на дворѣ, гдѣ пригож” під вартою до дальших розпоряджень. З цього двору їм заборонялося куди-небудь виходити, а смоленський сотник і стрільці повинні були суворо наглядати, щоб Федір Славинський та його товариші не втекли “[...] и дѣрна над собою какова не вчинили” (док. № 2).

Цей образок з дипломатичної історії українсько-московських взаємин епохи Хмельниччини після переяславського періоду досить характеристичний кількома рисами. Хронологічна близькість відправки Романа Гапоненка і Федора Славинського наводить на думку, що їхні завдання переїліталися. Можна, зокрема, припустити, що головна причина, чому до царя було відправлено роменського хорунжого – це ще раз наголосити перед московською владою у помилковості політичного курсу, скерованого на укладання мирного договору з поляками. Крім того, ще одним його завданням міг бути збір достовірної розвідувальної інформації про настрої російського уряду і його ставлення до українського посольства під Вільном, а також про перебіг подій у війні Олексія Михайловича зі шведським королем під час облоги Риги. Сам Славинський, як ми бачили, втаємничував свою місію перед воєводами, не бажаючи з ними вести будь-які розмови.

Про те, що завдання для Федора Славинського могло заторкувати проблему московсько-польського миру, наводить на думку ще й такий опосередкований факт, що інструкція стольникові Василеві Кикінові у його відомому осінньому 1656 р. посольстві в Чигирин була розроблена у Посольському приказі під Ригою всього лише через три дні після того, як Олексій Михайлович відправив наказ Шереметьєву затримати українських послів у Смоленську [11]. Такий збіг обставин у дипломатичній практиці, де всі події у

зовнішній політиці окремих країн так чи інакше перепліталися між собою, навряд чи був випадковим. Після того, як під Ригу дійшли новини про ще одного українського посла, Олексій Михайлович повинен був знову відчувати велике замішання з боку українських політиків у зв'язку з початком московсько-польських переговорів і вживати відповідні заходи. Отож у царя могла з'явитися потреба ще раз відправити в Україну такого спеціаліста в переговорах з козаками, яким був Василій Кикін (попередня його місія у Чигирин відбувалася не далі, як у червні 1656 р. [12]).

Затримуючи Славинського, Олексій Михайлович, як виходить з його наказу у Смоленськ, мав підстави запідозрити щось непевне у завданні роменського хорунжого. Додаймо до цього загальну настанову царя у зв'язку з його непривітним прийомом Романа Гапоненка і настрої, що існували у той час в Європі й були поширеними також і серед російських політиків, про намагання українського посольства під Вільном перешкодити Москві вести війну зі Швецією. Зустрівши Романа Гапоненка й утримуючи його більше двох тижнів під Ригою, цареві у таборі не потрібні були ще інші якісь послы від Богдана Хмельницького, які були б інформаторами для українського гетьмана про те, як проходять переговори з Річчю Посполитою і як розвивається російська політика під час облоги Риги. Федір Славинський, на думку московських дипломатів, навряд чи міг привезти від гетьмана щось принципово нове, чого в Посольському приказі вже не отримали від Гапоненка. Через це обмежити своє спілкування під час переговорів з поляками зі ще одним українським послом було, на думку царя, кращим вибором, ніж знову вдаватися в непевні розмови з Богданом Хмельницьким.

Джерела та література:

1. У джерелах він може називатися також Федором Михайлівим – за іменем свого батька (“Федор Михайлов сын Славинской”). Про чин хорунжого у Війську Запорозькому див.: *Gyrski Konstanty. Historya piechoty polskiej.* – Kракyw, 1893. – S. 35–36; *Dąbrowski Janusz. Ewolucja systemu władz kozackich w latach 1648–1657 // Studia Historyczne.* – 1993. – R. XXXVI. – Z. 2 (141). – S. 168, 170, 171. Див. також згадки про козацьких хорунжих у війську Івана Золотаренка на Білій Русі: Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 229: Малоросійський приказ. – Оп. 1. – Спр. 19 (5830). – Арк. 45, 115.

2. Документи Богдана Хмельницького / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич (далі – ДБХ). К., 1961. – Док. 395–397. – С. 520–524; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1235–1237.

3. РДАДА. – Ф. 214: Сибірський приказ. – Оп. 3. – Стб. 1636. – Арк. 634. Про дату приїзду українських послів під Ригу див. також: *Заборовський Л. В.* Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х – 80-х гг. XVII в.: Документы. Исследования. – М., 1998. – Ч. 1: Источники времени гетманства Б. М. Хмельницкого. – С. 333 (прим. 165). Відпущені з-під Риги до Вільна у період між 13 (23) і 19 (29) вересня (ближче до останнього числа), прибули до великого московського посольства у Вільні 24 вересня (4 жовтня) 1656 р.

4. *Ченцова В. Г.* Восточная церковь и Россия после Переяславской рады 1654–1658. Документы. – М., 2004. – Док. 15. – С. 110. Передрук у збірнику: Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в. – М., 2007. – Док. 15. – С. 533.

5. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). – СПб., 1861. – Т. III: 1638–1657. – Док. 364.

6. Цей момент уже відзначався в історіографії, див.: *Заборовський Л. В., Захарьина Н. С.* Религиозный вопрос в польско-российских переговорах у дер. Немежа в 1656 г.: (Предыстория). Документы // Славяне и их соседи. – М., 1991. – Вып. 3: Католицизм и православие в средние века. – С. 174–175; *Заборовський Л. В.* Католики, православные, униаты. – С. 333 (прим. 165).

7. РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Стб. 1656 р. – Спр. 13. – Арк. 3, 27а.; *Каманин И. М.* Документы эпохи Богдана Хмельницкого 1656 и 1657 г.г., извлеченные из Главного Московского Архива Министерства Иностранных Дел. – К., 1911. – Док. VI. – С. 40, 50. Див.: *Заборовський Л. В.* Недооцененный документ Богдана Хмельницкого? // Славяноведение. – М., 1992. – Вып. 6. – С. 52 (прим. 7).

8. Акты ЮЗР. – СПб., 1875. – Т. VIII: 1668–1669, 1648–1657. – Док. 46.

9. Акты ЮЗР. – СПб., 1872. – Т. VII: 1657–1663, 1668–1669. – Док. 79.

10. Про те, що воевода Василь Шереметьєв у вересні 1656 р. дійсно перебував у Смоленську, див.: РДАДА. – Ф. 210: Розрядний приказ. – Оп. 24. – Спр. 93. – Арк. 15–16 (грамота царя воеводі Іванові Хованському від 19 (29) вересня 1656 р.); Ф. 210: Розрядний приказ. Новгородський стіл. – Спр. 122. – Арк. 11–12 (грамота царя до В. Шереметьєва у Смоленськ з-під Риги 6 (16) вересня 1656 р.).

11. Посольський наказ Кикинові було датовано 30 вересня (10 жовтня) 1656 р., див.: *В. [олуев] Д.* Родословная роспись рода Кикиных. Грамоты и указы. Воеводе И. Ф. и стольнику В. П. Кикиным // Синбирский сборник. Часть историческая. – М., 1844. – Т. 30. – [Ч. II.] – Док. 18. – С. 46–48.

12. Виїхав з Полоцька 28 травня (7 червня) 1656 р.; повернувся назад 26 червня (6 липня). Про царську грамоту, відправлену з ним до гетьмана, відомо з пізнішого листа Богдана Хмельницького до Олексія Михайловича, відправленого з Романом Гапоненком на Віленську комісію (ДБХ. – Док. 394. – С. 518. Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1235; *Заборовський Л. В.* Католики, православные, униаты. – С. 333 (прим. 163)).

13. Urkunden und Actenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg. – Berlin; Leipzig, 1929. – Bd. XXIII. – Bd. V: Auswärtige Acten. (Schweden). – Th. I / Herausgeg. von Max Hein. – S. 323 (прим. 1: нотатка упорядника про відповідь Карла X курфюрстові Фрідріху Вільгельму від 3 (13) вересня на лист, датований 8 вересня н. ст. 1656 р.).

* * *

Джерела публікуються з усіма особливостями російської мови середини XVII ст. і збереженням тогочасного скоропису (літери “з”, “s”, “g”, “та”, “а”, “w” та ін.). Виносні літери, що зустрічаються у тексті, виділено курсивом. Скорочення розкрито у круглих дужках, дописки упорядника – у квадратних. Кінцівки рядків у документах відзначено прямими рисками (|), кінець аркуша у док. № 1 – двома косими (//). Пунктуацію та написання великих літер у словах зведено до сучасних норм. У підрядкових примітках до документів подано текстологічні коментарі.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Списокъ с отписки слово в слово. |

Г(осу)д(а)рю ц(а)рю і великомъ кн(я)зю Алеѣѣю | Михаиловичю
всаа Великиѣа и Малыѣа | и Бѣлыѣа Росіи самодержцѣ | холопи твои
Микитка Зѣзин, Микитка Наѣзмов челом бѣют. В н(ы)нешнем во рѣд-
м [164] | годъ авгѣста въ 11 [11] де(нь)* приѣхалъ | в Пѣтивль из Ромна

* 11 (21) серпня 1656 р.

запорожскои | черкашенин хорѣнжеі ромонскои Федор | Михайлов сын Славинскои да с нимъ | челядниковъ ево три ч(е)л(о)в(е)ка, в роспросе нам, холопем твоим, сказал [:] ѿдет | он к тебѣ ко г(осу)д(а)рю ц(а)рю і великомѣ | кн(я)зю Алеѣѣю Михайловичю всеа | Великиѣ и Малыѣ и Бѣлыѣ Росіи | самодержцѣ в полки и сказалъ за | собою великое твое г(осу)д(а)р(е)во дѣло. | И мы, холопи твои, ево, Федора, роіспрашивали, какое за нимъ твое | г(осу)д(а)р(е)во великое дѣло, и он нам, холопем | твоим, про твое г(осу)д(а)р(е)во дѣло ни|чего не обѣавил, а сказал нам, холопем | твоим, что скажет он твое г(осу)д(а)р(е)во | великое дѣло ѣ тебѣ г(осу)д(а)рѣ в полькѣх, комѣ ты, г(осу)д(а)рь, ѣкажеш | ево роспросит. И мы, холопи твои, | ево, Федора и с челядники, отпѣстили | ис пѣтивльѣ к тебѣ, ко г(осу)д(а)рю ц(а)рю | і великомѣ кн(я)зю Алеѣѣю Михайловичю | всеа Великиѣ и Малыѣ и Бѣлыѣ | Росіи самодержцѣ, того ж числа | пѣтивльские приказнои избы // (арк. 224) с подячимъ с Ываном Нозаревымъ | і велѣли емѣ отпискѣ подать | и черкашенина обѣавить на твоем | г(осу)д(а)р(е)ве станѣ в посолском шетрѣ | дѣмномѣ дыѣкѣ Ларіонѣ Лопѣхинѣ. А что емѣ в дорогѣ кормѣ | дано, і о том мы, холопи твои, | послали роспись с сею отпи|скою.

РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Стб. 1656 р. – Спр. 1. – Арк. 223–224 (список з відписки). На звороті арк. 223 два написи різною рукою: “Г(осу)д(а)рю ц(а)рю і великомѣ кн(я)зю Алеѣѣю Михайловичю всеа | Великиѣ и Малыѣ и Бѣлыѣ Росіи самодержцѣ. | рѣе [165] сентѣбря въ КС [26] де(нь) **”; “Г(осу)д(а)рь слушал и ѣказал отписат къ боѣѣринѣ к Василю Борисовичю Шереметевѣ | с товарищи де его, того черкашенина | и с челядники держат в великом бережени | на дворѣ і велѣт ѣ него быт сотникѣ и стрелцом | и стереч, чтоб не ѣшол он и челядники ево, а чтоб дават | кормѣ, чѣм сытом быт, чтоб дават”.

№ 2

Ѡ ц(а)рѣ і великого кн(я)зѣ Алеѣѣѣ Михайловичѣ | всеа Великиѣ и Малыѣ і Бѣлыѣ Росіи самодержца в н(а)шѣ Ѡчину в Смоленскѣ боѣринѣ | н(а)шемѣ і воеводам Василю Борисовичю | Шереметевѣ с товарищи. Сентѣбря въ КС [26] де(нь) | писали есте к нам, великомѣ г(осу)д(а)рю, и прислали | с пѣтивльские Ѡписки

** 26 вересня (6 жовтня) 1656 р.

боАрина н(а)ш(е)го* і воєводи** | Микиты Алеѣвѣвича Зѣзина да
 дяка Микиты | Наѣмова список да Запорожского черкашенина | ро-
 моноскова хорѣжева Федора Славинского | роспросные рѣчи. И
 нам, великомѣ г(о)с(у)д(а)рю, то вѣдомо*** | И какъ к вамъ ся
 н(а)ша | грамота придет і вы б черкашенина Федора | Славинского и
 челядников ево трех ч(е)л(о)в(е)к^{4*} велѣли держат^{5*} | в Смоленскѣ
 на дворѣ, гдѣ пригож, а з двора ево | самого и челядников ево пѣска-
 не велѣли, і велѣли, что б | з него на дворѣ для береженья^{6*} [быть]
 сотникѣ и стрелцомъ, сколжим | ч(е)л(о)в(е)комъ пригож, и прика-
 зали имъ накрепко^{7*} того черкашенина и челядников ево беречь^{8*},
 что б | они не ѣшли и дѣрна над собою какова^{9*} | не ѣчинили. А
 кормь^{10*} и пить дават имъ^{11*} велѣли^{12*} | Писан | в н(а)шем великого
 гдѣ обоѣ под Ригою | лѣта 7165 [165] л(ода) сентября въ КС [26]
 д(е)н(ь)^{13*}

РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Стб. 1656 р. – Спр. 1. – Арк. 225 (чернетка).
 Дописка наприкінці аркуша нерозб. На звороті аркуша дві дописки:
 “Такова грамота за приписю дѣмного дѣака Лариона Лопѣхина того ж
 числа отослана в розряд, а и з розряда послана | в Смоленскѣ с
 белѣанином с Михаилом Дедешиным сентя(бря) | въ КС [26] д(е)н(ь)”; “О
 всяких дѣлах. рѣд [164] г(од) і рѣе [165] г(од)”.

* Слово дописане над рядком.

** Далі закреслено “н(а)ш(е)го”.

*** Далі закреслено: “И мы, великіи г(осу)д(а)рь, ѣказали того черкашенина | и
 челядников ево трех ч(е)л(о)в(е)кѣ держать | в Смоленскѣ до н(а)шого ѣказѣ с
 великимъ | береженьемъ”.

^{4*} Фраза “трех ч(е)л(о)в(е)к” дописана над рядком.

^{5*} Далі закреслено: “на дворе с великим береженьем, а у него | і велели быт
 [сотникѣ и стрелцом]”.

^{6*} Фраза “в Смоленскѣ на дворѣ, гдѣ пригож, а з двора ево | самого и
 челядников ево пѣска не велѣли, і велѣли, что б | з него на дворѣ для
 береженья” дописана дрібним почерком між закресленими рядками.

^{7*} Слово дописане над рядком.

^{8*} Далі закреслено: “накрепко”.

^{9*} Спочатку було написано “никакова”, згодом перші дві літери закреслено.

^{10*} Далі закреслено: “и пить”.

^{11*} Фраза “и пить дават имъ” дописана над рядком.

^{12*} Далі закреслено: “им / дават какъ мочно сытым быт”.

^{13*} 26 вересня (6 жовтня) 1656 р.

Валерій Степанков
д.і.н. (Кам'янець-Подільський)

**Вторгнення польської армії у Правобережну Гетьманщину і політика Петра Дорошенка
(серпень – жовтень 1671 року)**

В середині літа 1671 р. справа переговорів гетьмана П.Дорошенка з Варшавою щодо розв'язання „української справи” політичним шляхом заходить у глухий кут. Тільки 10 липня король скликав раду сенаторів, присвячену “справам України” [26, s. 288]. Її ухвали виявилися різними. Так, вона погодилася на ведення переговорів з українським гетьманом й “призначила комісію”, хоча підканцлер А.Ольшовський висловлював сумніви в її успішному завершенні. Щодо надіслання запорозькому гетьману М.Ханенку грошей, то з-за браку коштів у скарбниці не змогли віднайти для нього й тисячі дукатів. І саме основне, вона переклала на Я.Собеського розв'язання “української справи” чи то шляхом переговорів, чи за допомогою війни. Пропонувала великому гетьману ухилитися від відповіді на жадання П.Дорошенка вивести залоги тощо [16, s. 655-656; 26, s. 289]. Отже, навмисне чи ні, але Я.Собеський робився цапом-відбувайлом у разі майбутніх невдач. З одного боку, йому йшли накази воювати з татарами й П.Дорошенком, з другого начебто підштовхували до пошуку порозуміння. Ця явна невизначеність і суперечливість позиції двору збивала Я.Собеського з пантелику. В листі від 22 липня до А.Ольшовського відверто висловлював своє обурення подібною політикою. “Є то справа однак і для мене незбагненна: наказувати розпочинати війну, вступати в Україну, з Дорошенком сваритися і не вірити, що це є війна (виділено нами – Авт.) і не лише не збільшувати війська, а зменшувати його” Різко критикував настрої шляхти, яка б хотіла “в дома сидіти, податків не виплачувати, жовніра не годувати, а п.Бог аби за нас воював, а ми б дискутували і чужу почтивість критикували” [16, s. 658]. 25 липня до Варшави надійшли переслані ним листи П.Дорошенка та польського комісара, котрий знаходився у Чигирині, М.Рачковського, з яких урядові кола дізналися про готовність гетьмана до переговорів та його попередні вимоги, виконання яких відкривало шлях до їх успішного за-

вершення [9, арк. 84].

Тим часом Я.Собеський готував військо до воєнних дій. 10 липня відповів на обидва листи до нього П.Дорошенка, слухно відзначаючи надзвичайну складність українсько-польських відносин, пройнятих взаємними чварами, підозрами, кривавими акціями. Зрозуміло, що хотів спростувати висунуті українським гетьманом обвинувачення польської сторони у порушенні нею Підгаєцьких пактів. Попри гострий характер висловлюваних П.Дорошенку претензій, великий гетьман щиро засвідчував прихильність до курсу врегулювання українського питання шляхом поновлення переговорів й укладення угоди. Підкреслював: “то для того пишу, що зичу щирого, вічного й ніколи не порушуваного миру” [4, арк. 30 зв.; 15, s. 314-316].

Отримавши 21 липня відомості про просування татар в глиб теренів Поділля й Волині, Я.Собеський зібрав через день військову раду в Тернополі. Вона схвалила запропонований план дій, розроблений на основі досвіду Підгаєцької кампанії, а саме: для позбавлення ворога маневровості армія поділялася на три частини. З 6-7 тис. жовнірів сам великий гетьман вирушав до Кам'янця-Подільського, аби посприяти зміцненню “власним коштом” його фортифікацій, друга частина, очолювана польним гетьманом Д.Вишневецьким, залишалася при Збаражжі й Тернополі, а третя під проводом князя К.Острозького відправлялася на Волинь. 29 липня великий гетьман зупинився табором під стінами Кам'янця й відразу ж розпочав енергійні дії по збору розвідувальної інформації [5, арк. 60 зв.; 9, арк. 88-92; 18, s. 391; 19, s. 209-212].

Тим часом П.Дорошенко перебирає на себе керівництво облогою Білої Церкви. Враховуючи великі втрати козацьких полків у попередніх кампаніях й міжусобицях, а також наявність у його брата Григорія близько 2 тис. вояків, котрий діяв окремо, припускаємо, що разом із серденятами під його орудою перебувало не більше 6-7 тис. осіб. Зрозуміло, що з такими силами при відсутності важких гармат для обстрілу ворожих позицій, неможливо було штурмувати сильно укріплену фортецю. Тому вдався до тактики облоги, сподіваючись, що брак продовольства, а відтак голод, змусять залогу капітулювати [20, с. 352; 26, s. 290]. Не виключаємо, що П.Дорошенко не залишав надій порозумітися з М.Ханенком, тому час від часу посилав до нього довірених осіб [8, арк. 361; 9, арк. 106]. Однак запорозький гетьман, прагнучи булави, відхиляв усі його пропозиції.

Він посилав навіть посольство до нового хана з метою домогтися поновлення договору із Запоріжжям, укладеного з його попередником. Проте Селім-Герей відмовився під тим приводом, що “він не готовий вирушати проти підданого Порти, котрим є Дорошенко” [9, арк. 101]. Воднораз запорозький гетьман продовжував переконувати польський уряд у необхідності воєнних дій супроти свого опонента. Відправив до короля посланця Щербину з листом, в якому звучало застереження, подібне легкому шантажу: якщо Польща не надасть йому допомоги, то, “змушений буде вчинити домовленість з Дорошком і ханом” [9, арк. 108]. А 1 серпня написав листа Я.Собеському, прохаючи розпочати наступ в Україну, обіцяючи вдарити разом з калмиками “на Крим” [15, s. 143].

Зрозуміло, за умов, коли королівський двір обрав шлях розв’язання української справи збройним шляхом, втрачати союзника було не з руки. І на початку серпня М.Вишневецький звернувся з листом до запорозького козацтва, в якому намагався дискредитувати постать П.Дорошенка й спрямувати сили запорожців до проведення диверсій в тилу у нього, коли вирушить у похід. Запевняв, що у найближчий час надішле клейноди М.Ханенку, а також у непорушності збереження усіх прав і вольностей “старої віри Руської” [10, арк. 135-136]. Король повідомляв запорожцям про розпорядження скликати нову комісію, в якій мали взяти участь великий гетьман і сенатори, котрі перебуватимуть в обозі польського війська. Проте у визначений термін П.Дорошенко не надіслав свого посольства для ведення трактатів. Навпаки, з ворожими намірами спровадив на землі орду, яка вбиває людей і захоплює їх до неволі. А це чинить тому, що явно не хоче, аби “пани польські свої власні, діничні маєтки мали в Україні і володіли ними, але сам хоче бути єдиним удільним володарем (паном) і господарем всієї України, котрому засмакувало кількарічне панування, й обернення всіх прибутків на свій пожиток (виділено нами – Авт.), з-за яких самих піддався і присягнув турецькому султану” Проте, підкреслював король, ми не дозволимо, якщо розпочнуться переговори, й на такі кондиції, “щоб Україна мала бути від’єднана від Корони Польської (виділено нами – Авт.)” [6, арк. 677; 7, арк. 630-632; 10, арк. 136-137].

Припускаємо, що польському уряду вдалося схилити на свою сторону І.Сірка. Останній прибув на Січ, де його радо зустріли запорожці, обдарували “зі скарбу військового” одягом й попрохали,

щоб, як і в минулому, “війську ватагом був” [11, с. 415]. Можливо саме під його проводом вони вчинили похід під турецькі фортеці у понизов’ї Дніпра Кизи-Керман і Шан-Кермен, де захопили худобу й немало витяли татар і турок під час боїв під Шан-Керменом. Перекрили також основні шляхи від Очакова до Перекопа [16, s.663].

Безперечно П.Дорошенко усвідомлював непевність і хиткість свого становища. Адже протистояти нарівних польському війську він не мав сил, тому у випадку наступу останнього вирішив вести оборонну боротьбу, опираючись на міста-фортеці. Існувала й нагальна потреба отримання з боку Селім-Герая якомога швидшої та сильнішої військової допомоги. Внаслідок чого часто направляв до нього посланців [16, s. 663]. Водночас продовжував переконувати польських сановників мирним шляхом розв’язати конфліктну ситуацію, пішовши на визнання державності козацької України. 5 серпня, відповідаючи на лист Я.Собеського, спростував його аргументи, спрямовані на виправдання дій Я.Пива у Поліссі. На думку П.Дорошенка, саме його поява з підрозділами стала порушенням Підгаєцьких пактів, бо, відповідно до них, “увесь Поліський край... належить до булави і влади гетьмана Війська Запорозького”. А наїзди Я.Пива на поселення сприяли не збереженню миру, а давали “привід до війни” [4, арк. 33]. Водночас гетьман сформулював ідею корисності для Речі Посполитої визнання удільності України. У такому випадку вона “мала би нас зичливих і готових до допомоги собі проти кожного спільного неприятеля” Тоді б “відв’язавши шаблю від боку”, радилися з інших “претензій заспокоєння” Чи не з кращою на майбутнє “володарю (пану) і Р(ечі) П(осполи)тій коронній було б славою, – запитував гетьман, – мати удільну Україну по відношенню Церкви і вольностей народу грекоруського у відправленні набоженств і всього Війська Запорозького заспокоєння у клопотаннях і мати теж собі їх як учтивих слуг і вірних підданих (виділено нами – Авт.)...” Допускав можливість виплати Україною трибуту до польської скарбниці. Засвідчував готовність розпочати переговори [4, арк. 33 зв. – 34]. Отже, основна його ідея полягала в тому, аби Річ Посполита погодилася на окремішність Української держави, яка, у свою чергу, визнавала протекцію короля на умовах виконання на його користь військового обов’язку та виплати певної суми данини (щось на зразок прийнятої турецької протекції).

Проте й цього разу переговорний процес навіть не розпочався. Я.Собеський, маючи відповідний наказ з Варшави, зібравши розві-

дувальні дані про сили противників (з цією метою відправив навіть 8 серпня посла до гетьмана), вирішив розгромити його до приходу кримської орди. Можливо певним спонукальним чинником для цього вкрай небезпечного (з огляду характеру міжнародних відносин, що склалися в трикутнику Правобережна гетьманщина – Османська імперія – Річ Посполита після прийняття П.Дорошенком протекції султана) кроку стали відомості, одержані 16 серпня від посла М.Ханенка (подав чисельність козаків запорозького гетьмана у 16 тис. осіб і наявність при ньому 5 тис. калмиків) та полонених татар (18 серпня) про відступ з України основних сил Білгородської орди [19, s. 211-214; 24, s. 90-91, 96-97; 25, s. 27-29]. 17 серпня під Баром стався бій між силами Г.Дорошенка (1 тис. козаків і 3 тис. татар Омергалі Геребея) та польськими корогами Скшетуського, посланими сюди великим гетьманом, який не приніс перемоги жодній з сторін. Українці й татари відійшли до табору біля м. Печери [14, s. 174; 19, s. 214].

Наступного дня Я.Собеський розпорядився Д. Вишневецькому на 22 серпня прибути до Бара. Сам же ранком 20 серпня, залишивши під стінами Кам'янця обоз й піхоту, з 4 тис. кінноти (разом зі слугами – 6-7 тис. осіб) швидко подався до цього міста [14, s. 174; 19, s. 215; 24, s. 97], розпочавши таким чином військову кампанію, що, як згодом це виявилось, мала трагічні наслідки як для Правобережної гетьманщини, так і Речі Посполитої. Поділяємо думку тих дослідників, котрі відзначали намір великого гетьмана раптово напасти на Г.Дорошенка й татар та знести їх [20, с. 358; 24, s. 98]. По дорозі до нього приєднався полк брацлавського воєводи Яна Потоцького, а 23 серпня уже за Баром (у с.Маньківці) прилучився з полками Д.Вишневецький. Проте зберегти у таємниці свій марш великому гетьману не вдалося. Чому? Відповідь на це запитання він сам дав у листі до короля від 31 серпня. "...Вдень і вночі ми поспішали через погані й важкі переправи, – повідомляв він, – аби несподівано на місці застати ворога. Однак, тепер цього, а зокрема у цих краях, досягти неможливо, бо і хлопи, й увесь той народ є доброзичливими до ворогів наших. Відтак попереджений Григорій Дорошенко, відправивши до нас сильний роз'їзд, відступив (з Печер – Авт.) разом з татарами й увішов з табором до міста Брацлава" [16, s. 668]. За свідченням учасника цього походу німецького дворянина Ульріха фон Вердума, захоплені неподалік від Бара 22 серпня двоє селян, котрі перебували при одному з козацьких підрозділів, піддані лютим тор-

турам, не подали жодної інформації про них [19, s. 215; 20, с. 358].

Зайнявши 25 серпня Печери, Я.Собеський наступного дня атакував татар, котрі розташувалися у нижньому передмісті Брацлава. Вмілим маневром його кіннота, незважаючи на вогонь з гармат й ручної вогнепальної зброї українців з “верхнього міста”, спромоглася “потужним клином” подолати земляні укріплення й роз’єднати та ізолювати обидві частини міста. Татари не очікували такого перебігу подій (як до речі й українці), а відтак, опинившись відрізаними від козацьких підрозділів, запанікували. Не вчинивши належного спротиву, почали поспішно відступати на південь. Переслідувані жовнірами, вони зовсім втратили голову й охоплені страхом, скидаючи все з коней, намагалися врятуватися втечею. Ця гонитва відбувалася аж до Батозьких полів (понад 40 км. від Брацлава), в якій загинуло близько півтисячі татар [14, s. 175-176; 16 s. 668-670; 18, s. 394-396; 19, s. 218-220; 20, с. 359-360; 24, s. 107-109]. 27 серпня великий гетьман повернувся під стіни Брацлава, де залишилися артилерія, драгуни, гусари, обоз тощо. Так як верхнє місто було міцно укріплене, а козаки й міщани проявили готовність відчайдушно його захищати (штурми драгун зазнали невдач, а під час вилазок до рук захисників потрапило кілька шляхтичів), то скликана Я.Собеським військова рада ухвалила поки що повернутися до Бара, аби діждатися підходу з військом М.Вишневецького чи інших підрозділів. 31 серпня великий гетьман став обозом на Кучманському шляху під містом [14, s.175-176; 16, s. 668-672; 19, s. 221; 20, с. 360; 24, s. 107-109; 25, s. 35-38].

Сумнівно, щоб він, розпочавши воєнні дії з Правобережною гетьманщиною й відбираючи присягу населення міст вірності королю й Речі Посполитої (так вчинили мешканці Печер, Ладижина, Батога, Немирова, Красного, Шаргороду й інших [20, с. 360; 26, s. 294]), не усвідомлював, що провокує збройний конфлікт з Портою. Білгородський паша Галіль-паша ще у середині серпня не без обурення заявив Я.Карвовському: “З якої то причини ваше військо вторгнулося в Україну до Дорошенка (вочевидь мав на увазі дії Я.Пива та Г.Сільницького – Авт.) і спустошило міста й села цезаря й м-ті володаря (пана) мого. Чи того не знаєте, що вже давно санджак (себто корогву) Дорошенко взяв від цезаря. Отож уже маю наказ від цезаря, щоб вам взаємно віддати; і віддам спільно з ханом кримським, маю уже військо наготові проти вас, будьте наготові, бо напевне не всидите в Польщі й Кам’янець не утримаєте. Чи

не знаєте з ким та задерлися? Не з Дорошенком то справа, але з цезарем, володарем (паном) моїм і монархом над монархами. Війська, чую, що ваш король збирає проти Дорошенка, не проти то Дорошенка, а супроти нас” [16, s. 662]. Коли ж Я.Карвовський спробував довести, що правобережний гетьман перебуває у підданстві короля, як “і вся Україна”, то Галіль-паша повторив: “якщо не дасте і ваш король спокою Дорошенку у землі цезарській, тоді не лише я з ханом, але і сам цезар своєю особою піде на вас і тоді гяурів переверне догори ногами і вапу Польщу” [16, s.662]. Нічого втішного не почув польський посол і від нового хана. Той відверто зазначив, що якщо Річ Посполита не хоче війни, то повинна залишити у спокої П.Дорошенка. За такої обставини тоді і він готовий посприяти встановленню миру [22, с. 97].

У діях Я.Собеського звертає увагу на себе наступний факт: громлячи татар, польські підрозділи не вдавалися до репресій супроти українського населення міст і сіл. За суворою заборонаю свого воєначальника, жовніри, знаючи його важку руку, не наважувалися вдаватися до погромів, грабунків й іншого насильства. Він на правду мав підстави стверджувати у листі до Г.Дорошенка (27 серпня), що війська у цих краях повели себе милостиво, як свідчить про це приклад Печер, Ладижина, Четвертинівки, Красного й інших міст і навіть у Брацлаві у нижнє місто, “аби спаленим не було, спеціально виставив варту” [16, s. 665]. Складається враження, що ці кроки Я.Собеського не були випадковістю; вони мали засвідчити гетьману, старшинам, козацтву й поспільству, що Річ Посполита воює тільки з “ворогами Хреста Святого”, а не з ними. У такий спосіб Я.Собеський недвозначно натякав їм на існування перспектив замирення, тому залишав відчиненими двері для продовження переговорів. 27 серпня з-під Брацлава звернувся з листом до П.Дорошенка, в якому тлумачив вступ польського війська в Україну лише як акт, пов’язаний з необхідністю прогнання невірних з “держав християнських” Поскільки він, себто гетьман, пропонував йому наблизитися з військом для переговорів (нагадаємо, вони мали проводитися у польському обозі), то тепер вже не віддалятиметься з цих країв, а відтак є нагода для їх проведення. Прохав, на знак своєї приязні, повернути захопленого до полону під Брацлавом Скетуського [16, s. 664].

Правда, і це необхідно зауважити, таке ставлення Я. Собеського до еліти козацької України та її населення породжувалося не

лише благородними намірами досягти “жаданого миру” Не менш важливим чинником була малочисельність його війська, з яким він не міг успішно воювати з основними силами супротивника. Безсумнівно за іншого співвідношення сил цей надзвичайно обдарований полководець не припинив би свого наступу, аби домогтися капітуляції П.Дорошенка до появи татарської допомоги. А відтак мусив зважати на реальні обставини. Йому самому, не менш ніж українському гетьману, йшлося про виграш часу в надії на прибуття посполитого рушення Речі Посполитої та інших збройних формувань. В одному з листів підкреслював вимушеність відступу з-під Брацлава до Бара, бо “без піхоти і гармат не можна з Україною воювати” [9, арк. 115]. Існував ще один чинник, який підштовхував його до перемовин з П.Дорошенком. Це страх перед появою в основних українських містах турецьких залог. 31 серпня у листі до краківського єпископа дозволив собі щиро визнати наступне: „я хочу трактувати з Дорошенком (але цього не буду повідомляти до двору), бо побоююсь того, аби з відчаю він не захотів прийняти для оборони турецьких людей, чого турки давно домагаються” [16, s. 671].

Про наближення поляків до кордону козацької України П.Дорошенко дізнався десь у середині 20-х чисел серпня. Не знаючи про їх чисельність й план великого гетьмана коронного, зняв облогу Білої Церкви й зупинився обозом під Ставищами, сподіваючись діждатися підходу союзників (у першу чергу кримських й білгородських татар) [15, s. 144]. Ще раніше, 23 серпня, направив назустріч хану канівського полковника [16, s. 666]. 30 серпня дізнався про облогу брата Григорія у Брацлаві [11, с. 437]. Наступ поляків, як він вважав, означав кінець переговорного процесу й широкомасштабну війну. 3 вересня П.Дорошенко звертається з листами до короля й великого гетьмана. В першому з них нагадував монарху про постійні клопотання Війська Запорозького щодо задоволення їх прохань, які не завдають шкоди Речі Посполитій, наголошував на своїй вірності. Підкреслював, що разом з Військом Запорозьким отримав у відповідь не “ласкавість для прохачів, але суворих зазнає погроз, коли мені з вторгненням військ й.к.м. коронних не доброзичливу руку, але меч мені і всьому Війську й криваві ухвали демонструють...” Нині “милостивий найясніший королю покірну голову меч січе (виділено нами – Авт.)” Але ж я з Військом Запорозьким “у минулих супліках наших” благав милосердя “для того, щоб на Страшному суді був вільним і на моєму сумлінні не було пролитої

християнської крові... Засвідчував бажання домогтися укладення жаданого миру [8, арк. 366]. У листі Я.Собеському наголошував, що “був тієї надії, що в.м-ть.м.п. мав стати промотором замирення з Військом Запорозьким...” Проте ухвалено таке “рішення, що в.м-ть.м.п. з військами коронними вторгнувся в Україну і жадаючих людей ... миру, лише нагодував в.м-ть.м.п. за їх зі мною схильність й покірність покаранням” Зазначав, що власне “непевність ласки й кор.м-ті викликає у мене і у Війська Запорозького відчай, але ж чужих мушу хвататися протекцій, аби визволену з неволі Україну від прадідів, дідів і сучасних батьків потомству віддати (виділено нами – Авт.)” [16, s. 673-674].

Відзвавши з Брацлава брата, відправив його по допомогу до сілістрійського паші [15, с. 329; 18, с. 397]. Вирушивши з-під Ставищ, сам подався до Умані, а звіттіля до Цімерманівки (неподалік від Умані), де, можливо, до нього приєднався з рештками білгородських татар Суїн Казі-ага. Одержавши відомості про відступ коронного війська під Бар, наказав підрозділам розташуватися залогами у містах, які раніше присягнули були на вірність королю: Немирові, Ладижині, Печерах та ін. [11, с. 449; 15, s. 329; 20, с. 365; 24, s. 111]. 15 вересня отримав відповідь на свого листа від Я.Собеського, котрий намагався схилити українського гетьмана до поновлення переговорів [16, s. 680]. Наступного дня П.Дорошенко відписав Я.Собеському, переконуючи, що основною причиною непорозумінь між обома сторонами стали дії Я.Пива, котрий нападав на Поліський край, що належить Україні. Аби уникнути подальшого розвитку воєнних дій й вдатися до трактатів, гетьман засвідчував свою готовність відмовитися від “неслушних кондицій”, щоб ними не ускладнюваги початок роботи комісії. Зі свого боку, прохав “щиро” поставитися до проведення комісії для задоволення клопотань Війська Запорозького. Зокрема, знову порушив питання виведення залоги з білоцерківського замку при залишенні жовнірами у ньому гармат й муніції, як попередньої умови до початку комісії. Тому пропонував, якщо той насправді має намір завершити справу “трактатами, а не війною”, надіслати до нього “значного чоловіка”, котрий би упевнив їх у готовності польської сторони до переговорів й водночас “муніцію нам віддав з Білої Церкви” Після чого обіцяв надіслати своїх комісарів на перемовини [5, арк. 77-78 зв.]. З цим листом направив до адресата Василя Хилькевича (Фалькевича, Чишкевича), котрому доручив передати коронному гетьману на-

ступне: він, П.Дорошенко, пропонує відступити з військом назад, бо тільки-но підійдуть великі підкріплення, тоді йому доведеться наступати на нього, чого власне, не хотів би. Коли ж Я.Собеський відійде, то у такому разі, знайшовши відповідний привід (наприклад, зішлеться на несприятливий для війни час), спрямує орду на Лівобережжя. А тим часом можна було б завершити комісію [5, арк. 78 зв. – 79; 20 с. 365-366].

Кілька днів пізніше до П.Дорошенка надійшла неприємна звістка про вчинений козаками І.Сірка та М.Ханенка погром улусів білгородських татар. За образним висловленням анонімого автора, “Сірко випустив усіх своїх бджіл, яких мав на пасіці”, перетворивши всю Білгородщину в руїну [8, арк. 383 зв.]. Розгніваний його діями, котрого у листі до Д.Многогрішного (7 жовтня) назвав “хлібоїдцем нашим” й зрадником “давніх старшин своїх”, П.Дорошенко вирішив перехопити його та М.Ханенка під час повернення до польського табору, а відтак направився з 6 тис. козаків, гарматами й татарами до вірогідної переправи через Південний Буг. Йому вдалося (вочевидь, за допомогою розвідників) точно з’ясувати їхній маршрут. Проте трапилося непередбачене. Внаслідок рясних дощів, неподалік Ладижина широко розлився Південний Буг, а відтак всі спроби на початку жовтня подолати цей важкий рубіж закінчувалися невдачами. Зазнавши значних втрат у людях (потопилися), гетьман змушений був відмовитися від свого задуму. Інакше, за його ж словами, вчинив би кінець війні [9, арк. 153; 11, с. 454; 20, с. 367]. Повернувшись до Чигирин, кожного дня отримував все тривозніші вісті про успішні дії жовнірів, оволодіння ними все нових і нових міст (частіше всього через добровільну здачу їх старшинами). Деякі з них почали заявляти про підтримку М.Ханенка [24, s.112].

Враховуючи інформацію, що П.Дорошенко, знявши облогу Білої Церкви, відійшов до Ставищ, і не мав при собі потужної татарської сили, Я.Собеський вирішив оволодіти теренами Брацлавського, Кальницького й Могилівського полків, аби отримати напрочуд вигідний плацдарм для нанесення П.Дорошенку смертельного удару. При цьому вдався до тактики “батого й пряника” З одного боку, розсилав універсали до міст, переконуючи козацьку старшину й міський уряд повернутися у підданство короля, обіцяючи ласку й збереження вольностей, з другого – “вогнем і мечем” винищував непокірних. Діяв надзвичайно вміло. Залишаючись в обозі, розсилав потужні роз’їзди під міста, схиляючи їх до покори. Врахо-

вуючи співвідношення сил, переважна більшість залог і міщан вда-лася до уже випробуваного у роки воєнного лихоліття способу поведінки: приставала на бік сильнішого, в надії, що пізніше ситуація зміниться на краще. Він дозволяв їм уникнути руйнувань, зберегти власне життя й життя членів родини, нажити важкою працею майно тощо. Породжена хронічною психологічною втомою населення, доведеного до відчаю страхітливими кошмарами понад 20-річної війни, така поведінка стала специфічною формою самореалізації інстинкту самозбереження. І в цьому мала свій сенс, свою правду, яку можна не сприймати, але яку не можна осуджувати. Інше питання, що її домінування впродовж тривалого часу неминуче вело до ерозії особистості, становлення й утвердження у ній рис “пристосування” Існувала загроза формування особи позбавленої почуття власної гідності, честі й благородства, з розчавленим інстинктом свободи, завжди готової як прислужувати сильнішому, так і зрадити йому, лише аби це було вигідним для неї. Саме на цьому ґрунті й почав зростати соціокультурний тип “малороса”: захланного, амбітного, продажного, безчесного, байдужого до мови, віри, звичаїв і культури свого народу, чужого Батьківщині, замкнутого у світі егоїстичних інтересів хама, позбавленого найменшої святості у серці й душі.

Водночас у горнилі національно-визвольних й соціальних змагань викристалізувалася генерація надзвичайно енергійних, сміливих і вольових людей, котрі не вагаючись, намагалися подолати “відстань між світом мрій та реальністю” Це були особи, “які за характеристикою Гоголя, міряли відстані своїх мандрівок відрізками чутності пострілу і з яких ніхто не бажав бути спостерігачем світової драми, а тільки її актором. Такі особи “вогняної душі” і стали суб’єктами барокової культури в Україні...” [21, с. 60]. Сильні духом, вони перемагали інстинкт самозбереження й добровільно обирали мучинецький шлях на Голгофу незалежності України, приносячи на її жертвний алтар найцінніше, що в них було – своє життя. Їх не можна було поставити на коліна, їх можна було тільки знищити. Власне вони відродили Українську державу, стали ядром формування модерної української нації.

Яскравим прикладом такої самопожертви слугувала оборона Вінниці 14-15 вересня, яка, за оцінкою Я.Собеського, була „лігвом лотрів” [15, с. 329-330]. Сюди він направив 11 вересня Героніма Любомирського з 2 тис. вояків. Кілька сотень козаків і міщани відмовилися визнати владу короля й прийняли бій, хоча місто не мало

міцних укріплень. Майже всі вони полягли на його вулицях й особливо біля єзуїтського костьолу, що слугував їм основним оплотом оборони. Ті, хто залишився в живих, продовжували захищатися у його приміщенні. Кілька десятків „боронилися під дахом костьолу” Останніх 23 козаки здалися у першій половині дня 15 вересня. 15-тьом з них жовніри відразу ж відрубали голови, а 8-ох відіслали до великого гетьмана [8, арк. 365; 9, арк. 137-138; 17, s. 50-51; 19, s. 225; 20, с. 362]. Місто було завалене трупами і понад тиждень вцілілі жителі вивозили їх звідтіля, вочевидь, до спільної могили. Як повідомляли 21 вересня з обозу під Баром, „до цього часу трупи ховають, яких найбільше в єзуїтському костьолі, бо там все місто захищалось” [5, арк. 78; 17, s. 51]. До рук жовнірів потрапили майже виключно жінки з дітьми й дівчата, котрих жовніри забрали до неволі. Проте Я.Собеський, дізнавшись про це, розпорядився негайно їх звільнити й особисто перевірів усі вози, де їх могли заховати. У Вердум оповідає про велику трагедію вдови, котра zostавалася з 7-8 малими дітьми у вщент зруйнованому місті. Аби врятувати їх від голодної смерті, вона, залишивши двох дівчаток при собі, решту, обливаючись слізьми, продавала польським офіцерам по дукату за кожного. Як зрозумів очевидець цієї події, мати побивалися не стільки за тим, що вони потрапляють до неволі, скільки тому, що їх повернуть з православ'я в католицизм [19, s. 226; 20, с. 362-363].

Оволодіння Вінницею та іншими містами й містечками дозволили опанувати північно-західну частину Брацлавщини. Не припинялися спроби домогтися капітуляції Брацлава [8, арк. 365; 9, арк. 137; 16, s. 683]. В середині вересня потужний роз'їзд під проводом Я.Прушковського вчинив кілька нападів на Могилів-Подільський, який, „будучи розбійницькою столицею”, контролював Подільське Подністров'я [8, арк. 365; 25, s. 53, 55]. Визначним успіхом коронного гетьмана стала добровільна капітуляція 28 вересня надзвичайно міцно укріпленої Стіни, що уподібнювалася неприступністю Кам'янцю-Подільському. Упродовж кількох днів здалися також Ямпіль, Тиманівка, Хребтіїв, Яришів, Озаринці, Яруга й інші міста [9, арк. 153; 16, s. 692; 24, s. 112]. Знаковою подією став перехід на бік короля Михайла Зеленського (Зеленицького), „старовинного полковника”, „значного чоловіка в Україні” [16, s. 692]. Звертає увагу на себе така сфера політичної діяльності великого гетьмана як формування серед правобережного козацтва й старшини потужної опозиції П.Дорошенку. Вона набирає виразних контурів з середини

вересня, коли від М.Ханенка дізнався про приєднання до нього І.Сірка та наявність у них 8 тис. козаків [2, арк. 1; 19, s. 226]. Цей крок улюбленця запорожців наштовхнув Я.Собеського на думку доцільності використання його авторитету для залучення дорошенкових козаків “на польську сторону” [24, s.111].

Зібрана ним 29 вересня військова нарада ухвалила розпочати наступ на козацьку Україну, зважаючи на слабкість сил П.Дорошенка. Він розпочався 1 жовтня. Насамперед Я.Собеський вирушив до Могилева, щоб “у тилу не залишати цієї столиці розбійників”, яким оволодів без бою 7 жовтня. Залишивши тут сильну залого, вирушив до Брацлава, під стінами якого з’явився 10 жовтня [8, арк. 378, 383; 9, арк. 165; 16, s. 692; 19, s. 233-235; 24, s. 116; 25, s. 55-56]. Якщо вірити У.Вердому, 8 жовтня М.Ханенко, І.Сірко, М.Зеленський й інші старшини з’явилися до польського табору під Брацлавом. Вочевидь наступного дня брацлавська старшина здала запорозькому гетьману місто, визнаючи таким чином його владу [19, с. 235; 20, с. 368-369]. 10 жовтня Я.Собеський влаштував урочистий прийом М.Ханенку, І.Сірку й кільком десяткам старшин. Від їхнього імені запорозький гетьман звернувся до нього з промовою, засвідчуючи зичливість до Речі Посполитої. Її підтримали й інші старшини [9, арк. 165]. Водночас вони висловилися проти розташування у Брацлаві польської залого. З гідністю заявляли, що “вистачить уже й того, що ми вам поклонилися й взяли вашу протекцію, але залого не приймемо” За коментарем аноніма, “це і не дивно, бо їм смакує бути панами, брати для себе прибутки, а пани аби з далека дивилися” [9, арк. 166]. Тоді Я.Собеський вдався до підступу, який, з одного боку, приніс успіх, але, з другого, різко посилив недовір’я між союзниками й дискредитував в очах козацтва М.Ханенка. За згодою з останнім (котрий, боячись заколоту, дуже прохав, аби це відбулося у його відсутність у Брацлаві), польські підрозділи мали раптово зайняти місто. 12 жовтня, відповідно плану, офіцери й шляхтичі викликали для розмов старшину, яка, нічого не підозрюючи, вийшла через браму до них. І поки вона тривала, жовніри, котрі по кілька осіб, начебто у своїх потребах, зібралися у цьому місці, захопили браму. Помітивши це, козаки вдарили на сполох, задзвонили у дзвони, але вже було пізно. Польські підрозділи увійшли до Брацлава, а про всяк випадок все військо підійшло до його валів [9, арк. 166; 16, s. 701]. Зрозумівши, що їх, як простаків, безсоромно ошукали, козаки й чимало старшин затаїли глибоку

образу на польське командування, а в душі почали зневажати запорозького гетьмана як захисника не їхніх, а польських інтересів в Україні.

Інформація тогочасних джерел проливає децицю світла на особистості М.Ханенка та І.Сірка, настрої запорозького козацтва. Зокрема, У.Вердум у своєму щоденнику подає унікальний опис зовнішності запорозького гетьмана: „Була це людина років сорока, середньої, але кремезної статури з жовтим обличчям і кучерявим, чорним, як смола, волоссям, так що виглядав доволі мужикувато, але сміливо й войовничо. Ті, що мають з ним постійно до діла, кажуть, що він виявляє більше серця, ніж розуму, і взагалі не визнається якимись особливими здібностями. Він народився в Умані, одному з важніших міст України, був там полковником, але попав у неласку Дорошенка і перейшов до запорожців разом з іншими, що втекли від Дорошенка. Має трьох синів і жінку; старший із матір'ю в полоні в Дорошенка; другий попав у полон до татар на Чорному морі, одісланий до Царгороду, де й сидить у Семибаштовому замку; третій перебуває під доглядом у княгині Замойської, матері короля” [20, с. 369-370].

Викликають інтерес зроблені Я.Собеським штрихи до історичних портретів основних опонентів П.Дорошенка. Так, М.Ханенко, писав він 12 жовтня до А.Ольшовського, “є людиною доброю і зичливий й. кор. м-ті, але, маючи над собою силу інспекторів, під котрих підлаштовується, ходить сам не свій і тому мусить бути дуже обережним, бо не безпечний за своє життя, війська при ньому небагато і то голодного і не одягнутого” [16, s. 700]. На його погляд, “Сірко – людина дуже тиха, лагідна, лицарська й здається дуже доброзичливим; має велике довір'я у Війську Низовому” [16, s. 700]. Велими цікавою є дана ним характеристика запорожців. “Низові козаки, – підкреслював великий гетьман, – дуже переймаються найменшою кривдою тутешніх людей і за найменшої okazji без зупинку говорять, що повернемося до Січі. Осадження фортець залогоми їм дуже не подобається. Про Острозьку комісію говорять, що поскільки городові (козаки) нею не задовольняються, тоді слід її скасувати; ото в цілому всі то козаки одні і тіж і віра у них одна, ворон ворону ока не виклює (виділено нами – Авт.)” [16, s. 700].

12 жовтня польське військо вирушило до Кальника. Я. Собеський послав до нього сильний роз'їзд коронного стражника Стефана Бідзінського, аби несподіваним ударом оволодіти містом.

Проте ця затія зазнала невдачі. Наказний кальницький полковник Олександр Урбанович зумів належним чином організувати оборону міста. Зібравши з найближче розташованих поселень усіх жителів для “спільної оборони”, запасся вдосталь живністю. За даними У.Вердума, козаки (серед них налічувалося й тисяча серденят) й міщани підготувалися до тривалої боротьби. Спаливши передмістя, засіли у двох “вищих містах” та замку [14, s. 180; 16, s. 708; 19, s. 239; 20, с. 372; 24, s. 118]. По дорозі під Іллінцями до польського війська приєднався з 3 тис. козаків М.Ханенко, котрий побував у Ладижині [24, s. 118]. 16 жовтня воно стало табором неподалік Кальника біля дуже високої могили Сороки на березі р. Соб [12, с. 93]. Зібравши дані про укріплення міста, великий гетьман скликав військову раду, що дійшла висновку недоречності наявними силами (в першу чергу через брак піхоти й гарматної амуніції) його штурмувати [14, s. 180; 24, s. 118-119].

До О.Урбановича Я.Собеський звертається з листом, пропонуючи піддатися, обіцяючи усім збереження у недоторканості життя і майна (“і волос нікому не спаде з голови”). Наказний полковник відповів, що без наказу свого гетьмана не може здати міста, тим паче, що з Кальницького полку 3,6 тис. козаків пішло до Криму в заручники, залишивши у місті сім’ї та майно. Якщо ж би хан довідався про добровільну капітуляцію кальницької залоги, то усіх тих козаків забрав до неволі. Тому “воліють один на одному помирати, але не піддаватися” [14, s. 180-181; 20, с. 373; 25, s. 61]. Після чого запорозький гетьман почав схилити Я.Собеського до наступу на місто, переконуючи того, що має у ньому чимало прихильників, котрі посприяють його здачі [19, s.241; 20, с. 373]. 17 жовтня 19 гармат почали обстріл Кальника, потім польські підрозділи та козаки М.Ханенка пішли на приступ, який обложені успішно відбили. За свідченням У.Вердума, боронилися “так відважно, що великий гетьман не бачив способу, аби щось їй заподіяти” [12, с. 93]. Розпочалася облога.

Безсумнівно П.Дорошенку був відомий в основних рисах перебіг кампанії польського війська та його союзників. Десь на початку другої декади жовтня отримав відомості про наближення авангарду кримських сил, очолюваних нурадин-султаном Сафа-Гереем. Тому залишив Чигирин і вирушив до Лисянки. Усвідомлюючи винятково важливе значення затримки ворога під Кальником, у середині місяця направив листа (якого поляки перехопили) до залоги

міста та його мешканців, закликаючи стійко триматися й обіцяючи в найближчий час надіслати допомогу. Повідомляв, що прибуде з Криму брат хана з 40 тис. вояків, “аби вигнати поляків з України” [19, s.242]. Вочевидь, через день направив до Кальника бл. 1 тис. козаків й 1 тис. татар під проводом Яреми Петрановського. В ніч з 19 на 20-те жовтня той зумів увійти до замку. В день 20-го жовтня зробив невдалу спробу відбити у козаків М.Ханенка Дашів, проте зазнав невдачі. Після чого козаки повернулися до замку, а татари розташувалися кошем біля греблі, що вела через став. Останні 21 жовтня були атаковані польською кіннотою і в ході кількогодинного бою розбиті [14, s. 182; 19, s. 245-246; 20, с. 375; 24, s. 129-130]. Ймовірніше всього у середині третьої декади жовтня під Кам’яним Бродом відбулася зустріч П.Дорошенка з нурадин-султаном. Оскільки з ним з’явилося не більше 8-9 тис. вояків, гетьман став очікувати на підхід білгородських татар [8, арк. 385; 24, s. 120-122].

Отримавши допомогу, гетьман, повернувшись до Лисянки, мав намір піти “на ляхів на Забужжя”. Водночас зміцнював Корсунь й інші міста. За свідченням у Києві священика з м. Гоголів Ісакія, він розсилав закличні універсали до козаків прибувати до нього, але ті з’являтися не поспішали [11, с. 455, 580-581]. Підтримував стосунки з Д.Многogrішним, до котрого послав Якова Корсаченка (з чим – невідомо) [11, с. 582]. Намагаючись заручитися підтримкою впливового переяславського полковника Д.Райчі, не відмовив йому у залицяннях до доньки Ганни. 7 листопада попрохав полковника дати остаточну відповідь щодо подальших переговорів з приводу “вступу у шлюб з його донькою” Як, на його переконання, лівобережний гетьман не перешкоджатиме цій справі [11, с. 458-459].

Зрозуміло, особливе місце займали відносини П.Дорошенка з Я.Собеським. Останній, добившись вельми помітних успіхів в опануванні теренів між Південним Бугом та Дністром, по-суті відмовився від виконання покладеної Варшавою на нього місії голови польських уповноважених для переговорів з П.Дорошенком. Український гетьман розумів, що Я.Собеський свідомо затримує переговорний процес, аби домогтися бажаної перемоги за допомогою військової сили. Зі свого боку, П.Дорошенко також, правда, з інших міркувань, був зацікавлений у виграші часу. Тому не припиняв направляти до польського табору посланців із засвідченнями готовності піти на значні поступки [16, s. 712; 20, с. 377].

Сподівання гетьмана на отримання військово-політичної під-

тримки з боку Порти на цей раз виявилися не даремними. Він не міг знати, що 3 жовтня Мегмед IV звернувся з листом до М.Вишневецького, нагадуючи тому про отримання козаками “від нас” бубнів, корогви й бунчука, що засвідчили “ласку нашу” “над народом козацьким” П.Дорошенко віддався “під тень протекції нашої цезарської” Султан підкреслював, щоб у кордонах “держави козацької з усіма повітами” жодними чином “скарбу держави і їм самим найменшої шкоди не було...” А нині надійшла звістка начебто “вирушив (король – Авт.) своєю особою з польським військом проти названого гетьмана, хочаби його самого і державу, які перебувають під нашою владою, розорити”. Внаслідок чого, зазначав Мегмед IV, не підемо до Анатолії, а залишимося в Адріанополі, аби П.Дорошенку, “війську його козацькому, також державі і повітам жодним чином найменшої шкоди не було вчинено” Тому радив королю відступити з тих місць, у які зайшли, “до своєї держави” Інакше весною “з неліченим військом, шукаючи ворога, вирушу на тебе...” [3, арк. 301-302].

Вперше за осінні місяці з кінця жовтня в катастрофічному для П.Дорошенка розвитку подій у козацькій Україні окреслюється тенденція до її, хай ще незначного, але все-таки поліпшення. В чому вона проявлялася? Насамперед відзначимо, що мужня оборона Кальника розвіяла надії польських гетьманів взяти його під свій контроль. 22 жовтня у листі до А.Ольшовського Я.Собеський підкреслював, що упродовж тижня, перебуваючи під містом, незважаючи на всі наші зусилля з М.Ханенком, не можемо домогтися навіть того, “аби до нас перейшла хоча б одна людина” [16, s. 710]. Ставши обозом під Іллінцями, він заблокував непокірний Кальник й з нетерпінням очікував на підхід литовського війська, аби спільними силами перейти у наступ, атакувати Чигирин і домогтися “завершення не тільки цієї кампанії, але й всієї української війни (виділено нами – Авт.)” [16, s. 711-712; 23, s. 260]. Проте 30 жовтня надійшла невтішна для нього новина про бунт (через відсутність платні) литовців, котрі під Дубенкою залишили військо й розійшлися по домівках [16, s. 712; 23, s. 261-262]. Не надходило також посполите рушення з Польщі.

Не зовсім так, як цього хотілося великому гетьману, розв’язалося питання обрання козацького гетьмана. 20 жовтня з Варшави привезли клейноди й 1 тис. червоних злотих. З цієї суми він негайно 300 злотих передав М.Ханенку й 200 І.Сірку, “на котрих

тут все тримається”, а решту мав пізніше поділити між старшиною й козаками [16, s. 709; 25, s. 64]. Дізнавшись про надіслання королем клейнодів, М.Ханенко не наважився їх взяти, бо цей крок засвідчив би факт узаконення його гетьманства, а М.Вишневецький надав право козакам обрати самим собі гетьмана. Саме проведення козацької ради він найбільше побоювався, слушно допускаючи можливість отримання булави, іншою особою, зокрема І.Сірком. Як зазначав Я.Собеський, М.Ханенко явно переживав, аби покровительство з боку короля “не зіпсувало у поспільства й черні довір’я до нього” [16, s. 709]. Припускаємо, що власне коронний гетьман схилився до кандидатури на булаву І.Сірка, котрий мав більший авторитет серед козацтва. За свідченням У.Вердума, “був далеко розумніший, мав більший досвід і в усіх випадках показав себе витривалішим і сміливішим” Проте, на відміну від М.Ханенка та його однодумців, не мав схильності до інтриг. Старшини, невдоволені шаном й славою, яку, за визнанням У.Вердума, той здобув “під час цілої тої кампанії”, нацьковували на нього “козацьку чернь, яка мало не порубала була його одного разу шаблями, а деякі просто вимагали, щоб його вбити” [20, с. 376].

Я.Собеський хотів до пори до часу зберегти у таємниці одержання клейнодів, вважаючи цілком слушним за необхідне домогтися скликання козацької ради усіх полків, які перейшли на сторону Польщі. Проте перебіг подій пішов іншим шляхом. Запорожці, довідавшись про наявність клейнодів, почали домагатися від М.Ханенка передачі їх Війську Запорозькому. Великий гетьман пішов назустріч, проте ще раз порадив М.Ханенку провести загальну раду усіх полків, бо при ньому лише знаходилися козаки Брацлавського полку. Слід, на його думку, “повідомити усім полкам про цю й.к.м-ті ласку (право вільного обрання – Авт.), аби усі, хто хоче і називає себе козаком, прибували у визначені день і місце для обрання гетьмана” [16, s. 712].

Проте, вочевидь, не без причетності М.Ханенка, запорожці й інші козаки (всього бл. 1 тис. осіб) 27 жовтня “в один момент” зібралися на раду і в час, коли комісар підляський каштелян Кароль Лужицький передав клейноди, переважна більшість присутніх підхопила на руки М.Ханенка й проголосила його гетьманом. Лише окремі голоси пролунали на користь присутнього на раді І.Сірка [16, s. 712; 20, с. 376]. Оскільки в роботі ради не взяли участі городові козаки (за винятком Брацлавського полку), то її ухвала не ма-

ла підстав вважатися легітимною. І це добре розумів Я.Собеський. “Як у такому разі цю елекцію, яку їм вільною обіцяли вчинити від імені й.к.м-ті, – зауважував він у листі від 30 жовтня до підканцлера, – сприймуть ті старовинні полки, легко передбачити” [16, s. 712]. 6 листопада у присутності польських комісарів новообраний гетьман і старшини присягнули на вірність королю й Речі Посполитій на умовах Острозького договору. Окрім гетьмана текст присяги підписали обозний військовий Федір Бурляй, суддя генеральний Григорій Кудлай, осавул генеральний Іван Шило, писар генеральний Іван Маркович й бунчужний гетьманський Сатко (?); з городових полковників – тільки брацлавський полковник Павло Лисиця, а також 5 запорозьких полковників і серед них І.Сірко [1, арк. 300-301].

Довідавшись про саморозпуск литовського війська, знаючи про невдачу короля зібрати посполите рушення, враховуючи загрозу появи потужної Орди білгородських татар, слабкість власних сил й надходження зими (цього року вона розпочалася рано, в кінці жовтня), Я.Собеський 1 листопада офіційно оголосив про завершення української кампанії. Попри здобуті успіхи на теренах Гетьманщини, він так і не спромігся досягти основного – капітуляції П.Дорошенка й встановлення контролю над всією її територією. Окрім цього, дана акція не відсунула „на короткий термін безпосередню загрозу державі”, як це видається польському історичу З.Вуйцику [27, s. 181], але, навпаки, максимально наблизила її, зробила безпосередньою. Вторгнення у володіння Порти явно провокувало війну з нею, чого ніяк не хотіли зрозуміти у Варшаві. Тому, окрім різкого загострення суперечностей з імперією, українська кампанія нічого позитивного не принесла Речі Посполитій. Слід погодитися з міркуванням М.Яворського, що “коли б не було кампанії 1671 р., то Туреччина не починала б війни з Польщею у наступному році, а спрямувала б свій удар проти Австрії, яка для Порти була грізнішою військовою силою, ніж Польща” [24, s. 127]. Безперечно, призупинення наступу польського війська була на руку П.Дорошенку, котрий з кінця жовтня розгорнув мобілізацію козацьких полків. Мав на меті розпочати наступ, коли замерзнуть ріки й підійдуть значніші татарські підкріплення з Криму й Білгородської орди [20, с. 381]. Боротьба за незалежність козацької України вступала у нову стадію свого розвитку.

Джерела та література:

1. Архів головний актів давніх (Варшава). – Ф. 4. – Спр. 25.
2. Архів головний актів давніх (Варшава). – Ф. 553. – Від. V. – Спр. № 1922.
3. Архів головний актів давніх (Варшава). – Ф. Зібрання Браницьких із Сухої. – Спр. № 155/181.
4. Бібліотека Баворовських. ВР. – Спр. № 255: Бібліотека Національна (Варшава). ВМФ. – № 2227.
5. Бібліотека Варшавського університету. ВР. – Спр. № 1957.
6. Бібліотека музею Чарторійських (Краків). ВР. – Спр. № 168: Бібліотека Національна (Варшава). ВМФ. – № 7600.
7. Бібліотека музею Чарторійських (Краків). ВР. – Спр. № 2099: Бібліотека Національна (Варшава). ВМФ. – № 17508.
8. Бібліотека Польської академії наук (Краків). ВР. – Спр. № 1070.
9. Державний архів у Кракові. – Ф. 452. – Спр. № 372.
10. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. ВР. – Ф. 5. – Спр. Осолінських № 1411/II.
11. Акты Южной и Западной России. – СПб., 1877. – Т. IX.
12. Ульріх фон-Вердум. Щоденник / Переклад І.І. Сварника // Жовтень. – 1983. – № 10.
13. Chrapowicki J.A. Diariusz. Część trzecia: lata 1669-1673 / Opracował Leszek Andrzej Wierzbicki. – Warszawa, 2009.
14. Grabowski A. Ojczyście spominki. – Krakow, 1845. – Т. I.
15. Grabowski A. Ojczyście spominki. – Krakow, 1845. – Т. II.
16. Kluczycki F. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego. – Krakow, 1880. – Т. I. – Cz. 1.
17. Pamiętnik Jana Floriana Drobysza Tuszyńskiego // Dwa pamiętniki z XVII wieku / Wydał i opracował A. Przyboś. – Wrocław, 1954.
18. Sobieski J. Listy do Marysieńki / Opracował L. Kukulski. – Warszawa, 1962.
19. Werdum U. Tag-register // Scriptorum rerum polonicarum. – Krakow, 1878. – Т. IV.
20. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985.
21. Кримський С.Б. Феномен українського бароко // Історія української культури. У п'яти томах. – К., 2003. – Т. 3.
22. Флоря Б.Н. Начало открытой османской экспансии в Восточной Европе // Османская империя и страны Центральной, Восточной

и Юго-Восточной Европы в XVII в. – М., 2001. – Ч. 2.

23. Bobiatyński K. Michał Kazimierz Pac – wojewoda wileński, hetman wielki litewski. Działalność polityczno-wojskowa. – Warszawa, 2008.

24. Jaworski M. Kampania ukraińska Jana Sobieskiego w 1671 r. // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 1965. – T. XI. – Cz. 1.

25. Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629-1674. – Kraków, 1898. – T. III.

26. Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko a Polska. – Kraków, 2000.

27. Wycik Z. Jan Sobieski 1629-1696. – Warszawa, 1983.

Сергій Горобець (Чернігів)

Генеалогія старшинської родини Шихуцьких: козацький період

Шихуцькі – козацько-старшинська родина, що мешкала на території Ройської сотні Чернігівського полку, в межах якої, за великим виключенням, і проходила їх військова та службова діяльність.

Шихуцькі використовували герб польського роду "Порай" (червона троянда у білому полі) [1, 203] і, вірогідно, вважали себе вихідцями з Польщі. Дослідник І. Кондратьєв припускає, що Шихуцькі могли належати до любецької шляхти [2, 79], тож їх походження достеменно невідоме.

На Чернігівщині Шихуцькі з'являються вже після завершення Визвольної війни. Аналіз наявних джерел дає змогу припустити, що це сталося незадовго до 1670 року, або ж невдовзі потому. Донедавна вважалося, що вперше на сторінках документів Шихуцькі фігурують з 1669 року, однак подальші дослідження дали змогу стверджувати про помилкове датування купчої, писаної, насправді, в 1699 р. [3, 33-40]. Відтак перша документальна згадка Шихуцьких відноситься до 1677 р. [4, 337-337 зв.].

Засновником роду вважається Степан Шихуцький, відомий як ройський сотник. Проте аналіз поминального запису Шихуцьких у Любецькому синодику, складений представниками згаслої гілки роду і невідомий іншим родичам (які, складається враження, цікавитися власною історією почали лише наприкінці XVIII століття, коли виникла потреба доводити право на дворянство, а пам'ять про минуле вже була частково втрачена), дозволяє встановити ім'я вірогідного Степанового батька.

І коліно

Іларіон

За тогочасною традицією поминальний ряд розпочинали із засновника роду, яким слід вважати згаданого першим Іларіона. Що це не випадковість, може переконливо свідчити той факт, що у всій подальшій історії родини нам не відомі інші Шихуцькі з подібним

ім'ям. До всього, сам характер запису у Любецькому синодику, коли поруч із чоловічими зазначені також жіночі імена – "За оупокой, Іларіона, Гликерію, Стефана, Ірину...", – дає підстави вважати, що в особі Іларіона слід вбачати не просто якусь легендарну постать, а все ж таки батька Степана. Зрештою, Якову Миколайовичу Шихуцькому, який здійснив запис у синодик 28 лютого 1760 року, Іларіон мав би доводитися прадідом, тож подібна глибина родової пам'яті аж ніяк не виходить за звичайні рамки [5, 31-32].

Втім про самого Іларіона нам нічого не відомо, крім його імені.

II коліно

Степан Іларіонович

Народився бл. 1650 р.

Саме Степан внаслідок якихось життєвих обставин перебрався на Чернігівщину – в село Петрушин Ройської сотні [6, 62], розташоване хоча і неподалік від полкового міста Чернігова (20 верст), однак поблизу болота Замглай, в стороні від головних доріг.

Серед матеріалів Рум'янцевського опису Малоросії зберігся цікавий акт від 1 травня 1678 р., здатний пролити світло на появу Шихуцьких у Петрушині: "Я, Роман Луцкович, и я, Федор Луцкович, братья родные, обыватели петрушинские, ведомо чиним, иже мы, маючи при себе отца нашего второго Стефана Шихуцкого, не тилко отца второго, а завласне первого, адже мешкаем през килка рок, господарство наше сдержал, як мы мали от отца зостали были, и теперешнего часу так сумлене стало жадному, же юж господарство велико, и мы, будучи брат Роман и Федор Луцковичи, до позов жодних не вдавалися, толко на воли з другими пораховалися и раздел во всем учинили, так третью часть дали отчимови Стефану Шихуцкому" [4, 338].

Отже, дружиною Степана Іларіоновича стала вдова Луцка Велігорського Ірина з двома синами Романом та Федором. Від цього шлюбу народилися Микола, Петро і, можливо, Кирило. Проте це вже був другий шлюб Степана Шихуцького. Ще в 1670 р. у нього народився старший син Семен. Вірогідно Степан пристав у прийми до нової дружини, яка мешкала в Петрушині. До всього, спостерігаємо доволі тісні зв'язки Шихуцького з Велігорськими. Так, 17 грудня 1677 р. він придбав у козака петрушинського Кузьми Кириловича Велігорського четверту частину Стигунківського ґрунту – чи не єдине володіння клану Шихуцьких, розташоване далеко від родин-

ного маєтку [4, 337-337зв.]. А записи 1692 і 1707 рр. засвідчують розширення земельних володінь Стефана у Стигунках [4, 339-339 зв.]. Однак питання звідки прибув Шихуцький залишається відкритим.

У 1680 чи 1681 р. Степан призначений ройським сотником [7, 104] на зміну Миколі Грембецькому і, вірогідно, перебував на цій посаді до перевороту 1687 р., коли гетьманську булаву здобув Іван Мазепа, а на посаду сотника повернувся Микола Грембецький, ставленик нової партії.

Позбувшись сотенного уряду, Степан опинився у тіні старшого сина Семена. Лише в купчій 26 травня 1707 р. Степан Шихуцький названий серед "людей зацных и веры годных", які своїми підписами засвідчили купчу Кирила Гончаренка на "нивку" петрушинського жителя Яцка Тетері [8, 2].

У вересні 1715 р. уклав заповіт, розділивши майно поміж трьома синами [8, 8].

III коліно

Семен Степанович

Народився в 1670 р. від першого шлюбу Степана Іларіоновича.

"Товарищъ полку Черниговскаго и житель Петрушинскій (май 1697); атаманъ Петрушинскій (май 1707, сентябрь 1717); житель и казакъ Петрушинскій (1716, апрель и декабрь 1717, 1718-1724); атаманъ Петрушинскій (іюнь 1724), значний козакъ сотни Роисской и житель Петрушинскій (май 1727); житель и козакъ Петрушинскій (1729-1733), хоружій сотни Роисской (мартъ 1734)" [9, 43].

Перебував у походах: "688 под Самарою, 690 под Полтавою, як Петрик виходил, 692 под Паланкою, 693 под Казикерменом, 695 другим разом под Козикерменом, як Тован разорено, 696 у Києвѣ лѣтовал, 700 под Руголевым, 705 под Любаром, 706 у Полщѣ под Замостем, 707 в Печерском на работѣ, 708 за Сожем в Чериковѣ, 709 у Гомлю, 710 у Ирклѣвѣ, 711 под Каменним Затоном, 713 у Києвѣ над Либедю, 719 в Царичине, 722 на каналѣ, 723 на Коломаку" [10, 156 зв.].

Зусиллями Семена маєтності родини значно розширилися, забезпечивши безбідне існування кільком наступним поколінням. У складі фамільного архіву Шихуцьких, який зберігається у Чернігівському історичному музеї ім. В.В.Тарновського і нараховує 192

документи (1694-1910 рр.), до нас дійшло 48 документів, які висвітлюють діяльність Семена Шихуцького [11, 91-92]. Показово, що чималий епістолярій Семена формувався виключно майновими записами – вся увага приділялася земельним володінням, і зовсім відсутні документи про службу Семена Степановича [12, 91]. З кожним новим “купчим записом” його земельна власність відчутно розширювалася, Семен скупив чималі земельні масиви в околицях Петрушина, в усіх трьох змінах – під “Холявин, Чорторійку та Звиничів” [13]. Йому належали “селитбы”, дворища, “пляци, нивы”, ґрунти, городи, ліски, гаї, сіножаті та значна кількість худоби.

Микола Степанович

Син Степана Шихуцького від другого шлюбу, народився в 1680 р. [14, 48]. Як і всі інші Шихуцькі, мешкав у Петрушині.

Перебував у походах: “706 году в Полщѣ под Замостем, 707 у Печерском на работѣ, 708 за Сожем в Чериковѣ, 709 у Гомлю, 710 у Иркльевѣ, 711 в Каменном Затонѣ, 719 в Царичинѣ, 723 в Терку” [15, 156зв.-157].

Отаман петрушинський (1708, 1711, 1729, 1730 рр.), наказний сотник ройський (жовтень 1727 р., жовтень-грудень 1733 р.) [9, 44] і один з претендентів на сотенну посаду під час виборів 1738 р. [16, 6].

Востаннє згадується в козацькій ревізії 1740 р. [17, 48 зв.].

Петро Степанович

Народився в 1690 р. [14, 52 зв.].

Скільки-небудь значимих посад для Петра не залишилося, тож на фоні старших братів він виглядав бідним родичем. Що, втім, цілком відповідає фактичному стану справ, оскільки в козацьких ревізіях Петро завжди значився як “козак нищетный”, а в компюті 1740 р. записаний козаком-підпомічником [14, 52 зв.].

Інформація про Петра Степановича доволі обмежена та уривчаста. Він згадується у батьківському заповіті 1715 р.: “А половину оноґо ґрунту Стигунского записую двом своим сынам Николаю и Петру. А который ґрунт есть в селе Петрушине, то и оный ґрунт записую двом своим сынам Николаю и Петру” [18, 8]. А ще – в тестаменті старшого брата Семена, укладеного 25 жовтня 1745 р.: “ого-родъ Киселевский, помѣжній Николаем і Петромъ Шихуцкими” [18, 48 зв.]. І далі: “Ґрунта же свои, такъ само ж мною набытіе, яко і досталіе по наслѣдію отца моего, імѣючис в деревнѣ Стѣгунках з

брatями моими меншими Николаем и Петромъ Шихуцкими вкуп нерозделними... [18, 49]. Також вказана "заставная околиця Петра Шихуцкого" [18, 49 зв.].

У списку його військових походів у 1724 р. значилися: "713 у Києвѣ над Либедю, 716 у Смѣлой, 721 на каналѣ" [15, 157].

Разом з тим, такі відомі укладачі реєстрів козацької старшини, як Дж. Гаєцький та В. Кривошия, помилково вбачали в Петрі Степановичі ройського сотника у 1699-1715 рр. Петра Стефановича [19]. Зрозуміло, цьому рішуче суперечать низький соціальний статус (козак-підпомічник), недостатній вік, а також наявні документи щодо особи Петра. Вельми показово, що в самій родині Шихуцьких не збереглося свідчень про сотника Петра Шихуцького, хоча це могло бути важливим чинником під час претензій на здобуття дворянства [20, 58].

Останній раз згадується в козацькій ревізії 1750 р. [21, 58 зв.]. Нащадки Петра були простими козаками.

Кирило Степанович(?)

У Любецькому синодику названий після Петра, однак перед синами старшого з братів Семена [5, 31]. Кирило не міг бути сином Миколи Степановича, оскільки розташований на кілька позицій позаду дочки останнього Марії. А зараховувати його до синів Семена чи Петра Степановичів заважає ігнорування особи Кирила нащадками Семеновичів, що є досить таки нелогічним. Тому вбачаємо в особі Кирила четвертого сина Степана Шихуцького, очевидно – наймолодшого (а названу слідом Пелагею – його дружиною). Можливо, ця лінія швидко згасла, через що й випала з поля зору Семеновичів, котрі взагалі мало уваги звертали на лінії братів Семена Степановича і припускалися певних пропусків при складанні родових таблиць. Разом з тим не викликає сумнівів відносна бідність Кирила та його можливих нащадків, що також було достатнім приводом для Семеновичів "не помічати" подібних родичів [5, 32-33].

Надалі рід Шихуцьких почав стрімко розгалужуватися, при цьому лінія кожного з синів Степана мала свою особливу історію.

Лінія Семена Шихуцького
IV коліно

Тимофій Семенович

Старший син Семена залишився у цілковитій тіні свого батька. Цьому сприяла і рання смерть Тимофія на четвертому році Сулацького походу (кінець 1720-х років) [9, 44]. На той час обіймав посаду хорунжого сотенного Ройського.

Пархом Семенович

Народився в 1685 р. [14, 52].

Отаман Петрушинський (1741, 1742, 1744, 1745, 1746, 1747 рр.) [22].

У козацьких ревізіях згадується, як "козак малогрунтовый" (1732) [23, 14], "козак малогрунтовый, выборный" (1739) [24, 49], "козак нищетный" (1740) [25, 49], "козак выборный (1740, компут) [26, 52], "козак выборный малогрунтовый" (1741) [27, 62], "козак выборный нищетный" (1743) [28, 107 зв.], "атаман" (1747) [29, 89]. Завершив службу корнетом у відставці [29, 105].

За батьківським заповітом (1745 р.) отримав: "дворь Мазуровскій со всѣмъ строеніем и садом, огородъ Киселювскій, огородъ Лаврѣновскій, гумно Бадаковское съ околицею, третью часть грунтовъ и другого имущества въ д. Стѣгунках и с. Петрушинѣ и проч" [30, 48 зв.].

Пантелій Семенович

Народився у 1700 р. [14, 52].

Молодшому сину Семена у спадок від батька дісталися: "дворь Ковбуновскій со всѣмъ строеніемъ и садомъ съ огородомъ, огородъ Юньковскій, гумно Ковбуновское, третью часть грунтовъ и другого имущества въ д. Стѣгункахъ и с. Петрушинѣ и проч." [14, 52].

Проте і Пархом, і Пантелій перебували в тіні більш успішних племінників – синів Тимофія Степана та Якова. Пантелія в середовищі Семеновичів взагалі ігнорували, хоча саме від нього походить гілка Шихуцьких, що й сьогодні мешкають у Петрушині [5, 34] (XIV коліно).

У компуті 1740 р. названий козаком-підпомічником.

У коліно

Степан Тимофійович

Послужний список: "Въ службѣ съ 1725 г. хоружимъ сотни Роисской на мѣсто отца; былъ въ походахъ: 1730 – на линіи, на урочищѣ Човной, подъ командою черниговскаго полковника Богданова; въ 1733 г., по выступленіи в Польскій походъ, возвращень съ сотником роисскимъ Бакуринскимъ изъ м. Бобовичъ, Стародубовскаго полка, командированъ къ Польской границѣ надъ козаками за сотника, и былъ въ командѣ полковника Кошелева въ м. Любечѣ три съ половиною года; въ 1737 г. – въ Очаковскомъ походѣ болѣе полугода, въ командѣ генеральнаго обознаго Лизогуба; въ 1737 г. отдавалъ въ Кіевѣ выстатченныя съ Черниговскаго полка телѣги, сани и проч.; кандидатъ въ сотники роисскіе (апр. 1738 г.); съ 1738 г. находился на Днѣпровскихъ форпостахъ ниже Переяслава в теченіе трехъ лѣтъ и содержалъ команду надъ шестнадцатью редутами и козаками пяти полковъ, надсматривая за сотней подводъ, перевозившихъ государевы четверти муки и крупъ изъ Остерскаго въ Нѣжинскій магазинъ; въ 1741 и 1742 гг. отправлялъ по сотенному правленію указныя и челобитческія дѣла, а также представлялъ къ генеральному смотру въ Сосницу выборныхъ козаковъ; въ 1743 г. составлялъ ревизію двороваго числа въ Седневской и Городницкой сотняхъ; въ 1744 г. содержалъ форпостную команду, в теченіе года, изъ 313 выборныхъ козаковъ Черниговскаго полка въ м. Любечѣ при маіорѣ Горностаевѣ; въ 1744 г. былъ за командира надъ выборными козаками Роисской сотни, посланными для встречи императрицы Елизаветы въ Кіевъ; въ 1745 г. собиралъ въ половинѣ Черниговскаго полка съ козаковъ и посполитыхъ чиновничьи и служительскія деньги; 2 октября 1747 г. получилъ на урядъ сотеннаго роискаго хоружова указъ черниговской полковой канцеляріи; въ 1750 г. находился съ 23 выборными козаками и сотеннымъ знаменемъ въ Глуховѣ при выборѣ вольными голосами гетмана; въ 1751 г. съ командою и сотеннымъ знаменемъ былъ при встречѣ гетмана во время слѣдованія его въ Глуховъ; въ 1751 г. доправлялъ въ Седневской сотнѣ недоимочныя чиновничьи и служительскія деньги за 1740-1751 годы; въ 1752 г. съ командою козаковъ находился надъ р. Сожемъ "в береженіи маштовихъ колодъ", при бунчуковомъ товарищѣ Тарновскомъ; въ 1754 г. сопровождалъ по Польской границѣ кіевс-

каго вице-губернатора Костырина и полковника Дебоскета; в 1754 г. вмѣстѣ съ глуховскимъ мѣщаниномъ Никитой Борщемъ роздавалъ въ сотняхъ Полковой, Бѣлоусской, Слабинской, Выбельской, Березинской, Менской и Синявской деньги за сѣно и солому, взятыя для казенныхъ воловъ; в 1756 г., втеченіе полугода, находился у пограничной застѣкѣ, въ командѣ черниговскаго полкового хоружаго Григоровича; в 1756 г., в теченіе болѣе двухъ мѣсяцевъ, находился въ депутаціи въ Любечѣ при Казанскомъ полку, по дѣлу писаря слабинскаго Чернявскаго и любецкаго городничаго Бубельника съ прапорщикомъ Болховитинымъ; в 1760 г. отвозилъ отъ черниговской полковой канцеляріи въ полковой комиссаріатъ, и полковому комиссару Ждановичу 932 р. 16 коп.; в 1761 г. съ 15 козаками и однимъ куреннымъ атаманомъ находился болѣе года въ разъѣздахъ отъ слободъ Добрянки и Радули и отъ границы за 30 верстъ, "в береженіи тайнаго за границу табака провозу"; в 1763 г. находился, по требованію бунчуковаго товарища Фридрикевича, при описи и освидѣтельствованіи произведенныхъ въ сотнѣ Роисской работъ по Польской границѣ; 20 іюня 1764 г., будучи сотеннымъ роисскимъ хоружимъ, получилъ аттестатъ черниговской полковой канцеляріи; 10 августа 1781 г. – войсковою товарищъ при отставкѣ" [9, 45-46].

Використовував печатку: плетінка, з обох боків якої літери "С", "Ш" [31, 92-93]. Можливо, раніше печатка належала його діду, сотнику Стефану Шихуцькому.

Про людські якості Степана, як і про характер родинних стосунків, красномовно свідчить справа "Про побиття козака Ройської сотні Симона Шихуцького абшитованим хорунжим Ройської сотні Степаном Шихуцьким" [32, 1-37], розпочата в 1766 р. Головними фігурантами виступають сини Тимофія та Пантелія, тобто двоюрідні брати. За словами брата потерпілого Мойсея, "имеется под селом Петрушином круг абшитова артиллерии асаула Якова Шихуцкого, в коем бывает временем рыба, и по той причине по дозволенію помянутого Якова Шихуцкого мой родной брат Симон Шихуцкий и з женою своею, а другою стороною женщины пошли было ловить рыбы брадником сего мая 10, куда набежав гвалтовно абшитованный же сотни Ройской хоружий Стефан Шихуцкий, из двома синами и четырьмя его же людьми [...] одного моего брата Симона били немилостиво дручами...", забивши мало не до смерті [5, 33-34].

Яків Тимофійович

Про молодшого сина Тимофія відомості обмежені. В 1736-1752 рр. згадується як козак Ройської сотні [6, 93]. Помер до 1764 р., після чого дружина Євдокія Григорівна розпродала частину майна брату Якова Степану: "14 марта 1764 г., съ сыномъ Стефаномъ продала Степану Тимофеевичу Шихуцкому огородъ пахотный съ садовою въ Петрушинѣ, за 5 рублей; 5 июня 1765 г. вмѣстѣ съ людьми, продала ему же изъ помѣрка двѣ сажени земли на дорогу, на проѣзъ между нивами, за 4 золотихъ; 10 апреля 1774 г. съ сыновьями Михайлемъ и Федоромъ продала ему же пляцъ въ Петрушинѣ на горѣ за 7 рублей; шестую часть [...] съ Шихуцкими грунтовъ въ дер. Стѣгункахъ за 33 рубля" [9, 46].

Іван (Іона) Пархомович

Як здається, виборний козак Іван Пархомович із козацького компуту 1740 р. [14, 52] цілком може бути ідентифікований з названим останнім в синодальному ряду Іоною, невідомим за іншими джерелами. Більше того, є певна вірогідність, що саме з Іваном (Іоною) пов'язані брати Кузьма та Григорій Шихуцькі, які згадуються в Рум'янцевському описі Малоросії (1767 р.) як козаки-підпомічники села Петрушина [32, 812]. При співставленні з відомостями ревізії 1782 року з'ясовуємо, що по батькові вони Івановичі [33, 140]. Оскільки жодні інші Івани на той час серед Шихуцьких не відомі, схилиємося до думки, що насправді їх батьком є Іона, а писарі дещо спростили написання його імені. Це цілком узгоджується із хронологічними розрахунками. Очевидно, Григорій помер бездітним, а Кузьма залишив чимале потомство: дві дочки та сини Григорій (народився у 1767 році), Герасим (1769), Купрій (1775), Осип (1777) [33, 140]. Однак про їх подальшу долю відомості відсутні.

Яким Пархомович

Отаман Петрушинський (1750, 1751, 1753, 1754, 1755, 1757, 1758, 1760, 1761, 1765, 1767 рр.) [34], Ройський сотенний осавул (січень 1759 р.) [9, 46]. Використовував печатку: стилізована квітка, з боків літери – "І", "Г", "К", "Б" [35, 92, 93].

Мойсей Пархомович

Народився прибіл. в 1720 р., козак Ройської сотні. Проживав у Петрушині ще в 1798 р. [9, 46].

Симон Пархомович

Службу розпочав у 1767 р. Загинув у "1770 г., въ Польскомъ селѣ Городище, на маршѣ во время Турецкаго похода" [35, 92, 93].

Герасим Пантелійович

Про самого Герасима практично нічого невідомо. Його дочка Катерина (1747 р.н.) вийшла заміж за козака з села Роїща Леонтія Дорошенка, а після його смерті залишила дітям Антону (1767 р.н.) та Василю (1769 р.н.) дівоче прізвище – Шихуцькі [36, 141]. Потомство Антона і сьогодні мешкає в Петрушині.

VI коліно

Іван Степанович – старший

Народився прибіл. в 1740 р. від першого шлюбу Степана Тимофійовича. "Въ службѣ съ 1751 г., при письменныхъ дѣлахъ Черниговской Полковой Канцеляріи; съ 17 января 1769 г. есауль Черниговской полковой артиллеріи; билъ при взятіи Перекопской лінії и г. Кафи; при отраженіи нападенія татаръ на Загенбургъ при Акмегеди; въ Крымскомъ походѣ 1774 г.; 7 іюля 1774 г. – войсковою товарищъ; 26 іюля 1783 г. получилъ отъ Черниговской Полковой Канцеляріи аттестатъ; 6 августа 1783 г. получилъ чинъ полкового есаула; с 1 іюля 1787 г. – секундъ-маіоръ при отставкѣ; за нимъ Черниговскаго уѣзда въ с. Петрушинѣ и Городницкаго въ д. Чепѣговкѣ наслѣдственныхъ 48 обоєго пола душъ (1798); жилъ въ Петрушинѣ (1805)" [9, 47].

Леонтій Степанович

Також народився від першого шлюбу. "Въ 1784 г. былъ больнымъ и къ службѣ неспособнымъ" [9, 47].

Іван Степанович – молодший

Старший син Степана Тимофійовича у другому шлюбі. "Въ службѣ съ 1769 г. канцеляристомъ Черниговскаго градскаго суда; 7 мая 1774 г. – сотенный атаманъ Роисской сотни; то же въ 1784 г.; въ

1774 г. привозилъ отъ Черниговскаго комиссарства 4000 рублей въ Скарбовую Канцелярію въ Глуховъ; въ 1774-1777 гг. «находился въ секвестрованіи во всей сотнѣ Роисской неплательщиковыхъ за доимку рублевого оклада имѣній и во взысканіи техъ денегъ»; въ 1781 г., по опредѣленію Черниговской Полковой Канцеляріи былъ «у приѣма договоренныхъ есауломъ полковымъ Петромъ Папаримскимъ съ Троицкимъ Черниговскимъ монастыремъ для строенія въ Черниговѣ губернскихъ присутственныхъ мѣсть 400 колодъ, въ произвожденіи подрядчикамъ за то денегъ и въ отдачѣ оныхъ колодъ опредѣленнымъ къ тѣмъ строеніямъ господамъ надворнымъ совѣтникамъ Сахновскому и Бакуринскому, да коллежскому ассесору Тризнѣ»; 25 іюня 1783 г. получилъ аттестатъ отъ Черниговскаго полковника Милорадовича; 10 марта 1789 г. купилъ у своихъ двоюродныхъ братьевъ Федора и Демьяна Яковлевичей Шихуцкихъ ниву при с. Петрушинѣ, за 18 рублей; 4 мая 1791 г. купилъ у нихъ же ниву тамъ же, за 25 рублей; 15 марта 1792 г. купилъ у нихъ же тамъ же цѣлой рядъ нивъ, за 297 рублей"

Дружина – Марія Іванівна Марковичева, дочка вѣйськового товариша [9, 47].

Яків Степанович

"Въ 1784 г. былъ больнымъ и къ службѣ неспособнымъ; 31 мая 1798 г. всю полученную отъ отца часть въ имѣніи уступилъ братьямъ Ивану и Василю Степановичамъ Шихуцкимъ; за ихъ пріязнь и усердіе къ нему" [9, 47].

Яків Якимович

Народился бл. 1748 р. "Въ службѣ с 1765 г. канцеляристомъ при дѣлахъ Черниговскаго Гродскаго Суда; съ 12 декабря 1775 г. сотенной бѣлоусскій атаманъ; 1 марта 1784 г. – войсковою товарищъ при отставкѣ. За нимъ съ братомъ Василюемъ м.п. 20 душъ, пахатной земли 10 четвертей и сѣнокосной на 100 копень"

Був одружений на дочці сотенного отамана Єфросинії Василювні Рашко [9, 47].

Василь Якимович

Народився бл. 1756`р. "Въ службѣ съ 1772 г. канцеляристомъ при дѣлахъ Черниговскаго Гродскаго Суда; 15 ноября 1781 г. получилъ чинъ сотеннаго атамана и оставленъ при прежней должности; 1 марта 1784 г. – войсковою товарищъ при отставкѣ. За нимъ въ Петрушинѣ, гдѣ и жилъ, 10 душ (1808)" [9, 48].

Парфен Мойсейович

"Въ службѣ съ 1771 г. выборнымъ казакомъ; былъ при взятіи Кинбурна; 26 мая 1781 г. – сотенной Роисской есауль; 30 сентября 1783 г. получилъ отъ бунчуковаго товарища и сотника Роисскаго Ивана Нехаевского аттестатъ; 20 октября 1787 г. – корнетъ при отставкѣ; за нимъ съ братомъ Федоромъ въ Петрушинѣ абоего пола 34 души (1798)" [9, 48].

Федір Мойсейович

"Въ службѣ съ 4 іюня 1778 г., при письменныхъ дѣлахъ Черниговскаго Гродскаго Суда; 23 сентября 1781 г. – канцеляристь; 26 января 1784 г. – определенъ отъ бунчуковаго товарища Ивана Рашевского для присмотру на Роисскую почтовую станцію; 29 апреля 1784 г. получилъ отъ Черниговскаго уѣзднаго земскаго исправника, бунчуковаго товарища Ивана Рашевского аттестатъ, въ которомъ сказано, что Шихуцкій втеченіе четырехъ мѣсяцевъ, находясь на этой станціи, "содержалъ какъ повозчиковъ, такъ и лошадей въ добромъ порядкѣ, всѣ повелѣнія, до той должности, исполнялъ безъ упущенія, радѣтельно и никакихъ обидъ повозчикамъ не чинилъ"; коллежский регистраторъ (1798); за нимъ 10 м.п. душъ (1798)" [9, 48].

VII коліно

Самійло Іванович

Народився в 1757 р. "Въ службѣ съ 1773 г. канцеляристомъ въ Черниговскомъ Гродскомъ Судѣ; съ 1781 г. сотенный атаманъ; 1 мая 1784 г. получилъ аттестатъ отъ Черниговскаго полковника Милорадовича"

Дружина – Анастасія Федорівна Сапега, дочка хорунжого артилерійського [9, 49].

Андрій Іванович

Народився в 1772 р. "Учився латинському язичу въ Черниговскомъ Коллегіумѣ (1784); въ службѣ съ 16 іюня 1787 г. въ Черниговской Верхней Расправѣ; 14 ноября 1788 г. – коллежскій канцеляристъ; 20 марта 1794 г. – уволенъ; съ 1 сентября 1794 по 16 августа 1802 г. – земскій ввозный Черниговскаго повѣта; съ 16 августа 1802 по 25 августа 1803 г. – земскій писар того же повѣта; съ 8 января 1806 по 31 декабря 1812 г. – коморникъ того же повѣта; 31 декабря 1806 г. – коллежскій регистраторъ; съ 23 іюля по 14 ноября 1812 г. – сотенный начальникъ въ ополченіи; 14 ноября 1812 г. опредѣленъ къ дѣламъ маршала Черниговскаго повѣта; 31 декабря 1813 г. – губернский секретар; 14 іюля 1816 г. – къ дѣламъ Черниговскаго Дворянскаго Депутатскаго Собранія; 31 декабря 1817 г. – коллежскій секретар; 28 іюня 1818 г. – уволенъ; 1 февраля 1818 г. – земскій подсудокъ Черниговскаго повѣта; 8 ноября 1820 г. – уволенъ; за нимъ съ братомъ Самуиломъ м.41, ж. 39 душъ (1798); за нимъ однимъ въ Петрушинѣ 5, хуторъ на Высокой грядѣ Андреевке – 10, Городнянскаго уѣзда въ дер. Чепѣговкѣ 6 муж пола душъ (1824)"

Дружина – Елизавета Василівна Красовська, дочка прем'єр-майора [9, 49].

Лінія Миколи Степановича

IV коліно

Яків Миколайович

Народився в 1710 р. [14, 48].

Послужний список: "В 1734 и 1735 г. былъ командированъ съ Плясецкаго форпоста, съ командой въ 50 человекъ козаковъ за сотника, при подполковникѣ Ревельскаго драгунскаго полка Максимѣ Кропозовѣ въ Польскій походъ; потомъ в теченіе четырехъ мѣсяцевъ былъ при крепости Царичанской; въ 1736 году былъ в Крымскомъ походѣ подъ командой черниговскаго полкового обозного Сангурскаго; въ ноябрѣ 1736 г. командированъ за сотника надъ козаками въ Кіевъ для дѣланія фортификаціонныхъ работъ, при которомъ находился по ноябрѣ 1738 г.; сотникъ наказной роисскій, 3 іюня 1738 г. отпущенъ на 1 мѣсяць въ домъ свой въ с. Петрушинѣ изъ Кіева; въ 1739 г., съ января по мартъ, былъ сотеннымъ команди-

ром на різних форпостах за г. Переяславом; вь апр. 1739 г. командированъ за сотника надъ 60 козаками вь Хотинській походъ, вь которомъ находилса до окончанія войны; вь 1740 г. отправленъ за сотенного командира на р. Бугъ на разграниченіе русской границы съ турецкимъ посломъ; съ 1741 г. – хоружій черниговской полковой артиллеріи; вь 1754 г. отвозилъ денежную комиссарскую сумму вь 3900 рублей, собранную вь Черниговскомъ полку, вь 3-й компанейській Чесноковъ полкъ, при 35 козакахъ, къ Лысой горѣ, вь заднѣпрскія мѣста; 14 юня 1763 г. – есаулъ черниговской полковой артиллеріи; вь маѣ 1765 г. былъ вь отставкѣ" [9, 45].

Це йому належить поминальний запис у Любецькому синодику.

Микола Шихуцький та його син Яків досягли певних кар'єрних успіхів і майже ні в чому не поступалися представникам старшої лінії. Однак Яків не мав синів. Його майно успадкувала дочка – Ірина Яківна [5, 33, 35].

Лінія Петра Степановича

Ця лінія Шихуцьких не йшла ні в яке порівняння з більш успішними родичами і нічим не виділялася із козацького середовища.

IV коліно

Федір Петрович

Народився у 1717 р. Виборний козак у 1767 р. [37, 818 зв.]. Востаннє згадується у 1770 р. [11, 93].

Семен Петрович

Народився в 1727 або 1728 р. [37, 818 зв.]. Козак. Останній раз згадується в 1806 р. [9, 45].

Карп Петрович

Народився у 1732 р. Козак. Останній раз згадується у 1806 р. [11, 93].

Роман Петрович

Молодший син Петра Степановича, народився в 1737 р. [37, 818 зв.]. Козак. Згадується у 1770 р. [11, 91].

V коліно

Іван Семенович

Народився прибіл. в 1751 р. Козак, "жилъ въ Петрушинѣ (1798 г.), гдѣ за нимъ пахатной земли на 5 четвертей, сѣнокоса на 10 копень, лѣсной на 3 четверти"

Був одружений на дочці посполитого Марфі [9, 46]. У них – три дочки: Ірина (1776 р.н.), Анна (1779 р.н.) та Олена (1781 р.н.).

Євдоким Карпович

Народився в 1752 р. Козак, "жилъ въ Петрушинѣ, гдѣ за нимъ зъ братом Алексѣемъ земли пахатной на 5 четвертей, сѣнокосной на 10 копень" [9, 46].

Мав синів Григорія (1774 р.н.), Максима (1787 р.н.) та дочок Євдокію (1783 р.н.) і Вассу (1795 р.н.).

Слід відмітити, що лінія Петра Степановича на рівні його онуків істотно розростається, але потім якомсь раптово уривається, хоча залишається нез'ясованою доля щонайменше п'яти осіб чоловічої статі. Це питання ще потребує додаткового вивчення [5, 35].

* * *

Отже, протягом XVIII століття рід Шихуцьких швидко розростався і на час ліквідації козацтва становив найбільш чисельну родину в Петрушині. Разом з тим, із згасанням гілки Миколайовичів, яка виконувала роль такого собі єднального місточка між братами, наприкінці XVIII століття в середовищі Шихуцьких спостерігаємо відчуження між окремими представниками роду відразу у двох площинах: лінія старших Семеновичів у подальшому претендуватиме на дворянство, тоді як молодші Петровичі так і залишилися простими козаками, з якими Семеновичі рішуче не збиралися підтримувати близькі стосунки; з іншого боку, в середині гілки Семеновичів також спостерігаємо стрімке розгалуження і, як наслідок, досить швидко тут також відбувається серйозний поділ на "бідних" та "багатих", між якими спостерігається серйозна ворожнеча.

Очевидно, Шихуцькі являли собою досить типову родину для того часу, коли усвідомлення сімейної єдності, клановості взагалі не стояло на порядку денному, а на перше місце виходили питання особистого збагачення та кар'єрного росту [5, 34].

*** **

Родовідна таблиця Шихуцьких (козацька доба)

I коліно	
1	ІЛАРІОН х Гликерія
II коліно	
2/1	СТЕПАН ІЛАРІОНОВИЧ. Згадується у 1677–1715 рр. Сотник Ройський (1680–1681). х 1) ? 2) Ірина Велігорська (за першим шлюбом)
III коліно	
3/2	СЕМЕН СТЕПАНОВИЧ. Згадується з 1669 р. † 1745. Значковий товариш Чернігівського полку.
4/2	МИКОЛА СТЕПАНОВИЧ *1680. † після 1745. Сотник ройський наказний (1733).
5/2	ПЕТРО СТЕПАНОВИЧ *1690. † після 1745. Козак- підпомічник.
6/2?	КИРИЛО СТЕПАНОВИЧ(?) х Пелагея
IV коліно	
7/3	ТИМОФІЙ СЕМЕНОВИЧ. Сотенний хорунжий.
8/3	ПАРХОМ (Парфен) СЕМЕНОВИЧ *1685. Корнет у від- ставці.
9/3	ПАНТЕЛІЙ СЕМЕНОВИЧ *1700. Козак-підпомічник (1740).
10/3	АННА СЕМЕНІВНА х Серопара Євсій. С. Юр'ївка
11/4	ЯКІВ МИКОЛАЙОВИЧ *1710. Хорунжий артилерії полкової Чернігівської (з 1738). х Марія
12/4?	МАРІЯ МИКОЛАЇВНА
13/5	ФЕДІР ПЕТРОВИЧ *1720 (1717, 1712). † до 1782. х Наталія Минівна *1727
14/5	СЕМЕН ПЕТРОВИЧ *1727 (1717) х Євгенія *1727
15/5	КАРП ПЕТРОВИЧ *1732 (1719) х Тетяна Семенівна *1737. † до 1782.

16/5	РОМАН ПЕТРОВИЧ х Агафія Герасимівна
	V коліно
17/7	СТЕПАН ТИМОФІЙОВИЧ *1710. Хорунжий сотенний, військовий товариш. х 1) Одинцовна Дарія 2) (1758) Федосова Тетяна Артемівна. † до 1790. Дочка значкового товариша.
18/7	ЯКІВ ТИМОФІЙОВИЧ. Н до 1764. Козак (1745). х Євдокія Григорівна *1723 (1735). † після 1782.
19/8	ІВАН (Іона) ПАРХОМОВИЧ *1710. † до 1755. Козак виборний (1740). х Євдокія Антонівна *1707 (1727). † після 1782.
20/8	ЯКИМ ПАРХОМОВИЧ *1715 (1720, 1713). Козак вибо- рний (1740). х Ксенія Іллівна *1714
21/8	МОЙСЕЙ ПАРХОМОВИЧ *1717 (1712) х Анна Григорівна *1727 (1717)
22/8	СИМОН ПАРХОМОВИЧ *1720. Козак. х Марфа Євтихіївна *1742
23/9	ГЕРАСИМ ПАНТЕЛІЙОВИЧ. † до 1782. Козак– підпомічник. х Парасковія Григорівна *1717
24/11	ІРИНА ЯКІВНА(?)
25/14	ІВАН СЕМЕНОВИЧ * 1752 (1754) х Марія Антонівна *1756
26/14	ЄФРОСИНІЯ СЕМЕНІВНА *1757
27/14	МАРІЯ СЕМЕНІВНА *1760
28/15	ЄВДОКИМ КАРПОВИЧ *1755 (1750) х Євдокія Григорівна *1757
29/15	ЮХИМ КАРПОВИЧ *1759
30/15	МАРІЯ КАРПІВНА *1762
31/15	ЛУКЕРІЯ КАРПІВНА *1765
32/15	ОЛЕКСІЙ КАРПОВИЧ *1767
33/16	МАРІЯ РОМАНІВНА *1757
34/16	МЕЛАНІЯ РОМАНІВНА *1760
35/16	ГЕОРГІЙ РОМАНОВИЧ *1763
	VI коліно
36/17	ІВАН СТЕПАНОВИЧ старший * 1740. Секунд-майор

	х Євдокія
37/17	ЛЕОНТІЙ СТЕПАНОВИЧ * 1737
38/17	ІВАН СТЕПАНОВИЧ молодший. Сотенний отаман ройський х 1) ? 2) Марія Іванівна Маркович
39/17	ЯКІВ СТЕПАНОВИЧ * 1757
40/17	ВАСИЛЬ СТЕПАНОВИЧ * 1762
41/17	ГРИГОРІЙ СТЕПАНОВИЧ * 1767. Прапорщик. х Олена Никифорівна Марченко. Дочка військового товариша.
42/17	МОТРОНА СТЕПАНІВНА х Василь Гурський. С. Перепис, священик.
43/18	СТЕПАН ЯКОВИЧ
44/18	ФЕДІР ЯКОВИЧ * 1756. Козак.
45/18	ДЕМ'ЯН ЯКОВИЧ * 1758. Козак.
46/18	МОЙСЕЙ ЯКОВИЧ * 1761
47/19	КУЗЬМА ІВАНОВИЧ * 1742 (1737) х Лукерія Калениківна * 1747
48/19	ГРИГОРІЙ ІВАНОВИЧ * 1754 (1747) х Євдокія Микитівна * 1755
49/20	ЯКІВ ЯКИМОВИЧ * 1752. Отаман сотенний білоуський. х Єфросинія Василівна Рашко. Дочка сотенного отамана.
50/20	ВАСИЛЬ ЯКИМОВИЧ * 1756 х Анна. Дочка священика.
51/21	ПАРФЕН МОЙСЕЙОВИЧ * 1755. Осавул сотенний, корнет. х Парасковія. Дочка дворянина.
52/21	МАТВІЙ МОЙСЕЙОВИЧ * 1759. Полковий канцелярист. х Синкліта. Дочка дворянина.
53/21	МАРІЯ МОЙСЕЇВНА
54/21	ЄВДОКІЯ МОЙСЕЇВНА
55/22	МИХАЙЛО СИМОНОВИЧ * 1756 (1752). Козак.
56/22	СТЕПАН СИМОНОВИЧ * 1766
57/25	ІРИНА ІВАНІВНА * 1774
58/25	АННА ІВАНІВНА * 1778
59/25	ОЛЕНА ІВАНІВНА * 1782

60/25	ІВАН ІВАНОВИЧ * 1793
61/25	ВАСИЛЬ ІВАНОВИЧ
62/28	ГРИГОРІЙ ЄВДОКИМОВИЧ * 1774
63/28	ЄВДОКІЯ ЄВДОКИМІВНА * 1783
64/28	МАКСИМ ЄВДОКИМОВИЧ * 1787
65/28	ВАССА ЄВДОКИМІВНА
66/32	ІВАН ОЛЕКСІЙОВИЧ * 1799
	VII коліно
67/37	САМІЙЛО ІВАНОВИЧ * 1757. Сотенний отаман. х Анастасія Федорівна Сапега. Дочка хорунжого артиле- рійського.
68/37	АНАСТАСІЯ ІВАНІВНА * 1771
69/37	АНДРІЙ ІВАНОВИЧ * 1772. Колезький секретар. х Єлизавета Василівна Красовська. Дочка прем'єр-майора.
70/37	УЛЯНА ІВАНІВНА * 1780
71/47	УЛЯНА КУЗЬМІВНА * 1763
72/47	ГРИГОРІЙ КУЗЬМОВИЧ * 1767
73/47	ГЕРАСИМ КУЗЬМОВИЧ * 1770
74/47	ЄВДОКІЯ КУЗЬМІВНА * 1775
75/47	КУПРІЙ КУЗЬМОВИЧ * 1776
76/47	ОСИП КУЗЬМОВИЧ * 1778

Джерела та література:

1. Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. – К., 1993.
2. Кондратьев І. Під Литвою, Москвою та Польщею. – Чернігів, 2005.
3. Горобець С., Ситий І. До питання датування найдавнішого документа фамільного архіву Шихуцьких // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип. 10. – Чернігів, 2007-2008.
4. ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 9.
5. Горобець С. Шихуцькі за «Любецьким синодиком» // Сіверянський літопис. – 2007. – № 2.
6. Горобець С. Ройський сотник Степан Шихуцький // Батуринські читання 2007: Збірник наукових праць. – Ніжин, 2007.
7. Gajesky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. – Cambridge, 1978. – V. II.
8. ЧІМ. – Інв. № АЛ 503/4/1.

9. Горобець С. Генеалогічні записки Флегонта Шихуцького // Сіверянський літопис. – 2006. – № 5.
10. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1378.
11. Горобець С. Родинний архів Шихуцьких: структура та іменний покажчик // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип. 7. – Чернігів, 2006.
12. Горобець С. «Збирач земель» Семен Шихуцький // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Вип. IV. – Львів, 2004.
13. Сучасні села Халявин, Малинівка (Чернігівського району) та Звеничів (Ріпкинського).
14. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19252.
15. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1378.
16. Лазаревский А. Очерк старейших дворянских родов Черниговской губернии // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов, 1868. – Книга 2.
17. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19331.
18. ЧІМ. – Інв. № АЛ 503/3/1.
19. Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. – Cambridge, 1978. – V. II. – P. 104; Кривошея В. Деякі питання генеалогії козацько-старшинських родин Чернігівського полку // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1-2. – С. 44; Кривошея В. Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія. 1648–1782 рр.). – К., 1998. – Ч. II. – С. 255; Кривошея В. Українська козацька старшина. – Ч. 1. Урядники гетьманської адміністрації: реєстр. – Вид. 2-ге, доповнене, уточнене і виправлене. – К., 2005. – С. 62.
20. Горобець С. Петро Стефанович чи Петро Шихуцький // Сіверянський літопис. – 2006. – № 6.
21. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19357.
22. ЧІМ. – Інв. № АЛ 503/4/1. – Арк. 46, 47, 48-50, 54; Інв. № АЛ 503/1/18. – Арк. 1; ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 831зв.
23. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19364.
24. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19322.
25. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19331.
26. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19252.
27. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19336.
28. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19342.
29. Милорадович Г. Родословная книга Черниговского дворянства. – СПб., 1901. – Ч. 1.
30. ЧІМ. – Інв. № АЛ 503/4/1.

31. Ситий І. З історії української сфрагістики // Родовід. – 1996. – Число 2.

32. ЦДІАК України. – Ф. 47. – Оп. 1. – Спр. 9.

33. ЦДІАК України. – Ф.1539. – Оп. 2. – Спр. 78.

34. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19357. – Арк. 58зв.; Спр. 11461. – Арк. 636; Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 103, 130зв., 899; Ф. 110. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 36. ЧІМ. – Інв. № АЛ 503/1/26. – Арк. 1; нв. № АЛ 503/4/1. – Арк. 71, 72, 81-82.

35. Ситий І. З історії української сфрагістики // Родовід. – 1996. – Число 2.

36. ЦДІАК України. – Ф.1539. – Оп. 2. – Спр. 78.

37. ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 9.

Тарас Чухліб
Д.і.н. (Київ)

Тиранія Москви: причини відмови гетьмана Івана Мазепи від зверхності царя Петра I

Ще ви чули, що було стародавнім наказане:
«Не клянись неправдиво», але «виконуй клятви
свої перед Господом». А Я вам кажу не клястися
зовсім: ані небом, бо воно престол Божий;
ні землею, бо підніжок для ніг Його це;
ані Єрусалимом, бо він місто Царя Великого;
не клянись головою своєю, - бо навіть однієї
волосинки ти не можеш учинити білою чи чорною.
Ваше ж слово хай буде: «так-так», «ні-ні».

А що більше над це, то те від лукавого
(Свята Євангелія від Матвія / 5 – 33-37.

Біблія або книги Святого письма Старого й Нового заповіту)

Серед вагомого наукового доробку доктора історичних наук, професора Юрія Мицика вирізняється його велика і ґрунтовна «Mazepiana». Насамперед, слід відзначити численні публікації джерелознавчого та археографічного характеру на сторінках чернігівського часопису «Сіверянський літопис» [1], а також в інших поважних вітчизняних виданнях [2]. Окрім того, отець Юрій звернувся до висвітлення церковної політики гетьмана «обох сторін» Дніпра Івана Мазепи [3], відображення образу гетьмана в національній пам'яті [4], а також видав науково-популярну книгу про діяльність цієї видатної історичної особистості [5]. Використовуючи введені до наукового вжитку Ю. Мициком документи і матеріали та опираючись на здобутки його попередників, звернімося до висвітлення проблеми відмови гетьмана Івана Мазепи від зверхності російського царя під час Північної війни 1700 – 1721 рр. [6].

* * *

У листі І. Мазепи до стародубського полковника І. Скоропадського від 30 жовтня 1708 р. читаємо: «...А до того не тільки маємо від зичливих приятелів таємні перестороги, але й самі те явними

доказами бачачи і цілковито відаючи, що нас гетьмана, генеральну старшину, полковників і весь керівний склад Запорозького Війська, хочуть за притаманними їм звабами до рук приборати і запровадити в тиранську неволю, ім'я Запорозького Війська згладити, а козаків у драгунію та солдат перевернути, народ же малоросійський навіки віддати у рабство. І коли б не Господь поміг од тиранських їхніх рук врятуватися, то певне й той би їхній намір ворожий дійшов би до здійснення, адже ні для чого іншого Олександр Меншиков та князь Дмитрій Голіцин зі своїми військами до нас поспішали, ні для чого іншого..., тільки щоб нас усіх могли забрати у тяжку неволю (а не дай Боже!) і на тиранські муки. ...Його Королівська Величність завжди оборонить щасливою зброєю від того московського тиранського іга Ойчизну нашу Малоросійську.. (виділ. тут і далі – Авт.)» [7, 221-223].

Отже, у тексті цього невеликого за обсягом листа у чотирьох місцях вживаються словосполучення з епітетом «тиранський», а саме: «тиранська неволя», «тиранські їхні (тобто, московські. – Т.Ч.) руки», «тиранські муки» та «московське тиранське іго». Що ж вкладав гетьман Мазепа у таке гучне означення як «тиранський» і чи кореспондувалося воно із розумінням цього поняття у європейській політичній думці того часу?

Загальновизнаним є той факт, що термін «тиранія» з'явився у Давній Греції¹. Наприклад, Арістотель вкладав у це поняття процес узурпації влади в державі-полісі якоюсь людиною, що вдавалася до обману або застосування сили за допомогою особистої охорони, що складалася з найманців-чужинців. Давньогрецький філософ стверджував, що тиранії за своєю природою є нестабільними і найгіршими політичними режимами, адже існують за допомогою насильницьких методів, що викликає ненависть у громадян, які перед тим були призвичаєні до самоврядування. З еллінських часів, вважалося, що тирані правлять задовольняючи виключно власні інтереси, потураючи своїм забаганкам, нехтуючи звичаями і законом та утримуючи свою владу за допомогою примусу [8, 108].

¹ Тиранія (грецьк. «*tyrannis*») – форма державної влади у Греції, встановлена насильством і заснована на одноосібному правлінні. Існувало декілька видів тиранії: ранньогрецький, пізньогрецький, або молодший. Термін «тиранія» первісно був близьким до поняття «басилей», «василевс» (VII – VI ст. до н. е.) й не мав того негативного значення, якого набув в класичну і елліністичну епохи (Фролов Э. *Греческие тираны (IV в. До н. э.) – Ленинград, 1972; Лісовий І. Античний світ у термінах і назвах. – Львів, 1988. – С.175 - 176).*

Ідеї Арістотеля у добу європейського середньовіччя переніс Джон із Солсбері в одній із своїх книг «Policraticus» (1059 р.) розкрив теорію т. зв. тираніциду. «...Народ ставить когось над собою, щоб він правив справедливо. Якщо ж він порушує угоду, відповідно до якої його обрано вносячи безлад і сум'яття туди, де він має підтримувати лад, то розум каже, що він звільняє людей від їхніх зобов'язань, надто, якщо він сам перший порушив клятву, що об'єднувала його з народом» [9, 160]. Отже, вірність народу своєму правителю за теорією Джона із Солсбері є обіцянкою підтримувати його законні дії, а у випадку прояву тиранії з його боку така обіцянка ставала недійсною [10, 43]. Одночасно, як стверджують дослідники, книжка Джона завоювала сумнівну честь захисту тираніциду в середньовічній політичній літературі, адже в ній стверджувалося – «Той, хто узурпував меча, заслуговує на смерть від меча» [11, 236].

У XIV ст. Тома Аквінський зазначав, що істинне державне управління є «законним, а його антиподом виступає тиранія. Зокрема, представник католицького Домініканського ордену посилався і на такий засіб боротьби проти тиранів: коли правитель має над собою політичного зверхника, тоді виправити кривду можна, звернувшись до цього кривдника [11, 240]. А свого завершення теорія боротьби проти володаря-тирана набула у філософських працях Йоханеса Альтузія та Гуго Гроція, які були надруковані протягом першої половини XVII ст. Перед тим, у 1581 р. нідерландські Генеральні штати відмовились від вірності іспанському королеві Філіпу II та в знаменитому Акті про зречення проголосили: «Коли, отже, правитель не виконує своїх обов'язків захисника, коли він гнобить своїх підданих, топче їхні давні свободи і ставиться до них як до рабів, то його слід вважати не правителем, а тираном. У такому разі стани країни мають законні підстави позбавити його влади й вибрати іншого замість нього» [11, 348].

Невідомо чи гетьман Іван Мазепа був ознайомлений з текстом нідерландського Акту про зречення, а чи тримав він у своїй батуринській бібліотеці твори голандців Альтузія чи Гроція¹. Однак можна стверджувати, що вивчати давньогрецьку, а також середньо-

¹ У мазепинській бібліотеці в Батурині могли бути наявні такі видання: *Johannes Althusius. Politica methodice digesta* (перше видання – 1603 р., друге і розширене – 1610 р.); *Hugo Grotius. De jure belli ac pacis* (перше видання 1625 р., друге – 1646 р.).

вічну та ранньомодерну політичну філософію він міг під час студіювання в річпосполитському єзуїтському колегіумі, нідерландській артилерійській школі або ж університетах Франції та Італії. А тому, вочевидь, український гетьман був добре ознайомлений з тим, якого володаря вважати гнобителем «давніх свобод» своєї країни.

Але навіть у тому випадку якби Мазепа не читав вищезазначених авторів, то він мав би ознайомитися з книгою «*Vindiciae contra tyrannos*» («Вимога проти тиранів»), яку вперше було видано 1579 р. латинською мовою, після чого, у 1581 р. – французькою, а у 1648 р. – англійською. Ця праця, яка була видана під псевдонімом Стефена Юніуса Брута (справжнє авторство приписується сподвижнику Жана Кальвіна та його біографу Теодору Безу, а також Філіпу дю Плєсі-Морнею та Губерту Лангуету) неодноразово перевидавалася різними мовами протягом другої половини XVII ст. та пізніших часах [12]. Автор «Вимоги проти тиранів» висловив твердження, що опір королівській владі може бути законним, якщо вона є тиранською за своєю природою. Це було аргументовано тим, що кожен християнин має обов'язок у послуху насамперед Богу, а не королю, тим паче, якщо накази короля суперечать Божому закону. Також автор антитиранського трактату зазначав, що королі мусять виходити із домовленості підтримувати істинне богослужіння і не роблять цього, то чинити опір такій королівській владі є законним, адже він попирає Божий закон та спустошує церкву. А якщо народ не чинить опору королеві, то він сам повною мірою заслуговує на кару, яка має впасти за цей гріх на короля, а тому спротив монархові повинен стати беззастережним обов'язком підданих [11, 345].

То чи ж були причини в довголітнього васала московського царя назвати його дії «тиранськими», а, отже, оголосити його тираном, що хоче «народ же малоросійський навіки віддати у рабство (слова Мазепа. – Т.Ч.)»? [7, 222]. Адже у маніфєсті московського монарха Петра I від 1 листопада 1708 р. читаємо, що „гетман Мазепа... изменил Нам, Великому Государю, без всякой данной ему в том причины, и переехал к Королю Шведскому...” [13, 175-176]. Тобто російський цар начебто не бачив ніяких мотивацій відмови свого довголітнього васала від його монаршої опіки та в односторонньому порядку оголошував його дії «зрадою». Однак проведений науковий аналіз українсько-російських відносин початку XVIII ст. дозволяє стверджувати, що московський цар як суверен Українського гетьманату першим зрадив попереднім двохстороннім

домовленостям (т. зв. Коломацькі 1687 та Московські 1689 рр. статті), які гарантували вільне існування козацької автономії під владою Москви. А тому вагомі причини переходу правителя Лівобережної та Правобережної України на бік Шведського королівства все ж таки існували, а більшість з них мали не тільки глибоке історичне коріння, але й системний характер.

По-перше, Московське царство не бажало вирішувати справу об'єднання

Проблема роз'єднання/об'єднання козацької України дісталася І. Мазепі у спадок від гетьманування І. Самойловича (1672 – 1687 рр.). Ідея з'єднання „двох берегів” Дніпра, незважаючи на розподільчий російсько-польський Вічний мир 1686 р., існувала у мазепинському уряді вже від початку його функціонування й чи не вперше проявилася на практиці зі спробою Мазепи та правобережного полковника С. Палія схилити Москву до відкритого протистояння з Річчю Посполитою у другій половині 1692 р. [14, 319] Додатковим аргументом щодо прагнення бачити Правобережну та Лівобережну Україну об'єднаними є присилка з Батурина до Фастова від імені Мазепи полкового прапора та трьох сотенних значків, що у сприйнятті правобережної старшини мало означати визнання влади над ними лівобережного гетьмана. Цікаво, що на цих клейнодах не було жодних написів, а найголовніше, герба московських царів, що було зроблено для того аби не спричинити міжнародного конфлікту. Хоча згодом польська сторона все одно означувала дані прапори як „московські” та обвинувачувала С. Палія у службі на користь російських царів [14, 320].

Після початку Північної війни у 1700 р. гетьман Мазепа вважав за можливе вирішення поширення своєї влади на Правобережну Україну за допомогою військової сили і дипломатично підготував до цього московське керівництво [14, 333-334]. Це не виключало і спільного обговорення між Мазепою та Палієм проблеми об'єднання Українського гетьманату.

Незважаючи на це, до Нарвської угоди Речі Посполитої з Московською державою 30 серпня 1704 р. внесли пункт, в якому відзначалося, щоб Палій «повернув добрим або злим способом» Польщі усі зайняті козацьким військом правобережні фортеці [15]. З огляду на розвиток воєнних подій, лише 7 жовтня 1707 р. гетьман отримав листа від царя Петра I з пропозицією „о возвращении будто Белой Церкви и Украины сегобочной в посессию Речи Посполи-

той Польської». На це Мазепа відповідав, що Правобережну Україну „неможливо їм в посесію віддати”, хіба що цар видасть спеціальний указ з цього приводу [16, 465]. У листі від 10 грудня 1707 р. до графа Головкина гетьман зазначав, що зайняття Правобережжя польськими військами учинити неможливо, адже в Брацлавському і в Київському воеводствах «мало не всюди козаки живуть» [16, 445-446]. У той же час Мазепа, не чекаючи вказівок від Петра I, віддав наказ правобережним полковникам не допускати польських жовнірів на зимовий постій [16].

Однією з важливих причин відмови від “високої руки” Петра I, на думку Теодора Мацьківа, стало розуміння того, що на випадок перемоги царя та його союзника польського короля Августа II Сильного у Північній війні Український гетьманат знову буде розділений між ними. У разі перемоги шведів козацька Україна, вже як московський союзник, була б віддана на поталу полякам [17].

Отже, саме невирішення царським урядом проблеми об’єднання України стало однією з головних причин, що спонукали гетьмана ще у 1707 році задуматися про вихід з-під влади Москви. А пізніше, 1710 – 1714 рр., угоди між царем Петром I, королем Августом II та султаном Агмедом III відносно політико-правового статусу українських земель Правобережжя, засвідчили з одного боку правильність курсу І. Мазепи щодо відновлення єдності Козацької держави, а з іншого – продовжили політику оточуючих держав щодо розділення України.

По-друге, цар Петро I та його оточення розпочали активно обмежувати політичні права українського гетьмана.

За свідченням генерального писаря П. Орлика княгиня А. Дольська в одному із своїх листів до гетьмана Мазепи наводила слова генерала Рена, які той промовив під час зустрічі з нею та московським воєводою Шереметєвим у Львові в 1706 році: „Пожалься Боже того доброго і розумного Івана! Він бідний і не знає, що князь Олександр Данилович (Меншиков) яму під ним рие і хоче, його відставивши, сам в Україні бути гетьманом” [18, 349]. Як згадував очевидець, прочитавши цю інформацію Мазепа з гіркотою вимовив: „Знаю сам дуже добре, що вони й про вас думають й про мене: хочуть мене уконтенувати княжінням Римської держави, а гетьманство взяти, старшину всю вибрати, міста під свою область відібрати і воєвод чи губернаторів в них постановити...” [18, 349]. Окрім того, сучасники стверджували, що Мазепа дуже ображався на те, що коли

цар Петро I, перебуваючи в Києві у 1706 році, дав наказ російським та українським військам рухатися у напрямку Волині, а керівництво над об'єднаною армією доручив Меншикову й таким чином підпорядкував гетьмана московському князю [18, 349].

У 1707 р. до гетьманської канцелярії випадково потрапив лист Меншикова до українського полковника Танського. Йому в обхід гетьмана наказувалося на чолі свого полку рухатися на сполучення з московською армією. Прочитавши це гетьман розсердився, що князь без його відома „ординанси до людей мого регіменту розсилає” й сказав, що, якби Танський виконав таке розпорядження, то він наказав би його „як пса розстріляти” [18, 352]. „...Же нас гетьмана, генеральну старшину, полковників і увесь Війська Запорозького провід, уродженими своїми закидами хочуть до рук прибрати, в тиранську свою неволю запровадити...” [19, 411], - писав Мазепа у листі від 30 жовтня 1708 року до Скоропадського. У зв'язку з цим 21 листопада того ж року пруський посол у Москві Кайзерлінг писав, що „...козаки є дуже незадоволені з царського уряду, який жорстоко з ними поводить та часто порушує їх вольності” [20, 17].

По-третє, Москва почала радикальні зміни адміністративного устрою Українського гетьманату

18 грудня 1707 р. Петро I видав указ про заснування Київської губернії, яка б охоплювала територію радіусом в „сто верстах” від Києва [21, 150-153]. Київська губернія ставала однією з восьми нових адміністративних одиниць, серед яких також були: Московська, Інгерманландська, Смоленська, Архангелогородська, Казанська, Азовська, Сибірська. При цьому до утвореної Київської губернії мали належати такі міста як Переяслав (центр Переяславського полку Українського гетьманату), Чернігів (центр Чернігівського полку), Ніжин (центр Ніжинського полку) Новобогородицький (Новобогородицька фортеця), Сергіївська (Новосергіївська фортеця), Камінний Затон¹, а також ряд міст і містечок Слобідської України та Південно-Західної Росії включно з Курськом і Сєвськом. Повноваження київського губернатора були такими: „велено им в тех губерниях о денежных сборах и о всяких делах присматриваться, и для доношения ему, Великому Государю, о тех губерниях готовым быть” [22, 432]. Невдовзі російським губернатором Київської губе-

¹ Останні три „городи” розмішувалася на землях, що хоча й належали Запорозькій Січі, але адміністративно підлягали владі гетьманського уряду.

рнії було призначено Голіцина. У цитованому вище „закличному листі” до Скоропадського гетьман Мазепа так оцінював зміни в адміністративному устрої Українського гетьманату на користь Московського царства: „...коли без жодної з нами згоди почала [Москва] міста малоросійські в свою область відбирати...” [23, 411].

Як дослідив свого часу відомий радянський історик Євгеній Тарле, цар Петро I виношував плани укладення миру з Швецією за посередництвом Англійського королівства. Відомо, що в 1707 р. російський монарх дав принципову згоду на визнання англійського герцога Дж. Черчіля (Мальборо) князем Московського царства та надання йому на вибір кількох „князівств” серед яких значилося і Київське князівство [24, 329].

По-четверте, московський уряд урізав права гетьмана у сфері економіки та фінансів, наданні земельних маєтностей козацькій старшині.

13 січня 1700 р. в Москві була видана „жалувана” грамота Петра I на володіння суддею Миргородського полку Г. Зарудним селом Тухую. У цьому важливому для розуміння економічної політики царського уряду щодо України документі зокрема відзначалося, що без відома „нашої Царської Величності указу Наш Війська Запорозького обох сторін Дніпра гетьман Іван Степанович Мазепа дав йому в Миргородському полку в сотні Яресківській село Тух з людьми посполитими, на яке село він, підданий наш гетьман, йому, Григорію, універсал свій дав; а нашої, де, Великого Государя нашої Царської Величності, жалуваної грамоти на те село йому не дано і нам, Великому Государю, пожалувати його, веліти йому на це село для володіння посполитих людей дати... жалувану грамоту” [25, 161-162].

Отже, саме з початком Північної війни Петро I намагався перебрати на себе від гетьмана Мазепа досить важливу функцію надання земельних маєтностей (т. зв. рангових) козацькій старшині. Так, наприклад, на початку 1701 р. київський полковник К. Мокієвський повідомляв Мазепі, що під час його перебування у Москві в складі посольства його вмовляли, щоб він прийняв царську грамоту на право володіння землями в Україні. На що полковник відповідав царському урядовцю, що „без відома вельможного пана мого (гетьмана) не можу і не маю право брати і мені й без маєтностей вільно взяти у добродія” [26, 377].

Окрім того, 20 лютого 1704 р. Петро I видав грамоту до „всього Війська Запорозького” про запровадження на українських землях в обіг тільки російських грошей [27], хоча до того тут довгий час користувалися різновидами європейської монети.

По-п'яте, Москва всіляко обмежувала політико-адміністративні повноваження української старшини.

Під час перебування Петра I та його урядовців у Києві у 1706 р. Меншиков вимагав від гетьмана Мазепи обмежити владні повноваження генеральної та полкової старшини. „Іване Степановичу, пора тепер прийматися за тих ворогів”, - неодноразово говорив московський князь гетьману, розуміючи під „ворогами” козацьких полковників. Після того як цар зі своїм почтом від'їхав з Києва, Мазепа повідомив старшину про ці спроби Меншикова, які, очевидно, робилися не без відома його патрона. Реагуючи на це, представники української еліти відповідали: „...По указу Царської Величності, без всякого спротиву, вірним і послухним серцем, козаки своїм оброком служать далекими і довготривалими походами, з останньої худоби розорюються, кров свою проливають, і на різних містах, то в Інфлянтах, то в Польщі, то в Литві, то в Казанській державі, то в Донських городах, гинуть і зменшуються, а за ті служби і за попередні, за турецької війни (1686 – 1700 рр.)”, і за цьогочасні не тільки жодної немає милості, але і ще лають нас і зневажають і неробами називають, і вірної нашої служби в полушку не ставлять, а на кінець і про погибель нашу промишляють” [27, 350].

Як засвідчував пізніше гетьманський небіж А. Войнаровський вперше про невдоволення гетьмана Мазепи московською владою генеральна старшина дізналася під час ради в Києві взимку 1707 р.: „...були тоді на Різдво Христове як звичайно в зібранні в дядька мого полковники. І ось тоді я чув звернені до них слова гетьмана: „Коли б не я за вас стояв, то вас би вже давно солдатами зробили” [27, 350].

По-шосте, Петро I розпочав «реформування» козацького війська, а його урядовці почали керувати українськими воєначальниками

У 1705 р. з-під Гродна козацький старшина І. Черниш прислав до Батурина копію царського указу про направлення до Прусії кожного п'ятого козака Київського і Прилуцького полків „для навчання і улаштування їх у регулярні драгунські полки” [27, 350]. Окрім того, пізніше П. Орлик свідчив, що Мазепа отримав „указ

Царскої Величності про улаштування козаків, подібно Слобідських полків, в п'ятаки, який так настрашив и розсердив був усіх полковників і старшину, що вони ні про що не говорили, тільки, що той вибір п'ятаків¹ є для улаштування їх в драгуни і солдати” Саме тоді, верхівка козацької старшини задумалася над питанням виходу Українського гетьманату з-під зверхності царя до складу Речі Посполитої на умовах Гадяцького трактату [28].

А в 1706 р. за наказом Петра I було утворено спеціальне військове формування - Українську дивізію, яка була з'єднанням „городових” та охотницьких полків Лівобережної та Слобідської України [29, 516]. Командуючий цією дивізією призначався царським указом і під час походів перебирав на себе стройове та польове управління всіма козацькими полками та російськими підрозділами, що перебували на території України [30, 516]. В травні 1708 р. на посаду командира Української дивізії було призначено майора лейб-гвардії Преображенського полку Долгорукова, якому наказувалося „быть со всеми москвичи, с столники, с стряпчими, с дворяны, с царедворцами, и со всеми городовыми и всяких чинов ратными людьми, и с конными драгунскими, и с пешими салдацкими, и з слобоцкими Черкасскими, и с кумпанейскими полками, и гетманскими многими региментами на Украйне командиром” [31, 681, 690]. А загальне керівництво над Долгоруковим та усім українським військом мав здійснювати київський російський воєвода Голіцин. Під його владу в листопаді 1707 р. Мазепа передав „новоустроєну” Печерську фортецю разом з козацьким гарнізоном [32].

Загрозу традиційним формам політико-військового устрою України на початку XVIII століття її еліта небезпідставно розцінювала не лише як втрату контролю над військом [33] та перетворення його у складову російської армії, але і як початок зміни всієї моделі традиційної влади та суспільних відносин взагалі. „...Ім'я Війська Запорозького згладити і козаків в драгонію і солдати перевернути” [34], - писав з цього приводу сам Мазепа.

По-сьоме, Московське царство не забезпечило належної оборони України від шведського наступу

Під час військової наради у Жовкві в 1707 р. гетьман Мазепа попросив у Петра I надати йому для оборони кордонів України 10

¹ Тобто вибори кожного п'ятого козака у регулярне військо (компанійські полки) й переведення інших в статус підпомічників.

тисяч російських солдат. На це сюзерен відповів своєму васалу, що „не тільки 10 000, але й десять чоловік не можу дати; як можете самі бороніться” [27, 355]. Окрім того, цар наголосив на тому, що виснажуватиме армію Карла XII неприйняттям вирішального бою та відступом своїх військ вглиб Московського царства. При цьому на шляху шведів мали знищуватися поселення, харчові припаси для солдат та фураж для коней. Передбачаючи можливий напад на Київ шведсько-польських військ у другій половині 1707 – 1708 рр. Петро I наказував у 4-му пункті, щоб „во время неприятельского прихода, осадя и управя Печерский монастырь, уступить за Днепр, а старый Киев оставитъ пустъ” [35,171].

Відомо, що гетьман Мазепа через надісланого до царя генерального осавула Д. Максимовича висловив свою незгоду з тим, що „всі наші війська в далекій відстані знаходяться від України, і коли неприятель на Україну зверне, то проти нього стати й боронити України буде нікому” Постійний відступ російської армії й вимотування ворога локальними сутичками породжувало невдоволення серед козацької старшини та українського населення. Цим почав оперувати Мазепа зазначаючи, зокрема, в універсалі від 15 листопада 1708 року на тому, що „Москва... не може дати відсічі; а зараз і сама до своїх границь від військ Шведських відступає, залишивши нас і Малу Росію безборонну і безпомічну” [36].

По-восьме, російські воєначальники та солдати здійснювали свавілля щодо українців.

Один з перших листів до Петра I від Мазепа в якому гетьман скаржився на свавілля російських підрозділів щодо українського населення Лівобережжя датується 16 червнем 1703 р.: „... вже неодноразово як від старшини військової з товариством, так і від рядових міщан з усім посполством, громадян міста Ніжина приходять до мене скарги і великі дошкульні їм неправди утиснення і побої від ратних ваших государських людей...” [37].

Протягом 1705 р. в Західній Білорусії перебували Київський та Прилуцький полк на чолі з наказним гетьманом Д. Горленком, які здійснювали спільні військові операції разом з російською армією. У листі до Мазепа Горленко скаржився на „численні образи, поношення, приниження, досади, грабунок коней і смертні побої козакам від великоросійських начальних і підначальних” [27, 355]. Дійшло навіть до того, що наказного гетьмана підступно „з коня зі-

пхали і насильно з під нього і з під інших йому підлеглих начальних людей коні і підводи забрали” [27, 355].

З огляду на те, що від 1706 р. розпочалося активне будівництво Печерської фортеці в Києві, козацька старшина неодноразово скаржилася до Батурина на те, що московські „пристави у тієї справи фортифікаційної козаків палками по головах б’ють, вуха шпадами (шпагами) обтинають і всіляке поругання чинять, що козаки залишивши хати свої, косовицю і жнива, поносять на службі Царської Величності тяготу днів і вар, а там великоросійські люди хати їхні грабують, розбирають і палять, жонам і донькам їхнім насилля чинять, коні, бидло і всіляку худобу забирають, старшину б’ють смертними побоями” [27, 350-351].

Очевидці стверджували, що у відповідь на такі образи з боку московських урядовців Д. Горленко говорив Мазепі: „Як ми за душу Хмельницького завжди Бога молимо й ім’я його блажимо, що Україну від іга лядського свободив, так противним способом і ми і діти наші у вічні роди душу і кості твої будемо проклинати, якщо нас за гетьманства свого по смерті своїй в такій неволі [московській] zostавиш” [27, 351]. Окрім того, Горленко погрожував гетьманові, що якщо той не буде відстоювати їхні права, то він особисто буде звертатися „до Царської Величності писати і чолом бити, щоб права і вольності наші непорушні були” [27, 351].

По-дев’яте, московський цар переобтяжував козацьке військо постійними військовими походами.

Починаючи з 1700 р. українське військо щорічно активно використовувалося Москвою у далеких походах до земель Прибалтики, Саксонії, Півночі Росії, Литви, Польщі, Білорусії, Казані та Дону. Хоча за висновками сучасного московського історика В. Артамонова російська війна за Балтику виходила за сферу національно-українських інтересів. Маємо свідчення, що у червні 1706 р. до гетьмана Мазепи звернулися жінки козаків Стародубського полку з проханням повернути своїх чоловіків додому, адже вони вже більше п’яти років перебували у військових походах проти шведів. З огляду на це Мазепа просив Петра I видати відповідний указ про повернення Стародубського полку до України на відпочинок [38].

Окрім того, постої та дії російських військ в Україні призводили до її спустошення. Сам цар у грамоті до гетьмана від 24 червня 1707 р. писав: Что войску Нашему Запорожскому од непрестанных нынешних трудных служб и походов, так наипаче жителям

Малыя России от переходов наших Царского Величества великороссийских и Низовых, от провозу на Киев и сюда в главное войско всяких военных припасов и казны, наносятся немалыя тягости...” [39, 163].

По-десяте, каральні дії армії Московського царства в Україні спричиняли розорення і нищення її населення.

Російський історик В. Возгрін стверджував, що Україна у 1708 – 1709 рр. стала навіть об’єктом своєрідного геноциду з боку московських військ: «Отходившие к югу русские войска выжигали территории, прежде всего, днепровского Правобережья. При этом уничтожались населенные пункты, запасы продуктов у населения и лесные массивы не только на пути шведов, но широкими (по 40 - 45 км) полосами справа и слева от их предполагаемого маршрута. Кроме того, сжигались города, заподозренные в поддержке казаков-сторонников Мазепы, а их жители подверглись тотальной ликвидации. Эти карательные меры стоили украинскому народу огромных жертв” [40, 54-62]. Такі висновки В. Возгріна підтверджуються щоденниковими записами шведського солдата Гассман, який у 1708 р. писав: «На 40 миль пути все деревни были сожжены, все съестные припасы и фураж испорчены, так что мы не нашли там ничего, кроме голой пустыни и лесных пространств, в которых [уже] погибло великое множество людей и бесчисленное количество лошадей и другого скота... Мы находились в опустошенной стране» [41, 28].

Інший відомий вчений Є. Тарле підтверджував, що Мазепа «боялся полного разорения Украины от наступающего Карла и отступающего или параллельно идущего русского войска» [42, 214]. Навіть такий неприхильний до Мазепи сучасний російський історик Н. Павленко зазначав, що «вокруг двигавшихся шведов днем и ночью кружили посланные Петром отряды, выполнявшие царский приказ «главное войско [шведов] обжиганием и разорением утомлять» [43, 35].

Таким чином, від початку Північної війни 1700 – 1721 років питання функціонування автономного Українського гетьманату для Московського царства вже не вирішувалося згідно з положеннями попередніх двохсторонніх угод у рамках відносин «протектор-протегований», а розглядалося Петром I лише у межах політичної доцільності. Тобто він як суверен України не вважав за потрібне виконувати монарші зобов’язання щодо захисту „прав і вольностей” своїх українських підданих. Хоча, як стверджує документ, цар все ж

таки усвідомлював існування договірних стосунків між Москвою і Батурином. Адже дізнавшись про перехід гетьмана Мазепи на бік шведського короля відразу ж наказав своїм чиновникам віднайти тексти попередніх російсько-українських „статей” У зв’язку з цим, Петру I поклали на стіл “две книги, из которых в одной списки с постановленных статей гетманов Юрья Хмельницкого 168-го (1659 р.), Ивана Брюховецкого 171-го (1663 р.), в другой книги список же с статей Мазепы 195-го году (1687 р.), данной ему ж Мазепе на права и вольности...” [44, 10-11].

Порушення російським монархом «прав і вольностей» України трактувалося гетьманом І. Мазепою як тиранські дії з боку царя, а, отже, згідно з політико-культурними традиціями, які склалися на той час у Центральній та Східній Європі він мав повне право на відмову від його зверхності. Поряд з причинами, які характеризували недотримання Петром I своїх монарших зобов’язань щодо української автономії у гетьмана Івана Мазепи були й інші мотивації, що спонукали його до переходу на бік шведського короля Карла XII.

Насамперед, це уявлення Мазепи про військову спроможність ворогуючих сторін. Ось як український гетьман оцінював силу шведської армії: „...Удалисмося за согласіем и общим з панами енералними особами, полковниками и всего Войска Запорожскогостаршиною постановлением в непреборимую наяснейшого короля, его милости, шведского протекцію... же Отчизну нашу Малороссійскую и Войско Запорожское его королевское величество всегда щастливым своим и непобедимым оружіем от того московского тиранского ига оборонить...” [45]. Натомість, на переконання гетьманського уряду, московське військо було значно слабшим: „Надто видячи и тое, же потенція московская безсилная и невоенная бегством всегда от непереборимых войск шведских убегли...” [46, 102]. За свідченнями сучасників, восени 1707 р. Мазепа сказав такі слова: „...але вірність мою до Царської Величності доти буду продовжувати, поки не побачу, з якою потенцією Станіслав (Лещинський) до кордонів Українських прийде і які будуть військ Шведських в державі Московській прогресса; і якщо не сила наша буде боронити України і себе, то для чого маємо самі і погибель мати і Отчизну погубляти? І сам Бог буде бачити, що по нужді те учинили ми і, як вільний незавойований народ, старалися про спосіб цілості нашої...”

Але чи не найголовніше, в процесі прийняття рішення Мазепою про перехід на бік Карла XII, було розуміння того, що шведсь-

кий король мав надати для України більші „права та вольності”, ніж московський цар. З огляду на це гетьман писав: „...И отнятие нам права и волности, не тилко привернетъ, лечь за общою ползою и з несмертелною в потомних век Войска Запорожского славою умножить и розширить, в чем нас и королевским своим никогда не отменяющимся словом и данною на письме ассекурацією упевнил и утвердил” [47].

При розгляді причин політичної рокировки І. Мазепи у 1708 р. особливу увагу треба звернути на те, що гетьман був переконаний в тому, що Османська імперія та залежне від нього Кримське ханство мають обов’язково підтримати Шведське королівство. Такі висновки ним були зроблені на основі донесень його розвідників у Високій Порті. Зокрема, ще у листопаді 1707 р. гетьман писав до російського посла в Стамбулі П. Толстого: „...Порта Оттоманская конечно и непременно намериваетца зачать воину с Его Царским Величеством или сей приходящей зимы чрез татар или на весне явственно сами собою, не дожидаяся совершенства мирными договоры утвержденных и определенных лет, для чего под видом амунициы и гварнизону велено в Бендер двести пушек припровадить, и войска по тысяче и по две тысячи туда ж часто прибывает...” [31, 494]. Згадуваний вже нами російський історик В. Возгрін переконливо довів, що домовленість про спільні військові дії між Шведським королівством та Кримським ханством була досягнута навесні 1708 р., коли в Бахчисараї Каплан-Гірей I приймав посла від Карла XII Густава [48]. Відомо, що з середини 1708 р. Високий Диван активно готувався до війни з Росією. Однак наприкінці листопада того ж року в османському уряді взяли верх прихильники мирних стосунків з московським царем, у результаті чого 28 грудня великий візир підтвердив Константинопольський мирний договір 1700 р. з російським послом у Стамбулі Толстим [14, 77]. Одночасно, на початку 1709 р. хан Девлет-Гірей II запевняв Карла XII Густава, що він може надати для його потреб 40 тисяч вершників. Цю інформацію донесли І. Мазепі його посланці з Криму напередодні сумнозвісної Полтавської битви, яка б у разі підтримки кримських кінноти могла б завершитися зовсім інакше для шведсько-української коаліції.

* * *

Історики вже неодноразово звертали увагу на те, що виступ українського гетьмана Івана Мазепи проти свого патрона був над-

звичайно типологічно подібним до повстань залежних правителів „малих держав” проти своїх володарів наприкінці XVII – початку XVIII ст.: лівонської знаті на чолі з Йоганном Ренгольдом фон Папкулем проти Шведської Корони у 1697 р., угорсько-трансільванського князя Ференца II Ракоці проти австрійських Габсбургів у 1703 – 1711 рр., молдавського господаря Димитрія Кантемира проти Османської імперії у 1708 р. та ін. [49]. Очевидно, цей ряд можна продовжити за рахунок вивчення ситуації в інших країнах Центральної, Східної та Південно-Східної Європи. На нашу думку, український правитель хотів повторити вчинок курфюрста Бранденбурга і герцога Пруссії Фрідріха Вільгельма (1640 – 1688 рр.), який заклав основи для утворення незалежного Королівства Пруського за допомогою гнучкої зовнішньої політики, що у світовій історіографії отримала назву *Fuchspolitik* [50].

Підтримуємо думку тих дослідників, які вивчають події 1708 – 1709 рр. з точки зору ситуації, яка склалася на той час в Центрально-Східній та Південно-Східній Європі у рамках стосунків „сюзерен/протектор – васал/протегований” і накладалася на систему міжнародних відносин ранньомодерної доби. Вони полягали в існуванні т. зв. суспільного договору між монархами і васальнозалежними правителями й концентрувалися у правовій формулі ранньомодерного часу *In dominium suum rex imperator est*. На практиці це означало обіцянку суверена/сюзерена в обмін на покору та військову допомогу з боку свого васала захисту і пошанування його „прав і вольностей” [11, 211-212]. При цьому, якщо договір порушувався з боку монарха, то ображений васал мав право повстати проти свого володаря та розірвати попередні домовленості у випадку, якщо він тиранив своїх підданих. Чи був московський цар Петро I тираном для України та її правителя? Очевидно, що це питання на сьогодні, принаймі в межах української історіографії, є вже риторичним.

Джерела та література:

1. Мицик Ю. Десять документів до історії Стародубщини і Стародубського полку XVII – XVIII ст. // Сіверянський літопис. - №1. - 1996. - С.103 – 109; Він же. З документації гетьмана Івана Мазепи // Там само. - №3. - 1997. - С.99 – 105; №4. - 1997. - С.143 – 150; №1. - 1998. - С.91 – 103; №4. - 2001. - С.36 – 45; Він же. З нових джерел до історії церковного землеволодіння на Чернігівщині XVII – XVIII ст. // Там само. - №1-2. - С.100 – 116; Він же. Шість гетьманських універ-

салів XVII – XVIII ст. // Там само. - №1. – 2000. – С.88 – 92; Він же. З документів І. Самойловича та І. Мазепи // Там само. - №6. – 2001. – С.33 – 35; Він же. Універсали гетьмана Івана Мазепи Свято-Михайлівському Золотоверхому монастирю в Києві // Сіверянський літопис. - №1. – 2002. – С.18 – 31.

2. Мицик Ю. Нові документи гетьмана Івана Мазепи // Пам'ятки України. - №6. – 1991. – С.15 – 18; Він же. Листи Івана Мазепи та Пилипа Орлика // Бористен. - №4. – 1993. – С.5 – 6; Він же. Мазепа про заселення Південної України // Кур'єр Кривбасу. - №14. – 1994. – С. 23 – 25; Він же. Могила, Хмельницький, Мазепа... // Там само. - №49-50. – 1996. – С.27 – 32; Він же. З листів гетьмана І. Мазепи // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) / Відп. ред. В. Смолій. – К.,2003. – С.297 – 318; Він же. Три сюжети про гетьмана Мазепу // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Вип.15. – К.,2007. – С.248 – 260; Він же. Нові документи та матеріали періоду гетьманування І. Мазепи та П. Орлика // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, доба. Зб. наук. праць / Відп. ред.. В. Смолій. – К.,2008. - С.367 – 377.

3. Мицик Ю. Гетьман Іван Мазепа як покровитель Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві // Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять. Матеріали міжнародної наукової конференції. – К.,2008. - С.261 – 270; Він же. Гетьман Іван Мазепа як покровитель Православної Церкви // *www. mazepa. pte.*

4. Мицик Ю. «Мазепіана» у творчості кінорежисера Євгена Деслава // Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять. – С.440 – 449.

5. Мицик Ю. Іван Мазепа. – К.,2007.

6. *Про участь України у Північній війні 1700 – 1721 рр. див.:* Чухліб Т. Український гетьманат у Великій Північній війні 1700 – 1721 рр.: проблеми міжнародного та воєнно-політичного становища // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Зб. наук. праць. – К.,2008. - С.7 – 42 (бібліографія: С.36 - 42); Він же. Мазепинська Україна між Російською та Шведськими коронами: дилема вибору протекції // Український історичний журнал. - №2. – 2009. – С.16 – 39 (бібліографія: сс.33 – 39).

7. Лист І. Мазепи до стародубського полковника І. Скоропадського від 30. X. 1708 р. // *Цит. за* Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. – К.,2003.

8. Мелвін Рихтер. Деспотизм // Енциклопедія політичної думки / Під ред. Д. Міллера. Перекл. з англ. Н. Лисюк. – К.,2008.

9. *Цит. за* Carlyle A. J. History of Medieval Political Theory. – Vol.III. – London, 1905.
10. Dickinson J. The Stateman's Book of John of Salisbury. – New York, 1927.
11. Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон. Історія політичної думки...
12. *Див.:* Laski H. J. A Defense of Liberty against Tyrants. – London, 1924.
13. Маніфест Петра I до всієї старшини і Війська Запорозького від 1. XI. 1708 р. з обозу при Десні // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – Кн. I. – Ч. II. – Москва, 1859.
14. Станіславський В. Взаємини Івана Мазепи з Семеном Палієм та українсько-польські стосунки на Правобережній Україні // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.) / Відп. ред. В. Смолій. – Вип. 8. – К., 2008.
15. Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX pijaryw. – Т. VI. – Petersburg, 1860. – S. 166
16. Лист І. Мазепи до Г. Головкина від 7. X. 1707 р. з обозу під Києвом / Письма и бумаги Петра Великого. – Т. VI. – Санкт-Петербург, 1912.
17. Мацьків Т. Англійський текст Зборівського договору 1649 року та інші вибрані статті. – Нью-Йорк, Львів, Київ, 1993. – С. 75.
18. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С. Павленко. – К., 2007
19. Лист І. Мазепи до І. Скоропадського від 30. X. 1708 р. з Дегтярівки // Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі - Інститут рукописів НБУВ). – Ф. 8, спр. 2670, арк. 1-2. *Див. також* Источники малороссийской истории, собр. Д. Бантыш-Каменским. – Ч. 2. – Москва, 1859. – С. 173 – 175; Універсали Івана Мазепи / Упор. І. Бутич, В. Риневич. – Ч. 2. – К., Львів, 2006.
20. *Цит. за* Крупницький Б. З донесень Кайзерлінга 1708 і 1709 рр. // Праці Українського наукового інституту. – Варшава, 1940. – Т. 48.
21. Указ Петра I про утворення губерній від 18. XII. 1707 р. (скорочений варіант) // Письма и бумаги Петра Великого. – Т. VI. – Санкт-Петербург, 1912. – С. 191; *Повний варіант цього указу опубліковано*. Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. – С. 432 – 435. *Див. також*: Российское законодательство X – XX вв.: В 9 т. – Т. 4. Законодательство периода становления абсолютизма. – Москва, 1986
22. Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С. Павленко. – К., 2009.

23. Лист І. Мазепи до І. Скоропадського від 30. X. 1708 р. з Дегтярівки // Універсали Івана Мазепи. – Ч.2.

24. Гарле Е. Северная война и шведское нашествие на Россию. – Москва, 1958. – С.114; Кресін О. Конституційна автономія України у Російській державі // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Зб. наук. праць. – К., 2003. Труды Полтавской архивной комиссии. – Вып.9. – Полтава, 1912.

25. *Цит. за:* Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба (друге доповнене видання). – Нью-Йорк, Київ, Львів, 2001.

26. Грамота Петра I гетьману І. Мазепі від 20. II. 1704 р. з Москви // Архив Санкт-Петербурзького Інституту історії Російської академії наук. – Ф.83, оп.1, №518, арк. 1 – 1зв.; Гетман Іван Мазепа: Документи из архивных собраний Санкт-Петербурга / Сост. Т. Таирова-Яковлева. – Вып.1: 1687 – 1705 гг. – С.78 - 79. *У приписці до цієї грамоти, що була зроблена рукою українського канцеляриста в Батурині 9. III. 1704 р. зазначалося: „Про обмін на копійки талярів та інших твердих грошей”.*

27. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах...

28. *Див. :* Чухліб Т. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках. – К., 2008.

29. Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С.11, 56; Сокирко О. Українське козацьке військо в період Північної війни 1700 – 1721 рр. та організаційних реформ 30-60-х рр. XVIII ст. // Історія українського козацтва. Нариси в 2-х томах / Відп. ред. В. Смолій. – Т.1. – К., 2006. – С.516.

30. Сокирко О. Українське козацьке військо в період Північної війни...

31. Письма и бумаги Петра Великого. – Т.VII. – Санкт-Петербург, 1912.

32. Російський державний архів давніх актів у Москві. – Ф.124, оп.4, спр.137, арк. 1; Сокирко О. Гетьманщина під царським скіпетром (військове будівництво в Україні другої половини XVII – початку XVIII ст.) // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних досліджень. – К., 2003. – С.318.

33. Сокирко О. Українське козацьке військо. – С.517; Він же. Гетьманщина під царським скіпетром (військове будівництво в Україні другої половини XVII – початку XVIII ст.) // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – С.318; Кресін О. Конституційна автономія України. – С.329.

34. Лист І. Мазепи до І. Скоропадського від 30. X. 1708 р. з Дегтярівки // Інститут рукописів НБУВ. – Ф.8, спр.2670, арк. 1- 2. *Див. також:*

Источники малороссийской истории, собр. Д. Бантыш-Каменским. – Ч.2. – С.173 – 175; Універсали Івана Мазепи. – Ч.2. – С.411.

35. Масловский Д. Северная война. Документы 1705 – 1708 гг. – Москва, 1908.

36. Універсал І. Мазепи до веркіївського сотника від 15. XI. 1708 р. з Батурина // Інститут рукописів НБУВ. – Ф.VIII, спр. 1771 – 1845, арк.19 – 19 зв. *Опубл.*: З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. В. Станіславський. – С.181 - 182.

37. Лист І. Мазепи до царя Петра I від 16. VI. 1703 р. з Батурина // Інститут рукописів НБУВ. – Ф.VIII, спр. 228 м/97, арк.1413 – 1414. *Опубл.*: З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. В. Станіславський. – С.140.

38. Лист І. Мазепи до царя Петра I від 27. VI. 1706 р. з Батурина // Інститут рукописів НБУВ. – Ф.III, спр. 7060 - 7148, арк.155 – 156. *Опубл.*: З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. В. Станіславський. – С.146 - 147.

39. *Цит. за* Маркевич Н. История Малороссии. – Т.IV. – Москва, 1842.

40. Возгрин В. Проблема геноцида в российской и скандинавской историографии Северной войны // Материалы Шестой ежегодной научной конференции (14-16 апреля 2004 г.) Под ред. В. Барышникова Санкт-Петербург, 2005.

41. Странствования Христофора Гассмана / Сост. Б. Вердмюллер. – Париж, 1971.

42. Тарле Е. Северная война...

43. Павленко Н. Разумная расчетливость. Петр и Карл в Полтавской битве // Родина. - №7. – Москва, 2009.

44. Лист О. Курбатова до Г. Головкина від 5. XI. 1708 р. з Москви // Труды императорского русского военно-исторического общества. Документы Северной войны. Полтавский период. – Т.3. – Санкт-Петербург, 1909.

45. Лист І. Мазепи до І. Скоропадського від 30. X. 1708 р. з Дегтярівки // Інститут рукописів НБУВ. – Ф.8, спр.2670, арк. 1- 2. *Див. також*: Источники малороссийской истории, собр. Д. Бантыш-Каменским. – Ч.2. – С.173 – 175; Універсали Івана Мазепи. – Ч.2. – С.412.

46. Універсали Івана Мазепи. – Ч.2. – С.411. *Див. також*: Мицик Ю. З документації гетьмана Івана Мазепи // Сіверянський літопис. - №1. – 1998.

47. Лист І. Мазепи до І. Скоропадського від 30. X. 1708 р. з Дегтярівки // Інститут рукописів НБУВ. – Ф.8, спр.2670, арк. 1- 2. *Див. також*:

Источники малороссийской истории, собр. Д. Бантыш-Каменским. – Ч.2. – С.173 – 175; Універсали Івана Мазепи. – Ч.2. – С.412.

48. Возгрин В. Исторические судьбы крымских татар. – Москва, 1992. – С.238 – 239; Он же. Дипломатические связи Швеции и Крыма накануне и после Полтавы // Скандинавский сборник. – Таллин, 1985. – Т.29. – С.70; *Див. також*: Молчанов Н. Дипломатия Петра Первого. – Москва, 1984. – С.216; Станіславський В. Політичні відносини Запорозької Січі й Кримського ханства напередодні Полтавської битви // Український історичний журнал. - №1. – 1998. – С.76.

49. Subtelny O. Mazepa, Peter I, and the Question of Treason // Harvard Ukrainian Studies. – Vol.2. – N.2. – Cambridge, 1978. – P.158 – 183; Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994. – С.8; Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр. – К.-Нью-Йорк, 2003. – С.5 – 21; *Порівн.:* Артамонов В., Кочегаров К., Курукин И. Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. – Санкт-Петербург, 2008. – С.15.

50. *Див.:* Huttl L. Der Grosse Kurfurst Friedrich Wilhelm von Brandenburg. Eine politische Biographie. – Munchen, 1984; Szymczak B. Fryderyk Wilhelm. Wielki Elektor. – Wroclaw; Warszawa; Krakow, 2006.

Віктор Атаманенко
к.і.н. (Острог)

Оборонний потенціал володінь кн. Острозьких у південно-східній Волині

Українські землі пізнього середньовіччя та раннього нового часу майже безперервно були ареною військових дій, боротьби з зовнішньою загрозою. Входження та існування в умовах входження до складу іноземних держав з їх бажанням розширити свої території та неувагою до забезпечення захисту кордонів мало наслідком те, що організація оборони лягала переважно на місцеве українське населення. Особливо ситуація загострилася з середини XV ст., коли розпочалися регулярні татарські напади. Справа захисту від них стала питанням життя або смерті. Як справедливо зауважував М.С. Грушевський, всі вищі культурні інтереси мусили відступити перед елементарною потребою убезпечення свого життя, «охорони своїх ший від татарського аркану» [1, 335]. Організація оборони була загальною справою, до якої мали відношення, більше чи менше, всі верстви українського суспільства, але провідна організаційна роль тут належала військовослужбовій частині населення та його верхівці – князям. Систематичні татарські напади призводили до глибоких змін у середовищі населення України. Цілі території перетворювались на незаселені землі, напади впливали на зміну як соціальної, так і етнічної структури населення [2, 45]. Татарські напади негативно впливали також на економічний та господарський розвиток волинських земель.

Військовий потенціал волинських магнатів ще не став предметом спеціального дослідження. В історіографії неодноразово розглядалася проблеми татарських нападів [3] та обороноздатності українських земель в цілому, а також стан оборонних укріплень зокрема [4]. Безумовно, науковий інтерес до вивчення цього питання викликаний бажанням з'ясувати військовий потенціал окремих регіонів, міст, замків, оскільки XVI – першої половини XVII ст. При цьому не завжди звертають увагу на ту обставину, що він значною мірою залежав від господарського та демографічного потенціалу, а відтак – від діяльності землевласників. Таким не в останню чергу була держава, але значних успіхів у будівництві замків та міст-

укріплень, як і залюдненні українських земель їй не вдалося. Більше того, коли йдеться про розглядуваний тут регіон, то його безпосереднє підпорядкування державі мало наслідком запустіння і в результаті – неможливість контролювати навіть стан розташованих тут поселень [5, 10-11]. Відомий дослідник південно-східної Волині О.І. Баранович відзначав, що інтенсивна відбудова та відновлення людського і господарського потенціалу була пов'язана з передачею державних володінь у руки волинських магнатів [5,12]. Але протягом першої половини XVI ст. помітних змін в господарському житті південно-східної Волині не відбувалося, а рубежем у цьому була середина сторіччя, точніше – 1560-х рр., коли було засновано місто Костянтинів (Старокостянтинів). Завданням даної статті є розгляд можливостей описово-статистичних джерел для вивчення військового та оборонного потенціалу володінь кн. Острозьких у південно-східній Волині, а також результатів їх діяльності в регіоні.

Військовий потенціал кн. Острозьких можна розглядати у кількох аспектах. Його складниками були, по-перше, чисельність підвладного населення, по-друге, мережа міських поселень з їх укріпленнями та замками, по-третє, кількість збройних слуг та шляхти-клієнтів. Визначення динаміки чисельності населення є окремою історико-демографічною проблемою, яка вимагає спеціального розгляду і можливе тільки з 70-х рр. XVI ст., коли на території південно-східної Волині вже не існувало державних володінь і практично вся вона належала князям Острозьким, Заславським, Збараським. О. Баранович відзначав, що в наш час існують всі зафіксовані ще поборовими реєстрами, тобто на середину XVI ст., поселення [6, 237], але це стосується вже результатів діяльності магнатів. Опосередковано про високий рівень залюднення регіону можуть свідчити дані про втрати населення від татарського нападу 1593 р., які становили з Старокостянтинівської, Красилівської, Любарської та Остропільської волостей майже 24 тис. осіб із 105 поселень [7, 115-129]. Крім того, регіон не міг не зазнати втрат населення через події, пов'язані з очолюваним К. Косинським козацьким повстанням, одним з центрів якого був Остропіль. Весною 1594 р. С. Наливайко з дозволу кн. В.-К. Острозького – відтак, можна вважати демографічну ситуацію більш-менш задовільною – набирив у цьому ж регіоні з числа служилого населення добровольців для боротьби з очікуваним нападом татар [8, 106]. Стан залюднення був пов'язаний з мережею міських поселень, а остання була одним з показників обо-

ронного потенціалу. На кінець XV – початок XVI ст. міста в регіоні були практично відсутніми. Такими, якщо не рахувати центр Заславської волості, були Чуднів, Любар, Полонне, Кузьмин та Красилів. Останні два були послідовно центрами Кузьминської волості, на боярство і населення якої лягав основний тягар протистояння татарським нападам на Волинь [5, 11]. В даному випадку розбудова міської мережі не в останню чергу повинна була мати завданням створення системи оборонних укріплень. Державна адміністрація, знаходячись далеко від цих земель, не могла лише за допомогою місцевих бояр забезпечити оборону південно-східної Волині від татар, що, очевидно, певною мірою вплинуло на передачу маєтків в регіоні в приватні руки. Так, князь К.І. Острозький отримує у володіння Любарську, Чуднівську (київсько-волинське прикордоння) та Кузьминську волості. Організуючи оборону проти татар, К.І. Острозький починає будівництво укріпленої лінії, виносячи окремі опорні пункти на рубіж річки Случ. В цей час князь будує дерев'яний замок у Красиліві [9, 35]. Точна дата побудови красилівського замку невідома. Можна припустити, що він почав будуватися на початку XVI ст. чи після повернення кн. К.І. Острозького з московського полону, оскільки вперше замок згадується у 1511 році [9, 35]. Отже, на той час замок вже був збудований. Після будівництва замку вага Красилова починає зростати, він перетворюється на адміністративний центр володінь Острозьких у південно-східній Волині, Кузьминської волості, колишній центр якої, Кузьмин, не втрачаючи міського статусу [10, 69], поступово перетворюється на поселення сільського типу. В усій повноті кн. К.І. Острозькому та його наступникам (кн. Іллі та його вдові Беаті) забезпечити регіон біль-менш достатньою кількістю оборонних осередків не вдалося [5, 12]. Можливо, це пов'язано і з доволі тривалою відсутністю татарської загрози для Волині.

Отже, маєткове просування Острозьких на територію південно-східної Волині почалося на рубежі XV – XVI ст. [11, 117-120], що, окрім відповідних привілеїв та актів відобразили й наступні за часом описово-статистичні джерела – ревізії. Так, ревізія 1545 р. фіксує перебування у власності Острозьких замків та сіл колишньої Кузьминської волості, які значною мірою згодом ввійшли до складу волості Костянтинівської [12, 207-208]. Але значних успіхів у загошподаренні та розбудові системи оборони поки-що помітно не було. Дальший розвиток володінь Острозьких у південно-східній Волині

пов'язаний з діяльністю кн. Василя-Костянтина. На час заснування ним Старокостянтинова у його руках тут перебували тільки мастки частини Кузьминської волості [13, 27]. Таким чином, купівля Колищенців та заснування Старокостянтинова було не простим збільшенням володінь у регіоні, а початком їх розбудови, оскільки попередні волосні центри – Кузьмин та Красилів – не задовольняли потреб як військових, так і господарських. Але й після цього створення оборонної мережі завершеним не було; О. Баранович вважав, що такі завдання могла виконувати лінія міст, розташованих по р. Случ на відстані «20 – 30 верстов» [5, 13], а також формування кількох оборонних ліній. Розвиток останніх відбувався у маєностях кн. Заславських, але й у володіннях кн. Острозьких, в яких першим таким осередком було м. Сульжин (Сульжинці, Шульжин), згаданий вперше як місто в 1570 р. [10, 77] Таке завдання й було здійснене кн. В.-К. Острозьким з локацією таких міст, як Базалія (1574 р.) та Остропіль (1576 р.) [10, 78-79]. Ще осаджувана Базалія була знищена татарами під час, очевидно, нападу на Поділля та Волинь у вересні 1575 р., коли табір татари розташували на подільсько-волинському порубіжжі, біля Синяви [14, 99-100]. На місці, біля якого наступного року було закладено Остропіль знаходилася база для військ кн. В.-К. Острозького, які 1575 р. прикривали південні кордони Волині від татар [15, 262, 267-268]. Остропіль згодом став одним з найбільших міст не тільки регіону, а й усїєї Волині.

Головними джерелами для вивчення населення міст південно-східної Волині в першій третині XVII ст. – є інвентарні описи 1615 та 1620 рр., а також подимний реєстр 1629 р. Інвентар 1615 р. [16] представляє собою послідовні описи чотирьох замків, міст, перелік сіл та фільварків, що належали до цих замків, а також дані про залежне населення та його повинності. Загальна структура даних джерел, то вона відповідає наступній схемі: „вступ – основна частина – заключна частина” [17, 17]. Основна частина інвентарів містить в собі описи Сульжинецького, Костянтинівського, Красилівського, Базилійського замків.

Одним з ключових міст південно-східної Волині у організації оборони краю був Костянтинів (Старокостянтинів). Місто Костянтинів було описано в березні 1615 р. [16, 18] Опис населення подається по вулицях, яких в середині другого десятиріччя XVII ст. в Костянтинові було 14; найбільшими за кількістю будинків та, відповідно, населення були Жидівська, Торчинська, Тихонська, Львів-

ська, Кам'янецька, вулиця в Ринку [16, 18-24]. В Костянтиніві вказуються 409 чоловіків-міщан, а також 50 парканників, 79 підсуєдків, 20 гайдуків та 85 коморників, що працюють в міському фільварку. В результаті отримуємо 638 осіб. В 63 випадках фіксується по два дорослих чоловіки разом [16, 21-22]. Якщо врахувати це, необхідно до 638 додати 63 і маємо 701. Зазначається, що на даний час в місті було 67 пустих будинків, частина яких погоріла і 50 плаців [16, 22зв]. В місті проживало 27 сімей-шляхти [16, 18], що становило приблизно 3,9% від усіх мешканців.

Другим за часом створення кн. В.-К. Острозьким містом південно-східної Волині, була Базалія. Яка, як і її попередник Костянтинів, була названа за ім'ям свого засновника. У поборовому реєстрі 1576 р. зазначено, що „новоосаджена” Базалія була спалена татарами [10, 78]. Опис Базалії в інвентарі було здійснено 26 березня 1615 р. [16, 69] В місті існувало одинадцять вулиць, найбільшими серед яких були – Спаська, Війтівська, Козлова, Чаполовська [16, 71-76]. В місті нараховувалось близько 475 димів. Відомо, що в місті проживало 13 шляхетських родин [16, 75], тобто число шляхти від загальної кількості населення тут становило близько 2,7%. Мешкало в місті 15 гайдуків та інших слуг. До нижчих верств населення міста відносились слуги – 10 осіб [16, 75].

До невеликих міст за характеристиками був подібний Красилів, описаний в інвентарі 21 березня 1615 року [16, 54зв]. На відміну від інших міст, що описані в інвентарі 1615 року, населення міста подається не по вулицях, а за категоріями. В Красиліві було 282 димів, серед них 3 пустих будівлі [16, 58зв]. Проживали в місті чмериси (12), гайдуки (20) [16, 54-59]. В місті мешкало десять шляхетських родин [16, 54-59], що становило майже 3,6% від загальної кількості населення. Можна вважати, що в місті також існувала десятково-сотенна система, оскільки згадується 13 десятників. Цікавим є те, що серед переліку населення одного мешканця вказується козак.

Унікальним джерелом для вивчення історичної демографії міст Волині є досить часто використовуваний дослідниками інвентар 1620 р., який містить в собі цінні відомості для вивчення різних проблем історії Волині першої половини XVII ст. У 2001 р. вийшла публікація даного джерела, яка містить в собі переклад частини інвентаря маєтків князів Острозьких 1620 р., що стосується південно-східної Волині. В опублікованому джерелі можна знайти багатий і

різноманітний матеріал стосовно 127 поселень [11, 3]. В публікації подано описи таких міст південно-східної Волині, як Остропіль, Полонне, Берездів, Хлапотин, Лабунь. Інвентар було укладено незабаром після спустошливого татарського нападу, який не міг не відобразитися на характеристиках населення регіону.

Місто Остропіль за свідченнями Острозького літописця було осаджене в 1576 р., а 12 лютого 1580 р. отримало магдебурзьке право [10, 79]. В поборовому реєстрі 1589 р. Остропіль згадується як значний осередок, в якому було 309 будинків. Згідно даних інвентаря 1620 р. воно було найбільшим серед міст південно-східної Волині. В інвентарі вказується, що містечко складалося із Старого і Нового міста, що засвідчує його інтенсивний розвиток. Принцип організації населення міста був представлений сотенно-десятьковою системою. Населення Старого міста організовувалося у шість сотень, де сотниками були Харко Соколик, Ярмол, Петро, Кость, Кривошия та була сотня Копцьова [11, 323-350]. Кожна сотня включала декілька десятків: перша – 4 (десятники – Яцик, Сечкареня, Олифір, Грицько), друга – 6 (десятники – Малий, Гаврило, Ясько, Босий Іван, Петро, Йовець), третя – 5 (десятники – Данило Малий, Хома, Гарасим, Ільчин, Степан), четверта – 5 (Следзь (Sledz), Максим, Сенько, Ласько, Ігнат), п'ята – 5 (десятники – Олексій, Левко, Яцик, Василь, Трохим), шоста – 5 (десятники – Антон, Михайло, Клещик, Федько, Ясько). В Старому Острополі за інвентарем 1620 р. загальна кількість житлових будівель дорівнювала 986 [11, 350]. Нове місто складалось із однієї сотні, де сотником був Кулий та шести десятків, відповідно десятьниками були Савка, Грицько, Семен Трех (Trzech), Бартош, Петро Кудра, Петро Худий [11, 350-362]. В Новому місті знаходилося 264 садиби. Багато будівель було незаселеними: у Старому місті порожніх садиб було 183, а у Новому – 74 [11, 350-362], тобто – майже 20%. Причиною цього скоріше за все були татарські напади, які відбулись незадовго до укладення інвентаря – у 1616, 1617, 1618 рр. [18, 97]. Окрім чоловіків, які здебільшого фігурують в такого роду документації як платники податків та господарі будинків, згадуються і вдови. Інвентар фіксує в Старому місті 44, а в Новому місті – 18 вдів [11, 323-362].

Полонне, одне з найдавніших міст регіону та й усієї Волині, в першій третині XVII ст. також складалось із Старого і Нового міста та передмістя. Осілість міщан була представлена сотенно-

десятьковою системою. Старе місто складалось із чотирьох сотень, де відповідно сотниками були Грицько, Павло, Тиміш, Левко [11, 237-250]. Відповідно десятниками в першій сотні були Мартин Йовлашення, Орхім; в другій – Каленик, Матвій; в третій – Васько і Нестор; в четвертій – Мисько з Федором, Михно Наливайко. У Новому місті сотників було три – Ігнат Сковротка, Трохим, Веремій і відповідно десятники сотень – Сенько, Ясько, Васько, Дмитро, Лаврин; Сенько, Микита, Фейтко, Мисько, Фесько Коростон; Семен, Остап, Ілько [11, 250-266]. За інвентарем 1620 р. загальна кількість помешкань становила 902. Обидві частини Полонного були майже однаковими. На Старе місто припадало 464 будинки, а на Нове – 438. З них 7 було порожніми. Але крім господарів у будинку могли жити і інші сім'ї. На Старе місто припадало 59 таких родин, а на Нове – 22, що разом становить 81. В інвентарі подаються 240 парканників, а також представлена така категорія населення, як коморники, яких всього було 218. Таким чином, в обох частинах Полонного проживали 1194 родини. Укладений через десятиріччя подимний реєстр 1629 р. фіксує в Полонному 970 димів [19, 97]. У Полонному в 1620 р. зазначаються 14 шляхетських дворів [11, 237].

Такі міські поселення південно-східної Волині, як Берездів та Хлапотин класифікують як містечка. 6 липня 1596 р. В-К. Острозький видав лист на вільну осаду міста Берездова, а вже 22 травня 1603 р. був даний лист на ярмарки і торги у недільний день [10, 107-108]. Третій лист був даний Янушем Острозьким на поселення новоприбулим людям з дозволом їм волі на 20 років. У Берездові в 1620 р. проживало 333 міщанські родини [11, 205-218]. Розміщення будинків інвентар фіксує не за сотнями і десятками, а по вулицях, яких нараховувалось 17, але в місті все-таки існувала сотенно-десятькова система. Окремо в документі записана шляхта. [11, 205-218]. В Берездові мешкали родини, які не мали власних осель. До такої категорії належало близько 80 сімей [11, 205-218]. Враховуючи дану категорію та вдів, показник населення необхідно збільшити до 428 міських родин. Цікавим є той факт, що інвентар 1620 р. не фіксує в місті ні однієї порожньої незаселеної будівлі. На відміну від більшості розглядуваних міст воно знаходилося віддалік від Чорного шляху, тому, очевидно, менше потерпало від нападів татар. Подимний реєстр 1629 р. фіксує в Берездові 289 димів [19, 114].

В Хлапотині або Красноставі на 1620 р. нараховувалось 399 житлових будівель [19, 114]. Проте число мешканців могло бути

більшим, адже, як і в попередніх випадках, в одному будинку інколи жили декілька сімей і здебільшого в інвентарі вказувались імена міщан, які мали власний будинок та земельний наділ. Осілість міщан в інвентарі подається по десятках. В містечку було 15 десятків, де відповідно десятниками були Павло, Семен, Сахно, Данило, Мисько, Іван, Васько, Тарас, Гриць, Іван, Микита, Фесько, Олексій, Грицько, Кирило [19, 114]. В подимному реєстрі 1629 р. вказано, що в містечку Красностав було 383 дими [19, 125], тобто чисельність населення міста була стабільною. В інвентарі 1620 р. вказується, що в містечку було три шляхетські помешкання [11, 229].

Невеличким містечком за кількістю мешканців в XVII ст. була Лабунь, де було 152 будинки, серед них пустих осель нараховувалось 25 [11, 275-381]. Таким чином, заселеними були 127 осель. До 1629 р. населення Лабуні зросло – кількість будинків становила 303 [19, 98].

В умовах постійної небезпеки і загрози татарських нападів саме існування міста було неможливим без міцного укріплення. Тому замок-фортеця був одним з найважливіших елементів міста, яке складалось з укріпленої частини – замку і власне містопоселення [11, 50]. З опису Красилова 1615 р. дізнаємось, що один з найдавніших у регіоні красилівський замок так і залишився дерев'яним, але він і далі зміцнювався – з'явилась новозбудована брама з баштою, до брами вів міст через рів. Для кращого захисту замок був оточений дубовим парканом [16, 54зв]. Інвентар подає перелік військових запасів у замку. Так, в рубриці “Strzelba zamkowa” відзначено: “Dzialek zelaznich spizowich 2; mozdzerekow zelaznich 6; smigownicz dlugich dawnih 2; smigownicza nowo kupiona 1; hakownicz zamkowih № 5; zydowskich hakownicz 3; rucznicz hupczanek № 3; prochu pulbeczkow wielkih 2, moze bicz kamieny 40; prochu pulbeczkow mnieisih 2, moze bicz kamieny 30; saletry kamieny 2S; siarky kamien 1; olowu kamieny 3; kul olowianich do hakownich № 900; kul do dzial № 3; ladunkow z kulamy nasipanich № 600” [16, 55]. Але з середини XVI ст. Красилів втрачає значення головного оборонного центру в південно-східній Волині.

Серед замкобудівничої спадщини Острозьких особливе місце посідає замок у Костянтиніві. Хоча костянтинівський замок було закладено і побудовано, як і саме місто, упродовж досить короткого проміжку часу, він був найпотужнішим в південно-східній Волині. Його можна порівняти із замками в Острозі, Дубно, Олиці. Будів-

ництво нового міста з потужним замком кн. В.-К. Острозьким передувало відновленню низки спустошливих татарських вторгнень і не могло не позначитися на захищеності південно-східної Волині. Це було дуже зручне місце для оборони [9, 39]. Костянтинівський замок був закладений на вершині трикутника в місці впадіння Ікопоті до Случі. Це був кам'яний замок, дві сторони якого омивалися водою, а третя межувала з територією міста. Це суттєво поліпшувало обороноздатність міста та замку. На цьому відрізку замок мав посилений оборонний характер, що складався з наповненого водою рову та кам'яної стіни, посередині якої було влаштовано в'їзду браму зі звідним мостом [16, 15]. Це був єдиний сухий доступ до замку. По всьому периметру міста було насипано високий земляний вал завдовжки майже 3 км., у товщі якого для в'їзду в місто були влаштовані три муровані брами з міцними воротами та звідними мостами попереду. Крім цих мурованих брам баштоподібного типу в чотирьох найбільше вразливих місцях були відсипані земляні бастіони [20, 40]. Про стан костянтинівського замку на початку XVII ст. свідчать відомості інвентаря "подільських" володінь Януша Острозького 1615 р., в якому міститься повний опис замку, а у розділі "Strzelba zamkowa" маємо перелік озброєння: "Dzialo dlugie spizane "Smok" 1; dzialo „Panna" № 1; dzialo spizanih polnich s herbem x(iażęcia) je(go) m(czy) № 6; smigownicz dlugich № 2; hakownicz dobrich № 25; ky[j] spizany № 1; ky[j] zelazny № 1; rucznicz hupczanek № 324; wiader skorzanich № 8; tarcz malowanich № 55; kul zelaznich do dzial 1000; kul olowianich do dzial 800; kul hakownicznih fasek 6, sescz ma bicz w nih; kul do rucznicz № 840; srotu zelaznego fasek 4; ostrozek barilla 1; siekier № 12; sufle y steple do dzial wedle potrzeby; prochu bareł № 60; olowu stuk welkih 3; matery do ognistich kul bareł 2; ladunkow blasanich do hakownicz № 60" [16, 16]. Порівнюючи забезпеченість красилівського та костянтинівського замку станом на 1615 р. можна побачити, що останній володів кращими оборонними можливостями, він на відмінну від більшості тогочасних волинських замків був кам'яним, а не дерев'яним.

Розташування замків у містечках відчутно впливало на їх просторову забудову. В умовах тогочасного життя, коли частими були татарські напади (як зрештою і міжособні, так звані „домові”, магнатсько-шляхетські війни), значення замку для життя міста важко переоцінити [10, 127]. Так після татарського набігу в місті Сульжині (Шульжині), згідно з інвентарем 1615 р., зазначено, що в

місті там замок залишився, унаслідок чого там само зазначено, що місто знову будується. Тому в умовах постійної татарської небезпеки і магнати і їх піддані дбали про забудову замків. Замки південно-східної Волині умовно можна поділити на дві групи: середні за своєю потужністю (косянтинівський замок, остропільський, полонський) та малі замки (базалійський, берездівський, лабунський).

Меншим за потужністю від косянтинівського був остропільський замок. Він був оточений палями. У цьому замку було три старі башти, а нову четверту збудував п. Бобринський [11, 322]. З інвентаря 1620 р. дізнаємось, що в остропільському замку гармат польових кованих, котрі на башті стоять* (кількість в документі не зазначена), шмиговниця одна, гаківниць сажневих три, гаківниць коротких шість, ладунків гарматних 7, ладунків до гаківниць 140, куль гарматних олов'яних кіп 2/14, форма до гаківниць одна, пороху сім бочок, дві не повні, селітри пудло, у котрому може бути з осьмаку [11, 322]. Для міської оборони: гармат польових № 3, гаківниць сажневих № 16, коротких гаківниць № 8, рушниць губчастих № 22 [11, 322]. В Цейхгаузі лежить: олова каменів 14, куль гарматних 214, куль до гаківниць 1050, кульок залізних до гармат 82, пороху повних бочок 9, ладунків до гармат 16, ладунків до гаківниць 22 [11, 322]. У брамі від Полонного гаківниць на колах 3; нагорі гаківниця 1, шмиговниця 1; у башті над Білкою гаківниць 5; у башті Наріжній гаківниць 3, шмиговниця 2; у брамі Київській гаківниць 7, шмиговниця 1; у башті Наріжній над рікою Случчю шмиговниця 1, гаківниць там же № 2 [11, 323]. З документу видно, що деякими оборонними запасами володіли окремі жителі та цехи, так читаємо “у сотника Петрика гаківниць № 3; у цеху кушнірському і кравецькому гаківниць № 2, півгаків 6; у різників гаківниць № 1; у шевців гаківниць № 2, півгаків” [11, 322-323].

До заслуг кн. В.-К. Острозького в створенні лінії оборонних укріплень можна віднести відбудову замку в Полонному. Так виглядав замок у 1620 р. “при вході до замку з передгороддя через рів був місток, вздовж нього нові поручні. На валу другий старий міст, під ним старі зв'язані палі, з обох сторін на ньому старі дубові поручні. При вході до замку міцна дубова башта на вісім граней. Брама, в ній ворота на коловороті з'єднані залізними гвіздками, в ньому засув скоблями. Нагорі схованка для військової зброї. Там пороху двадцять каменів і півчверті. У цьому цейхгаузі простих малих гаківниць з великими дев'ятнадцять; мішків, насипаних порохом для

гармат 62; ладунків до гаківниць 650; форм до лиття куль для гармат 2; форм до лиття куль для гаківниць 2; совків до гармат три; цингрот до запалу один; штемпель для вигвинчування куль один; годинниковий механізм не повний; куль до гармат кіп 4; колесо коване до гармати; цілих гармат 4, п'ята розірвана, двоє гармат на кованих колесах, а двоє на некованих [11, 236].

Більшість замків були дерев'яними і незначними за розмірами, як, наприклад, базилійський. В інвентарі 1617 р. зазначено, що цей замок парканом оточений і глиною обмазаний, навколо укріплений баштами та валом від міста. Про слабшу оборонну здатність замку порівняно з костянтинівським та остропільським свідчить перелік зброї в базалійському замку "Dzial spizanych w lozach na kolah okowanych № 4, jedno sie napadlo w posrodku; hakownic na srubach na trzech noskah № 18; hakownic prostih № 8; rucznicz hupczanek № 2; prohu becзка wielka, moze bicz kamieny 40; saletry pulbeczky; kul do dzial zelaznich, olowem oblewanih № 200; kul hakownicznich № 600; srotow do dzial № 150; ladunkow do hakownic nasipanih z kulamy 300" [16, 70зв].

Малими були лабунський та берездівський замки. Вони були дерев'яними, невеликими за розмірами та з незначною кількістю зброї. В берездівському замку було 15 гаківниць, 13 барилків пороху, між котрими – одна півбочка, чотирнадцяте барилко – почате, кий залізний 1, олова велика штука одна, ковалків менших № 11, куль для гаківниць повна шухляда, шроту залізного мірка, сірки кілька фунтів [11, 207]. В лабунському замку – дві гармати на кілках, ложа оковані, гаківниць 25, рушниць губчастих 10, окремо дві розірвані, бабка залізна стара [11, 386].

Міста з замками служили опорними оборонними пунктами (такими ж, але проти незначних ворожих загонів, були фільваркидвори), а їх населення в разі потреби збільшувало ряди збройних загонів. Основу ж власне збройних сил складали шляхтичі-державці маєтків у складі латифундій, посесори, та залежне служиле населення. Збройні загани були нормою для магнатів, а розміри землеволодіння у Великому князівстві Литовському були безпосередньо пов'язаними з чисельністю загонів, які виставлялися до війська. Перший з переписів литовського війська, який було створено у 1528 р., відносить кн. Острозьких до найпотужніших у цьому відношенні можновладців держави. Кн. К.І. Острозький виставляв до війська загін у 426 вершників, що було четвертим показником [21,

91]. Але ресурси Острозьких були набагато значнішими, оскільки основою формування таких почтів були загосподарені маєтності, якими сконцентровані на Волині основні володіння роду ще значною мірою не були. Відтак, успішна господарська політика не могла не мати наслідком і зростання військової потужності. Успіхи в загосподаренні південно-східної Волині мали наслідком те, що тільки з розташованих тут маєтностей Острозькі на поч. XVII ст. могли виставити зі своїх клієнтів та слуг військо більше, ніж з усіх своїх володінь за сторіччя до цього (див. таблицю).

Збройні почти з маєтків кн. Я. Острозького у південно-східній Волині (1615 р.)

Волость	Гусари	П'ятигорці	Чемериси	Бояри, замк.слуги	Побережники	Гайдуки	Татари
Шульжин	11	11	26	8	12	14	
Костянтинів	54	106	20	39	26	34	20
Красилів	15	14	9	24	3	27	
Базалія	35	5	15			20	
	115	136	70	71	41	95	20

Наведені в таблиці свідчення, скоріше за все, не враховують замкових залог та міських сотень. Одержувані з маєтків прибутки в разі потреби могли використовуватися для найму військ, в тому числі і за межами держави, про що, наприклад, у своєму листі відзначав С. Жолкевський. Він вказував, що через Галичину до кн. В.-К. Острозького йшов піший загін чисельністю близько 300 осіб [8, 74]. В разі потреби Острозькі могли концентрувати у загрозованих регіонах військової загоми зі своїх внутрішньоволинських володінь.

Зміцнення військово-оборонних ресурсів та можливостей південно-східної Волині був пов'язаний значною мірою з діяльністю князів Острозьких. Зрозуміло, що зусиль навіть потужної, але тільки однієї з не багатьох, родини було недостатньо для вирішення такого важливого завдання, як організація оборони від татарських, перш за все, нападів. Але результати діяльності Острозьких, які були комплексом заходів із залюднення, загосподарення, містотворення та оборонозабезпечення значною мірою ситуацію покращили. Вивчення проблеми вимагає подальших зусиль, спрямованих також на використання різноманітних джерел, серед яких важливе

місце посідають інвентарні описи магнатських володінь, для Волині – князів Острозьких та Заславських та Острозької ординації.

Джерела та література:

1. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т.ІV.
2. Дашкевич Я.Р. Ясир з України (XV – першої половини XVII ст.) як історико-демографічна проблема // Український археографічний щорічник. – Київ: Наукова думка, 1993. – Т.5. – Вип.2.
3. Ochmiński J. Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przez napadami tatarów krymskich w XV-XVI wieku // Studia i Materiały do Historii Wojskowości.- 1960.- Т.5.- S.364; Дзира Я.І. Татаро-турецькі напади на Україну XIII – XVI ст. за хроніками Бельських та Стрийковського// Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 90; Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemię Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600-1647 // Studia i Materiały do Historii Wojskowości.- 1962
4. Кальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.). – К., 2001; Леп'явко С. Про стан українських замків у 1590 році // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Київ; Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 303-306; Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині. – Кременець, 2006.
5. Баранович О. З історії заселення Південної Волині: Спостереження над колонізацією і економічним життям волинського пограниччя XVI – XVII вв.// Записки історично-філологічного відділу. – К., 1925. – Кн. VI. – С. 10-11.
6. Баранович А.И. Новый город западной Украины (Основание Староконстантинова)// Учене записки Інститута славянознавства. – М., 1951. – Т. III. – С. 237.
7. Byliński J. Najazd tatarski na Wołyń w 1593 roku na tle innych najazdów w XVI wieku Aere perennius profesorowi Gerardowi Labudzie dnia 28 grudnia 2001 roku w hołdzie. – Poznań, 2001.
8. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. В Україні. – Чернігів, 1996.
9. Байдич О. Красилів Острозький // Старокостянтинів і край в просторі часу. – Хмельницький; Старокостянтинів; Самчики, 1997.
10. Заяць А.Є. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Львів. 2003.
11. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Упор. І. Ворончук. – К.; Старокостянтинів, 2001.

12. Литовська метрика. Книга 561. – К., 2005.
13. Kempa T. Konstanty Wasyl Osrogski (ok. 1524/1525 – 1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi Wołyńskiej. – Toruń, 1997.
14. Дзира Я.І. Татаро-турецькі напади на Україну...
15. Вирський Д. Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – К., 2008. – Ч. 1.
16. Наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України у Львові. Відділ рукописів. Ф. 91 «Радзимінські» (далі – ЛНБ). – Од. зб. 39/І-1.
17. Берковський В. Інвентарі Подільських та Степанських маєтностей князя Януса Острозького від 1614-1615 рр. // Матеріали VII – IX науково-краєзнавчих конференцій «Остріг на порозі 900-річчя»: 1996 – 1998 роки. – Остріг. 2000. – С. 17.
18. Крижанівська І. Інвентар 1620 року волинських маєтностей князів Острозьких як джерело до вивчення демографії міст // Записки Наукового товариства ім. О. Оглоблина. – Острог, 2003. – Вип. 2.
19. Баранович О.І. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство. – К., 1931.
20. Ричков П. А., Луц В. Д. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. – К., 2002.
- Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993.

Олег Дячок
к.і.н. (Дніпропетровськ)

**Джерела з історії митних відносин у збірнику “Торгівля
на Україні XIV – середина XVII століття:
Волинь і Наддніпрянщина”**

Відомий український історик, засновник дніпропетровської джерелознавчої школи, М.П. Ковальський суттєве місце відводив аналізу археографічних видань. Дві частини його дослідження з джерелознавства історії України XVI - першої половини XVII ст. присвячені публікаціям джерел [23; 24]. Подібний підхід характерний и для його учня, широко знаного сьогодні дослідника, Ю.А. Мицика. Написану ними у співавторстві роботу про джерела з історії Визвольної війни українського народу (1986 р.) складають два розділи, присвячені дореволюційним та радянським виданням [26].

М.П. Ковальський підкреслював, що “процес розшуку і виявлення історичних джерел підпорядкований завданням джерелознавства, певній тематиці, викликається практичною потребою та завданнями дослідження. Тому всякий джерельний пошук має свої особливості, викликаний характером конкретної теми, специфікою джерел, місцем, де вони відкриті, їх публікаціями” А відтак й аналіз видань є актуальним і необхідним для повнішого й всебічного їх використання в наукових дослідженнях [24, 4; 23, 3].

Значне місце в науковому доробку М.П. Ковальського посідає проблема класифікації джерел. Він підкреслював, що “класифікація - це найважливіший етап наукового осмислення джерел, узагальнення, синтезування їх багаточисельної різноманітності” [25, с. 7].

Визнані на той час у радянському джерелознавстві принципи класифікації були покладені в основу дипломатичного та змістовного аналізу джерел з історії Визвольної війни українського народу, виконаного Ю.А. Мициком у 1983 р. [29]. Серед них дослідник виділив “митні універсали”, в яких встановлювався порядок митного управління, вказувалися предмети обкладання, види і розміри мит, порядок їх збирання до скарбниці, та “безмитні універсали”, що видавалися на право безмитної торгівлі [29, 28].

Питання класифікації джерел з історії митних відносин на українських землях другої половини XIV - першої половини XVII

ст. розглядалися автором даної статті й Л.Ю. Жеребцовою [12; 13; 21, 28 – 37; 15; 14, 22 – 23; 20, 10 – 11; 16, 144 – 145]. Обома дослідниками за основу було взято класифікацію джерел з історії України, розроблену М.П. Ковальським.

Надзвичайно велике значення для дослідження економічних процесів має збірник документів “Торгівля на Україні” [39], який давно знайшов визнання серед учених. Не раз до нього зверталися й у процесі вивчення митних відносин. Однак спеціальному аналізу у визначеному аспекті цей збірник не піддавався.

Варто відзначити, що першу класифікацію джерел з історії митних відносин, опублікованих у збірнику, здійснила одна з його упорядників, Н.М. Яковенко, виділивши такі їх групи:

- великокнязівські листи та королівські універсали на оренду митних зборів (документи № 15, 16, 19 та ін. - всього 14 актів);

- записи великокнязівських писарів про надходження з митниць та визнані листи на затвердження фінансових звітів митників (документи № 25, 29 - 32, 39, 40);

- річні реєстри збору мит (документи № 142, 147, 214);

- безмитні листи і привілеї на встановлення нових чи поновлення старих митниць, на право привласнення прибутків з окремих видів митних зборів (документи № 18, 38, 44 та ін. – всього 10 актів);

- устави мит (документи № 76, 100, 109);

- устави цін та ревізія цін (документи № 153, 183, 196, 200);

- ревізії українських замків 1545 – 1552 рр. (документи № 51 - 53, 57) [42, с. 11].

Зрозуміло, що в основу наведеної класифікації покладено зміст документів. Однак, на нашу думку, є неоправданим об'єднання в одну групу таких різних актів як безмитні листи, з одного боку, та, з іншого боку, привілеї на встановлення нових чи поновлення старих митниць, на право привласнення прибутків з окремих видів митних зборів. Зокрема, надаючи безмитний лист, правитель звільняв певну особу чи групу осіб, інколи цілу громаду від сплати митних зборів, тоді як названими привілеями він надавав право певній особі чи громаді стягувати мито на свою користь.

Хронологічно опубліковані у збірнику документи розподіляються таким чином: найбільше – по 7 документів – відносяться до 1569 і 1646 рр., по 4 – до 1498, 1545, 1561 і 1640 рр., по 3 – до 1488, 1499, 1560, 1563, 1567, 1628 і 1635 рр., двома документами репрезе-

нтовано дев'ятнадцять років, одним – сорок три. Звертає на себе увагу той факт, що у збірнику досить тривалий проміжок (з 1371 р. чи з 1387 р.¹ по 1485 р. включно) не представлений жодним документом з історії митних відносин. Це час, коли керувалися усталеними звичаями. Можливо уже в середині XV ст. в уставних грамотах Київській та Волинській землях містилися положення, спрямовані на врегулювання митних відносин, однак вони не дійшли до нашого часу [6, 10 – 11; 3, 9, 15, 26, 47 – 48, 141 – 142]. Цілком очевидно, що відбір джерел для публікації обумовлений їх наявністю.

З точки зору входження Волині й Наддніпрянщини до складу певних держав, можна виділити три періоди, до яких відносяться представлені у збірнику документи: 1) “долитовський”, репрезентований лише двома документами; 2) належності до Великого князівства Литовського – 73 документи; 3) належності до Корони – 57 документів.

Якщо взяти за основу час появи “митних” артикулів (статей) у кодексі законів Великого князівства Литовського, яким продовжували користуватися на українських землях і після їх переходу під юрисдикцію Польщі, то опубліковані у збірнику джерела представлені таким чином: 1) до прийняття Першого Литовського статуту (до 1529 р.) – 33 документи; 2) від прийняття Першого Литовського статуту до прийняття Другого Литовського статуту (1529 – 1566 рр.) – 30 документів²; 3) від прийняття Другого Литовського статуту до прийняття Третього Литовського статуту (1566 – 1588 рр.) – 29 документів; 4) після прийняття Третього Литовського статуту (після 1588 р.) – 40 документів. Ще до Статуту 1529 р. положення, що забороняли введення нових мит, очевидно, були в уставних грамотах Київській та Волинській землям, які не дійшли до нашого часу. Д.П. Ващук висловив точку зору, що Київщина отримала її у другій половині 1440-х рр., а Волинь – на початку 1452 р. Проте зазначені положення відомі з підтвердних привілеїв відповідно 1507 і 1501 рр. [6, с. 10 – 11; 4, с. 191, прим. 22, 181 – 182; 5, 87, прим. 22, 89; 7, 415 – 416; 3, 56, 125 – 126, 139 – 140, 174 – 175, 232]. Зважаючи на брак достовірної інформації, ми не враховували названі грамоти у наведеній періодизації.

¹ Це обумовлено розбіжністю у датуванні документа № 7 [42, с. 20].

² Документ № 45, датований 30 листопада 1529 р. [39, с. 55 – 56], як виданий після прийняття Першого Литовського статуту (29 вересня 1529 р.), віднесений до другої групи.

На відміну від Н.М. Яковенко та Л.Ю. Жеребцової, які серед джерел митної політики й митної справи називають устами цін, бо “юридичною підставою таксації цін на ринку були універсали воевод, узгоджені з діючими митними уставами та поборовими універсалами” [42, 11; 14, 23], автор даної статті не аналізував цей вид, тому що безпосередньо устами цін не регулювали митні відносини. На їх основі неможливо робити висновки про розвиток митної політики держави чи митної справи. Разом з тим, ми не відкидаємо можливості використання устав цін у комплексі з іншими джерелами у процесі дослідження митних відносин.

Найбільш ранніми документами є два протекційні універсали 1320 р. володимирського князя Андрія Юрієвича. Одним був наданий краківським купцям на гарантію торгової безпеки та зменшення митного збору, а за другим торунські купці отримали право безмитної торгівлі [39, 16 - 17 (№ 1, 2)].

У збірнику вміщено десять універсалів. Шістьма з них господар передавав у оренду митні збори (1507, 1560 рр. по 2, 1520, 1547 рр. - по 1) [39, 46 - 48, 88 - 91, 49 - 50, 73 - 75 (№ 36, 37, 62, 63, 41, 55)]. Ще два королівські універсали (1349, 1532 рр.) присвячені затвердженню торгових доріг [39, 19 - 20, 56 - 59 (№ 5, 46)]. Один з документів (1579 р.) був спрямований на упорядкування діяльності митних складів [39, 175 - 177 (№ 133)]. Причини появи останнього (1615 р.) були зумовлені численними порушеннями в ньому йшлося про боротьбу з безмитним прогоном худоби і провозом солі “незвичними дорогами” в обхід митних комор і прикоморків. Зокрема, всім суворо наказувалось не тільки не перешкоджати, а й надавати допомогу при зупинці й конфіскації товарів і волів, не оплачених на митниці [39, 256 - 257 (№ 190)].

Окремі аспекти митних відносин регулювалися привілеями. М.П. Ковальський відзначав, що привілеї є досить розповсюдженим видом записів у книгах Литовської метрики, в яких фіксувалися пожалуванням магнатам, шляхтичам, представникам місцевої адміністрації на нерухоме майно, організацію ярмарок, міщанам - на безмитну торгівлю. Учений підкреслив, що привілеї мають багато спільного з листами, однак відрізняються від останніх тим, що не містять розпоряджень, наказів та інших норм імперативного характеру [22, 18]. На це звертає увагу й Л.Ю. Жеребцова, зазначаючи, що формуляри листів і привілеїв з дозволом локації міст і містечок майже ідентичні, однак привілеї не містять норм імперативного ха-

рактеру в диспозитивній частині [20, 12]. У аналізованому збірнику вміщено привілей Жигимонта I від 30 листопада 1529 р. на встановлення митниці в Давид-Городку із зазначенням розміру і порядку стягнення мита [39, 55 - 56 (№ 45)]. Магдебурзькі привілеї, або привілеї на надання місту магдебурзького права, зазвичай містили положення щодо розмірів митних зборів. Упорядники збірника навели витяг з магдебурзького привілею Олександра київським міщанам від 26 травня 1494 р [39, 38 (№ 22)]. В одній із публікацій звертається увага на те, що саме з цим документом більшість істориків і юристів пов'язують запровадження магдебурзького права у Києві. Однак автор наголошує, що господар підтвердив і гарантував мещанцям міста права, надані його батьком, й висловлює припущення, що згаданий у аналізованому привілеї лист Олександрового батька – це “Жалувальна грамота” Казимира від 2 травня 1457 р., адресована литовському, руському та жмудському духовенству, шляхті, рицарству боярам і местичам [30, 146].

Інколи на підтвердження наданих певній громаді чи особі прав або привілеїв чи звичаїв, що склалися у попередній час, правителі видавали потвердні привілеї. У збірнику опубліковано потвердний привілей Жигимонта I від 7 серпня 1527 р. підданим кн. Острозьких на безмитне перевезення солі з соляних жуп Руського воєводства, яким господар сповіщав про вказане право названих осіб “*як це було за часів наших побожних попередників*” [39, 55 (№ 44)]. Як видно зі слів “віднині і навіки віків”, це вічистий, або вічний привілей [27, 111].

Досить поширеним видом документів є листи, однак вони розрізняються як за походженням, так і за змістом. М.П. Ковальський, аналізуючи склад книг записів Литовської метрики, виділив за змістом сім їх різновидів, а також особливий різновид - “лист продажний” [22, 15 – 17].

Листи були передусім публічно-правовими актами. Два з вміщених у збірнику “Торгівля на Україні” листів є документами правителів. 18 листопада 1379 р. князь володимирський і луцький Дмитрій (Любарт) у листі до львівської міської громади підтверджував за Львовом, Володимиром і Луцьком складське право, як було і раніше¹ [39, 22 (№ 8)]. Він не містить імперативних норм і є документом дипломатичного листування. Інакше обстоїть справа з

¹ У пізніших документах Володимир як складське місто не згадується [39, 342 (коментар до № 8)].

листом Жигимонта I від 30 червня 1532 р., яким господар підтверджував надане ним раніше володимирським міщанам право збирати помірне і мостове на потреби міської оборони [39, 59 - 61 (№ 47)]. Певною мірою останній документ схожий зі згаданим вище потвердним привілеєм. Однак у листі зазначено, що причиною його появи стало звернення війта, бурмистрів і райців міста Володимира, тоді як в опущеній в публікації нарративній частині потвердного привілею відзначені заслуги кн. К.І. Острозького.

У листі до луцьких митників підскарбія Великого князівства Литовського Остафія Воловича (1563 р.) зазначено розмір митних зборів від певних товарів [39, 103 - 104 (№ 76)].

Ще один з листів, опублікованих у збірнику, можна розглядати як приватно-правовий документ. Це зверненням кн. Іллі Острозького до кн. Кузьми Заславського з вимогою не затримувати купців, які прямують до Острога, оскільки це суттєво шкодить стягуваному в Острозі миту, що порівну належало обом князям [39, 61 (№ 48)]. Загалом же конфлікт між князівськими родинами Острозьких і Заславських з приводу стягнення мита в Острозі тривав майже сорок років [20, 13 - 14; 19].

Урешті лист колишнього берестейського митника Данька Єсковича до нового митника Міхеля Єзофовича від 18 листопада 1526 р. з інформацією про розміри митних зборів і напрямки торгових шляхів є епістолярієм [39, 51 - 52 (№ 43)]. Проте його зміст був настільки важливим, що копію листа було внесено до однієї з книг Литовської метрики. Однак це не дає жодних підстав відносити його до приватно-правових документів, як це зробила Л.Ю. Жеребцова в дисертаційному дослідженні [20, 11].

Усі дозволені листи походили від правителя. У збірнику опубліковано вісім таких документів. Сімома з них (по 2 документа - 1486, 1505 рр., по одному - 1488, 1489, 1489 рр.) надавалось право на оренду митних зборів¹. Іншим дозволеним листом (1495 р.) запроваджувався торг у Гощі (у ньому зазначено, що даний торг не буде шкодити луцькому миту) [39, 30, 45 - 46, 35 - 36, 41 - 42, 38 (№ 15, 16, 34, 35, 19, 20, 28, 23)].

Так само правитель був видавцем причинних листів. Цей вид документів був адресований місцевим урядовцям і містив імперативні зобов'язальні або заборонні приписи. У збірнику опубліковано два таких акта Жигимонта I - володимирському старості кн.

¹ Про оренду митних зборів див. [18; 10].

Федорові Сангушку з розпорядженням простежити за порядком збору соляного мита, перевезенням солі усталеними дорогами зі сплатою мит на митниціях (1536 р.) та кременецькому старості Духнові Василевичу з розпорядженням не втручатися у збір мита (1537 р.) [39, 62 - 64 (№ 49, 50)].

Безмитні листи надавалися правителем, як правило, окремим особам за певні заслуги чи громадам для їх підтримки після якихось катаклізмів. Тому можна погодитися з В.Г. Берковським, який виділяє дві категорії звільнень: індивідуальні й територіальні (в рамках останньої для території Волині дослідник виділяє чотири менших категорії, відмінних як за територією, якій надавалось право, так і за територією, на яку поширювалося право безмитної торгівлі, за видами товарів, за національною ознакою) [1, 129 – 130]. Збірник містить три таких документи (1488, 1558, 1560 рр.). Однак, у першому випадку причиною звільнення мінського купця Луки Трешковича від сплати мита було те, що він здійснював торгові операції за дорученням великого князя [39, 34 - 35, 86, 88 (№ 18, 59, 61)]. Певно, має рацію Д.П. Ващук. Дослідник звертає увагу на те, що Перший Литовський статут, підтвердивши заборону встановлювати чи видумувати нове мито, не має жодних положень стосовно можливого звільнення від сплати мита. “Очевидно, – робить він висновок, – рішення щодо цього приймалося в робочому порядку відповідно до умов, пов’язаних, на наш погляд, зі стягненням податків та відбуванням повинностей” [7, 418].

Окремо стоїть документ, визначений упорядниками збірника як безмитний лист кн. Анни Ходкевичівни Корецької (1614 р.). У ньому вона зверталася з проханням до всіх, “*кому слід про це знати*”, не стягувати мито з відправленої на продаж риби, обґрунтовуючи це небажанням луцьких купців і міщан сплатити їй кошти за орендовані у неї рибні стави й обіцяючи “*взаємно прислужитися за таку ласку у своїх власних маєтках*” [39, 254 - 255 (№ 188)]. Останнє наводить на думку, що звернення було адресоване передусім власникам приватних мит. Однак, на нашу думку, цей документ не можна вважати безмитним листом.

У збірнику наведено шість визнаних листів. Трьома з них господар затверджував звіт урядників: в одному випадку (1509 р.) – надходження з митниці, а у двох (1499, 1509 рр.) – як надходження, так і видатки [39, 43 - 44, 48 - 49 (№ 32, 39, 40)]. На початку XVI ст. київський воєвода кн. Юрій Гольшанський “*с розказанья господа*

рьской воле и жалобы” надав Київському домініканському монастиреві визнаний лист на право збирати помірне за продаж збіжжя на київському ринку як з місцевих, так і з приїжджих купців [39, с. 48 (№ 38)]¹. Ще один з опублікованих визнаних листів від імені целника Волинської землі Івана Яцковича Борзобагатого-Красенського та його сина Василя на передачу в річну оренду Дубровицької митниці (1561 р.) видано з їх ініціативи [39, 93 - 95 (№ 66)]. П'ятьма роками раніше Іван Борзобогатий-Красенський, будучи целником Волинської та Підляської земель, і його брат Олехно уклали з кн. Романом Сангушком контракт на поставку жита і попелу в Устилуг для сплаву до Гданська з потрібною для цього кількістю ком'яг (тип сплавного судна). У визнаному листі урядника детально викладено умови договору, серед яких, що *“не маєт єго милость кнѣз Роман жадных выкладов и мыт ѿ тых комѣгъ платити, але вже я самъ з братом своимъ, паном Олехномъ, маємъ своимъ грошомъ и накладомъ и молодцы провадити до Кгданска”* [39, 84 - 86 (№ 58)].

У чотирьох документах, витяги з яких опубліковано у збірнику, знайшли відображення дипломатичні відносини Великого князівства Литовського і сусідніх держав. У **статейних списках** великого князя московського Івана Васильовича до Казимира IV (1488, 1498 рр.) і Олександра (1496 р.) піднімались питання дотримання усталених правил стягнення мита й дотримання дорожнього примусу та складського права. Слідування усталеними шляхами також відображено у **записі посольства** кримського хана Сагіб-Гірея до Жигимонта-Августа (1545 р.) [39, 32 - 34, 40 - 41, 71 - 73 (№ 17, 26, 27, 54)].

У збірнику опубліковано дві **устави**. Один документ без дати, час появи якого укладачі цілком справедливо визначили не пізніше 1569 р., є скороченим викладом устави, що *“зъ Скарбу єго корольвскоє милости выдана почому маєть быти брано мыто ѿ товаровъ купленых”*. Як відзначили коментатори видання, ця ж митна устава була розголошена повторно в Луцьку 1596 р. і у Володимирі 1614 р. [39, 140 - 142 (№ 109), 348 (коментар до № 109)]. Інший документ за своєю формою і змістом є визнаним листом. Зокрема, у нарації зазначено: *“Просил мене жид пинский, орендаръ пожитковъ крѣмянецких Маир Моштьевичъ, жид, жебых я уставу єму даль по*

¹ Упорядниками документ датується періодом 1508 – 1510 рр.

тому, яко я держиваль аранду от старосты кремьянецкого мыто замьковое...” Тестація ж має такий вигляд: “И на то єсми єму дал єс мой лист з моєю печатью а перьд врьдомъ то єсми єму созналь” Сама ж устава викладена у диспозиції [39, 131 - 132 (№ 100)].

Перелік митних зборів на торговому шляху між Торунем і Володимиром (1349 або 1386 р.) [39, 20 - 22 (№ 7)] не є митною уставою. У джерелі, вперше опублікованому в 1880-х рр. у виданні “Hansisches Urkundenbuch” (“Книга ганзейських документів”), скоріш за все, зафіксовано існуючу на той час таксу з метою поінформування купців цього північно німецького торгового союзу. На жаль, коментар до цього документу відсутній.

З п’яти вміщених у збірнику **писарських записів** про надходження з митниці, чотири припадають на кінець XV ст. (1496, 1498 і 1499 рр.), що дає можливість порівняти їх фіскальну діяльність, зокрема Володимирської митниці у 1496 і 1498 рр. чи Володимирської та Київської у 1498 р. Ще один писарський запис був здійснений у 1521 р. [39, 39, 42 – 43, 50 – 51 (№ 25, 29 – 31, 42)].

Два види джерел тісно пов’язані між собою. На митниці впродовж року велась **реєстраційна книга**, до якої за датами коротко вписувалось проходження митниці кожним суб’єктом, надані ним документи, розмір стягненого мита, сплачені й недодані кошти. У збірнику приведено витяг з реєстраційної книги Берестейської митниці за квітень – травень 1583 р., для якого упорядники вибрали тільки ті записи, що стосуються товарів, вивезених з Волині. Інколи на вимогу урядовців орендарі мита пред’являли реєстраційні книги, про що робився відповідний запис до **гродської книги** із зазначенням загальної суми вибраного мита за певний період. Збірник містить один такий запис від 1585 р. Варто зазначити, що у ньому названі прикоморки Володимирської та Ковельської комор [39, 193 – 204, 208 – 209 (№ 142, 147)]. Документ під № 126^a не є публікацією джерела. Це таблиця вивозу збіжжя, попелу й дерев’яних товарів з Волині й Наддніпрянщини до Гданська, складена упорядниками збірника на основі реєстраційних записів збору мита у митних книгах міста Влоцлавка (Польща), виданих Ст. Кутшебою та Фр. Дудою в 1915 р. [39, 162 – 165 (№ 126^a), 349 (коментар до № 126^a)]. Вона демонструє можливості використання інформації, що міститься в такого виду джерелах, однак відомості про розмір стягнутого у кожному випадку мита в ній відсутні.

У збірнику вміщено сім заяв. Вони походили від митників або посадовців, які здійснювали нагляд за збором мита. Зокрема, 23 травня 1565 р. до луцької замкової книги¹ було внесено заяву від імені наглядача за збором мит Волинської землі Мартина Кобильського про відмову урядників Овруча та Житомира встановити в цих містах митниці, як того вимагав монарший лист, бо ці міста є “окраїнними” й тут “*нть с чого мита гвсдарьского брати*” [39, 113 – 114 (№ 84)]. А 5 лютого 1567 р. від імені того самого господарського дворянина Мартина Кобильського, було записано заяву про відмову кн. Костянтина Острозького дозволити встановлення королівських митниць для збору “нового” мита, запровадженого ухвалою Берестейського сейму 1566 р., у Костянтинові та інших своїх володіннях, поки він особисто не зустрінеться з королем. Загалом же, як зазначають укладачі збірника, випадки відмови від встановлення державних митниць на території приватновласницьких поселень були непоодинокі [39, 120 – 121 (№ 91), 347 (коментар до № 91)]. Відповідь кн. Костянтина Острозького на офіційне рішення про влаштування митниць на території його володінь згадує в своїй монографії про українську шляхту Н.М. Яковенко, зазначаючи що й інші волинські князі середини XVII ст. далеко не завжди поводитися, як “вірні та шанобливі слуги короля” [41, 116, 110]. Як приклад, можна навести ще два випадки. У 1567 р. не вдалося відкрити комору в Корці, чому перешкодив князь Корецький, заявивши, що дозволить це лише після того, як панове рада дозволять заснувати комори у своїх маєтках. Того ж року перешкодив відкрити комору в Острозі шляхтич Ольбрахт Ласький [35, 130]².

Ще один документ цього виду містить повідомлення, користуючись сучасною термінологією, про порушення митних правил: виявлення луцькими митниками незадекларованого товару (1567 р.). Тут також згадується Жославська (Заславська) комора [39, 121

¹ Луцькі замкові книги були перейменовані на гродські після 9 вересня 1566 р. [34, 193 – 194].

² Ольбрахт Ласький, з 1565 р. серадзький воєвода, 12 квітня 1564 р. одружився з вдовою кн. Іллі Острозькою Беатою з Костельця. Після поділу у 1541 – 1542 рр. маєтків померлого у 1530 р кн. К.І. Острозького між його спадкоємцям, Острог з волостю було розділено між Беатою та її неповнолітньою донькою Гальшкою. 6 квітня 1565 р. Беата записала всі свої володіння чоловікові, після чого той позбувся дружини, ув'язнивши її в своєму родовому замку [38, 101 – 103].

(№ 92)]. Про втрати скарбниці через небажання турецьких купців возити товари усталеною дорогою через Луцьк йдеться в іншій заяві (1577 р.). Однак причиною цього стало не бажання уникнути сплати мита, а свавілля місцевого лендвійта [39, 167 – 168 (№ 128)]. Традиційніші причини припинення надходження прибутків чи зменшення митних зборів, якими були пошесть (“*повєтриє моро-воє*”) чи напад татар, знайшли відображення у заявах кременецького митника 1568 р. і писарів луцької митниці 1575 р. [39, 128, 159 (№ 98, 125)]. З іншого боку, навряд до поширених причин можна віднести випадок, зафіксований у заяві горохівського митника Нахіма (1614 р.). У ній йдеться про те, що місцевий бурмистр Хацко (Хацина) Уникифорович “*заказал и заборонил*” приїжджим прасолам¹ сплачувати цло (прикордонне мито) на Горохівському прикорморку [39, 255 (№ 189)].

Укладачі помістили у збірнику витяги з трьох добре відомих історикам джерел – ревізій Кременецького й Житомирського замків 1545 р. й державних замків 1552 р.² Перший фрагмент є скаргою кременецьких міщан про незаконне стягнення мита на ярмарках і торгах у приватних містечках Кременецького і Луцького повітів. У другому фрагменті йдеться про падіння торгової ролі Житомира, що відобразилося, зокрема, у зменшені плати за оренду митних зборів. Третій, найбільший, фрагмент містить важливу інформацію про види та розмір мита у Черкаському, Канівському, Київському, Остерському, Чорнобильському, Мозирському, Овруцькому, Житомирському, Вінницькому, Брацлавському та Луцькому замках [39, 70 – 71, 78 – 84 (№ 52, 53, 57)].

Генетично з попереднім видом пов’язаний ще один вид джерел. **Вирок** урядових ревізорів від 15 червня 1545 р. у справі за скаргою луцьких міщан про незаконне стягнення мита був двічі надрукований у другій половині ХІХ ст., проте самі видання на сьогодні є у книгозбірнях небагатьох міст. Тому, зважаючи на цю обставину й

¹ Прасол – дрібний торговець переважно в’яленою рибою і сіллю [36, 402].

² Детальний аналіз ревізій українських замків, відображених у книгах 561 і 563 Литовської метрики, та археографічних публікацій з неї див. [22, 27 – 32]. У 2005 р. В.М. Кравченко, який був одним з укладачів і коментаторів збірника “Торгівля на Україні”, здійснив видання 561 книги Литовської метрики з детальними передмовами та покажчиками [28].

на надзвичайно велике значення даного джерела для дослідження історії торгівлі та митних відносин, публікація його повного тексту в збірнику [39, 64 – 70 (№ 51)] є цілком виправданою й доречною. М.С. Грушевський писав про сорок пунктів незаконного стягнення мита на Волині. У даному документі відзначено: “*Всѣхъ тыхъ мѣсть, где мыто беруть, пятьдесят и семь, ѡкром гюдрѣских и иныхъ мѣть головнейшихъ*” [8, 76; 39, с. 67 (№ 51)], – однак, чи у всіх п’ятдесяти семи мито стягувалось незаконно, з контексту незрозуміло.

Атестація надавалася власником товарів слугі, якому доручалося їх продати, для пред’явлення на цельних і митних коморах і прикоморках. Один такий документ (1630 р.) вміщено у збірнику [39, 294 (№ 216)]. Натомість інший вид, тісно пов’язаний з попереднім, – присяга – репрезентований десятьма документами (1636, 1639, 1642 рр. – по 1, 1640 р. – 3, 1646 р. – 4). Їх зміст аналогічний: підтвердження власності на товар [39, 305, 313 – 314, 318 – 322, 328, 334 – 335, 336 – 337 (№ 227, 234, 238 – 241, 246, 250, 252, 253)]. Це було обумовлено тим, що конституція 1496 р. закріпила право польської шляхти експортувати без сплати мита продукцію власного виробництва. З середини XVI ст. боротьбу за такі самі пільги розпочала шляхта Великого князівства Литовського. Після неодноразових звернень господар у 1559 р. дозволив “княжатам, панятам і всій шляхті” експортувати без сплати мита лісові товари власного виробництва і з власних маєтків, а також вирощене, а не куплене збіжжя й худобу. Обов’язковою умовою була присяга пана або його слуги на першій коморі, що товар вироблений чи вирощений у власному господарстві. Згодом це знайшло закріплення у 26-му артикулі I розділу Другого Литовського статуту. На коморах же запровадили складну процедуру розслідування, чи дійсно товар належав шляхтичу [11, 216 – 224].

Найбільшою кількістю (38) у збірнику представлені скарги. За походженням і за змістом їх можна розподілити на кілька груп.

П’ять з представлених у виданні скарг були подані митниками. Перша за часом (1563 р.) є скаргою справці мит Волинської землі Василя Загоровського про відмову кн. Овдотії Матвієвої Четвертенської спустити свій наплавний млин на р. Стирі під Четвертнею, внаслідок чого затонула ком’яга зі збіжжям і продовольством, транспортованими до Київського замку. Однак інформації про митні відносини даний документ не містить [39, 99 – 100 (№ 73)]. Дві

скарги були подані з приводу достатньо поширених на той час видів порушень: несплата мита (1569 р.) та об'їзд митниць (1617 р.) [39, 132, 260 (№ 101, 193)]. У 1587 р. володимирський митник скаржився на володимирського і берестейського владику Феодосія Лазовського про спроби стягати з приїжджих купців возове мито, належне державі [39, 214 (№ 152)]. За своїм формуляром скарги митників, у яких йдеться про певні порушення, відрізняються від заяв аналогічного змісту однією деталлю: перша у традиційній формулі нарації *“Приходили до мене (приходчи до мене, пришедши на вряд)... оповедаючи... иж деи”* містить вказівку *“оповедаючи на [ім'я особи, її посада чи рід занятъ]”* А найдетальнішою є добре відома історикам і краєзнавцям¹ саме завдяки збірнику *“Торгівля на Україні”* скарга митників Луцької комори Давида Марковича та Юзефа Якубовича *“с товарыши”* від 26 лютого 1565 р. на острозького купця Івана Плескача, який регулярно уникав сплати мита. Особливістю документа є те, що в ньому оповідується, як *“служебники промитні”*, дізнавшись про виїзд купця з Любліна, прагнули влаштувати засідку, однак тому вдалося її об'їхати. Тому митникам довелося організувати погоню (*“за ними гнали и по передместю искали”*), яка врешті закінчилася конфіскацією контрабандного товару (взяттям промита). У скарзі наведено детальний опис вилученого товару із зазначенням його кількості [39, 110 – 112 (№ 82)].

Скарги на дії митників стосувалися передусім випадків незаконного стягнення мита як на державних, так і на приватних митницях – 17 документів (1561, 1569, 1574, 1578, 1581, 1586, 1608, 1635, 1638, 1640, 1645 рр. – по 1, 1592, 1602, 1646 рр. – по 2) [39, 91 – 92, 132 – 133, 157 – 158, 168 – 170, 185 – 188, 210 – 211, 221 – 222, 226 – 227, 234 – 235, 245 – 247, 302 – 304, 309 – 310, 317 – 318, 324 – 325, 328 – 330, 331 – 334 (№ 64, 102, 123, 129, 137, 149, 159, 162, 170, 171, 181, 225, 231, 237, 243, 247, 249)]. У двох перших випадках мито було стягнуто попри наявність безмитного листа. Ще в одному документі (1603 р.) прасолами оскаржувалося незаконне примусове стягнення володимирськими митниками соляного мита, належного за королівським привілеєм Володимирській соборній капітулі [39, 236 – 237 (№ 173)].

¹ Даний документ неодноразово ставав предметом уваги дослідників. Його зміст у скороченому чи повнішому вигляді наводиться у низці публікацій [31, 42 – 45; 11, 212 – 213; 17, 55].

Дві скарги (1563, 1587 рр.) були подані з причини пограбування під приводом несплати мита [39, 102 – 103, 213 – 214 (№ 75, 151)].

У чотирьох скаргах (1564, 1569, 1573, 1646 рр.) йдеться про незаконну конфіскацію митниками товару. У першому випадку – за наявності квита [39, 105 – 107, 138 – 139, 153 – 155, 335 – 336 (№ 78, 107, 119, 251)]. У одному документі (1602 р.), згідно з класифікацією упорядників, зафіксовано скаргу купця щодо незаконного арешту привезеного на продаж товару. Зі змісту видно, що купець повідомив про безпідставне вилучення у нього квита, виданого на Виживському прикоморку Володимирської комори, з подальшим вилученням частини товару (*“безправне взял и пограбил у мене скур юхтовых чирвоных пар чотыры”*) [39, 236 (№ 172)]. Даний документ, однак, не слід визначити як скаргу про незаконну конфіскацію товару за наявності квита, бо відсутній факт вилучення всього “промиченого” товару. Близька за змістом до перших чотирьох скарга 1561 р. про незаконну конфіскацію транспортних засобів (коней та возів), незважаючи на сплату мита [39, 92 – 93 (№ 65)].

У одній зі скарг (1627 р.) краківський купець повідомляв про опечатання його товарів і заборону до продажу в Луцьку внаслідок безпідставного звинувачення у зловмисному об’їзді Львівського складу [39, 280 – 281 (№ 206)].

Збірник містить одну скаргу (1569 р.), в якій зафіксовано вимогу з купця хабара за товари, які він провозив, незважаючи на наявність квита про сплачене мито, а також про збитки, заподіяні під час митного огляду [39, 135 (№ 105)].

У трьох скаргах (1561, 1562, 1569 рр.) йдеться про незаконне повторне стягнення мита. Якщо у двох останніх випадку факт мав місце на державних митницях (Луцькій та Володимирській коморах відповідно), то у першому, очевидно, говориться про приватне мито [39, 96, 98 134 – 135 (№ 68, 71, 104)]. Варто також відзначити, що митниця у Заславі (Жеславі) названа коморою, хоч дослідники відносять її до прикоморків [9, 535; 39, 343]. Проте і в згадуваній вище заяві луцьких митників, записаної до луцьких гродських книг 13 березня 1567 р., фігурує Жеславська комора [39, 121 (№ 92)]. До цієї ж групи належить скарга підданого володимирського замку Тимора Волковича від 25 листопада 1584 р., однак особливість ситуації полягала у тому, що повторне мито люблінський митник стя-

гнув за намовою володимирських купців і постраждалий скаржився саме на своїх земляків [39, 207 (№ 145)].

Урешті, останній документ цього виду відрізняється за змістом від усіх інших. 4 квітня 1567 р. колчинські селяни Петро і Федір Ханцевичі скаржилися на луцьких митників про порушення контракту на уступку їм права збору гончарного мита з жителів трьох сіл [39, 122 (№ 93)]. Під гончарним митом, очевидно, слід розуміти податок на гончарні вироби.

Наступні три види документів пов'язані з діяльністю судових органів.

Збірник містить сім **позовів**, тобто наказів урядовців обвинуваченим особам з'явитися у визначений час до суду (у всіх випадках – на рочки до Володимирського гродського суду). Шість із документів (1617 р. – 1, 1628 р. – 3, 1635 р. – 2) є позовами у справах за скаргами про незаконне стягнення мита [39, 261, 281 – 285, 301 – 302 (№ 194, 207 – 209, 223, 224)], а ще один (1605 р.) – у справі за скаргою про незаконну конфіскацію в рахунок мита [39, 238 – 239 (№ 175)]. Формуляр даного виду складається з інтитуляції, інскрипції, промульгації (“*Звѣрхностю его кр. мѣсти и владзою уряду моего старостинского приказую...*”), диспозиції та датування. Хоча О. Патяка зазначає, що якихось загальних вимог до його написання не існувало. “Позов виписував або судовий писар на підставі заяви позовника, або ж позовник писав його сам. Тоді він приносив його до гродського писаря, і той за спеціальну плату надавав цьому позову юридичної сили, поставивши під ним підпис і печатку. Пізніше Третій Статут 1588 р. ввів вимогу, щоб позов видавали тільки під печаткою воеводи чи судового старости, а не їх намісників.

У позові потрібно було вказати всі задіяні в процесі сторони, викласти претензії однієї сторони до іншої і вимогу з'явитися на найближче засідання суду” [32, 454 – 455].

Іншим видом судових документів є **свідчення возного** – дрібного судового урядника, судового виконавця. З часу поширення писаного права у Великому князівстві Литовському на підставі станових привілеїв (після Городельської унії 1413 р.) публічною функцією як господарських (великокнязівських), так і приватних (панських) урядів було надання власних слуг для забезпечення правових процедур. Зокрема, слуги замкових урядників надавалися стороні як офіційні свідки для запису правової дії до урядових книг. Такий офіційний урядовий свідок називався вижем, а його

свідчення, що заносилися до замкової книги “сознанѣм вижовим” На відміну від уряду, як персонального привілею, виживство не закріплювалося за особою, як посада чи професія, а вважалося одно-разовим дорученням на певну справу. Інститутові вижа взагалі і його свідченням зокрема присвячено спеціальну розвідку В. Поліщука. З 1567 р. у Луцькому повіті було запроваджено уряд возного, поширений на землях Корони, який прийшов на зміну виживству (з середини березня до кінця року обидва інститути співіснували). Найзначнішою процедурою возного, згідно з Другим Литовським статутом, було вручення позову. “Вручення позову як виклик до суду можна вважати наріжним каменем вознівства, – вважає В. Поліщук, – адже з цього розпочинався судовий процес” [33, с. 794; 34, с. 185 – 186, 189, 208].

Три із восьми вміщених у збірнику джерел цього виду є свідченнями возного про вручення позовів у справах за скаргами про незаконне стягнення мита (1630, 1636 рр.) [39, с. 290 – 291, 304 – 305 (№ 213, 226)] і у справі за скаргою про незаконну конфіскацію в рахунок мита (27 червня 1647 р.) [39, с. 337 – 338 (№ 254)], поданою раніше (25 серпня 1646 р.). Текст самої скарги також наведено у збірнику [39, с. 335 – 336 (№ 251)]. У останньому випадку маємо взаємопов’язані документи, що дає можливість порівняти їх зміст. Варто зазначити, що на практиці віднайти корпус джерел, які б повністю розкривали певну судову справу вдається вкрай рідко. Н. Старченко з цього приводу писала: “Вибудовування цілісної історії, навіть якщо йдеться лише про хід судового процесу, а не про реальний перебіг конфлікту, вкрай проблематичне, оскільки дослідник має справу переважно з фрагментами минулого: скаргами на насильство без подальшої фіксації перебігу конфлікту, окремими актами судового процесу без фіналу, записами про перенесення справи на полюбовний суд без інформації про саме приятельське єднання, апеляціями до короля чи трибуналу на декрети судів першої інстанції без їхніх рішень, врешті, декретами без свідчень про їхнє виконання, або ж записами про спротив сторони виконанню рішення суду без інформації про те, чим же в підсумку закінчилася справа” [37, с. 83].

У інших свідченнях возного йдеться про залагодження спору про несплату мита (1569 р.), про незаконне стягнення мита (1570 р. – 2 документа), щодо суперечки міщан з митниками про незаконне стягнення мита (1582 р.) [39, с. 139, 144 – 145, 147 – 148, 190 (№

108, 111, 113, 139)]. Цікаво, що у двох останніх документах фігурує аптекар Матис, причому він названий першим серед львівських купців. Ще один документ є свідченням возного про безмитне перевезення товарів під охоронною грамотою і під захистом (1573 р.) [39, с. 156 – 157 (№ 122)].

Збірник містить два судові листи (1499 р. – витяг, і 1558 р. – повний текст). Кожен такий документ є результатом розгляду скарги найвищою інстанцією – господарем. У першому великий князь литовський Олександр встановлював, що мають платити на користь воєводи купці й козаки, прибуваючи з товарами до Києва. Міщани ж мали в обов'язковому порядку сповіщати (“*обѣстити*”) воєводу про торговців, які зупинялися у них на постій [39, с. 44 – 45 (№ 33)]. До даного судового листа звертався у своїй студії, присвяченій боротьбі Києва за автономію (1926 р.), відомий український історик В. Щербина [40, с. 138]. А сучасна дослідниця Н. Білоус трактує документ від 14 травня 1499 р. як Уставну грамоту київському війтові та міщанам [2, с. 33 – 34].

Друге джерело вказаного виду є судовим листом Жигимонта Августа до капітули Віленського кафедрального собору св. Станіслава у справі за скаргою київських міщан про незаконне стягнення мита на Стрішенській церковній митниці, що була розташована на Дніпрі. З одного боку, правитель підтверджував надані раніше права киян торгувати на території Корони й Великого князівства Литовського без сплати мита. А з іншого боку, “*не хотєчы пожитковъ костельныхъ уменьшывати*”, господар постановив, що київські купці мають давати мито у вказаному пункті від судна (ком'яги й полуком'яжка), йдучи в один бік. На зворотньому ж шляху стягувати з них мито заборонялось [39, с. 87 – 88 (№ 60)]. Тут ми бачимо ще один із випадків, коли на практиці відходили від “старини” [7, с. 417, 420, 422, 424, 429].

Укладачі помістили до збірника й фрагмент з єдиного літературного джерела – твору Михайла (Михалона) Литвина “Про звичаї татар, литовців і московитів”, який датують 1550 р. У контексті нашого дослідження слід назвати згадку про сплату в давніші часи мита на Таванській переправі й наявність тут у середині XVI ст. кам'яної склепінчастої споруди, яку торговці різних країн називали Вітовтовою банею, а також розповідали, що в ній жив відкупник великого князя литовського й збирав мито [39, с. 76 – 78 (№ 56)].

Як уже вище згадувалося, збірник містить ще одне нарративне джерело – лист колишнього берестейського митника Данька Єсковича до нового митника Міхеля Єзофовича від 18 листопада 1526 р. з інформацією про розміри митних зборів і напрямки торгових шляхів [39, с. 51 – 52 (№ 43)].

Підводячи підсумки слід відзначити, що у збірнику “Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина” представлений достатньо широкий спектр джерел з історії митних відносин, який дає можливість досліджувати різноманітні їх аспекти: нормативно-правове регулювання, виконання правових приписів та їх порушення, протидія останнім, діяльність митників, справочинство, фінансові надходження від митниць тощо. Безумовно, суттєву допомогу досліднику надають вміщені у додатках кваліфіковані коментарі, словник застарілих слів і юридичних термінів, метрологічно-нумізматичний словник, географічний покажчик тощо [39, с. 342 – 404].

Разом з тим, у хронологічному зрізі джерела різних видів представлені досить нерівномірно, що не дає можливості скласти цілісну картину системи митних відносин у певний час, а також ускладнює дослідження еволюції джерел одного виду. Для вирішення цих завдань, безперечно, необхідне залучення ширшого кола як опублікованих, так і архівних матеріалів.

Література:

1. Берковський В. – Типологія і структура митної системи Волині в кінці XV – першій половині XVII ст. // Вісник Академії митної служби України. – 2006. – № 1. – С. 120 – 133.
2. Білоус Н. Київські війти XVI – першої половини XVII ст. // Київська старовина. – 2002. – № 3 (345). – С. 32 – 51.
3. Ващук Д. “Абыхмо деръжали ихъ подлѣ права ихъ земљи” (Населення Київщини та Волині і великокнязівська Влада в XV – XVI ст.). – К., 2009. – 320 с.
4. Ващук Д. “Старина” як інститут регулювання економічних відносин у Великому князівстві Литовському (кінець XV – перша третина XVI ст.) // Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України: Наук. зб. на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. – К, 2007. – С. 415 – 433.

5. Ващук Д. Вплив обласних привілеїв Київщини та Волині на формування Першого Литовського Статуту // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 177 – 194.

6. Ващук Д. Вплив обласних привілеїв Київщини та Волині на формування Першого Литовського Статуту // Pirmasis Lietuvos Statutas: straipsnių rinkinys / Sudarė Irena Valikonitė ir Lirija Steponavičienė. – Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2005. – P. 84 – 98.

7. Ващук Д.П. Обласні привілеї Волині та Київщини: генеза і функціонування в другій половині XV – першій третині XVI ст. Автореф. ... канд. іст наук. – К., 2005. – 18 с.

8. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол. П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1995. –Т. 6. Житє економічне, культурне, національне XIV – XVII віків. – 680 с.

9. Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского при Ягеллонах. – К., 1901. – Т. I. – XVIII+807+CXII с.

10. Дячок О. Оренда митних зборів на українських землях Велико-го князівства Литовського (за матеріалами Литовської метрики) // III Міжнародний науковий Конгрес українських істориків “Українська історична наука на шляху творчого поступу” Луцьк, 17 – 19 травня 2006 р.: Доповіді та повідомлення: В 3-х т. – Луцьк, 2007. – Т.1. – С. 228 – 231.

11. Дячок О. Регулювання митних відносин в Першому Литовському Статуті та боротьба шляхти за митні пільги // Pirmasis Lietuvos Statutas: straipsnių rinkinys / Sudarė Irena Valikonitė ir Lirija Steponavičienė. – Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2005. – P. 208 – 225.

12. Дячок О.О. Історія митних відносин на українських землях середини XIV – середини XVII ст. (методологічні та джерелознавчі аспекти) // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Зб. наук. статей. – Чернівці: Рута, 2003. – Ч. 1. – С. 130 – 134.

13. Дячок О.О. Методологічні та джерелознавчі аспекти історії митних відносин на українських землях середини XIV – XVII ст. // Митна політика в Україні. Історичні та правові аспекти проблеми: Зб. наук. праць пам'яті проф. Йосипа Леонідовича Рисіча. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 64 – 78.

14. Жеребцова Л. Історія митної справи Великого князівства Литовського та Речі Посполитої на українських землях: методи дослідження // Наукові записки університету “Кієво-Могилянська академія” – К., 2004. – Т. 27. Історичні науки. – С. 22 – 28.

15. Жеребцова Л. Класифікація джерел з історії митної організації на українських землях доби Великого князівства Литовського та Речі Посполитої // Український історичний збірник. – К., 2004. – Вип. 7. – С. 416 – 433.
16. Жеребцова Л. Структура таможенної системи Великого князівства Литовського в концe XV – серединe XVI вв. / *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*. – К., 2009. – Т. I. – С. 144 – 162.
17. Жеребцова Л.Ю. Організація митної служби Великого князівства Литовського наприкінці XV – в середині XVI ст. (дд 1569 р.) // *Історія торгівлі, податків та мита: Зб. наук. праць / За ред. О.О. Дячка*. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 52 – 57.
18. Жеребцова Л.Ю. Орендні угоди та їх роль в управлінні митними округами на українських землях у кінці XV – другій половині XVI ст. // *Економічна безпека держави в умовах інтеграції до світового співтовариства: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. – Дніпропетровськ: АМСУ, 2005. – С. 33 – 35.
19. Жеребцова Л.Ю. Суперечка між Острозькими та Заславськими з приводу острозького мита // *Історія торгівлі, податків та мита: Збірник наукових праць / За ред. О.О. Дячка*. – Дніпропетровськ: АМСУ, 2009. – Вип. 2 (у друці).
20. Жеребцова Л.Ю. Формування митної системи на українських землях Великого князівства Литовського: Джерела і методи дослідження. Автореф. ...канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2008. – 20 с.
21. *Історія митної справи в Україні / За ред. П.В. Пашка, В.В. Ченцова*. – К: Знання, 2006. – 606 с.
22. Ковальський Н.П. Источники по истории Украины XVI - первой половины XVII в. в Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА. Днепропетровск: ДГУ, 1979. - 74 с.
23. Ковальський Н.П. Источниковедение истории Украины XVI первой половины XVII в. - Днепропетровск: ДГУ, 1978. - Ч. 2. Анализ дореволюционных отечественных публикаций источников: Учеб. пособ. по спецкурсу. - 114 с.
24. Ковальський Н.П. Источниковедение истории Украины XVI первой половины XVII в. - Днепропетровск: ДГУ, 1978. - Ч. 3. Характеристика публикаций на иностранных языках. - 95 с.
25. Ковальський Н.П. Методические указания и материалы к спецкурсу "Источниковедение истории Украины XVI - первой половины XVII в." - Днепропетровск: ДГУ, 1980. - 52 с.

26. Ковальський Н.П., Мыцьк Ю.А. Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648 – 1654 гг.: Учеб. пособ. – Днепропетровск: ДГУ, 1986. – 80 с.
27. Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569 – 1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. – Острог – Львів, 2002. – 304 с.
28. Литовська Метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / Підготував Володимир Кравченко. – К., 2005. – 600 с.
29. Мыцьк Ю.А. Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648 – 1654 годов: Учеб. пособ. – Днепропетровск: ДГУ, 1983. – 80 с.
30. Павлов А. Литовський статут та Магдебурзьке право: їх роль у розвитку торгівлі і митної справи на Київщині (XV – XVII ст.) // Право України. – 2003. – № 10. – С. 144 – 148.
31. Панасенко О. Рівненщина. Сторінки минулого: Науково-популярний навчальний посібник. – Рівне, 2001. – 313 с.
32. Пятяка О. Ділова документація гродських судів України в другій половині XVI – на початку XVII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 448 – 458.
33. Поліщук В. Врядове виживство в структурі публічно-правових процедур (на матеріалах луцьких замкових книг 1558 – 1657 рр.) // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2002. – Вип. 1. – С. 79 – 109.
34. Поліщук В. Запровадження уряду возного в Луцькому повіті у 1567 р. // Український археографічний щорічник. Нова Серія. – Вип. 7. – К.; Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 2002. – С. 185 – 215.
35. Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI века. – К.: Наук. думка, 1989. – 232 с.
36. Словарь української мови / Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: В чотирьох томах. – К.: Наук. думка, 1996. – Т. 3. О – П. – 516 с.
37. Старченко Н. Вбивство князів Четвертинських: судовий процес та замирення на Волині в кінці XVI ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2007. – Вип. 7. – С. 83 – 110.
38. Тесленко І. Боротьба за Остріг: князь Острозький проти острозького старости // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 3. – К., 2003 – С. 99 – 120.
39. Торгівля на Україні, XIV - середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянина / Упор. В.М. Кравченко, Н.М. Яковенко; Редкол.: М.Ф. Котляр (відп. ред.) та ін. - К.: Наук. думка, 1990. - 408 с.
40. Щербина В. Боротьба Києва за автономію // Хроніка 2000. – К., 1998. – Вип. 27 – 28. – С. 134 – 157.

41. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – Вид. 2-е, переглянуте і доп. – К.: Критика, 2008. – 472 с.

42. Яковенко Н.М. Від упорядників // Торгівля на Україні, XIV - середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / Упор. В.М. Кравченко, Н.М. Яковенко; Редкол.: М.Ф. Котляр (відп. ред.) та ін. - К.: Наук. думка, 1990. - С. 9 -13.

В'ячеслав Станіславський
к.і.н. (Київ)

Політична позиція Османської імперії
наприкінці 1708 р. у зв'язку з переходом Івана Мазепи
на бік Карла XII

На початку XVIII ст. Османська імперія була далеко не в кращому стані. Поразка під Віднем у 1683 р. та війни з Австрією, Польщею, Венецією й Росією до Карловицьких угод 1698–1699 рр. виявили слабкість військових можливостей Османів, призвели до потрясінь в адміністративній, фінансовій і соціальній структурах імперії [1, 43–46]. У такій ситуації прибуття шведського війська на територію України викликало значну увагу Стамбула, оскільки перед турками могла відкритись можливість поліпшити становище на північно-східних кордонах своєї держави. Адже вони не наважувалися вступати у нове протистояння з Росією, не маючи впевненості в його переможному завершенні, а вдалі дії Карла XII й підтримка його з боку українського козацтва могли стати важливими складовими на шляху до успіху. Саме тому перехід Івана Мазепи на бік короля отримав значний резонанс у Османській імперії. Проте війни турки так і не розпочали, невдовзі отримавши інформацію про реальну ситуацію в російсько-шведському протиборстві.

Документація московських архівосховищ, пов'язана з діяльністю російського посла в Стамбулі Петра Толстого, дає змогу дізнатися про стан справ у верхівці імперії протягом останнього місяця 1708 р., зокрема про її першу реакцію на звістку про зміну політичної орієнтації українського гетьмана, а також про подальше визначення позиції турецького керівництва стосовно можливості початку війни з Росією. Зрозуміло, що в цих матеріалах відображено лише те, що було відомо послу. В них знаходимо також дані про заходи, яких вживала російська дипломатія, аби нейтралізувати впливи противників та зберегти життєво необхідний у тій ситуації мир з турками.

Зауважимо, що дослідники не оминали своєю увагою всі ці документи, котрі розглядалися як одні з найважливіших джерел до історії російсько-османських взаємин початку XVIII ст. Згадаємо авторів, у працях яких йдеться про політичну ситуацію в турецькій

столиці в час, який розглядається, та про сприйняття у Стамбулі новини про перехід гетьмана на бік короля. Так, С. Соловйов зазначав: наприкінці 1708 р. П. Толстой писав, що ставлення до нього турків стало більш суворим [2, 258]. Про названі проблеми за матеріалами статейного списку посла за цей рік писала російська дослідниця Т. Крилова. Вона зауважувала, що впевненість П. Толстого в мирних намірах Порти дала тріщину після отримання новин про перехід І. Мазепи, які “викликали радісне пожвавлення в правлячих константинопольських колах” Останні сприйняли його як “козацьке повстання проти царського уряду” З переходом пов’язували й зміну стратегічних планів Карла XII, його поворот в Україну. До того ж йшли розмови про зруйнування російсько-польського союзу. Все це призвело до посилення войовничих настроїв у Стамбулі, котрі ніколи до кінця не завмирили. Проте вже незабаром послу додали оптимізму припинення шведсько-польських дипломатичних підступів у Туреччині, інформація про перемогу росіян під селом Лісною та падіння гетьманської столиці. На самих турків сильне враження справили повідомлення про ліквідацію наслідків переходу І. Мазепи, взяття російськими військами Батурина, обрання гетьманом Івана Скоропадського. 9 грудня П. Толстой широко оповістив дипломатів інших країн та грецьке духовенство про битву під Лісною. Заслуговує на увагу й висновок Т. Крилової, що грудневі події значною мірою визначили умови літньої кампанії 1709 р., оскільки турецькі війська вже не могли взяти в ній участь через тривалі терміни мобілізації. Залишалося вирішити питання про утримання татар від виступу. Зауважимо, що, слідуючи за статейним списком, Т. Крилова описала дії П. Толстого щодо відвернення загрози війни без додаткових коментарів, що створює хибне враження про нібито вирішальну роль російського посла в цій справі [3, 272-274]. Широку панораму подій подано і в роботі А. Глаголевої. Вона писала, що в кінці 1708 р. турецький уряд видав розпорядження про спорудження на весну 1709 р. 100 галіотів (малих галер) у Константинополі, Нікомідії, Синопі та інших місцях. Для них почалася відливка гармат, спішно готувався порох. Кримський хан отримав наказ готуватися до війни, хоча без відповідного розпорядження татари нікому не мали шкодити під страхом смертної кари. З іншого боку, П. Толстой отримував запевнення від доброзичливців, що якби Порта планувала воювати, то негайно б відправила розпорядження по всій імперії щодо збору військ. До того ж

держава була у вкрай важкому економічному стані, в ній часто виникали повстання. Сам посол доносив, що турки дотримуються вибіркової політики, спостерігаючи за тим, як вирішуються справи між шведами, поляками й росіянами [4, 137-138]. С. Орешкова підкреслювала, що перехід гетьмана на бік шведського короля створив значну небезпеку для справи підтримання миру між Росією й Туреччиною, визначила як “небажаний для Росії” ефект, котрий виник у Туреччині внаслідок цього і котрий зуміла значною мірою похитнути звістка про перемогу росіян під Лісною, поширена П. Толстим [5, 39]. В цілому ознайомлення з дослідженнями згаданих вчених та опрацювання архівних матеріалів дали змогу дійти висновку, що інформативні можливості джерел, а саме згаданого статейного списку, залишилися не вичерпаними.

Насамперед згадаємо про надходження до Стамбула даних про перехід І. Мазепи до Карла XII. Вочевидь, турецькому керівництву про політичний вибір гетьмана стало відомо дещо раніше, ніж послу, бо саме від турецької сторони П. Толстой вперше дізнався про цей факт. 1 грудня до перекладача при Порті Олександра Маврокордато (Шкарлата) їздив перекладач російського посла Петро Сафонов. Через останнього О. Шкарлат передав послу: у Порті є відомості, що шведський король був біля Смоленська і, маючи таємну кореспонденцію з І. Мазепою, звідти пішов в Україну. Переправившись через Десну, Карл XII знаходився з усім військом на другому боці Сейму. Дізнавшись про взаємини гетьмана з королем, цар, перебуваючи у Глухові, відправив офіцерів, аби затримати І. Мазепу в Батурині, але останнього там не застали, бо він переправився через Сейм, а куди пішов – невідомо. Скоріш за все – до шведського короля. Дізнавшись про це, цар із Глухова приїхав до Сейму, куди наказав прибути О. Меншикову з військом, Б. Шереметєву та іншим генералам. Війська супротивників знаходяться недалеко одне від одного, чекаючи на остаточну баталію. О. Шкарлат говорив, що біля смоленських кордонів шведське військо було в занепаді, і він сподівається, що цар переможе “єретика” [6, 442зв-443зв].

Вже наступного дня – 2 грудня до посла надійшла інформація про реакцію турецької сторони на останні події. Цього дня О. Шкарлат прислав до посла свого племінника Дмитра Мецевіта й повідомив, що хан поїде 6-го числа і посол перед його від'їздом не зможе побачитися з візиром Чорлулу Алі-пашею. О. Шкарлат ра-

див поки нічого не пропонувати візиру, бо до Порти надійшли відомості, що шведи вступили в “козацьку землю” і козаки бунтують, тому турки можуть подумати, що пропозиції посла викликані страхом. П. Толстой же може свої пропозиції сказати візиру і по від’їзді кримського правителя. О. Шкарлат серйозно побоювався, щоб турки не почали антиросійських дій, бо дуже раділи через зраду І. Мазепи. Перекладач був певен, що від гетьмана будуть до Стамбула великі зваби. Аргументи подіяли на посла, і він згодився на пропозицію О. Шкарлата [6, 444-444зв].

Питання щодо зустрічі з візиром було, на думку П. Толстого, дуже важливим, оскільки в листопаді було змінено кримського хана. Тоді ж П. Толстой почав довідуватися, чи можна йому влаштувати зустріч з візиром до від’їзду хана в Крим, аби порушити питання про добросусідські відносини Криму з Росією, оскільки новопризначений хан раніше був усунутий з посади за недружні взаємини із царською стороною [6, 419 зв., 433 зв.–434, 439 зв.–440 зв.]. Нагадаємо, що Каплан-Гірей I був зміщений після невдалого походу на черкес, а також через дозвіл козакам, котрі рятувалися після ліквідації повстання Кіндрата Булавина, оселитися на підвладних Бахчисараю землях. Наступником став Девлет-Гірей II, вдруге призначений ханом [7, 159-166]. Під час прибуття Девлет-Гірея II з місця ув’язнення на острові Хіос до Стамбула йому було влаштовано почесну зустріч. Невдовзі Девлет-Гірея II прийняв султан. При від’їзді до місця призначення до виходу з міста хана супроводжували великий візир та інші міністри [8].

Остаточно переконатися в тому, що ситуація у взаєминах Туреччини з Росією різко змінилася на гірше, П. Толстой зміг 7 грудня, коли О. Шкарлат знову прислав Д. Мецевіта до посла й повідомив, що від’їзд кримського хана відкладено ще на кілька днів через відомості щодо зради І. Мазепи й, можливо, посол зможе цими днями зустрітися з візиром. О. Шкарлат радив, у разі, якщо зустріч не відбудеться, щоб посол усякими засобами, скільки зможе, зволив діяти в султанському домі через ближніх людей, аби не розпочалися дії проти Росії. Перекладач однозначно оголошував, що “нині Порта свій намір щодо дотримання миру змінює” й збирається воювати, “запалившись Мазепиною зрадою та козацьким бунтом” Порта вважала, що сприятливішого часу, щоб перемогти “московських”, не буде. О. Шкарлат заявляв, що зі свого боку працюватиме, аби ці наміри не були реалізовані, а посол обіцяв нагороду за ці

труди [6, 446-446зв]. Цього ж дня й муфтії передавав П. Толстому: він уже, певно, знає, що козаки зі своїм гетьманом бунтують, а це збуджує турків проти росіян; він, муфтії, скільки може, стримує такі настрої й чинитиме так надалі, а що буде – Бог знає. У відповідь посол просив муфтія допомагати й надалі та обіцяв винагороду [6, 447].

Зауважимо, що російське керівництво враховувало те, що вже сам факт переходу І. Мазепи на бік шведів розглядатиметься турками як серйозний успіх Карла XII, що могло полегшити королю завдання втягнення Стамбула у війну [4, 138]. Тому посол у турецькій столиці був поінформований про цю подію та отримав настанови щодо кроків, котрі мали сприяти продовженню мирного стану між обома державами. Правда, новини з російського боку П. Толстой отримав на тиждень пізніше, ніж від турків. 8 грудня до посла надійшов лист від канцлера Гаврила Головкина, датований 2 листопада, з повідомленням про перехід І. Мазепи до шведського короля. Частково змінюючи факти, Г. Головкін писав про те, як відбувся перехід, що з гетьманом було лише три полковники, про повернення багатьох людей до царя, підготовку до обрання нового гетьмана, вірність малоросійського народу Петрові І. Канцлер зазначав, що їхні справи були в якнайкращому стані, а неприятель перебував у великій немочі, тому можна було сподіватися швидкого завершення війни, якби не український гетьман. Далі Г. Головкін дав характеристику І. Мазепі, котра пояснювала, чому його подальших дій варто остерігатися. Він писав, що це людина “розуму гострого і підступник, і лукавець великий, котрий знає всі секрети й внутрішні порядки” Російської держави, через що виникли побоювання, аби він не почав діяти з метою приведення Порти до війни з царем або, в крайньому разі, щоб швидко підняти татар проти росіян. Посол мусив працювати, щоб цього не сталося, а обіцяна П. Толстим платня певним особам незабаром мала бути відправлена. Він повинен був не жаліти ніяких витрат, навіть дуже великих, бо без завади з боку турків і татар війну сподівалися незабаром щасливо закінчити. Крім того, П. Толстой мав розвідувати, чи не має до Порти якихось присилок від І. Мазепи, та часто повідомляти про це. Турків же потрібно було переконати, що І. Мазепа перейшов до шведів без погодження з іншими, що від нього всі пішли до царя й незабаром буде обрано нового гетьмана. І. Мазепу належало зробити винним у всіх дотеперішніх прикордонних сварках з Османською імперією і твер-

дити, що справи на кордонах без нього можуть прийти до кращого стану.

У постскрипті до листа Г. Головкін переконував П. Толстого, що ніякої небезпеки від переходу І. Мазепи для росіян немає, бо він перейшов не набагато більше як з тисячею осіб, серед яких чимало волохів і підкуплених осіб, а всі інші зберігають вірність. У Глухові зібралися духовні особи, шість полковників та інша старшина для обрання гетьмана, що має статися найближчими днями. Що ж до підкуплених за гроші близько 6 тис. однодумців І. Мазепи, які перебували в Батурині, куди не пускали царські війська, то після захоплення міста їх узято в полон і вони будуть покарані. Г. Головкін написав і про взяття значного числа артилерії [6, 447-450 зв]. Ще раз про необхідність остерігатися з боку гетьмана дій, спрямованих на те, аби привести Порту до війни з царем чи принаймні швидко підняти проти Росії татар, Г. Головкін писав П. Толстому 10 грудня [9, 878].

Разом з посланням від 2 листопада надійшов лист і від 9 числа. В ньому Г. Головкін вказав на початковий успіх пропагандистських заходів з боку І. Мазепи, котрі були знівельовані діями царя. Згідно з його інформацією, гетьман залишив у Батурині 4 полки чисельністю в 10 тис. осіб, з них 2 тис. побито при штурмі, а кого захопили після штурму, тим цар дарував життя, дав грошей, і вони всі перейшли на його службу. Росіяни ж втратили при штурмі вбитими 50 осіб [6, 457-457 зв]. В іншому листі до П. Толстого теж від 9 листопада, описуючи розправу над опудалом І. Мазепи, обрання гетьманом І. Скоропадського, повернення козаків від короля та становище І. Мазепи у шведському таборі, Г. Головкін знову нагадував, що потрібно применшувати при Порті враження від переходу та бути готовим протидіяти заходам І. Мазепи стосовно вступу турків у війну проти Російської держави. Тут же йшлося про гроші на хабарі для турецької верхівки [9, 910-912].

Отже, на користь Москви найбільш вагомо мав звучати аргумент щодо відсутності значної підтримки діям І. Мазепи з боку інших українців. Крім того, силу та вплив царя в Україні мали продемонструвати факти падіння гетьманської столиці та обрання нового гетьмана. Все це мусило свідчити, що перемога шведської сторони не є певною. Отримавши таку інформацію, турецьке керівництво мало принаймні засумніватися в необхідності негайного початку війни.

Того ж 8 грудня посол відправив листа до мультянського господаря з проханням негайно пересилати листи чи речі, які надійдуть, через потребу мати певне число золотих червоних на 1 січня [6, 458]. Г. Головіну ж посол повідомляв про інформацію від О. Шкарлата про перехід та про попередження останнього щодо можливих заходів з боку І. Мазепи у Стамбулі, чого очікував і сам, та зазначав, що потрібно бути пильними, бо турки, почувши про дії І. Мазепи, дуже зраділи. Тому існує значна небезпека, що вони можуть незабаром щось учинити, як не своїми силами, то через татар. П. Толстой зауважував, що вже потрібно давати дарунки, а про те, де їх брати, указу не прислано й ні в кого позичити неможливо. П. Толстой боявся, що коли вчасно не надійдуть гроші, обіцяні на дарунки, то щоб не виникли більші труднощі. Цими днями до Криму мав їхати новопризначений хан [6, 459-460].

Активно діяти за отриманими інструкціями, як фіксує статейний список, посол розпочав 10 грудня. Цього дня він передав до султанського дому – селіхтарю (силяхдару) та іншим, що, можливо, їм відомо – козацький гетьман І. Мазепа, погано ведучи свої справи, а особливо через те, що з його вини відбувалися сварки на кордонах зі стороною султанської величності, побоявшись скарги на нього від усіх козаків царю, який прибув у козацьку землю, перейшов на бік шведського короля. П. Толстой зазначав, що вся Україна дуже не любила І. Мазепу і з ним пішло небагато людей, а всі козаки, як і раніше, вірно служать царю. В такій ситуації цар наказав козакам обрати нового гетьмана, Україна сприйняла це з радістю, й обрання, певно, вже й здійснено. Посол наголошував, що таким є дійсний стан справ, однак він чує, що тут розсіваються неправдиві відомості, нібито І. Мазепа зрадив царській величності з усією Україною, “чого не було і бути не може” Істинні відомості, оголошені ним, П. Толстой просив доповісти султану, а надалі стежити за тим, щоб через неправдиві відомості не виникли якісь труднощі, за що обіцяв винагороду. Відповідь селіхтаря та інших турків, за статейним списком, була такою: про перехід І. Мазепи, вступ шведського короля з усім військом у козацьку землю та ворожість всіх поляків до московської сторони вони знають, а султану доносити нічого, бо йому все достеменно відомо [6, 461-462].

Цього ж дня посол звернувся до консула Рагузинської республіки у Стамбулі Луки Барки з проханням дізнатися про день від'їзду Девлет-Гірея II та про інші новини. У відповідь Л. Барка

прислав листа, в якому повідомляв, що він довідався від приятеля про висловлювання хана щодо замішання між козаками. За словами Девлет-Гірей II, козаки не любили І. Мазепи, але слухали його в усьому. І якщо цар зволить, щоб козаки самі обрали нового гетьмана, то буде спокійно, як і раніше, й ніяких заворушень в Україні не станеться, а козаки будуть вірні “московським”. Якщо ж цар захоче поставити своєю владою нового гетьмана, яким козаки не будуть задоволені, то через це справи “московських” погіршаться. Хан говорив про трьох осіб між козаками, які достойні гетьманської посади. Що ж до оцінки стану справ у шведів, то Девлет-Гірей II не виявив особливого оптимізму, зазначивши, що у війську короля немає більше, ніж 35 тис. “природних” шведів і якщо йому не буде звідкись допомоги, то не зможе “московським” нічого вчинити. Він вважав, що Карл XII вже переправився через Десну й повернувся до Польщі. Особливо ж хан наголошував на тому, що настав час допомагати шведам і полякам, разом з І. Мазепою й козаками. Що ж до зміни сілістрійського сераскера (головнокомандувача війська) Юсуф-паші, продовжував Л. Барка, то це може статися лише тим шляхом, про який говорив посол. Цьому буде радий і Девлет-Гірей II, який перебував не в дружніх стосунках з пашею. Консул повідомляв, що цього хана дуже поважав великий візир. Від’їзд першого, за чутками, було відкладено до 13-го числа [6, 462-463]. Вживаючи заходів для зміщення Юсуф-паші, посол виконував наказ російського керівництва. Ще в листопаді 1707 р. Г. Головкін писав П. Толстому, що потрібно навести підозру Порти і візира на Юсуф-пашу, оскільки останній проводив антиросійську політику [6, 21 зв.–22].

Задля інформування російського керівництва про стан справ у Стамбулі 14 грудня посол відправив листи до князя Дмитра Голіцина та до Гаврила Головкіна. Д. Голіцину було в загальних рисах повідомлено, що в Туреччині спокійно, хан поїхав до Криму 13 грудня. На думку посла, на весну Девлет-Гірей II з усією ордою мав бути готовим до війни, можливо, проти черкес [6, 463 зв.–465 зв.]. У посланні ж до Г. Головкіна посол насамперед зауважив, що І. Мазепа не переслав йому листа від царя з інформацією про перемогу під Лісною. А далі виклав власний погляд на ситуацію, яка, на його думку, була невтішною. П. Толстой зазначав, що вже 7 років перебуває в Туреччині й мав підстави радити, бо в його донесеннях завжди йшлося про дотримання цією державою мирних договорів,

однак нині, як передавали О. Шкарлат і муфтії, турки змінили свої наміри під враженням від переходу І. Мазепи. П. Толстой попереджав, що потрібно остерігатися турків, а особливо татар. Разом з тим він не вважав ситуацію безнадійною, зазначаючи, що працює, аби домогтися припинення розвитку ворожих задумів, але зауважував, що не має нічого на дарунки потрібним людям. Далі П. Толстой повідомляв, що ні від Карла XII, ні від С. Лещинського, ні від І. Мазепи до цього часу до Стамбула ніяких присилок не було. Що ж до хана, то йому було публічно наказано бути готовим з усією ордою до війни та очікувати указу від Порти щодо напрямку своїх дій. Але крім цього Чорлулу Алі-паша мав з Девлет-Гіреєм II секретну нараду, про зміст якої посол ще не дізнався. Незабаром П. Толстой збирався оголосити Порті про невільників, котрі знаходилися в І. Мазепи [6, 465 зв.–467 зв., 468 зв].

Над вечір 14 грудня П. Толстого відвідав від О. Шкарлата його молодший син Янака, який передав послу поздоровлення від хана, повідомляв, що той теж хотів побачитися, але не зміг, та обіцяв підтримувати добросусідські відносини зі стороною царя. Девлет-Гірей II лише хотів, аби цар наказав прикордонним начальникам утримувати козаків та інших людей від учинення образ татарам. Причина звернення від Девлет-Гірея II, як передавав О. Шкарлат, була в тому, що Янака, познайомившись із ханом на острові Хіос, після приїзду до Стамбула неодноразово відвідував його та за наказом батька багато разів таємно говорив Девлет-Гірею II, щоб він добре чинив щодо царської сторони, забороняв татарам затівати сварки, а особливо, щоб під час таємних нарад з великим візиром клав край ворожим стосовно царської сторони намірам. О. Шкарлат радив царському уряду підтримувати приязне листування з Девлет-Гіреєм II та надіслати йому невеликі подарунки, поздоровляючи зі сходженням на ханство [6, 480 зв.–482].

Аби віддячити інформаторам, 15 грудня посол відправив О. Шкарлату для Янаки дарунок – 5 пар соболів вартістю у 100 рублів. Посольський перекладач, повернувшись від О. Шкарлата, доповів, що останній переконував у істинності слів хана, запевняючи, що точно знає про доброзичливість Девлет-Гірея II до московської сторони, а також ще раз радив поздоровити хана й надіслати йому дарунки. Крім цього, О. Шкарлат повідомляв про обрання нового гетьмана в Україні – колишнього стародубського полковника І. Скоропадського, якого назвав “природним козаком”, про розмі-

щення російських та шведських сил, взяття О. Меншиковим Батурина [6, 482 зв.–484]. Такі новини з України мали подіяти на турецьку сторону заспокійливо.

Цього ж числа посол через свого пристава Асан-агу передав його дядькові, який був кегаєю (кетхудою, кяхьєю) матері султана, аби він через неї допоміг вплинути на Ахмеда III з метою припинення ворожих намірів щодо Росії. Необхідність дотримання миру потрібно було мотивувати тим, що війна принесе труднощі не тільки московській стороні, скільки турецькій. Тут же потрібно було сказати про ситуацію в Україні: там вже обрано нового гетьмана, і вона вся перебуває у вірності царю. Мати султана мала все це ретельно обдумати й довести йому, що від війни Порті не буде ніякої користі, а лише сором, гріх і втрати. У випадку згоди на співробітництво посол обіцяв дядькові винагороду [6, 484–484 зв.]. Цього ж дня Асан-ага їздив до дядька, котрий нібито після певних вагань згодився на пропозицію посла і лише просив зберігати все в таємниці [6, 485].

17 грудня П. Толстой звернувся й до муфтія, котрому передавав, щоб він згідно зі своєю обіцянкою не допускав зруйнування мирних договорів, а коли має щодо цього якісь відомості, то щоб дав знати. Посол також сповіщав муфтія про обрання нового гетьмана, спокій в Україні та вірність її царю. На це муфтію відповів, що він пильно стежить за вказаною справою і, як може, контролює її, але поки що жодної ознаки, котра би свідчила про припинення антиросійських задумів, не з'являлось. А на слова посла, що вся Україна сумирна, муфтію зауважив, що, можливо, вона нині сумирна, та на весну у всій Україні очікують бунтів [6, 485–485 зв.]. Отже, муфтію прямо вказав на воєнні плани турків і пов'язав подальшу політичну позицію Стамбула з тим, яким чином розвиватиметься ситуація у Війську Запорозькому. Така відповідь не додавала оптимізму російському послу, бо залишала можливості для будь-якого розвитку ситуації, свідчила більше про воєнні перспективи, ніж про дотримання миру між Туреччиною та Росією.

Та вже за кілька днів проявилася нова тенденція. 20 грудня до посла прийшов його пристав Асан-ага і повідомив про перші результати задуманого послом політичного ходу. Він розповів, що бачився з дядьком, який сказав, що повною мірою доносив матері Ахмеда III про справу, з якою звертався посол, згадуючи минулі часи, котрі пам'ятали як він, так і мати султана. Остання уважно вислу-

хала кегаю й висловила здивування воєнними ініціативами турків, в той час, коли “московські сидять сумирно” Потім вона викликала кизлар агу (кизлар агаси), а вчора в неї був султан. Вони мали три-валу розмову наодинці. Хоча кегаю й не знав про зміст розмови, але за певними ознаками припускав, що й Ахмед III буде схильний до миру, та поки запевнити посла в цьому не міг. Вислухавши ці новини, посол дякував і обіцяв подарунки кегаї по завершенні справи [6, 485 зв.–486].

21 грудня посол отримав втішні відомості й від муфтія. Останній цього дня бачився з кизлар агою, який сказав, що його викликала мати султана та з подивом говорила про те, для чого починаються такі задуми, якщо “московські” не чинять зачіпок, зазначала, що гріховно й соромно не дотримуватися обіцянки, якщо немає поважної причини. Крім того, вона згадувала минулі події, котрі пам’ятала, наводила багато інших аргументів, найбільше ж говорила про поразку турків під Віднем, називаючи її Божою карою за недотримання обіцянки. Мати султана наказала кизлар азі, щоб він переконував султана облишити войовничі наміри, а потім і сама говорила про це Ахмеду III, рішуче відстоюючи свою точку зору. За словами муфтія, антиросійські задуми почали слабнути. Він і сам багато говорив про це кизлар азі, який теж схильний до миру [6, 486 зв.–487]. А 23 грудня до посла приходив пристав Асан-ага і говорив, що цього дня він бачився зі своїм дядьком, який повелів передати П. Толстому, щоб не турбувався, бо справу буде вирішено так, як він хоче, про що незабаром послу буде оголошено від крайнього візира [6, 487].

Цього ж дня приїхав кур’єр з Москви з листом від вихідця з Рагузи на російській службі Сави Рагузинського, в якому повідомлялося, що цар повелів С. Рагузинському перевести послу через вексель 5500 червоних золотих на витрати в царських справах, і він писав до своїх кореспондентів, аби вони негайно передали ці червоні послу [6, 487–487 зв.]. Також кур’єр доставив листа з Києва від князя Д. Голіцина з повідомленням про обрання “указом государевим і всенародними вільними голосами” нового гетьмана – І. Скоропадського. Князь писав, що при цьому гетьмані перебуває в зборі з 30 тис. козацького війська, а весь малоросійський народ обіцяв вірно служити “до останньої крові живота свого” В листі повідомлялося й про перехід без бою до росіян фортеці в Білій Церкві, де перебувала залога, залишена І. Мазепою, та знаходилися його

пожитки, а також про переміщення шведських та російських військ [6, Арк. 487 зв.–488].

24 грудня посол відправив листа до російського представника у Відні Йоганна Христофора Урбіха, в якому знаходимо характеристику впливу подій в Україні на Стамбул: “Нерозумна згаданого Мазепа справа спричинила була деякий конфуз у нашому дворі, однак мало продовжився” П. Толстой припускав, що причиною цього було обрання нового гетьмана, здійснене за порадою козацької старшини та зі схваленням церковників [6, 488–496 зв].

Нові й вагомні запевнення у приглушенні войовничих настроїв П. Толстой отримав 26 грудня. Тоді О. Шкарлат передав, що антиросійські задуми більше не на часі й турки будуть дотримуватися мирних договорів, про що посол мав сам почути від крайнього візира цими днями, оскільки останній вирішив запросити П. Толстого на зустріч, аби говорити про мир [6, 497]. Цього ж дня муфті повідомив послу, що йому достеменно відомо – ворожих дій проти Москви не буде вчинено. Вчора султан викликав візира й суворо наказав, щоб він нічого не задумував проти московської сторони й не показував жодного знаку, який би міг викликати підозри “московських” Більше того – Чорлулу Алі-паша мав побачитися з П. Толстим й завірити його, що з турецького боку нічого проти Російської держави чинитися не буде. Насамкінець муфті зазначав, що хоча цю справу зробила мати Ахмеда III, але й він багато працював, не бажаючи відступати від своєї обіцянки [6, 497–497 зв]. Певно, це можна розцінювати як натяк на плату за допомогу.

Зустріч з візиром, про яку попередили посла, відбулася 28 грудня, коли П. Толстой їздив до Чорлулу Алі-паші. Згадавши про бажання посла зустрітися перед від’їздом зі Стамбула нового кримського хана, який раніше “не ласкаво чинив” щодо сторони царської величності, візир зазначив, що П. Толстой не має сумніватися у кримському правителі. За словами Чорлулу Алі-паші, він сам переконував Девлет-Гірея II, щоб останній не давав ні найменшого приводу до недружніх взаємин з Російською державою, а від самого султана хану було суворо наказано жити в Криму сумирно. Девлет-Гірей II не тільки мав сам не чинити ніяких зачіпок з царською стороною, а й мусив не давати послаблень татарам явно чи таємно чинити будь-які образи московським підданам. Візир також радив послу писати до Петра I, запевняючи, що Ахмед III воліє дотримуватися непорушного миру з ним. Цього ж навзаєм султан хотів і від

царської сторони. На це П. Толстой відповідав, що хан нічого проти царської сторони вчинити не може без дозволу Порти, а після нищівного запевнення візира він не матиме сумнівів щодо Девлет-Гірея II. Стосовно ж царської сторони П. Толстой гарантував, що вона й надалі зберігатиме мир.

Надалі Чорлулу Алі-паша згадав про минулорічну обіцянку П. Толстого віддати, по можливості, на сторону султанової величності за татарською чолобитною захоплених козаками після мирних договорів людей та інше. У відповідь посол послався на затримку у зв'язку з заворушеннями донських козаків, а потім сказав про минулорічне розпорядження царя відправити в дарунок султану 30 турків і татар з галер на Балтійському морі, котрі були захоплені в полон ще до мирних угод. Тоді ці люди були відправлені до І. Мазепи з указом про негайну відсилку їх до Юсуф-паші. Однак гетьман, не бажаючи миру між імперіями, цих невільників затримав. А після його переходу до короля невільники були знайдені в українських містах і мають бути прислані Ахмеду III [6, Арк. 498–501].

Зауважимо, що відповідь П. Толстого щодо згаданих невільників була неправдивою й спрямованою на дискредитацію І. Мазепи. Адже, згідно з документами, на початку червня 1708 р. І. Мазепа у своєму листі запитував у посла поради щодо відправки до Юсуф-паші присланих із Санкт-Петербурга 30 турків [6, 264]. У відповідь у липні П. Толстой зазначав, що, на його думку, виходячи зі стану справ у Стамбулі, з передачею цих невільників не потрібно спішити, що підтверджував у вересні та у жовтні [6, 282 зв.–283, 379 зв., 410].

29 грудня посол передав муфтію 4 тис. золотих червоних на 1709 рік [6, 502 зв.–503], а 31 грудня – 1 тис. О. Шкарлату й 500 його сину Миколі [6, 503 зв.]. Передісторія ж цих виплат була такою. У грудні 1707 р. цар написав П. Толстому листа, де поставив завдання “купити” О. Маврокордато чи когось іншого, хто знає турецькі секрети, аби він міг повідомити за шість місяців про намір Стамбула розпочати війну [10]. Вже в лютому 1708 р. посол доносив Г. Головкину, що О. Маврокордато згодився на пропозицію, а до того ж радив заплатити й муфтію. Справу вже незабаром було залагоджено [11]. А в серпні посол передав муфтію, Олександрові й Миколі Шкарлатам, що цар призначив їм щорічне жалування, котре буде даватися з першого січня [6, 333 зв.–334].

Аби не перебільшувати значення заходів, вжитих П. Толстим, зауважимо, що інформація про воєнні плани так чи інакше не залишилася б поза увагою матері султана. Очевидно й те, що не вона одна впливала на вирішення питань зовнішньої політики. Також потрібно пам'ятати, що не лише П. Толстой прагнув подіяти на визначення позиції Стамбула. Цілком протилежну позицію, приміром, займав французький посол Шарль Ферріоль, котрий зі свого боку десь у цей час розповсюдив друком інформацію, в якій, прославляючи воєнні подвиги Карла XII та передрікаючи йому подальші успіхи, зазначав, що гетьман перейшов на бік короля через наказ царя знищувати все при відступі від шведів [12, 83]. У даній ситуації вирішальне значення для турків мало все ж становище держави. Цікавий і справедливий висновок стосовно дієвості підкупів зробив російський історик М. Павленко. Він зауважив, що послы, в тому числі й П. Толстой, переоцінювали значення своїх подарунків. Адже турецька верхівка дозволяла не тільки купувати себе, а й перекупувати, що створювало певну рівнодійну, а готовність представників турецької верхівки та придворних чиновників надавати певні послуги за подарунки мала свої межі й регламентувалась інтересами імперії [13, 149].

Відомості про позицію Стамбула, котрі підтверджували повідомлення П. Толстого, надійшли до росіян і з іншого боку. Згідно з ними, новина про перехід гетьмана до короля була з радістю зустрінена в турецькій столиці. Керівництво імперії, втім, воліло знати про рівень підтримки І. Мазепи козаками. Молдовський господар Міхай Раковіце, який передавав росіянам ці новини, отримані від свого резидента у Стамбулі, попереджав: якщо взимку шведське військо не понесе втрат, то турки можуть почати думати про війну проти царя [14].

В цілому, ґрунтуючись на матеріалах російського посольства в Туреччині, можна констатувати, що звістка про перехід українського гетьмана на бік Карла XII викликала значну увагу Стамбула. У грудні 1708 р. турки були навіть близькі до прийняття рішення про початок війни з Російською державою. Проте цьому завадила низка факторів: складне становище шведського війська, відсутність значної підтримки гетьмана з боку населення України, оперативні заходи царського уряду з ліквідації небезпечних для себе наслідків переходу. Особливу роль відіграли обрання нового гетьмана та згуртування навколо нього більшості українських сил. Усе це давало туркам приводи сумніватися в переможному для шведів завершенні

кампанії проти Росії. Але Стамбул продовжував пильно спостерігати за розвитком подій. Його подальші кроки мали визначатися у відповідності з перебігом подій на територіях країн, котрі на північному сході межували з імперією, зокрема в Україні, а відтак зберігалась можливість початку турками воєнних дій.

Джерела та література:

1. *Эмеджен Ф.* От создания Османского государства до Кючук-Кайнарджийского договора // История Османского государства, общества и цивилизации. – М., 2006. – Т. 1.
2. *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. – М., 1962. – Кн. 8 (Т. 15-16).
3. *Крылова Т. К.* Русская дипломатия на Босфоре в начале XVIII в. (1700–1709 гг.) // Исторические записки. – М., 1959. – №65.
4. *Глаголева А. П.* Русско-турецкие отношения перед Полтавским сражением // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения: Сб. статей. – М., 1959.
5. *Орешкова С. Ф.* Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. – М., 1971.
6. РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 1. – 1708. – Спр. 2.
7. *Смирнов В. Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII в. до присоединения его к России // Записки императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1889. – Т. 15.
8. Там же. – С. 162–163; Турция накануне и после Полтавской битвы (глазами австрийского дипломата) / Перевод, введение и примечания В. Е. Шутого. – М., 1977. – С. 39.
9. Письма и бумаги императора Петра Великого. – М., 1951. – Т. 8, Вып. 2.
10. Там само. – Арк. 13–13 зв.; Письма и бумаги императора Петра Великого. – СПб., 1912. – Т. 6. – С. 179
11. РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 1. – 1708. – Спр. 2. – Арк. 120 зв.–121 зв., 128 зв.–130, 136 зв.–137; Письма и бумаги императора Петра Великого. – Петроград, 1918. – Т. 7, Вып. 1. – С. 529.
12. *Борщак І.* Шведчина й французька дипломатія (за невиданими документами) // Всеукраїнська Академія наук. Історична секція. Науковий збірник за рік 1928. – К., 1928. – Т. 27.
13. *Павленко Н. И.* Птенцы гнезда Петрова. – М., 1985. – С. 149.
14. Письма и бумаги императора Петра Великого. – М., 1952. – Т. 9, Вып. 2. – С. 689; *Глаголева А. П.* Указ. соч. – С. 138.

Іван Синяк
к.і.н. (Київ)

Товмачі та перекладачі у Війську Запорозькому доби Нової Січі

Питання діяльності товмачів та перекладачів на Запорожжі в період останньої Запорозької Січі не тішилося прискіпливою увагою дослідників. Справа обмежувалася поверховими заувагами, здебільшого стосовно компетенції цих посадовців [9, 115] та просопографічних даних [11, 76]. А поміж тим потенційна джерельна база дає можливість докладно зосередитися на діяльності товмачів та перекладачів.

Товмачі належали до військових служителів і спеціалізувалися на усних перекладах. Свого часу С. Плецкий зазначав, що військовий товмач був посередником у відносинах із мандрівниками-іноземцями, видавав посвідки, оголошував їм вимоги Коша, а також залучався до збирання розвідувальної інформації. Однак дослідник припустився похибки, відносячи до компетенції військового товмача видачу посвідок, оголошення вимог Коша та переклад на Січі вхідної документації – листів з сусідніх держав [11, 76]. Останнім, зокрема, займалися перекладачі.

Як свідчать джерела, компетенція товмачів була значно ширшою, ніж подає С.Плецкий. Вже в 40-ві рр. їх залучали до роботи комісій між запорожцями та татарами та до кур'єрських функцій між Кошем і Кримом. Під час діяльності комісії 1749 р. з приводу взаємних татарсько-запорозьких претензій, О.Нікіфоров, який був представником київського генерал-губернатора, просив київську губернську канцелярію надіслати йому товмача з Києва, оскільки двоє запорозьких товмачів, що перебували при ньому, виявилися “призельные пьяницы, и когда надлежит татарские разговоры переводить, оных тогда никакъ сыскать невозможно” [11, 76]. Під час роботи аналогічної комісії у 1763 р., в листі кошовому отаману від 27 травня 1763 р. колишній військовий писар, а тепер колезький асесор І.Чугуєвець, просив при депутатах від Запорожжя “и самих доказателей с нарочным старшиною знающий татарской языкъ Иваномъ Швидкимъ от Коша книмъ отправитъ немедленно” [29, 38 зв]. Іван Швидкий був військовим товмачем на Січі з 1747 по

1761 р., що видно з його атестату [7, 500]. Тому І.Чугеєвець не міг не знати про потенціал цієї особи у ділянці татарської мови. У запорозько-татарській комісії 1763 р. згадується писар при товмачеві [29, 62 зв.]. Однак це поки-що єдина відома на сьогодні подібна згадка. Тож не можна судити про усталення практики перебування при товмачеві посади писаря.

Знання товмачами татарської мови Кіш використовував також у той спосіб, що вони відряджалися до Криму для переправлення кореспонденції з Січі до каймаканів та кримського хана, і, вочевидь навпаки. Так у листі кошовому отаману від 9 травня 1762 р. товмач Іван Швидкий писав з Перекопу: “Сего теченія 8 числа я в Перекопъ приехалъ благополучно, и письмо от вашей величости перекопскому каймакану вручилъ и гостинець отдалъ” [29, 1].

Однією з важливих функцій товмачів був збір розвіданих на Правобережній Україні та Кримському ханстві. Організатором подібних акцій була Військова канцелярія Коша. Замовником виступали київська губернська канцелярія та Генеральна військова канцелярія, куди власне пересилалися результати розвідок. Наприклад при донесенні Коша гетьманові К.Розумовському від 16 березня 1759 р., пересилалися копії свідчень військових служителів Василя Швидкого та Івана Гардового, подані у Військову канцелярію про результати поїздки в Очаків та Бахчисарай [19, 2-4]. В.Швидкий був молодшим братом згаданого військового товмача І.Швидкого, що видно з атестату останнього за 10 липня 1761 р., де відмічено, що “Васил Швидкий в кримские места для развидования о тамошних обращениях не единожды от Коша посланъ билъ, исправлялъ все ему повеливаемое добропорядочно, и доносил же в Коши верно” [7, 501].

Для прикриття товмачів посилали до Криму під виглядом купців або посланців, які переправляли кореспонденцію з Коша. У вже згадуваній “сказці” про результати поїздки до Очакова довідуємося, що В.Швидкий на південь подорожував “под образомъ купечества” [23, 55]. З кореспонденцією до кримського хана їздили полковий старшина Никифор Чуприна “и толмачъ Семень Юревичъ” [23, 21]. Таке ж саме прикриття використовував інший товмач-розвідник – Костянтин Іванов (червень 1765 р.), котрий переправляючи листи до хана, зібрав важливі відомості стосовно побудови фортеці Ені-Дунья, про що повідомляв генерал-губернатора

П.Румянцева військовий суддя П.Головатий 30 червня 1765 р. [8, 22].

Як звернув увагу ще І.Паньонко, військові товмачі входили до складу російських посольств до іноземних країн [9, 115]. З журналу вахтмістра Петра Фотієва за 10 вересня 1754 р. дізнаємося, що останній з трьома запорожцями (зокрема з товмачем), вирушив з Січі до Перекопа [3, 584]. В одному з ордерів в Кіш київський віце-губернатор І.Костюрін наказував надати секунд-майору О.Миронову, котрий вирушав до Криму, “изъ запорожскихъ козаковъ трохъ человекъ, втомъ числи одного за товмача, знающаго турецкий и татарский языкъ” [3, 584].

Такі дані свідчать про надзвичайний професіоналізм запорозьких товмачів. Це підтверджують також факти перебування останніх на службі київської губернської канцелярії, а також у татар. А.Андрієвський подає біографію одного з товмачів київської губернської канцелярії Григорія Білого. Г.Білий був козаком Полтавського куреня, перебував у турецькому полоні у період з 1736 по 1742 рр., звідкіля пізніше втік, та жив на Запорожжі по 1744 р. В цьому ж році він був направлений від Війська як товмач супроводжувати порутчика О.Нікіфорова, а у 1745 р. подав заявку в київську губернську канцелярію щодо служби в ній товмачем, куди і був зарахований [4, 589].

Інший запорозький товмач – козак Канивського куреня Яків Калмик, перебував певний час на службі у татарського каймакана. У своїй “сказці” від 12 червня 1763 р., поданій у Військову канцелярію, Калмик давав свідчення, що “прошлой зими в зимовнике при речке состоящего, оворовали в козака куриного Канивского Василя Караванця нагайцями единого вола, следомъ поехалъ онъ Калмикъ с показаннымъ Караванцемъ къ коймакану в Рогачикъ приносить жалобу, где вто время за отлучкою въ оного каймакана толмача, онъ Калмикъ толмачиваль. Между чемъ оной каймакамъ показанного Караванця, а его Калмыка при отезди сталь просить приезжать, а толко де находился в отлучки и толмачивать никому, потому онъ Калмикъ остался” [29, 94].

Під час російсько-турецьких воєн 1736-1739 та 1768-1774 рр. одним з основних “постачальників” товмачів для російської армії була саме Січ. В ордері фельдмаршала Мініха в Кіш за 14 жовтня 1736 р. йде мова про відсутність в армії генерал-лейтенанта Андріана Дербині товмача для перекладу “татарскихъ и протчих тамош-

нихъ языковъ” Тому Мініх наказував кошовому отаману “выбрав одного из запорожскихъ козаковъ, знающаго татарскому и протчимъ языкамъ, командировать немедленно” до армії А.Дербиної [7, 96]. З ордеру князя В.Долгорукого від 31 липня 1771 р. у Похідний Кіш відзначено, що “Войска Запорожского козака Михайла Псиоль по способности ево знающей говоритъ по турецки и по татарски, и что онъ хорошаго и исправнаго поведения, то к сей нужной экспедиции и определить можно было, оставлень при мне за переводчика” [34, 9].

Варто відзначити, що в джерелах крім власне товмачів фігурують також така категорія товмачів як військові товмачі. Таким, наприклад, був товмач Іван Швидкий. Як військовий товмач І.Швидкий згадується у лише на вихідній документації Коша, а й у вхідній з київської губернської канцелярії. Один з ордерів останньої в Січ у 1760 р. позитивно оцінює діяльність “воискового толмача Ивана Швидкого” стосовно зібраних ним агентурних даних в Перекопі [34, 65]. Інколи військові товмачі могли поєднувати у своїй компетенції декілька посад. Наприклад Василь Лазарев крім військового товмача був ще й кантаржієм, що видно з донесення кошового отамана Григорія Федорова (Лантуха) гетьману К.Розумовському та в київську губернську канцелярію від 9 травня 1755 р. про становище в Криму: “Войсковой толмачъ и кантаржей Василий Лазаревъ донесъ кошовому” [14, 333]. При цьому військових товмачів могло бути декілька. Про це свідчить той факт, що з 1747 по 1761 рр. коли як військовим товмачем був І.Швидкий, окрім нього згадується В.Лазарев.

Достовірно не відомо, як та за якими критеріями обиралися (чи призначалися) військові товмачі. В атестаті І.Швидкого описується участь останнього в російсько-турецькій війні 1736-1739 рр., зокрема розвідувальна діяльність. І за це, як відзначено в атестаті, Швидкий був “определень войсковим толмачом” [7, 500]. Тобто у цьому випадку враховувалася заслуга претендента перед Військом, та досвід збору агентурних даних. Остаточно не виясненим залишається спосіб зарахування особи на посаду військового товмача.

Запорозькі товмачі мали різне етнічне походження. Як видно зі вже згаданого атестату військового товмача І.Швидкого, останній походив з Гетьманщини – його батько Федір Швидкий був сотником в місті Білки Полтавського полку [7, 500]. Прізвище козака Я.Калмика, який перебував на службі у татар, вказує на його

походження з калмиків [29, 94]. Серед товмачів зустрічаються і вихідці з балканських країн, а також з Кавказу – вірмени та грузини. На це звернув увагу ще Ф.Шевченко, досліджуючи атестати. Як приклад дослідник наводить атестат від 4 вересня 1761 р., виданий Василю Петровичу, який жив на Запорозжжі з 1759 р., і виконував ряд важливих завдань “по знанню” турецької мови [15, 70]. Очевидно балканське коріння, судячи з прізвища, мав також товмач, козак Брюховецького куреня Костянтин Сербин, котрий фігурує в ордері київського генерал-губернатора М.Леонтева в Кіш з приводу розшуку запорозьких козаків, які супроводжували до Криму порутчика Неведомського. У “команді” останнього й перебував Сербин “для истолкования турецкого языка” [7, 405].

Ймовірно видається і той факт, що, як припускає Ф.Шевченко, серед багатьох козаків з прізвищами “Бут”, “Товмач”, “Толмач” могли бути вірмени та грузини [16, 97; 17, 45]. Така можливість зовсім не виключена, якщо врахувати факт наявності на Січі представників багатьох національностей.

Перекладачі, на відміну від товмачів, займалися насамперед письмовими перекладами. Сфера їхньої діяльності охоплювала переклад документів з польської, татарської, турецької, латинської та грецької мов.

Переклад документації з польської мови відбувався безпосередньо у Військовій канцелярії. Як слушно вказував А.Скальковський, заповіт запорозького купця Івана Височана, який помер на польській території, був перекладений саме в Коші [12, 531]. Можна припустити, що польське походження мали перекладачі при Військовій канцелярії. Переклади з польської мови певний час робили Семен Бистрицький та Тимофій Богдановський. На одному з перекладів польських листів (без дати) внизу аркуша відмічено: “С полского на российский переводил Тимофий Богдановский” [33, 84]. Прізвище Семена Бистрицького зустрічаємо у листі в Кіш від 25 лютого 1768 р., де на перекладі вказано, що “Переводил козак куреня Канивского Семень Быстрицкий” [22, 38 зв.]. Він же, судячи з почерку, перекладав і надіслані в Січ виписки з прикордонних книг Брацлавського воеводства, де фіксувалися напади гайдамаків [22, 13-14 зв.]. До нашого часу дійшов атестат полкового старшини С.Бистрицького за 1768 р., де відбита діяльність останнього на час служби у Військовій канцелярії. На жаль про походження цієї особи нічого не вказано, однак відзначено, що у

1764 р. Бистрицький “чинами нашей резиденции въ Войсковую канцелярию къ письменнимъ диламъ какъ оние, пачи ж римско-латинскую и полскую писмень достойно свидающий будучи употреблений, оние письменные дила, и на россиский диалектъ съ латинского и полского перевода, что сложно, и прилежно до 768 году исправляль” [34, 86-86 зв.].

Очевидно С.Бистрицький був прийнятий до числа службовців Військової канцелярії насамперед як особа, що мала безпосередньо займатися перекладами з польської та латини. Такі люди високо цінувалися на Січі, про що може свідчити кар’єра того ж Бистрицького. Прийшовши на службу до головної канцелярії Коша у 1764 р., він за чотири роки звільняється вже полковим старшиною [34, 86-86 зв.]. На такий стрімкий кар’єрний зріст міг розраховувати не кожен з канцеляристів Військової канцелярії.

Вдалося виявити опосередковане свідчення про те, що на Січі іноді робилися переклади з грецької. Лист якогось Георгія Драгумана до Коша від 3 травня 1764 р. зберігся в Архіві Коша Нової Запорозької Січі в оригіналі грецькою та в перекладі. При цьому текст перекладу покреслений з помітками на них (чернетка), що може свідчити про переклад даного документу на Запорожжі [32, 10-11], в той час переклади, що робилися в інших інстанціях, були чистовими варіантами з мінімальними вкрапленнями поміток та закреслень. А відтак, швидше всього, переклад з грецької було зроблено на Січі.

Коли з польськими перекладами при Коші не виникало якихось істотних проблем, то з перекладом турецьких та татарських документів – навпаки. Протягом майже всього існування Нової Січі оригінали документів від кримського хана, перекопських та інших каймаканів, часто пересилалися для перекладу в київську губернську канцелярію та до гетьмана, звідки разом з оригіналами надсилалися назад до Коша. В листі кошового отамана до прекопського каймакама від вересня 1756 р. відзначалося: “Что в коиъхъ листахъ писанно за неимениемъ здесъ переводчика знать неможно” [20, 125]. Кошовий у донесенні київському генерал-губернатору М.Леонтєву від 10 жовтня 1747 р. інформував про отримання листа від кримського хана Селім Гірея “писанное турецкимъ диалектомъ, которое писмо хотя и должно было перевесть и въ чемъ подлежитъ отвѣтствовать, точию переводчика не сискалось и затимъ не можно знать, что въ немъ писано” [3, 421]. Ордером від 5 квітня

1756 р. київський віце-губернатор І.Костюрін повідомляв запорожців: “Сего марта 11 числа репортъ вашъ с приложеними притомъ перекопского каймакана двумя писмами в киевской губернской канцелярии получены, с коихъ учиненные переводы и с оригиналами присемь квамь посылаются” [20, 26]. В окремих випадках на ділових перекладах зроблених в київській губернській канцелярії значалося, що даний документ є перекладом [20, 17]. В одному з доносень кошового на ім'я К.Розумовського за 28 грудня 1752 р. прохалося перекласти один лист від кримського хана, та чотири від перекопського каймакана [18, 1]. Однак у цьому випадку не зрозуміло де саме мали здійснюватися переклади: в Похідній канцелярії гетьмана чи в Генеральній військовій канцелярії.

Маємо дані, що інколи переклад татарських листів здійснювалися нижчим офіцерським складом російських полків. На такий висновок наводить лист прапорщика однієї з російських команд на Микитинському перевозі Франца Гайдачі кошовому отаманові за 22 жовтня 1756 р.: “Присланое отъ вашего высокоблагородия запечатаное писмо на турецкомъ диалекте на имя вашего высокоблагородия распечатавъ перевелъ на российской диалектъ, которого присемь чрезъ сего нарочно посланного козака вашему высокоблагородию отправляю” [20, 149]. У справі також наявний перекладений варіант даного листа [20, 150-150 зв.].

Пересилання документації для перекладу в Київ та до гетьмана вимагало досить багато часу. В окремих випадках проблеми з перекладом були й у київській губернській канцелярії (через тимчасову відсутність перекладачів). Тому бувало документи з Києва пересилалися до Колегії закордонних справ. Як приклад можна навести ордер київського генерал-губернатора М.Леонтьєва від 27 квітня 1747 р., у якому між іншим запорожцям повідомлялось: “А ханского писма и здес за неимением турецкого языка переводчика перевести некому, и для того оное отправитца от меня в Государственную Колегию иностранных диль при доношении, очемь имеете ж видать” [7, 413]. Щоб якось пришвидшити процес, Кіш звертався за допомогою до перекладачів на Микитинській заставі.

На середину 50-х рр. XVIII ст. поряд з київською губернською канцелярією та гетьманською адміністрацією до перекладу турецько-татарських документів починають залучатися перекладачі Колегії закордонних справ, які з 1754 р. перебували на Микитинській заставі й видавали російським та українським кушцям білети для

поїздки до Криму. Ще на початку 40-х рр. XVIII ст. Колегія закордонних справ доклдала багато зусиль для підвищення кваліфікації своїх закордонних співробітників. У посольстві в Стамбулі підготовка перекладачів велася під контролем самого резидента А.Неплюєва. Для отримання практики їх якраз і направляли перекладати на митниці й перевози [2, 77].

Функція перекладу вхідної турецько-татарської документації для Січі судячи з інструкції виданої київською губернською канцелярією першому перекладачу на Микитиному Федорові Семенову, не була письмово закріплена за перекладачами [3, 614-617]. Проте, як видно з рапорту Ф.Семенова до київської губернської канцелярії від 3 квітня 1755 р., вони перекладали з турецької та татарської для Військової канцелярії [3, 620]. Наприкінці 1762 р. Ф.Семенов був повторно призначений перекладачем на російсько-татарське прикордоння [2, 77]. Крім Ф.Семенова, як з'ясувала С.Андреева, перекладачами на Микитинській заставі служили Ілля Муратов, Костянтин Юр'єв, Василь Рубанов та Андрій Дмитрієв [2, 77].

Не завжди однак перекладачі на Микитинському перевозі охоче співпрацювали з Кошем. У 1761 р. київська губернська канцелярія повідомляла запорожців про заміну перекладача І.Муратова на К.Юр'єва [24, 3-3 зв.]. Проте, як видно з подальших подій, новий перекладач неохоче йшов на контакт з Кошем. В одному з листів наприкінці 1761 р. до генерал-аншефа Петра Стрешньова, Військова канцелярія Коша скаржитья на К.Юр'єва через його небажання перекладати листи хана та перекопського каймакана і просить замінити перекладача [24, 16-20]. Пізніше Кіш отримує обіцянку П.Стрешньова змінити перекладача К.Юр'єва на В.Рубанова [24, 21].

Свою обіцянку П.Стрешньов виконав наприкінці січня 1762 р. У листі кошовому отаману зі старшиною за 29 січня 1762 р. генерал-аншеф повідомляв про переклад його відомством листа від едичкульського каймакана. У свою чергу Стрешньов наказував: “А впредь получаеыые вами ис кримских меств на турецкомь диалекте писма имеете для переводовь отсылать къ определенному на Никитинскую заставу Государственной колеегии иностранных диль переводчику Рубанову, которой от мене ис Киева отправлень декабрия 21 дня прошлого 1761 году” [27, 14]. Крім того В.Рубанов мав надсилати копії перекладів до Києва [1, 105]. Відтак бачимо, що Стрешньов своїм листом нібито “підпорядкував” Січ у плані перекладу

татарсько-турецьких документів перекладачам Колегії закордонних справ на Микитинській заставі.

Як свідчать джерела, саме з цього часу до Коша татарські переклади надходить винятково з Микитинського перевозу, а не як раніше з київської губернської канцелярії чи гетьманської адміністрації. На документах вказувались дата перекладу та особа, що його здійснювала: “Съ подлинного переводилъ Государственной коллегии иностранныхъ дилъ переводчикъ Василь Рубановъ. Марта 6 дня 1762 году” [26, 6; 27, 18-21, 32-34], “Переводилъ переводчикъ Федор Семеновъ” [28, 32 зв.]. Як і раніше, окрім перекладу на Січ повертали й оригінали документів. У листі перекладач Ф.Семенов 26 червня 1764 р. повідомляв кошового: “Присланное вашего высокородия комни писание при которомъ приложено было и турецкое писмо для перевода, которое получа оное писмо перевель и присем перевод с оригиналом прилагаю” [29, 6].

Крім перекладів з татарської на російську мову, від перекладачів в окремих випадках вимагалось зробити зворотній переклад. Як приклад, наведемо ордер адресований писареві Микитинського перевозу за травень 1763 р., де наказувалось “за получениемъ сего имеете ви с приложениемъ присемъ къ находящемуся едичкульскому орбея писмомъ сходитъ къ господину переводчику, и от него о переводе того писма на турецкой диалектъ попросить, даби тотъ за неимениемъ переводчика не последовало остановки” [29, 6].

Проблеми які виникали між Кошем і перекладачами на Микитинському в основному вирішувались миром. Про це свідчить наявність у справах Архіву Коша Нової Запорозької Січі позитивних атестатів на таких перекладачів Колегії закордонних справ на Микитинському перевозі як І.Муратов, В.Рубанов, М.Архіпов. Зокрема в атестаті І.Муратова за серпень 1761 р. відзначено, що “в случающихся бивало по Кошу Запорожскомъ дилахъ приходимие от кримского хана и от прочихъ крымскихъ чиновников, и очаковского паши в Кошъ, отсель туда отправление писми онъ, господинъ переводчикъ Муратовъ переводилъ, и что касалось исправлялъ по его в томъ должности” [7, 505].

Як і у попередньому випадку, в атестаті В.Рубанова від 10 серпня 1763 р. його перекладацтво охарактеризовано теж позитивно: “в случающихся по Кошу Запорожскомъ делахъ, приходимие от кримского хана и прочихъ крымскихъ командировъ в Кошъ и отсель туда отправление писма онъ, господинъ Рубановъ, переводилъ

исправно с крайним в том речительным к смежной полезности поспешением” [7, 538].

Інший перекладач Колегії закордонних справ Михайло Архипов отримав не лише атестат, а й був зарахований козаком до одного з куренів. Зокрема з його атестату за березень 1772 р. дізнаємося, що “Государственной коллегии иностранныхъ дель переводчикъ Михайла Архиповъ в бытие его здесь, по желанию его в Войска Запорожского Низового куреня Кущовского принять, и для осведетелного его Архипова присемь Войске исчислятся в компути войсковие выписанъ” [30, 68].

Уміщений сюжет про перекладачів здавалося б мав наштовхувати на висновок про відсутність на Січі своїх перекладачів з татарської та турецької мов. Однак з ордеру кийвського генерал-губернатора М.Леонтєва в Кіш від 13 травня 1743 р. дізнаємося, що раніше на адресу генерал-губернатора з Січі надійшов лист кримського хана з перекладом, зробленим безпосередньо на Запорожжі. Про якість цього перекладу довідуємося зі змісту ордеру: “Что же вы, неутверждая на переводе с предписанного ханского писма требовали дабы здесь, учиня правильной перевод, квам сообщит и оной квам присем посылается, ис которой можете усмотреть, какъ с отпискою и переводом вашим несходство и великую разноту имеет” [7, 398].

Однак це не означає, що при Військовій канцелярії взагалі не було осіб, здатних перекладати професійно. Вдалося виявити звістку про одну таку особу – Андрія Дмитрієва (Костянтинова), колишнього козака сумського слобідського полку. По смерті перекладача Ф.Семенова у 1764 р. виникла потреба у перекладачі на Микитинській заставі. Київська губернська канцелярія призначила ним на прохання Коша запорожця Андрія Дмитрієва, про що Військова канцелярія офіційно повідомляла капітана на Микитинському [24, 37].

В атестаті А.Дмитрієва, датованому 2 листопада 1768 р., відзначено, що “по его знанию и искусству въ языки и писми турецкомъ неодинойди употребляемъ биль в заграничные для развидывания тамошнихъ обращений посылки, и пограничные против Крима комисии, где признавъ его Костянтинова во всемъ способнымъ и надежнымъ, по умертвии будучого при Никитинской застави переводчика Семенова, оприделень с водома киевской губернской канцелярии переводчикомъ для переводу приходящихъ с разныхъ турец-

ких и татарскихъ мѣсть в Войско Запорожское Низовое” [31, 77-77 зв.].

Як видно з атестату, А.Дмитрієв займався не лише перекладацькою роботою. Згадка про розвідувальну діяльність та участь у спільних з кримським ханством комісіях свідчить про використання Дмитрієва при Коші і як товмача. Так само використовували й іншого – не названого, перекладача [24, 33].

По завершенні роботи на Микитинському перевозі А.Дмитрієв повертається в Кіш і стає перекладачем Військової канцелярії. Зокрема свідчення від 26 квітня 1768 р. про брутальне поводження офіцерського складу Новосіченського ретранжаменту складено безпосередньо перекладачем А.Дмитрієвим-Костянтиновим, що бачимо з підпису на документі: “Войска Запорожского Низового переводчик Андрей Костантинов” [13, 161-162]. Отримавши атестат у тому ж таки 1768 р. А.Дмитрієв пішов на службу в київську губернську канцелярію. Реляція останньої, датована 23 квітня 1769 р. свідчить, що до П.Румянцева прибув “бывший чрезъ нисколко лить въ Сичи Запорожской переводчикомъ Сумского слободского полку обыватель Андрей Дмитриевичъ, сынъ Константиновъ, которой еще прошедшого года въ ноябри мисяци съ данными ему отъ кошевого атамана атестатомъ о прилежномъ его должности и добропорядочныхъ поступкахъ у меня явился, и которого я, въ разсуждени частаго его съ татарами обхождениа и знакомства съ едисанскими и буджацкими мурзами, употребиль съ асером Чугуевцомъ по едисанскому дилу” [4, 110].

Проте, як свідчать джерела, навіть полишивши службу в Війську Запорозькому Андрій Константинов і надалі співпрацював з Кошем щодо перекладу татарської документації. Зокрема на прохання кошового отамана Петра Калнишевського ним було перекладено листи мурз Єдисанської та Буджацької орд від 30 січня і 1 лютого 1771 р., адресовані Кошеві [10, 238-239].

Подобиємо також інші звістки (однак безособові) про наявність перекладачів на Січі. У одному з листів на Запорожжя від 11 листопада 1764 р. комендант фортеці Святої Єлизавети О.Глебов повідомляв, що через значний потік бажаючих перетнути кордон на Микитиному чиняться затримки. Тому Глебов прохав кошового чи не має на Січі людини, котра вільно б володіла турецькою та татарською мовами [24, 32]. На що Кіш 15 грудня того ж року листом відповідав, що на Січі знайшлась така особа, яка знає дані мови, не-

одноразово використовувалась на Микитинській заставі як перекладач під час хвороби Ф.Семенова, а у Військовій канцелярії як товмач та перекладач, а також як людина яка крім цього володіє грецькою та арабською мовами [24, 33]. На жаль, у документі не вказане прізвище даної особи, проте це не є згадуваний Дмитрієв, бо той, згідно з атестатом володів лише турецькою та татарською мовами.

Врешті, в одному з указів Сенату генерал-порутчику Новоросійської губернії Карлу фон Бранту у 1764 р. наказувалося відшукувати людей на Січі, здатних усно та письмово перекладати документи з турецької та татарської мов: “при Коше Войска Запорозького для словесних и письменних с оних же турецького и татарского на российский языки перевод способних к тому людей положить” [24, 34 зв.].

В цілому ж, можна стверджувати про багатофункціональність запорозьких товмачів, котрі крім усного перекладу використовувалися також для як розвідники в сусідніх державах, як купці, в складі російської армії та посольств, що свідчить про їх значний професіоналізм. Щодо перекладачів то можна констатувати факт наявності незначного числа перекладачів і то в основному з польської мови, тому Кіш дуже часто звертався до різних інституцій за перекладом.

Джерела та література:

1. *Андрєєва С.С.* До питання про запорозько-татарські взаємини періоду Нової Січі // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: „Просвіта”, 1998. – В. IV.
2. *Андрєєва С.С.* До питання про міжнародний статус Запорозької (Нової) Січі // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: „Тандем У”, 1999. – В. VII.
3. *Андріевский А.А.* Дела, касающиеся запорожцев, с 1715-1774 гг. // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1886. – Т.14.
4. *Андріевский А.А.* Реляции киевского генерал-губернатора за 1768 и 1769 гг. – К.: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1892.
5. *Андріевский А.А.* Коммисия 1749 г. для разбора взаимных претензий татар и запорожцев // Чтение в историческом обществе Нестора Летописца. – Кн. IX. – К., 1894.

6. Андр. А. Киевские толмачи // Киевская старина. – 1889. – Т. 25.
7. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775. – К., 1998. – Т. 1.
8. Одеса козацька: наукові нариси. – Одеса, 2000.
9. Панибонко І. М. Апарат управління Запорозької Січі (середина XVI ст. – 1775 р.). // Дисертація на здобуття вченого ступення канд. юрид. наук. – Львів, 2000.
10. Петро Калнишевський та його доба. Збірник документів та матеріалів. – К., 2009.
11. Плещкий С. Ф. Військовий товмач // Українське козацтво: ма-ла енциклопедія. – К.: „Генеза”; Запоріжжя: „Прем’єр”, 2002.
12. Скальковский А. К истории Запорожья: внутренние распорядки // Киевская старина. – 1882. – Т. 4.
13. Скальковский А. К истории Запорожья. Порубежные любезно-сти // Киевская старина. – 1882. – Т. 4.
14. Скальковский А. Секретная переписка Коша Запорожского (1734 – 1763 г.) // Киевская старина. – 1886. – Т. 14.
15. Шевченко Ф. П. Вихідці з Балканських країн на Запорожжі в XVIII ст. // Історія та історіографія України: збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1985.
16. Шевченко Ф. П. Армяне в украинском козацком войске в XVII – XVIII вв. // Исторические связи и дружба украинского и армянско-го народов: сборник материалов второй украинско-армянской научной сесии. – К.: „Наукова думка”, 1965.
17. Шевченко Ф. П. Грузины в Войске Запорожском // Из истории украино-грузинских связей. – Тбилиси: „Мецниереба”, 1968.
18. Центральний Державний історичний Архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 11376.
19. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 15603.
20. ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 30.
21. ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 59
22. ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 59.
23. ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 78, 78а.
24. ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 101.
25. ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 102.
26. ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 119.
27. ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 137.
28. ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 138.
29. ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 139.
30. ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 146.
31. ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 147.

32. ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 157.
33. ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 164.
34. ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 232.

Володимир Мільчев
к.і.н. (Запоріжжя)

Специфіка побутування запорозького фольклору часів Нової Січі

Серед усного наративу, який найбільш широко побутував на Запорозжжі особливо слід відзначити історичні пісні, а також окремі жанри фольклорної прози (легенди, перекази, анекдоти). Враховуючи статеvu специфіку та професійну спрямованість запорозької спільноти, ми можемо з великою долею вірогідності викреслити з її ужитку цілі пласти фольклору – сімейно-обрядову поезію, календарно-обрядову, казки та деякі інші. Звичайно, що їхній вжиток/обіг не був зведений до абсолютного нуля, оскільки в пасиві у кожного січовика на все життя залишався фольклорний шар засвоєний ним ще до часу появи його на Січі, однак він мав бути ледь помітним, прихованим. Натомість важливу роль відігравали кілька видів фольклору: історичні пісні; різновиди фольклорної прози (легенди, анекдоти, чутки); магічна поезія та проза; афористичний фольклор (прислів'я та приказки).

Функціональне „навантаження” на кожен зі згаданих різновидів фольклорної прози та поезії в запорозькому соціумі було надзвичайно вагомим: це й трансляція історичного минулого, й виховання представників молодшої генерації (неофітів), й розвага (релаксація), й, врешті-решт, сублімативне заміщення.

З перелічених вище різновидів фольклору, магічна поезія та проза були найбільш табуйованими та відомими лише малій кількості втаємничених (характерники, галдовники). Важкість у їх фіксації (яка, до речі, підтверджується й прикладами з сучасного інтерв'ювання представників консорцій сільських „бабок” та „дідів – ворожбитів, шептук, „відьом” та т.ін.), спричинилися тому, що до нас, практично, не дійшло більш-менш автентичних їх взірців, таких, які можна було б з великою долею вірогідності ідентифікувати саме як „запорозькі”

Афористичний фольклор – прислів'я та приказки, на Запорозжжі XVIII ст., втім як і у наші часи, часто носив суто прикладний характер, й використовувався, так би мовити *ad causa* (до ситуації). Лише одиниці його зразків можуть слугувати маркерами (індика-

торами) соціальних процесів, які мали місце всередині січової громади. Натомість такі фольклорні жанри як історична пісня та анекдот, безперечно, не тільки були справжніми фаворитами січовиків, але й дали безпрецедентну кількість справжніх „шлягерів” в царині їх трансляції, завдяки чому й спромоглися пережити майже віковий відрізок, який відокремлював час їх створення (або піку вжитку) від часу фіксації.

Ведучи розмову про *анекдоти*, особливості їх створення та трансляції у запорозькому середовищі, вважаємо за доцільне визначитися з тим, які ж саме різновиди усних текстів, відомі під цією назвою ми розглядатимемо. По-перше, тут і далі по тексту йтиметься про анекдот, який вийшов власне з січового середовища, а не про польські, російські та кримсько-турецькі та загальноукраїнські запозичення та нашарування, які також входили до загального репертуару анекдотів які передавалися теренами тогочасних українських земель, в тому числі й на Запорозьких Вольностях. По-друге, під запорозьким анекдотом згадуваного періоду ми розумітимемо фольклорну прозу, яка набагато ближче стоїть до традиційної народної сатиричної прози в цілому, аніж до того *анекдоту* (так званого „історичного” або „літературного”), який був поширеним серед освіченої верхівки європейських країн Нового Часу. Під останнім розуміли, насамперед, повчальні та курйозні історії з життя відомих людей, які переказувалися, поширювалися у списках та навіть свідомо збиралися, впорядковувалися та друкувалися окремими збірками.

До нашого часу не дійшло (та й навряд чи вони існували взагалі) зразків запорозької усної словесності, які б могли трактуватися саме в останньому розумінні анекдоту. Натомість, маємо достатню кількість наративів, які значною мірою нагадують звичний нашому сучаснику фольклорний жанр, який нині й розуміється як власне *анекдот*. Невід’ємними його прикметами є добре знані всім гострота мови (подекуди/насамперед з ненормативними елементами), наявність в оповіданні матеріалу для численних асоціацій і бісоціацій (несподіваного перенесення властивостей одного предмету/особи на другі), відвертий або прихований глум над представниками некомпліментарних етнічних (конфесійних) груп, персоніфікаціями чи прямими носіями вищої (насамперед, державної) влади тощо.

Особливості побутування сучасного анекдоту та близьких до нього жанрів прозаїчного фольклору (наприклад, *руманів*) серед представників тривалих та ситуативних чоловічих соціальних консорцій (військовослужбовців, засуджених, членів парубоцьких громад (вуличних /дворових компаній) та тому подібних) дозволяють не тільки визначитися з його сучасними функціями, однак і з великою долею правдивості дають змогу осягнути, яку ж саме роль виконував його історичний попередник у січовій громаді [1, с. 12-37]. Як зауважував безпосередній свідок порядків у останній Січі – Микита Корж: „Звичаї запорозькі чудними є, вчинки хитрими, а речі та задуми гострими, та здебільшого на глузування схожими” [6, с. 21]. Корпоративність січової громади, її традиціоналізм робили анекдоти, які зароджувалися саме в козацькому середовищі, на очах багатьох свідків та його ж безпосередніх учасників, одним з улюблених жанрів фольклорної прози.

Разом із тим, та ж сама корпоративність запорожців часто густо ставала на перешкоді розповсюдження анекдоту, що вийшов із січового середовища. Справа в тому, що зазвичай фольклорні тексти продукуються всередині певної соціальної групи для внутрішнього ж ужитку, що призводить до того, що „виживає” та розповсюджується лише такий текст, глибинний смисл (денотат) якого відомий всім представникам цієї групи. Наративи з задалегідь малозрозумілим змістом зазвичай не виконували своєї комунікативної функції: адресат не міг стати адресантом та, в свою чергу, передати текст далі [3, с. 3]. Саме тому анекдотична продукція запорозького козацтва практично не виходила за межі січової консорції.

Найбільш часто зразки „запорозького анекдоту” можна зустріти в наративах, зафіксованих збирачами фольклору від останніх із запорожців та їх прямих нащадків по всій Нижній Наддніпрянщині. Як приклад можемо навести спогади мешканця села Вознесе́нки (Нескребівки) Якова Шутя про козака-бурлаку Степана Великого, який жив у побратима його діда – запорожця Скута. Химерність поведінки цього січовика-сіромахи виявляється щохвилини його життя, при цьому він же її сам свідомо й моделює. Посланий дідом Скутом в село за дріжджами для великодніх пасок, Великий зникає аж на 7 років, однак не забуває з’явитися перед очима діда в той же самий день та час, перед Великоднем, та ще й принести із собою глечик закваски, який тут же через необережність розбиває на порозі, промовляючи: „Гиря його батькові, тим то, що швидкої

роботи не хвалять!" [4, с. 165]. Зрозуміло, що цей анекдот, як задуманий козаком, так ним же й майстерно виконаний, миттєво став надбанням мешканців навколишніх сіл та настільки закріпився в пам'яті їх та їхніх нащадків, що прожив своїм життям без малого століття, аж поки був зафіксований фольклористом наприкінці XIX ст.

В цілому, як вже було помічено, запорозький анекдот на стадії свого створення (дійства) та закріплення інформаційного масиву про нього у свідомості безпосередніх учасників або свідків, досить близько стоїть до „розграшів” (як „білих”, так і „чорних”), генетично пов'язаних з випробуваннями-ініціаціями, через які проходили новачки в козацькому колі, як от добре знаний епізод з варінням каші молодиками, один з яких не виявляє достатньої кмітливості, в той час як інший гідно виходить із ситуації, прийнявши єдине вірне, хоча й дещо ірраціональне рішення. „Розграші”, які згодом перетворювалися на „анекдоти” подекуди постають жорстокими, навіть кривавим, однак оскільки вони стосувалися представників „не компліментарних” соціальних чи конфесійних груп, то масою слухачів, які слухали переповідання про них, вони, однаково, сприймалися в якості „анекдотів” [5, с. 497].

Отже, запорозький анекдот XVIII ст. – це все ж таки „анекдот”, хоча й не дуже нагадує настільки звичні для нас алюзії на вчинки літературних чи кіно-героїв. Попри те, що подібно до класичного „великосвітського” європейського анекдоту того ж століття, він є цілком конкретним випадком із життя, який через свою дотепність стає надбанням широкого кола; він більше за нього пов'язаний із ігровими моментами, що перетворювало його на імпровізоване театральне дійство.

Так само актуальним виглядає й визначення місця та ролі в побутуванні запорозького козацтва такої групи наративів, як історичні пісні. Головна специфіка запорозької історичної пісенності, у всі історичні періоди існування січової громади, полягала у її гендерному, суто чоловічому, характері. Якщо не рахувати другої половини XVIII ст. (фактично, двох останніх десятиліть історії Січі), коли на землях Вольностей Війська Запорозького Низового стартує повномасштабна „гніздюцька” колонізація, жіноцтво було усунуте від прямої участі у формуванні та поширенні регіональної версії українського пісенного фольклору.

Творцями, слухачами й критиками (часто густо ці іпостасі наклалися одна на одну) на Запорозжжі були виключно чоловіки. Це й не дивно, адже до лав січової громади більшість її членів вливалися або в юному (якщо не зовсім дитячому), або в дуже молодому віці. Практично паралельно із завершальним етапом їх соціалізації, особистісного розвитку, відбувалося засвоєння ними основних моральних чеснот, кодексу поведінки, правил соціального співіснування запорозької спільноти.

Не в останню чергу міжгенераційний педагогічний діалог вівся за допомогою специфічних фольклорних текстів – історичних пісень, дум, легенд та переказів. Цьому як не найкраще сприяло тематичне спрямування запорозького фольклору, центральною фігурою якого був ідеалізований образ лицаря-січовика (або Війська в цілому) та його подвиги, в яких Січ вбачала сутність свого існування. Які і усно-історичні наративи, історичні пісні та думи були не тільки формою автогlorифікації (уславлення самих себе), та передачі досвіду, але й засобом творення *художньої історії* Запорозжжя та поширення його світоглядних імперативів [6, с. 13]. Як вже йшлося вище, часто-густо було дуже важко відрізнити де ж саме в усно-історичному наративі закінчується „історія” та починається фольклор. Все це повною мірою є справедливим і по відношенню до запорозької історичної пісні. Очевидно, справедливою буде твердження про те, що належність тексту до того чи іншого жанру – питання співвідношення у наративі питомої ваги реальних та фольклоризованих подій.

Попри потужну соціальну функціональність (перш за все педагогічну та морально-етичну) запорозької історичної пісенності XVIII ст., не можна відкидати й того факту, що однією з головних функцій залишалася й функція розважальна. Пісня у січовиків, зазвичай, була супутницею весілля, відпочинку, часто пов'язаного із вжитком алкоголю. Однак, навіть жартівливі, застільні пісні, практично завжди несли потужний інформативний шар, були своєрідними шлягерними „гімнами” тієї чи іншої соціальної групи чи „політичної партії” на Січі. Найбільш показовою в цьому відношенні є надзвичайно популярна у „Пісня про дуку” („*Ой та збиралась чорная хмара*”), і досі поширена на Нижньому Дніпрі та на Кубані. Нагадаємо коротко її сюжет: Січ гуляє – старшина під шатром, сірома просто неба, починається дощик. Старшина-дука (дукатчик) глузує з сіроми, дивуючись „за що, за що тая голота напивається?” Фінал

закономірний – розпалена сірома добряче лупцює знахабнілого старшину, після чого продовжує гуляти.

Замальовка, як бачимо цілком реалістична, така, що нібито зійшла зі сторінок документів XVIII ст., які часто-густо подають нам відомості про сутички всередині січової громади між представниками антагоністичних груп запорожців [7, с. 83-178 та 8, с. 420-421]. Це й не дивно, адже вся історія Запорожжя після повернення під російську протекцію, є перманентною спробою військової старшини пристосувати традиційний спосіб життя козацької громади до нових умов, досягти компромісу у стосунках з місцевою та вищою російською адміністрацією, зберігши при цьому рештки автономного устрою. Намагання запорозької верхівки запровадити у Війську порядки, які-б дозволили йому у буквальному розумінні “вижити” в імперії, відштовхували від неї ті маси козацтва, які стають уособлювачами його традиційних духовних цінностей та хранителями споконвічного козацького способу життя. Все це повною мірою відноситься до запорозького люмпену – „сіроми”, ідеалом та взірцем наслідування для якої радше виступає козак-здобичник XVI–XVII ст., аніж зимівчанин-гречкосій часів Нової Січі. Саме в середовищі сіроми зріють опозиційні настрої, саме тут викристалізуються вони у вигляді різноманітних виявів непокори рішенням російського уряду та січової адміністрації, насамперед бунтів сіроми (1749, 1756, 1768 рр.), у діяльності гайдамацько-здобичницьких ватаг та започаткуванні у відлюдних місцевостях Вольностей нових куренів, в яких можна жити так, як тобі до вподоби.

Таким чином, згадана пісня є нічим іншим, аніж висловленням уподобань, прагнень, ідеалів частини січової громади. Не виключено, що й народилася вона саме на застіллі, подібному до згаданого у пісні. Загальний антураж уявити собі дуже просто: корчемна чи то курінна компанія, панує колективна атмосфера піднесеного настрою, народжується пісня... Народжується з „підказками” слів, рими, мелодії, реготом від дотепних словоформ.

Завівши розмову про особливості створення історичних пісень у запорозькому середовищі, відразу обмовимося, що ні в якому разі не схильні вважати більшість із них виключно продукцією абстрактного „народу” За текстами пісень цілком виразно відчуються особистісні уподобання авторів, їх агітаційна спрямованість, яка подекуди є спонтанною, а подекуди й носить сліди соціального заумовлення.

Показово, що слідом за усною спонтанною мовою (розмовною, балаканиною) та чутками, історична пісня на Запорозжжі була, хоча й не такою швидкою, однак таки безпосередньою реакцією на подію. Документальні джерела XVIII ст., на відміну від попередніх, подекуди дають нам змогу не тільки дослідити обставини створення історичних пісень, а навіть й демонструють цілком конкретних історичних осіб, з середовища яких виходила запорозька пісенна творчість. Серед паперів військово-похідної канцелярії Г.Потьомкіна нами було виявлено кілька документів присвячених обігові у колишній Січі, впродовж літа та осені 1775 р., як в усній, так і в писемній формі тексту однієї пісні. Тому факту, що такий, здавалося б, мало цікавий російським можновладцям предмет, як народна пісенність, потрапив на скрижалі офіційних документів, маємо завдячувати елементові „*крамольности*” в тексті пісні. Як слідство, маємо чудовий взірець того як саме та наскільки оперативно запорозька громада реагувала на ті чи інші історичні події.

Отже, 30 жовтня 1775 р. на стіл Г.Потьомкіна, на той час вже президента Військової колегії та головного командира кількох південноросійських губерній (в тому числі й створених на землях колишнього Війська Запорозького Низового – Азовської і Новоросійської), ліг рапорт головного „пацифікатора” Запорозжжя генерал-поручика П.Текелії. В ньому йшлося про те, що серед мешканців колишньої Січі (Микитинога, Нікополя), почала ходити у списках „*ласквильная и бунтовная песня о разрушении Сечи*” Розповсюджувача було виявлено та заарештовано. Ним виявився колишній запорожець, а нині козак Гадяцького полку, мешканець містечка Зиньківки Іван Карнаух. Винуватця було старанно допитано та відправлено для слідства до Малоросійської колегії. Копія з протоколу допиту пропонувалася й до уваги Г.Потьомкіна [9, арк. 386-386 зв.].

Згідно власних свідчень, І.Карнаух народився у 1747 р. у тому ж самому містечку, де й жив згодом – у Зиньківці, в сім’ї козака Нестора Матвієнка. Родина його, очевидно, вирізнялася статком, оскільки Іван змалечку володів грамотою, причому не тільки літерною, але й нотною, з чого можна припустити, що навчання його велось безпосередньо зиньківським священником.

У 1768 р., у віці 21-го року, Іван опиняється на Січі, де записується у Поповицький курінь. Тут, вірогідно, він отримує своє прізвисько – Карнаух, однак не поспішає долучатися ані до військових виправ (як раз розпочинається війна з турками), ані до традиційно-

го рибальства на заводах чи то розведення худоби по зимівниках. Ні. – Карнаух співає у хорі січової церкви Покрови Пресвятої Богородиці, мешкає при січовій школі, де й навчає співам школярів. Влітку 1773 р. він з дозволу кошового отамана П.Калнишевського отримує з канцелярії паспорт та виїжджає на батьківщину для одруження.

Починаючи з листопада 1773 р. вже сімейний козак Карнаух тихо й спокійно жив собі з дружиною у рідному містечку, аж поки 22 червня 1775 р. у його житті не трапляється подія яка змінює розмірений плин часу. На ярмарку в Зиньківці він (нібито) зустрічає місцевого ж козака Романа Клименка. Той похвалився йому текстом тієї самої „*крамольной*” пісні, який він видобув у себе з пазухи. Прочитали... Пісня настільки сподобалася І.Карнауху, що він в той же день зробив із неї копію. Як з'ясувалося, вже не першу – сам Р.Клименко отримав свій текст від свого рідного брата Івана, який служив канцеляристом у Гадяцькій полковій канцелярії. До того вона потрапила від писаря Веприцької сотні того ж полку Тимофія Горобця. Звідки прийшов текст до Горобця, було (поки що!) невідомо [9, арк. 387].

Вже через два дні, 24 червня 1775 р. І.Карнаух виїхав у якихось справах до колишньої Січі. За пазухою, чи ще в якомусь надійному місці було сховано список із текстом пісні. Прибувши до колишньої запорозької столиці, щойно позбавленої свого імені, Іван відразу ж вирушив до свого рідного брата, теж запорожця Максима Писаного. Як і годиться братам, посиділи. Не виключено, що й поспівали. Принаймні, списками обзавелися й Максим, і його друзі, козаки Іван Зуб та Кирило Великий [9, арк. 387 зв.]. Пісня вийшла в люди...

Питання про те, яка ж саме з відомих нам нині пісень про зруйнування Січі, стала предметом спеціального розгляду російських можновладців вже в перші місяці після події, залишається відкритим, оскільки (на жаль!) її „список” не додавався до протоколу допиту І.Карнауха. Невиразний натяк у рапорті П.Текелія Г.Потьомкіну про те, що пісня „*о разрушении Сечи*”, може бути як квінтесенцією тексту пісні в цілому, так і прямим (чи трохи зміненим) цитуванням її фрагменту. У першому разі на роль „пісні” можуть претендувати близько десятка історичних пісень, у другому ж найбільш вірогідною кандидатурою виглядає ранній варіант пісні „Ой летіла бомба” (*Ой летіла бомба, впала просто з неба, / Зруйну-*

вали Запорозжя – колись буде треба) [10, с. 20; 11, с. 87, 90, 93-94; 12, с. 201; 13, с. 617; 14, с. 288]. Втім, якщо питання про яку ж саме пісню йшлося, навряд чи буде колись закритим, то питання щодо її авторства, як нам здається, вирішити значно простіше. До того ж воно має набагато більше відношення до предмету нашого розгляду, оскільки дозволяє остаточно з'ясувати механізми створення та трансляції історичних пісень у середовищі січовиків.

З великою долею вірогідності ним має бути названий неодноразово згадуваний Іван Карнаух – запорозький козак, вчитель співів січової церкви, фактично запорозький бард. Ймовірніше за все, що його розповідь під час допиту про складний кружний шлях, яким потрапив до нього текст пісні, насамперед, був покликаний „замулити око”, збити зі сліду, й відвести від нього самого увагу слідчих. І дійсно, важко сподіватися такої оперативної, практично миттєвої реакції на ту історичну подію, якою була ліквідація Запорозжя, від котрогось з полкових писарчуків, далеких від запорозьких справ. В той час, як вона була цілком передбачуваною з боку особи, значний відрізок життя якої був прямо пов'язаним із січовою громадою, й яка, до того ж, була тямущою у співах та музиці.

Епізод із „крамольною” піснею для нас є цікавим, насамперед, тому, що показує нам вірець запорожця-барда, представника того прошарку січової громади, яка в силу своєї освіченості, обдарованості, ліризму натури, могла набагато швидше, якісніше та зрозуміліше відреагувати на ту чи іншу історичну подію *словомформою*, аніж енергійний, зухвалий, не чужий абсолютно пісенності, але й здатний виключно до її засвоєння та подальшої трансляції запорожець-нетяга, запорожець-воїн, запорожець-гайдамак (тут маємо на увазі психотип, а не конкретні соціальні групи).

Власні переживання, які зрештою, були нічим іншим як інтуїтивним відчуттям того, що лежить у даний момент на серцях та в душах січовиків-побратимів, помножені на дар римування та накладення музики на слова, могли буквально за кілька днів (якщо не годин) призвести до появи зворушливої пісні-шлягеру. Раз виконана, вона заволодівала думками своїх слухачів, викликала бажання не забути, запам'ятати, переповісти чи переспівати далі – звідси й „списки” Переконані, що на кожен із письмових „списків” приходилося щонайменше кілька десятеро таких, які закарбовувалися не на папері, а в пам'яті слухачів. Щось забувалося, передавалося у зміненій формі вже під час переходу до другого-третього реципієн-

та, щось змінювалося під власний смак та уподобання. Фактично вже через місяць-другий реальне авторство або забувалося цілковито, або ж авторів/співавторів ставало вже кілька. Пісня ставала інваріантною, вже по-справжньому „народною” Гадаємо, що, в загальних рисах, механізм створення та поширення історичної пісні на теренах Запорозжя, а також її подальшої трансляції на сусідніх українських територіях, було нами реконструйовано досить повно та правдиво.

Таким чином, розглянувши особливості створення/виникнення та побутування усних наративів у середовищі запорозького козацтва у XVIII ст., ми можемо констатувати наступне:

- серед жанрів усних наративів, найбільш широко побутував на Запорозжі слід відзначити усну історію, окремі жанри прози – як фольклорної, так і реалістичної (перекази, анекдоти, чутки) а також історичні пісні;

- поширення „історичних пісень серед січової спільноти було викликане, насамперед, потребами тих важливих соціальних функцій, які вони обслуговували – формування корпоративної історичної пам’яті та маркерів автоідентифікації, посилення міжгенераційних зв’язків тощо;

- фольклорна та фольклоризована проза здебільшого стояли на периферії згаданих процесів й, або, були покликані обслуговувати релаксаційні потреби січовиків, являючи собою імпровізоване театральне дійство, або ж слугували індикаторами соціальних процесів які мали місце в середовищі січової спільноти (очікування зовнішніх загроз, змін стану та ін.);

- процеси створення та розповсюдження окремих різновидів усних наративів – історичних пісень та анекдотів, хоча й можна вважати такими, що були плодом колективної творчості січової громади, у окремих випадках мають чітку авторизованість (наявність конкретних авторів та виконавців з числа самих же січовиків).

- аналіз сукупності фольклорних наративів, які вийшли з середовища запорозького козацтва впродовж всього XVIII ст., переконує, що вони мають виняткове значення у справі реконструкції та інтерпретації соціальної історії Запорозжя досліджуваного періоду.

Джерела та література:

1. Курганов Е. Анекдот как жанр. – СПб.: Академический проект, 1997.

2. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Одесса, 1842.

3. Архипова Александра Сергеевна. Анекдот и его прототип: генезис текста и формирование жанра / Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Специальность 10.01.09. – “Фольклористика” – М.: РГГУ, 2003. – С. 3.

4. Я.Новицкий. С берегов Днепра (очерки Запорожья). Путевые записки и исследования // Новицкий Я. Твори у 5 томах. Том 1. – Запоріжжя: ПП „АА Тандем”, 2007. – С. 165.

5. Жизнь запорожских казаков по рассказу современника-очевидца Ивана Россолоды // Киевская Старина. – Т. VII (Ноябрь). – 1883. За рамки основного викладення матеріалу, у посилання, нами, з міркувань етнічної толерантності, винесено згадки про „анекдоти” народжені в колі гайдамаків-здобичників: про „надягання” кривавих „чобіт” та „шапок” на „ляхів” та „жидів”; про „жида”, що його перестрів гайдамака та змусив залізти на дерево та вдавати із себе птаха, після чого влучно вціпив „птаха” пострілом із пістоля, та тому подібних. Звісно, з позицій „політкоректної людини” ХХІ ст. цілком виразна садистська складова цих зразків січової фольклорної прози виглядає абсолютно „неапетитною”, що однак не заважало їх сучасникам – як слухачам, так і оповідачам, із насолодою поринати у світ кривавих асоціацій.

6. Павленко І. Историчні пісні Запорожжя: регіональні особливості та шляхи розвитку. – Запоріжжя: Тандем-У, 2003.

7. Рябинін-Склярєвський О.О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша ХVІІІ століття // Малинова Г.Л., Сапожников И.В. А.А.Рябинин-Склярєвский: материалы к биографии. – О.-К.: Элтон-2 – Гратек, 2000. – С. 83-178.

8. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / Передмова та коментарі Г.К.Швидько. – Дніпропетровськ: “Січ”, 1994.

9. РГВИА. – Ф. 52. – Оп. 1. – Д. 79.

10. Надхин Г.П. Память о Запорожье и последних днях Запорожской Сечи. Сочинение Г.П. Надхина. М.: Издательство Императорского общества Истории и Древностей Российских Московського университета, 1877.

11. Новицкий Я.П. Малорусские исторические песни, собранные в Екатеринославщине. 1874–1903 гг. – Екатеринослав, 1908.

12. Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – Ч. 2. – СПб., 1888.

13. Эварницкий Д.И. Малорусские народные песни, собранные в 1878–1905 гг. – Екатеринодар, 1906.

14. Кондратович Ф. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) // Киевская старина. – 1883. – Т. 2.

Світлана Абросимова
к.і.н. (Дніпропетровськ)

Документи з історії православної церкви в Україні XVIII ст. (з колекції Дніпропетровського історичного музею)

Серед численних архівних фондів, що опинилися у дослідницькому ареалі професора Ю. Мицика, не останнє місце посідає зібрання писемних пам'яток Дніпропетровського історичного музею [56] – одного з найстаріших музеїв України, історія котрого починається з Катеринославського «музеуму старожитностей», заснованого у 1849 р. [24; 44; 54]. Музейне писемне зібрання нараховує понад 80 тисяч одиниць зберігання і складає майже половину всього музейного фонду.

В науковій літературі маються оглядові статті, в яких репрезентована характеристика як в цілому музейного зібрання писемних пам'яток [9; 11; 21; 87], так й окремих фондів і колекцій цього зібрання, зокрема рукописів XVII – XIX ст., стародруків, приватного листування, геометричних планів, особових фондів козацької старшини тощо [5 – 7; 41; 59; 89]. На деякі колекції писемних пам'яток укладено каталоги [46; 78; 85]. Останнім часом значно активізувалося дослідження рукописів музейного зібрання, інтенсивне введення їх у науковий обіг шляхом використання в статтях, монографіях, дисертаційних роботах, а також у каталогах, тематичних та серійних археографічних публікаціях. Найбільш активно і плідно вивчаються документи з історії запорозького козацтва [3; 14; 15; 17; 20], особові архіви місцевих діячів, представників соціальної та інтелектуальної еліти Придніпров'я [27; 33; 81], зокрема академіка Д. Яворницького, передусім листування видатного дослідника Запорозжя [12; 15; 35; 82].

Вагомий внесок у дослідження музейного рукописного зібрання зробив професор Ю. Мицик. Йому належить змістовний огляд музейної колекції документів з історії України і Росії XVII – XVIII ст. [59], детальний аналіз і публікація документів з архіву Коша Запорозької Січі, з полкових та сотенних канцелярій, а також з особового архіву полтавського бургомистра Павла Руденка [13 – 15]. В методичному посібнику до вивчення курсу джерелознавства

вчений опублікував універсал гетьмана Івана Самойловича Петру Димидовичу на будівництво млина на річці Остер (1672 р.), універсал полтавського полковника Івана Черняка (1719 р.), проїжджий лист кошового Івана Малашевича козаку Дерев'янківського куреня Опанасу Волошину (1732 р.) та ін.[55].

Ю. Мицик є також автором численних статей, присвячених біографії та творчій спадщині академіка Д. Яворницького [58; 65; 66; 68; 69; 76; 80]. Окрім того, Юрій Андрійович опублікував досить великий за обсягом комплекс листування Д. Яворницького з В. Бідновим, Й. Гермайзе, В. Гіляровським, Б. Грінченком, М. Грушевським, М. Дмитрієвим, Г. Доброскоком, О. Кониським, М. Кропивницьким, М. Могилянським, Оленою Пчілкою, В. Самійленком, М. Струнниковим, М. Сумцовим, Є. Чикаленком та ін. [16; 28; 32; 42; 52; 57; 61 – 64; 67; 70 – 75; 77].

Щодо формування музейного зібрання писемних пам'яток, то воно почалося з моменту відродження музею у 1902 р. [87], коли цей культурний заклад здобув назву «Катеринославського обласного музею імені О. М. Поля» – на честь видатного місцевого громадського діяча, підприємця, мецената, колекціонера і краєзнавця. Збірка пам'яток писемності зростала в значній мірі завдяки широкомаштабній подвижницькій діяльності фундатора і першого директора музею ім. О. М. Поля майбутнього академіка Дмитра Івановича Яворницького (1855 – 1940) та його добровільних помічників, меценатів, колекціонерів [2]. Неоціненні автентичні документи з історії України XVIII ст. (зокрема проїжджі листи кошових Івана та Костянтина Малашевичів, рапорти кошового Павла Іванова та гетьмана Кирила Розумовського та ін.) надійшли до музею від Стефана Леонтійовича Дроздова (псевдонім – Мишківський; 1867 - ?) архівіста, колекціонера, працював у київській поштової конторі, начальником пошти в Каневі, начальником білоцерківської поштово-телеграфної контори, з 1925 р. завідував архівом в Білій церкві [31].

Однією з найцінніших в музейному рукописному зібранні є колекція документів з історії православної церкви XVIII ст.

Збирання і дослідження церковних архівів в краї має давні традиції [37; 88] і пов'язане з діяльністю катеринославських архієпископів Гавриїла (Розанова; 1781 – 1858) [36; 38; 39] та Феодосія (Макаревського; 1822 – 1885) [22; 83; 95], в працях яких здобула висвітлення церковна історія й опубліковані документальні джерела [29; 30; 94].

Наприкінці XIX ст. на Катеринославщині були зосереджені значні церковні архіви. Найбільш великим і цінним, щодо церковних матеріалів, був консисторський архів, в якому зберігалися документи XVIII – поч. XX ст., а також архіви Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря, Новомосковського Троїцького та Катеринославського Преображенського соборів. Документи з історії церкви в краї містились також в архіві губернського правління.

Видатну роль у збереженні й дослідженні місцевих архівів, й церковних зокрема, відіграла Катеринославська губернська вчена архівна комісія (1903 – 1916), до якої належали відомі вчені, архівісти, археографи і громадські діячі, як-от: В. Біднов, В. Данилов, В. Дорошенко, В. Машуков, Я. Новицький, В. Пічета, А. Синявський, Д. Яворницький та ін. Значну увагу члени Комісії приділяли дослідженню церковних архівів та історії православної церкви на Катеринославщині [19; 22; 23; 47]. На сторінках друкованого органу комісії («Летописи») був опублікований значний комплекс матеріалів з історії церкви не тільки Катеринославщини, але й інших регіонів України [40; 48].

Історик церкви, викладач Катеринославської духовної семінарії Василь Олексійович Біднов (1874 – 1935) на сторінках «Летописи» Комісії опублікував листування архієпископів Никифора Феотоки, Платона Любарського, Іова Потьомкіна, подорожні нотатки ректора Катеринославської духовної семінарії архімандрита Іакова Вечеркова, біографічні дані архімандрита Володимира Сокальського, протоієрея Карпа Павловського, репрезентував огляд архіву Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря та Катеринославської духовної консисторії [53]. В. Біднову належать також статті, присвячені творчості єпископа Катеринославського і Таганрозького (1871 – 1885) Феодосія (Макаревського) та історії Катеринославської духовної семінарії [48].

Публікації іншого активного діяча Комісії і шанувальника церковної старовини Володимира Дмитровича Машукова (1866 - ?) присвячені окремим церковним спорудам і культовим пам'яткам Катеринославщини, Полтавщини, Херсонщини та інших губерній України. Дослідник опублікував комплекс документів з історії Полтавської та Херсонської єпархій, опис архіву Миколаївської церкви села Біленького Катеринославського повіту, документи з історії церковного судочинства тощо [8; 92].

Один з видатних дослідників історії та культури Південної України, почесний член комісії Яків Павлович Новицький (1847 – 1925) на сторінках «Летописи» опублікував значний комплекс документів, в тому числі й таких, що стосуються історії церковного управління і церковного судочинства в краї, культових споруд в Олександрівську тощо [10].

Церковна історія також знайшла висвітлення в статтях І. Огієнка, В. Пічети (1878 – 1947), А. Синявського [48].

Виявленню, збереженню і публікації документів з церковних архівів вельми прислужився Д. Яворницький [3; 18], який збирав документи з історії церкви протягом майже півстоліття, приділяючи головну увагу історії запорозьких церков [79; 86; 91]. Значний комплекс виявлених документів з історії церкви Д. Яворницький опублікував у численних працях, зокрема в першій своїй монографії «Запорожжє в остатках старини и преданиях народа» (СПб., 1888. Вип. 1 – 2), в якій подав детальний опис культових пам'яток, що зберігалися в церквах на теренах колишніх Запорозьких Вольностей, в тому числі й писемних, а саме кирилических стародруків (284-х примірників). Ця книга є своєрідним «описом», «охоронною грамотою» на церковні пам'ятки, більшість з яких була втрачена. В 1-му томі його основного твору – трьохтомній «Історії запорозьких козаків» (СПб., 1892), в спеціальному розділі, присвяченому церковному устрою Запорозької Січі, міститься інформація про культові предмети, що їх побачив учений в церквах колишнього Запорожжя.

Пошукова діяльність Д. Яворницького значно активізувалася коли він очолив Катеринославський музей ім. О. М. Поля (1902 р.), й особливо в зв'язку з підготовкою до XIII Археологічного з'їзду, що відбувся у серпні 1905 р. в Катеринославі. За програмою Підготовчого комітету вчений у 1903 – 1905 рр. здійснив комплексне дослідження в Катеринославській, Херсонській і Полтавській губерніях. За 1904 – 1905 рр. він добув для музею 750 предметів старовини (в тому числі багато церковних матеріалів). При цьому дослідник відзначив вельми погану збереженість культових пам'яток в деяких церквах і наголосив на негайному їх рятуванні. Незабаром це вдалося зробити завдяки створенню в музеї ім. О. Поля спеціального відділу церковної старовини, в зв'язку із 100-літнім ювілеєм (1905) Катеринославської духовної семінарії. Більше того, у 1906 р. Д. Яворницький здобув, за допомогою високоосвіченого секретаря Катеринославської духовної консисторії А. Орлова, право на огляд

церков Катеринославської єпархії та вилучення з них художньо-історичних пам'яток [90; 93]. Згодом до музейної збірки надійшли унікальні стародруки релігійного змісту, як-от: Апостол (Львів, 1574) та Острозька Біблія (1581), видані першодрукарем І. Федоровим, твори А. Радивиловського, І. Галятовського, Лазаря Барановича, Дмитрія Ростовського, Памви Беринди, Петра Могили та ін. [60; 85]/

Під час керування Катеринославським губернським архівним управлінням (1922 – 1924 рр.) Д. Яворницький врятував від знищення багато документів, в тому числі архіви Новомосковського собору та Самарського монастиря тощо [4]. Багато документів з історії церкви було опубліковано Д. Яворницьким у збірці «До історії Степової України» (Д., 1929). Історик відзначив, що частина надрукованих матеріалів «узята з церков Катеринославщини».

Як бачимо, історія церкви в краї, а також культові пам'ятки досить активно вивчалися катеринославськими дослідниками.

На сьогодні історія церкви на Запорозькій Січі й взагалі на Півдні України XVIII – XIX ст. досліджена у ґрунтовних монографіях І. Лимана [49 – 51] – представника потужної запорізької наукової школи професора А. Бойка. До речі, варто підкреслити, що публікація переважної більшості музейного зібрання рукописів XVIII – XIX ст. була здійснена саме за ініціативою, сприянням, під науковим редагуванням й за безпосередньою участю А. Бойка [13; 20; 33; 81], який є організатором і керівником безпрецедентної широкомасштабної археографічної програми щодо виявлення, публікації й дослідження історичних джерел Південної України XVIII – XIX ст. Ця програма реалізується у серійних виданнях, як-от: «Джерела з історії Південної України», «Запорозька спадщина», «Старожитності Південної України», «Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ», а також у численних монографічних виданнях і збірниках статей.

Повертаючись до характеристики музейної колекції, відзначимо, що завдяки Д. І. Яворницькому та його помічникам в Дніпропетровському історичному музеї були зібрані оригінальні документи з історії православної церкви в Росії та Україні. Російський регіон репрезентований документами 1632 – 1691 рр., що стосуються братії Єлгомської пустині Каргопольського повіту Архангельської губернії, діяльності митрополита Ростовського і Ярославського Іоши, митрополита Архангельського і Важеського Афанасія [5; 41]. Ці

документи висвітлюють складні стосунки між церковними феодалами і навколишнім селянським світом, взаємостосунки між служителями культу.

Колекція писемних пам'яток з історії православної церкви в Україні містить різні за видовою ознакою документи, що охоплюють період з 1691 р. до кін. ХХ ст. Найбільшу цінність мають документи XVII – XVIII ст. Це комплекс актових джерел, які висвітлюють соціально-економічну історію церковного життя, залежність церкви від держави, внутрішні стосунки церковної ієрархії, а також контакти останньої з цивільним суспільством тощо. В універсалах, купчих, відкритих листах, «писаннях» полкової старшини та інших документах йдеться про церковне землеволодіння, про судові справи між монастирем та його «сусідами», про козаків, що їдуть до Києва на поклін святим мощам. Найбільш ранньою з цих документів є друкарська копія з «Черниговских губернських ведомостей» (1896 р., № 863) листа 1691 р. святителя Феодосія (Углицького) до знатного військового товариша Івана Петровича Забіли (1665 – 1703) – власника села Обтов Кролевецького повіту [1, арх.-636/11]. Відомий церковний діяч Феодосій (Углицький; р. н. не встанов. – 5.02.1696) був ієромонахом Батуринського монастиря, ігуменом Корсунського і Києво-Видубицького монастирів; 1688 р. настановлений архієпископом Чернігівським і Новгород-Сіверським Лазарем Барановичем архімандритом Чернігівського Єлецького монастиря; за рекомендацією гетьмана Івана Мазепи 11.09.1692 р. був висвячений на єпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського і отримав титул архієпископа; 9.09.1896 р. був канонізований [43, с. 432 – 433; 45, с. 553]. Ю. Мицик та В. Кравченко вважають, що Феодосій Углицький був знайомий з Феодосієм Софоновичем – автором «Кройніки», яка є визначним джерелом і пам'яткою української історіографії другої половини XVII ст. і мала певний вплив на Чернігівський літопис. На думку вказаних істориків, записи в Чернігівському літописі (зводі) від 1704 до 1725 р. велися духовною особою, близькою до кола Феодосія Углицького [84, с. 36].

Деякі документи, що стосуються історії православної церкви в Україні XVIII ст., вже опубліковані [13], в тому числі:

1. Універсал оборонний гетьмана Івана Скоропадського від 29.08.1715 р. [1, арх.-636/5], в якому йдеться про звільнення від усіх повинностей матері диякона Києво-Печерської лаври Веніаміна Фальковського (1690 – 1750), який народився у м. Козелець на Че-

рнігівщині, закінчив Києво-Могилянську академію, у 1712 р. прийняв чернечий постриг у Києво-Печерській лаврі, потім рукопокладений на ієродиякона митрополитом Київським, Галицьким і всієї Малої Росії Іоасафом Кроковським; 1724 р. висвячений на ієромонаха архієпископом Новгородським і Великолуцьким Феодосієм Яновським; у 1725 – 1926 рр. перебував посольським священником у російській місії у Стокгольмі; у 1728 – 1729 рр. виконував обов'язки намісника Олександро-Невського монастиря; у липні 1730 р., разом з Печерським архімандритом Романом Копою, повернувся у Києво-Печерську лавру й у 1734 р. призначений керівником Печерської друкарні; входив до складу Київської духовної консисторії (1736 – 1738), займався науковою і видавничою діяльністю [43, с. 322 – 324; 45, с. 557].

2. Лист уступний полтавського полковника Івана Черняка обителі Нехворощанській на вічне володіння людьми, грунтами та луками на Нехворощі. 13.07.1715 р. [1, фрх.-636/9].

3. «Писання» полтавського полковника Івана Черняка обителі Нехворощанській на вічне володіння млинами на річці Оріль в Царичанці. 6.08.1719 р. [1, арх.-636/4].

4. «Писання» знатного військового товариша Гната Вовченка на продаж його власного ґрунту на річці Оріль ігуменові Нехворощанського Свято-Успенського монастиря Гавриїлові Шишацькому за 10 талярів. 28.06.1719 р. [1, арх.-636/14].

В публікації, що пропонується тут, репрезентовано 13 документів, які охоплюють період з 1727 р. до 1774 р. Всі документи автентичні, окрім одного – грамоти 1742 р. архієпископа Київського, Галицького і Малої Росії Рафаїла Заборовського (№), яка представлена копією XVIII ст. Десять документів цього комплексу надійшли з колекції О. Андрієвського. Їх передала в дар музею К. Андрієвська, про що свідчить власноручний надпис Д. Яворницького на кожному з цих документів. Олексій Олександрович Андрієвський (1845 – 1902) – педагог, історик, археограф, філолог, громадський діяч; у 1865 р. закінчив Київський університет, викладав російську мову і літературу в Катеринославській, Одеській, Тульській, Златопільській та Київській гімназіях, був інспектором народних шкіл у Катеринославській губернії, працював у В'ятському статистичному комітеті (у В'ятці перебував на засланні), редагував неофіційну частину «Киевских губернських ведомостей», брав активну участь у різних культурно-громадських заходах, зокрема був ініціатором за-

снування Товариства піклування про жіночу освіту в Катеринославі; з 1896 р. і до кінця життя працював директором сирітського будинку в Одесі. О. Андріївський, як аматор, працював в архіві Київського губернського правління, документи з якого друкував в неофіційній частині «Киевских губернских ведомостей», «Киевской старине», а також окремо у десяти випусках під назвою «Исторические материалы из архива Киевского губернського правления» (К., 1882 – 1886) та у збірці «Материалы для истории Южнорусского края XVIII ст. (1715 – 1774), извлечённые из старых дел Киевского губернського архива А. А. Андриевским» (Одесса, 1886) [26].

Серед авторів документів, що публікуються, представлені: митрополит Київський Рафаїл Заборовський, ієромонах Києво-Межигірського монастиря Пафнутій, архієпископ Київський і Галицький Варлаам, єпископ Чернігівський Іродіон, архімандрит Києво-Печерської лаври Йосип, архімандрит Слуцького монастиря Йосип Оранський, архімандрит київського Золотоверхо-Михайлівського монастиря Іоанікій, митрополит Київський і Галицький Гавриїл.

За різновидами документів, це – «писання», листи, грамота, «пашпорт», розписка, «сказка». Географічно документи стосуються Києва та Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, Західної та Південної України. В окремих документах комплексу (№№ 1 – 3) – статистичні дані щодо церков Київщини, Переяславщини та Чернігівщини, а також інформація соціально-економічного характеру, про соціальні стосунки в окремих монастирях України, як-от: Києво-Печерська лаври, Київський жіночий Вознесенський монастир, київський Золотоверхо-Михайлівський монастир, Онуфріївський монастир та ін.

Перші три документи даної публікації датуються червнем 1727 р. і мають одну і ту ж саму соціальну функцію – «звітують» київському генерал-губернатору про виконання указу Синоду стосовно кількості церков у відповідних єпархіях. Це – своєрідні супровідні листи до статистичної відомості (табелі) про кількість церков. У 1721 р. патріаршество в Російській імперії було відмінено і створено Синод для управління духовними справами. При цьому київський митрополит був позбавлений цього сану і Київська митрополія зрівнялася в правах з іншими російськими єпархіями. У травні 1722 р. Київську єпархію очолив архієпископ Варлаам (Ванатович), супровідний лист якого до відомості про кількість церков

у Київській єпархії (17.06.1727 р.) представлений в публікації (№ 2). Вперше аналогічну відомість, проте ще не повну, архієпископ Варлаам надав Синоду 8 червня 1722 р. [25, с. 214]. Того часу Київській єпархії підпорядковувалася й Переяславська єпархія. Архієпископ Київський і Галицький Варлаам (Ванатович; р. н. не встанов. – 1751) був пострижений у ченці в новгородському Великому Тихвінському монастирі, згодом став ієромонахом, а з 1719 р. – архімандритом цього монастиря; у 1722 – 1730 рр. – архієпископ Київський і Галицький; у листопаді 1730 р. позбавлений сану і засланий у белозерський Кирилів монастир, де перебував до смерті імператриці Анни Іоанівни; у 1741 р. звільнений з поверненням сану і доживав віку в новгородському Великому Тихвінському монастирі [25, с. 192 – 195].

За Чернігівську єпархію звітував єпископ Чернігівський Іродіон (№ 3). Ще у червні 1688 р. Чернігівську єпархію було вилучено із відання київського митрополита. Також окремо звітував й ієромонах Пафнутій (№ 1) – намісник Києво-Межигірського монастиря, тому що у 1710 р. цей монастир одержав ставропігію.

Про церковне судочинство, яким у XVIII ст. відала консисторія, свідчить лист (26.12.1734 р.) єпископа Переяславського і Бориспільського Арсенія Берло до київського губернатора генерал-лейтенанта В. Шереметева (№ 4), в якому йдеться про вирішення судової справи між глухівським мешканцем І. Пуховичем і священником О. Добранецьким. Варто зупинитися на особі автора цього документа – Арсенії Берло. Син переяславського полкового судді, значкового товариша, вихідця з Волощини Івана Івановича Берло – Андрій Іванович Берло (р. н. не встанов. – 1744) навчався у Києво-Могилянській академії; чернечий постриг прийняв у Києво-Печерській лаврі під іменем Арсенія; у 1709 – 1710 рр. викладав граматику у Києво-Могилянському колегіумі; 1717 р. став архідияконом Київського митрополичого дому; 1722 р. – архімандритом Києво-Межигірського Спасо-Преображенського монастиря, на підтвердження ставропігії якого отримав грамоту від Синоду; 1729 р. висвячений, за сприянням Феофана Прокоповича, на єпископа Мстиславського, Оршанського і Могильовського; 1732 р. переміщений в Переяславську єпархію, яка, завдяки його клопотанням, у 1733 р. була вилучена із відання київського архієпископа і підпорядкована Синоду, а до титулу єпископа переяславського додано – бориспільського. У 1738 р. Арсеній Берло заснував Переяславський

колегіум, на який жертвував свої особисті кошти; він також відомий своїми пожертвами на Києво-Печерську лавру [43, с. 305-306].

Два документи в нашій публікації належать відомому церковному діячеві – архієпископу, а з 1743 р. митрополитові Київському Рафаїлу Заборовському. Це його грамота 10.07.1742 р. (№ 6) на посвяту Стефана Яновського в іереї до храму Успіня Пресвятої Богородиці в м. Хоролі та лист 4.01.1745 р. (№ 7) до київського генерал-губернатора, генерал-аншефа М. Леонтєва стосовно справи генерал-майора Фонвізіна з підполковницею Наталією Фонвізіною, що розглядалася в Генеральній військовій канцелярії.

Рафаїл Заборовський (1676/1677 – 1747) походив з польської шляхти, навчався в Києво-Могилянській та Московській слов'яно-грецько-латинській академіях; з 1723 р. – архімандрит Тверського Колязина монастиря, 1725 р. висвячений на єпископа Псковського і Нарвського; у 1731 р. здобув сан архієпископа Київського, Галицького і Малої Росії, а з відновленням у 1743 р. Київської митрополії став митрополитом Київським; був членом Синоду (з 1723 р.), одnodумцем архієпископа Феофана Прокоповича; підтримував заходи російського уряду щодо підпорядкування української церкви московській ієрархії. Рафаїл Заборовський вельми опікувався справами Києво-Могилянської академії, для якої здобув різні пільги, жертвував власні кошти тощо [25, с. 195 - 198].

В компетенції представників церковної влади була й видача «пашпортів» (проїжджих листів, охоронних грамот). Так в музейній колекції зберігається «пашпорт» (№ 5), виданий 10.08.1741 р. архімандритом Слуцького Троїцького монастиря Йосифом (Оранським) Ф. Смержевському та В. Ясинському, які були відправлені архієпископом Київським і Галицьким Рафаїлом Заборовським навчатися за кордон. Йосиф (Оранський; р.н. не встанов. – 1751) у 1733 р. став настоятелем Слуцького Троїцького монастиря, який був церковно-адміністративним центром для православного населення Білорусі і Західної України, а його настоятель вважався намісником Київського митрополита і обстоював інтереси православних. У 1748 – 1751 рр. Йосиф (Оранський) був архімандритом Києво-Печерської лаври. Він відомий як великий благодійник, що віддав свої кошти на церкву [43, с. 292 – 293].

В документах, які пропонуються в даній публікації, знайшли відображення соціально-економічні й судові справи служителів православної церкви (№ № 7 – 11).

Привертає увагу «лист» 31.07.1750 р. (№ 8) архімандрита Києво-Печерської лаври Йосипа до київського генерал-губернатора М. Леонтьєва, в якому йдеться про різьбяра лаврської друкарні ченця Іриней, який втік з друкарні. У листі наведені характерні прикмети різьбяра. Документ свідчить про його непокірливу натуру, про соціальні стосунки в лаврській друкарні. Ім'я різьбяра Іриней зустрічається на гравюрах лаврських видань і після 1750 р. Можливо, що це був той самий Іриней, про якого йдеться в наведеному документі й якого тоді розшукали, покарали і знову повернули до друкарні.

Цікаву інформацію про золоту та срібну руду в Умані і Новій Сербії містить «сказка» (19.05.1755р.) ієромонахів Онуфріївського Пустинно-Жаботинського монастиря (№ 12). В документі згадується запорозький козак Дмитро Слюсар, який перебував на прощі в цьому монастирі.

В останньому документі (№ 13), що публікується – грамоти митрополита Київського і Галицького Гавриїла (Григорія Кременецького; ? – 1783), міститься дозвіл намісникові Старокодацькому Григорію Порохні закласти нову церкву в містечку Самарчик (7.06.1774 р.).

Резюмуючи, зазначимо, що навіть такий невеликий за обсягом комплекс документів містить досить різноманітну інформацію з історії православної церкви в Україні XVIII ст., віддзеркалює її «внутрішнє» життя і стосунки із «зовнішнім» світом. Окрім того, в зв'язку з тим, що в українській дипломатиці відсутній повний кадастр назв староукраїнських актів, актуальним зостається виявлення «нових» джерел, що сприятиме розширенню джерельного репертуару у тій чи іншій жанровій серії [34, с. 26].

Документи друкуються в хронологічній послідовності мовою оригіналу із збереженням орфографії і стилістики. Застарілі літери кириличної абетки замінюються на сучасні літери мови видання; твердий знак в кінці слів не відтворюється; скорочені літери (слова під титлами) розкриваються і вписуються у рядок без зазначення; виносні літери також внесено в рядок без зазначення. Велика літера уживається за сучасною орфографією. У квадратних дужках зазначено неясні написання слів. Три крапки у квадратних дужках указують на непрочитане слово чи його фрагмент. До кожного документа укладено заголовок і додається легенда (музейний шифр).

Джерела та література:

1. Дніпропетровський історичний музей. ВР. Ф. 1. Арх.-636, 637, 640, 647; АФД-11.
2. Абросимова С. В. Внесок академіка Д. І. Яворницького у створення джерельної бази з історії України XVII – XVIII ст. // Проблеми історіографії та джерелознавства історії України. Д.: ДДУ, 1991. С. 89 – 93.
3. Абросимова С. Д. І. Яворницький і церква // Монастирський острів. 1994. № 1. С. 121 – 128.
4. Абросимова С. В. Д. І. Яворницький і розвиток архівної справи на Катеринославщині // Студії з архівної справи та документознавства. К., 1998. Т. 3. С. 129 – 135.
5. Абросимова С. В. Документи по истории России в собрании Днепропетровского исторического музея // Местные архивы об истории России: Материалы Восьмой Всероссийской заочной научн. конф. СПб., 1997. С. 84 – 86.
6. Абросимова С. В. Епістолярна колекція в зібранні Дніпропетровського історичного музею // Музей і майбутнє. Д., 1998. С. 44 – 50.
7. Абросимова С. В. Колекція спеціальних геометричних планів кінця XVIII – XIX ст. в зібранні Дніпропетровського історичного музею // Південна Україна XVIII – XIX століття. Запоріжжя, 2001. Вип. 6. С. 52 – 67.
8. Абросимова С. Машуков Володимир Дмитрович // Українські архівісти: Біобібліографічний довідник. К., 1999. Вип. 1. С. 220 – 221.
9. Абросимова С. В. Музейні колекції як об'єкт археографічного дослідження // Скарби музею. Д.: АРТ-ПРЕС, 2005. С. 63 – 65.
10. Абросимова С. Новицький Яків Павлович // Українські архівісти: Біобібліографічний довідник. К., 1999. Вип. 1. С. 245 – 247.
11. Абросимова С. В. Фонди Дніпропетровського історичного музею як джерельна база історичного краєзнавства // Завдання краєзнавства у дослідженні та популяризації пам'яток історії культури. К., 1991. С. 147 – 155.
12. Абросимова С. В., Журба О. И. Эпистолярное наследие академика Д. И. Яворницького как объект археографического изучения // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI – XIX вв. Д., 1990. С. 129 – 135.
13. Абросимова С. В., Мицик Ю. А. Документи з історії українського козацтва в збірці Дніпропетровського історичного музею // Південна Україна XVIII – XIX століття. Запоріжжя: «Тандем У», 1998. Вип. 3. С. 7 – 29.

14. Абросимова С. В., Мицик Ю. А. Документи з особового архіву полтавського бургомистра Павла Руденка в зібранні Дніпропетровського історичного музею // Дніпропетровський історико-археографічний збірник / За ред. О. І. журби. Д.: Генеза, 2001. Вип. 2. С. 599 – 630.
15. Абросимова С. В., Мицик Ю. А. Колекція документів з історії запорозького козацтва в зібранні Дніпропетровського історичного музею // Український археографічний щорічник. К., 1999. Вип. 3 – 4. С. 200 – 211.
16. Абросимова С., Мицик Ю. Спільна праця на загальну користь України (Листування Є. Чикаленка і Д. Яворницького) // Київ. старовина. 1996. № 1. С. 30 – 39.
17. Абросимова С. В., Могульова С. М. Зимівник останнього військового писаря Івана Глоби (документи з архіву Дніпропетровського історичного музею) // Історія та культура Подніпров'я. Д., 1998. С. 30 – 47.
18. Абросимова С. В., Перкова А. І. Видання Києво-Печерської лаври у працях Д. Яворницького і в зібранні Дніпропетровського історичного музею // Могилянські читання 2001 року: Зб. наук. праць. К.: Віпол, 2002. С. 5 – 10.
19. Абросимова С. В., Фаримець А. М. Джерела з історії полтавських церков у творчій спадщині катеринославських архівістів поч. ХХ ст.. // 2000-ліття християнства – славна віха в історії людства. Полтава, 2000. С. 77 – 79.
20. Абросимова С. В., Чумак О. М. До історії Нової Сербії (документи з архіву канцелярії Ново сербського корпусу) // Південна Україна XVIII – XIX століття. Запоріжжя, 1996. Вип. 2. С. 19 – 27.
21. Аляб'єв Б. Архів Дніпропетровського історичного музею // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. 1961. № 4. С. 46 – 55.
22. Беднов В. А. Преосвященный Феодосий, епископ Екатеринославский и Таганрогский, и его труды по истории Екатеринославщины // Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии (ЛЕУАК). Екатеринослав, 19. Вип. 6. С. 89 – 115.
23. Беднов В. А. Сведения об архиве Екатеринославской духовной консистории: (Документы XVIII в.) // (ЛЕУАК). Екатеринослав, 1908. Вип. 4. С. 317 – 335.
24. Бекетова В. М. «Музей – Україні всій краса...» (До 160-річчя заснування Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького) // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Наук. щорічник. Д.: НГУ, 2009. Вип. 6. С. 116 – 121.

25. Болховітінов Євгеній, митрополит. Вибрані праці з історії Києва / Упоряд., вст. ст. та додатки Т. Ананьєвої. К.: Либідь, 1995. 488 с.
26. Бутич І. Андрієвський Олексій Олександрович // Українські архівісти: Біобібліографічний довідник. К., 1999. Вип. 1. С. 8 – 10.
27. Василенко Н. Є. Катеринослав і родина Косачів (Формування тематичної колекції у зібранні Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького) // Музей на межі тисячоліть: минуле, сьогодення, перспективи. Д.: Вересень, 1999. С. 69 – 72.
28. «Він більше працював ніж жив...» [З листів Б. Грінченка до Д. Яворницького] / Підгот. тексту до друку Ю. Мицика, С. Абросимової // Слово і час. 1994. 1993. № 12. С. 8 – 15.
29. Гавриил (Розанов). Историческая записка о Самарском Пустынно-Николаевском монастыре. Одесса, 1838.
30. Гавриил (Розанов). Очерк повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый // Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1853. Т. 3. С. 79 – 129; 1863. Т. 5. С. 429 – 490.
31. Геппенер Л. С. Л. Дроздов-Мишківський // Бібліологічні вісті. 1928. № 1. С. 137 – 138.
32. Далеко від рідного дому [Листи В. Біднова до Д. Яворницького] / Підгот. тексту, вступ. стаття і коментар Ю. Мицика, С. Абросимової // Зоря. Д., 1990. 8 берез.
33. Джерела з історії Південної України. Т. 3. Епістолярна спадщина родини Нечаєвих (кінець XVIII – перша половина XX століття) / Наук. ред. А. Бойко. Запоріжжя: РА «Тандем У», 2003. 488 с.
34. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. / Упоряд., автор передмови та комент. В. Й. Горобець; Відп. ред. Л. А. Дубровіна. К.: Наукова думка, 1993. С. 26.
35. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Д., 1997. Вип. 1; 1999. Вип. 2; 2005. Вип. 3, 4.
36. Журба О. І. Архієпископ Гавриїл (Розанов В. Ф.) – історик і археограф Південної України // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Харків, 1995. С. 308 – 313.
37. Журба О. І. До історії архівної справи та колекціонування на Катеринославщині кінця XVIII – першої половини XIX століття // Спадщина. До 75-річчя державного архіву Дніпропетровської області. Д., 1999. С. 9 – 20.
38. Журба О. І. Культурна та історико-археографічна діяльність архієпископа Гавриїла (В. Ф. Розанова) в Південній Україні // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Д., 1997. Вип. 1. С. 220 – 238.

39. Журба О. І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції. Д.: Вид-во Дніпропетровського у-ту, 2003. С. 190 – 254.
40. Журба О. І., Абросимова С. В. Археографічна діяльність Катеринославської ученої архівної комісії // Український археографічний щорічник. К., 1992. Вип. 1. С. 34 – 46.
41. Журба О. И., Абросимова С. В. Документы по социально-экономической истории России XVII века в фондах Днепропетровского исторического музея // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории: Межвузовский сборник научных трудов. Д., 1983. С. 59 – 64.
42. Іванникова, Ю. А. Мицик. З нововідкритої кореспонденції Д. І. Яворницького // Дніпропетровський історико-археографічний збірник / За ред. О. І. Журби. Д.: Ліра, 2009. Вип. 3. С. 671 – 686.
43. Кагамлик С. Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII – XVIII ст.). К., 2005.
44. Капустіна Н. І. Дніпропетровський історичний музей – скарбниці історико-культурної спадщини Придніпровського регіону // Скарби музею. Д.: АРТ-ПРЕС, 2005. С6 – 13.
45. Києво-Могилянська академія в іменах, XVII – XVIII ст.: Енциклопедичне видання / Упоряд. З.І. Хижняк / За ред.. В. С. Брюхо-вельського. К.: Вид. дім «КМ Академія», 2001.
46. Книги гражданской печати XVIII века: Каталог музейной коллекции. Д., 1989.
47. Ковальский Н. П., Абросимова С. В. Из истории Екатеринославской учёной архивной комиссии // Археографический ежегодник за 1988 г. М.: Наука, 1989. С. 52 – 57.
48. «Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии» (1904 – 1915): Бібліографічний довідник. К., 1991.
49. Лиман І. І. Державна церква та державна влада. Південна Україна (1775 – 1861). Запоріжжя, 2004. 438 с.
50. Лиман І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття. Запоріжжя: РА «Тан-дем-У», 2004. 488 с.
51. Лиман І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734 – 1775). Запоріжжя, 1998. 180 с.
52. Листи Олени Пчілки до Д. І. Яворницького / Підгот. тексту і прим. С. Абросимова, Ю. Мицик // Рад. літературознавство. 1989. № 7. С. 37 – 44.
53. Ляхоцький В. Біднов Василь Олексійович // Українські архі-вісти: Біобібліографічний довідник. К., 1999. Вип. 1. С. 47 – 52.

54. Матвієвський П. 25-річчя Дніпропетровського крайового історико-археологічного музею // Дніпропетровський крайовий історико-археологічний музей: Збірник. Д., 1929. С. 5 – 42.
55. Методические указания к изучению курса «Источниковедение истории СССР / Сост.: Н. П. Ковальский, Ю. А. Мыцык. Д., 1984. С. 21 – 27, 34 – 35.
56. Мицик Юрій Андрійович: Біобібліографічний покажчик / Укладач Т. О. Патрушева. К.: Видавн. дім «КМ Academia», 2000. 64 с.
57. Мицик Ю. Листи «дядька Гіляя» // Кур'єр Крив басу. 1995. № 30. С. 4 – 10.
58. Мицик Ю. А. Д. Яворницький і В. Біднов // Вчений-подвижник. Д., 1991. С. 19 – 22.
59. Мицик Ю. А. Документи Дніпропетровського історичного музею як джерело до вивчення історії Росії та України XVII – XVIII ст. // Архіви України. 1985. № 5. С. 58 – 61.
60. Мицик Ю. А. Козацькі бібліотеки [Про стародруки з колекції Дніпропетровського історичного музею] // Зоря. Д., 1990. 13 січ.
61. Мицик Ю. А. Лист з 1933 року... // Прапор юності. Д., 1990. 5 черв.
62. Мицик Ю. А. Листи дядька Гіляя // Зоря. Д., 1988. 28 трав.
63. Мицик Ю. А. Невідомі листи М. Л. Кропивницького та П. К. Саксаганського // Українська драматургія і театр в сім'ї братніх культур. Кіровоград, 1982. С. 56 – 58.
64. Мицик Ю. Останній лист вчителя // Січеславський край. 1996. № 6 (28).
65. Мицик Ю. Сучасники про Д. Яворницького // Мегаліс України. 1996. 15 лют.
66. Мицик Ю. «Щиро прихильний» [Д. Яворницький] // Кур'єр Крив басу. 1995. № 37-38. С. 14 – 18.
67. Мицик Ю. А. Яворницький Д. І. – Грушевському М. С. // Архіви України. 1996. № 1 – 3. С. 38 – 42.
68. Мицик Ю. Яворницький, Рєпин и НКВД // Собор. Д., 1996. 22 марта.
69. Мицик Ю. А. Яворницький під наглядом ВКП(б) та НКВД // Регіональне і загальне в історії. Д., 1995. С. 26 – 29.
70. Мицик Ю. А., Абросимова С. В. «Вітаю Вас з далекої чужини...» [Листи В. Біднова до Д. Яворницького] // Политические партии и движения Украины XIX – XX вв. Д., 1993. С. 140 – 148.
71. Мицик Ю., Абросимова С. З листів українських письменників і вчених до Яворницького // Кур'єр Крив басу. 1997. № 69 – 70. С. 87 – 98.

72. Мицик Ю., Абросимова С. Із останніх листів учителя // Бористен. Д., 1996. № 1 (55).
73. Мицик Ю., Абросимова С. «Найдороще для мене зосталося там, коло вас...» (Листи В. Біднова до Д. Яворницького) // Київ. старовина. 1993. № 2. С. 11 – 21.
74. Мицик Ю., Абросимова С. Пітсбурзька Січ // Зоря. Д., 1991. 16 лют.
75. Мицик Ю., Абросимова С. Січ Катеринославська // Прапор юності. Д., 1990. 6 груд.
76. Мицик Ю., Черненко А. Несправедливість. [Про історика Д. Яворницького] // Зоря. Д., 1988. 30 груд.
77. Невідомі листи М. Кропивницького та Н. Кропивницької / Публ. листів, вст. стаття, коментар Ю. Мицика та С. Абросимової // Рад. літературознавство. 1988. № 7. С. 64 – 66.
78. Пам'ятки писемності в збірці Дніпропетровського історичного музею: Каталог музейної колекції актових джерел XVII – XIX ст. Д., 1993.
79. Перкова А. І. Д. І. Яворницький і духовенство (за епістолярною спадщиною вченого) // Роль музеїв у культурному просторі України й світу? Стан, проблеми, перспективи розвитку музейної галузі. Д.: АРТ-ПРЕС, 2009. С. 165 – 175.
80. Письмо по поводу издания сочинений Д. Яворницкого / Підгот. тексту до публ. Ю. Мицика // Прапор юності. Д., 1988. 17 верес.
81. «Пишу тебе, мой ангельской друг...» (Из епістолярного наследия начала XIX века) / Составители: С. Абросимова, А. Бойко. Запорожье: РА «Тандем-У», 1997. 146 с.
82. Піцик О. В. Архівні документи Д. І. Яворницького в експозиції меморіального будинку-музею академіка // Скарбниця ріднокраю. Д.: Дніпро, 1993. С. 34 – 39.
83. Синявский А. С. Преосвященный Феодосий, епископ Екатеринославский // ЛЕУАК. Вып. 6. Екатеринослав, 19. С. 216 – 225.
84. Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх / Підготовка тексту до друку, передмова, комент. Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка. К.: Наук. думка, 1992. 336 с.
85. Старопечатные кириллические издания в Днепропетровском историческом музее 1574 – 1800 гг.: Каталог музейной коллекции. Д., 1988.
86. Тележняк К. О. Академік Д. І. Яворницький як зберігач та дослідник культових пам'яток // Могилянські читання 2007 року. К.: Фенікс, 2008. С. 144 – 147.

87. Тележняк К. О. До історії формування колекції пам'яток писемності Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького // Роль музеїв у культурному просторі України й світу. Д.: АРТ-ПРЕС, 2009. Вип. 11. С. 300 – 306.

88. Тележняк К. О. З історії колекціонування на Катеринославщині в кінці XVIII – на початку ХХ ст. (історіографічний аспект) // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Наук. щорічник. Д.: НГУ, 2006. Вип. 3. С. 165 – 169.

89. Тележняк К. О. Колекція пам'яток писемності в особовому архіві О. І. Єгорова // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Наук. щорічник. Д.: НГУ, 2008. Вип. 5. С. 28 – 34.

90. Тихонова М. М. Культурна колекція Дніпропетровського історичного музею та її фундатор Д. І. Яворницький // Грані. Д., 2005. № 5. С. 110 – 113.

91. Ульяновський В. Релігія і церква в житті та творчості Д. І. Яворницького // Мара Mundi: Збірник наук. пр. на пошану Ярослава Шашкевича з нагоди його 70-річчя. Львів; К.; Нью-Йорк, 1996. С. 757 – 781.

92. Фаримець А. М. Архівні матеріали В. Машукова як джерело з релігійної історії // Музей і майбутнє. Дніпропетровськ, 1998. С. 72 – 78.

93. Фаримець А. М. Історія створення «церковного відділу» Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького // Регіональне і загальне в історії. Д.: Пороги, 1995. С. 161 – 163.

94. Феодосій (Макаревський). Матеріали для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. Екатеринослав, 1880. Вып. 1 – 2.

95. Швидько Г. Катеринославщина та її найвидатніші діячі духовного звання (XVIII – XIX ст.) // Макаревський Феодосій. Матеріали для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. Д.: Дніпрокнига, 2000. С. 3 – 28.

ДОКУМЕНТИ

1. Повідомлення ієромонаха Києво-Межигірського монастиря Пафнутія в київську губернську канцелярію про кількість церков, приписаних до цього монастиря. 14.06.1727 р.

Сего 14-го іюня получили мы писменный указ от вашей княжой светлости, присланный с Києво генерал губернской канцелярії, в котором повелено нам прислать ведомость к вашей светлости, ско-

лко в присудствіи нашем монастырей и церквей обретаецца. На который указ сим ответствуем, что в монастыре нашем Кіево Межигорском 5 церквей обретаецца, а в приписных к монастырю нашему маестнотех в уезде Кіевском обретающихся имеетца 6 церквей, а имянно 1 в селе Вышгороде, 2 в селе Петровцах, 3 в селе Демидове, 4 в селе Чернине, 5 в хуторе Лютеже, 6 в хуторе под городом Острем, да в уезде Переяславском при селе Демянчихах в хуторе нашем одна церковь обретаецца.

О сем всемирно извествуя пребываем навсегда

Вашей княжой светлости временных и вечных
благ присножелающие богомольцы и нижайшие
слуги іеромонах Пафнутій, наместник
Кіево Межигорского монастыря з братією.

З монастыря свято Преображенского

Кіево Межигорского

іюня 14 дня 1727 года.

ДИМ. Арх.-637/3. Оригінал. Рукопис. Папір. Чорнило. 1 арк.

2. «Писання» архієпископа Кіївського та Галицького Варлама в Кіївську губерньску канцелярію про кількість церков. – Київ.

17.06.1727 р.

Сего 727 года іюня 13 дня получил я, смиренный богомолец, из Кіево губернской канцелярії за подписаніем сіятелства вашего собственной руки писаніе, в котором повелено, дабы я по указу его імператорского величества, присланном сего 12 іюня в Кіев из высокого Сената, прислал ведомости в непродолженіи времени к вашему сіятелству, сколько в Кіеве и в приписных к нему городех, а имянно в Нежине, в Чернегове, в Переясловле, в Полтаве, в Переволочной и тех городов уездах, не обходя ни единого места, имеетца нине налицо монастырей и церквей. И я, смиренный богомолец, поважное вашего сіятелства писаніе получив, як могл в скорости времени какіе в дому нашем архіерейском от протопоп данные приходских церквей по протопопіях обретаецца реестра и монастыры и пустынек мужеских и женских, списав с них табелную выписку, кроме Чернеговской епархії, какая до нас не надлежит, и переяславской, до которой послал я, чтоб и оттуда о том же прислано ведомости, посилаю при сем писаніи моем выписную монастырей, пустынек, приходских и гарнизонских церквей табель, какіе в епархії Кіевской по городех и селах приходскіе церкви, монастыре и пус-

тинки мужескіе и женскіе вынайдуются. А которые з Переясловской епархіи от консистору тамошнего получу о числе монастырей и приходских церквей ведомости, зараз и о том сіятелству вашему неумедлю подать веденіе и при том остаюся быти.

Вашего княжего сіятелства уставичный богомолец смиренный Варлаам, архієпископ Кіевскій и Галицкій.

Кіев 1727 іюня 17 дня

1727 году іюня в 23 день записав, взять к от пуску и іс присланного реэстра выписав сообщить в Сенат при доношении.

ДИМ. Арх.-637/4. Оригінал. Рукопис. Папір. Чорнило. 1 арк.

3. Повідомлення єпископа Чернігівського Іродіона в Київську губернську канцелярію про кількість церков у Чернігівській єпархії.

24.06.1727 р.

Сего іюня 22 дня в присланном от вашего сіятелства до мене писме требовано ведомостей, сколько епархіи моей в монастырех, городех и тех городов в уиздах церквей обретається, и чтоб такіе ведомости в Кієво губернскую канцелярію не впродолженіи з епархіи нашої присланы были. И по справе с книгами записними явилося в епархіи Чернеговской монастырей всех осмнадцать, а в городех и тех городов в уиздах церквей четириста осмдесят три. Всего в монастырех и в городех и тех городов в уиздах церквей, кроме пределов в монастырех и в приходских церквах имеючихся, пятьсот одна. А сколько именно где церквей обретається, в том табела здес сообщена. Свидетелствует

Сіятелства вашего моего милостиваго благодетеля всех благ усердно желаючій богомолец смиренный єпископ Чернеговский Іродіон. З катедры нашої єпископа Чернеговского.

1727 года іюня 24 дня.

1727 г. іюня в 28 день записав, взять к отпуску и присланную табель брати по указу немедленно.

ДИМ. Арх.-637/5. Оригінал. Рукопис. Папір. Чорнило. 1 арк.

4. Лист єпископа Переяславського і Бориспільського Арсенія Берла його патронові, князеві та сенаторові В. Шереметєву. Переяслав.

26.12.1734 р.

Сыятелнейшій князь и превосходителнейшій господин генерал лейтенант и ея імператорского величества генерал адютант и лейбг-

вардії конного полку подполковник сенатор и кавалер мой милостивій патрон.

С приветствіем новоначавшагося лета подобающую восписую честь вашему сиятельству Богомолческо желаю, да всея твари содателя во своей власти содержай времена и лета сохраняет всегда ваше сиятельство во всецедрой своей милости и да дарует сиятельству вашему яко начало сице и окончаніе настоящего году препровождать всегда в неотменной радости, в целобитном здравіи и при всяких благопомислних сукцессах.

По писанію вашего сиятельства, к мене присланному з сообщенною копією облега данного жителеви глуховскому Ивану Пуховичу от священника Спасского Переяславского Алексія Добранецкого на позиченніе им денгы имянно 30 ру(б), чинено в духовной нашей консисторіи следствіе, где по допросам довелось, что он Добранецкій должен ест и до облега своего признался якіе денги 30 ру(б). от него отобраніе вручены сему листоподавци всечестному иермонаху Герману игумену Михайловскому к отдачи значенному жалобливому Пуховичу, токмо автентичный облег был бы у него не удержан, о сем вашего сиятельства покорно прошу и его ж патронским респектом навсегда вручив мя с нижайшим поклоненіем пребываю

Сиятельства вашего моего милостиваго патрона
всех благ желающій богомолец и покорній слуга смиренній
Арсеній Берло епископ Переяславскій и Борисполскій.

1734 году декабря 26 д.

Переяславль.

ДИМ. АФД-11. Оригінал. Рукопис. Папір. Чорнило. 1 арк.

5. «Пашпорт» (охоронна грамота) архімандрита слуцького Йосипа Оранського Ф. Смержевському та В. Ясинському на вільний проїзд від Слущка до Києва. – Луцьк. 10.08.1741 р.

Іосиф Оранскій, архимандрит слущкій, наместник метрополіи кievской, ігумен заблудовскій, грозовскій, мороцкій, старчицкій.

Всем обще, кому о том ведати будет надлежало, всякого званія и достоинства, так в державе Полской, как и в імперіи Россійской, великороссійскаго и малороссійскаго чина, на тракте от Слущка до Стародуба зостаючим, людем по городам и селам, команду имеющим и на форпостах рубежных обретающимся, известно творю.

Сего писанія оказатели, мне сведоміи Феодор Смержевскій, Василій Ясинскій да при них малчик за благословеням ясне в Богу

Преосвященнейшаго Кир Рафаила Заборовскаго, архієпископа Кієвскаго, Галицкаго и Малыя Россіи и за пашепортом из губерніи Кіевской віехавши за границу для обученія, нине паки в свое отчество возвращаются, которим вишшеобявленным людем тако до Стародуба, яко из Стародуба до Кіева простуючим, была б вера дана и свободній без всякаго задержанія чинем пропуск, нижайшо прошу. А вернейшаго ради сведителства сей пашепорт за подписаніем руки моей при печати монстырской вишепоказанним людем выдано 1741 года месяца августа 10 дня.

Вышшемененній архимандрит Іосиф.
М. П.

*ДІМ. Арх.-640/29. Оригінал. Рукопис. Папір. Чорнило. 1 арк.
Печатка кругла, сургучева.*

6. Грамота православного архієпископа Київського, Галицького та Малої Росії Рафаїла Заборовського на посвяту Стефана Яновського в іереї до храму Успіня Пресвятої Богородиці в м. Хорол. – Київ. 10.06.1742 р.

Рафаил Заборовскій, православній архієпископ Киевскій і Галицкій і Малія Россіи.

По благодати, дару і власти Всесвятого і живоначалного духа, даней нам от самага великаго архирея господа нашего Іисуса Христа чрез святія и священнія его апостоли і их наместники и преемники, благоговейного сего мужа Стефана Яновского, всяким первее описаним істязанием прилежно іспитавше і достоверними свидетелства, найпаче духовного его отца катедрального Ісаіи, о нем уверившееся по обичаю і чину святія апостолския восточнія церкве благословением і рукополонием нашим, содействующу тому ж де животворящему і всесовершенному Святому Духу, посвятили ми во іерея ко храму Успения Пресвятия Богородицы в город Хорол на половину парохіи за настоятеля по презентам крестового хоролского наместника Мойсея Филиппова и прихожан тоей же церкве і утвердили ему власть тайнами святыми совершати: человека в жизнь християнскую крещати, миропомазивати, ісповедивати, литургиявати, венчати по воли і согласію мужа і жени, и последнее елеомазание над болящими совершати, над здоровими же никако же дерзати творити, і вся церковная последования і чини действовати, яко служителю Христову і воспреителю таін Божіих. Подобаєт же ему іерею по нашему повеленію и по своей должности вседушно

прилежати чтению божественных писаний и неинако сія толковати, но яко же церковная светила [...] істолковали. И по завещанию Апостолскому бытии торжественну, целомудру, благоговейну, честну, страннолюбиву, учителну, не пянице, не бійце, не сварливу, не [...], но кротку, не завистливу, не сребролюбцу, свой дом добре правящу, чада імущу в послушаніи, со всякою чистотою, скверних і бабіих, яко же той же апостол к Тимофею пишет, басней отрицатись. Обучати же себе по благочестию, образ быти верним словом, житием, любовию, духом, верою, чистотою, паче же вверения ему люди учти благоверию, заповедем Божиим и протчіим всем християнским добродетелем повся дни, изряднее же в день неделній, яко же повелеваем шестаго (в)селенскаго собора правило же девятнадцатое, і исповедавших ему своя совести вязати і решиити благоразсудно, по правилом святых апостол и учению Богоносных отец, по уставу же святіе восточния церкви и по нашему наставлению і повелению, вящшия же і неудоборазсудния вини приносити і предлагати нам, от храма же к нему благословен есть и у него же служити определен, і намо без нашего благословения прейти. А и како же дерзати по третьему правилу собора Антиохійскаго к сему же і правила в регламент, то ест Уставу правителствующаго духовнаго Сінода пресвитерам уставлення прилежно и часто прочитовати і по оним ісполняти. А ще же он іерей начнет житии безстрашно іли что неприлично священству деяти утоватись іли кощунствовати іли грабежства и хищения каковым либо образом творити іли инако безчинствовати или о церкви и о пастве своей не радети, запрещение іерейства да приймет; [...] ісправился и покажет житие незазорное і благочитое, іерем подобающее. А ще же что содеет возбраняющее священству ізвержению сана іерейскаго да подлежит в он же час час оное возбраняющее содеет. Обаче сего по нем не хошем і не желаем, но паче тщатися ему всегда достойно ходити звания своего і врученную себе паству пасти добре да мудрых і верных служителей мздовоздаяние от руки воздающаго комуждо по делом его воспріймет и не постидится в день страшнаго испытанія владичня, но да речет: «Господи се аз и дети моя», да услышит же і сладкій оній глас, глаголящій: «Добрій рабе благій і верній над малими был еси верен, над многими тя поставлю, внійди в радость Господа твоего». И того ради вручили ему і обыкновенное о том поучение наше печатним тиснением ізданное, еже должен он ізучити и памятно всегда із уст умети да удобее возможесть і жителству своему внимати і

паству свою поучати. Известнаго же ради свидетелства, яко он Стефан на степень іерейства нами рукоположен і благословен, дадеся ему сія наша архиерейская граммата, рукою нашею подписанная і печатью нашею утвержденная в богоспасаемом граде Кіеве, лета мироздания 7250, воплощения же Божия слова 1742 года, месяца іюня, 10 дня.

Вишшеіменованній Рафаил архиепископ.
ДІМ. Арх.-640/25. Копія XVIII ст. Рукопис. Папір. Чорнило.
1 арк.

7. Лист кїївського митрополита Рафаїла Заборовського кїївському генерал-губернаторові стосовно справи генерал-майора Фонвізіна з підполковницею Наталією Фонвізіною, що розглядалася в Генеральній військовій канцелярії. – Кіїв. 4.01.1745 р.

Высокородный и высокопревосходительнейший господин
генерал

аншеф, кавалер и Кіевской губерніи генерал губернатор.

Ваше высокопревосходительство писменно требовать изволите, дабы по имеющемуся в войсковой генеральной канцелярии господинна генерала маіора Фонвитина с подполковницею Наталією Фонвитинею делу, которая находится в Кіеведевичом Вознесенском монастыре, оную подполковницу обязать крепкими поруками, чтоб она до решения того дела никуда из Малой Россіи уехать не могла, а притом бы приказать находящіяся ей в том девичом монастыре пожитки переписать и содержать под присмотром в целости. А понеже оная подполковница нине из монастыря отлучилась, того ради имеющіяся ей тамо пожитки катедральною моею печатью запечатаны. И велено онаго Вознесенского монастыря ігуменіи Елене, дабы она, ігуменія, как ей, Наталіи, так и никому другому оных пожитков до указа не выдавала, о чем ваше высокопревосходительство изволите быть известни.

Вашего высокопревосходительства
Доброжелательный богомолец и слуга
смирный Рафаил Митрополіт Кіевскій.

1745 года генвара 4 дня Кіев

ДІМ. Арх.-640/21. Оригінал. Рукопис. Папір. Чорнило. 1 арк.

8. Лист архімандрита Києво-Печерської лаври Йосипа київському генерал-губернаторові з проханням розшукати різьбяр києво-печерської друкарні ченця Іриней. – 31.07.1750 р.

Высокородный и высокопревосходительнейший господин генерал аншеф, кавалер и Киевской губернии господин генерал губернатор.

Милостивий мой государь и надежнейший благодетель.

Сего іюля 27 дня 1750 года Киево Печерскія лавры типографской начальник Самуил репортом представил, что находящейся при оной типографіи резчик монах Ириней безвестно бежал, которой приметам: росту малого, сухощав, лицеем бел, глаза темносеріе, брови беліе, носа простого, мало на левую сторону перекривленного, на бороде и усах волосов нет, на голове волоса длиною средніе, гнедіи, мало кудрявіе, речми дроботлив и заиковат, мови тихой, на ногах раненних знаков довольно, лет от роду двадцяти. И того ради вашего высокопревосходительства покорно прошу о сиску и поимки объявленного монаха по предписанным приметам и о присилки, і буди пойман будет і под караулом в Киево Печерскую лавру, куда надлежит, а паче к состоящим на форпостах афицерам з Киевской генерал губернаменской канцеляріи предложитъ указами, и в том писменним уведомленіем мене не оставитъ.

Вашего высокопревосходительства милостивого моего государя и надежнейшого благодетеля всегдашній богомолец и покорнейшій слуга Киево Печерская лавры архімандрит Іосиф.

1750 года іюля 31 дня

ДИМ. Арх.-640/23. Оригінал. Рукопис. Папір. Чорнило. 1 арк.

9. Лист архімандрита київського Золотоверхо-Михайлівського монастиря Іоанікія до київського обер-коменданта І. Костюріна стосовно справи шинкарів Стефана Прача та Івана Гончара, котрі перебували під наглядом в острозі цього монастиря. - Київ. 2.11.1752 р.

Высокородный и высокопочтенный господин бригадир и обер комендант киевский.

Мой милостиводознанный добротворитель.

Присланным ко мне, ваше высокородіе, писаніем своим минувшаго октябра 29 дня настоящего 752 года изволили объявить, яко де содержатся в Киево Печерской крепости в остроге под караулом догловремянно Киевозолотоверхо Михайловского монастиря подданіе

либедські шинкаре Стефан Прач да Иван Гончар. Толко де по единому полского местечка Лоева от ротмистра Рокицького писму, якобы они разбойников на разбой собирали и поили, а точного де о том никакова ни от кого на них доказателства и изобличенія не имеется. И они де шинкаре во всем том запераются. И тем писаніем, ваше высокородіе, требуете дабы от мене приказано было кому надлежит, что оних шинкарей взять на росписку под таким прететом, когда де они вперед по тому делу спросятца, тогда бы поставлены были в кievскую губернскую канцелярію попрежнему, и о том бы писменно б ваше высокородіе уведомить, а для взятія оних, кого надлежить, означенного Михайловского монастыря из монахов прислано б было. По которому вашего высокородія писанію для взятія выше упомянутых содержащихся в кievопечерской крепости в остроге либедских шинкарей Стефана Прача да Ивана Гончара и для подачи во взятіи оних росписки монастыря нашего Золотоверхо Михайловского монах Амвросій посилается. О поставки же за оними шинкарами Стефаном Прачем жителствующіе под монастырем Золотоверхо Михайловским Иван Стелмах, Макар Бондар, а за Иваном Гончарем жители кievские Иван Кучер да Максим Василіев Ребенскій, когда их востребуется в кievскую губернскую канцелярію, имеют в оной губернской канцелярії росписками обовязатся. О сем вашему высокородію объявив с почтеніем остаюсь

Вашего высокородія милостиводознанного
моего добротворителя всегдашний молитвенник
и слуга архімандрит Іоанникій.

1752 года ноябра 2 дня Кіев

ДИМ. Арх.-640/24. Оригінал. Рукопис. Папір. Чорнило. 1 арк.

10. Розписка Василя Пустовойта про отримання ним грошей від ієрея Йосипа Павловського-Дудчинського згідно рішення гадяцького полкового суду. 22.04.1753р.

1753 года месяца априля 22 дня.

Даю я ніже подписавшися Василий Пустовойт сию подписку ієрею Іосифу Павловскому Дудчинскому в том, что принял я от него денег три рубли пятьдесят копеек по суду полковом гадяцком і по примиренію во оном же суде полковом гадяцком. И которая мировая била при присудствующих онаго суда полкового гадяцкого записана и привязана к делу в той же оной полковой гадяцкой канцелярии. А оние денги принял я Василий Пустовойт три рубли пятде-

сят копеек от иерея Иосифа Павловского Дудчинского при людех на тот час бивших при атаману Дудчинскому Авдию Мелнику да при Ни(ки)фору Горкуненку да Иосифу Подгарному. А вместо его неграмотнаго по его прошению онаго Василия Постовойта подписался житель будиский Григорий Деревский и при Петру Доле жителю плешивскому и при Якову Литовченку.

ДИМ. Арх.-640/16. Оригінал. Рукопис. Папір. Чорнило. 1 арк.

11. Уступне добровільне писання засульської попаді Марини Андріївни Шаргородської на продаж орної землі роменському городовому козакові Стефану Постольнику. – 6.11.1754 р.

Тисяча семсот пятдесят четвертого году месяца ноября шестого дня.

Я, ниже подписавшия жителка засулская попадя Марина Андреевна, чиню ведомо сим моим уступним добровольным писанием кому о ниже следующем ведати принадлежатымет, в том что имеючи я в себе в даче Засулской поудпомежчика козака засулскаго Никифора Марченка звиш гонами едними до шляху, а вниз гонами до Постолниковаго Стефановаго поля пахотного [...] не более буде четирох, продала едіному з них помежщичу Стефану Постолнику за уговоренную цену пяти рублей, которое поле то есть нивку пахотную. Посему более втручатся не я сама і не спорочних не будутъ, но волно ему Постолнику тою мною уступленною нивою как хотя владети і на какови свои пожит[ти] обернути. На том для лучшаго достояверия и в твердости за [...] неграмотна вишь прописана попадя отца [...] по прошению еи руку приложил церкви Рождества Богородици Засулской по прошению Марини Шаргородской іерей засулскій Феодор Симонович своеручно подписался.

Сию купчу писал по прошению Марини Шаргородской попаде засулской я Василий Зенченко і подписался.

ДИМ. Арх.-640/2. Оригінал. Рукопис. Папір. Чорнило. 2 арк.

12. «Сказка» ієромонахів Онуфріївського монастиря про золоту руду, знайдену в місті Умань, а також повідомлення запорозького козака Дмитра Слюсаря про золоту та срібну руду, знайдену в Новій Сербії. – Київ. 19.05.1755 р.

1755-го году мая в 19 день заграничного полского благочестивого Ануфриевского монастиря присудственнаго у Киевской епархії иєромонах Ефрем Быковскій да того же монастиря иєромонах

Самуил да монах Антоній в киевской губернской канцелярії сказали, что имеетца в полском местечке Умани, которое местечко во владеніи находится у полского крайчего коронного Потоцкого, такая гора, в которой найдена золотая руда. А она де гора положение имеет весьма на великое разстояние, и ис той де горы полские жители тайными способы оную руду емлют и, моя, возять в Великую Полшу. А какая та руда мытая и невытая и какая сверху той горы, о том означенные ігумен і иеромонах и монах привезли і в киевской губернской канцелярії объявили обрасцы. А при той горе были и оные рудные обрасцы тайным способом получили в нынешнем 1755-м годе в великой пост вышепомянутой монах Антоній да того ж монастыря монах [...]. Да они, ігумен і иеромонах и монах, объявили, что слышали они от бывшего в том их Онуфриевском монастыре на послушаніи войска Запорожского козака Дмитрея Слюсаря, яко имеетца де в Новои Сербіи близ Ингула и близ городка Архангелского в горах золотая и серебряная руда. В чем своеручно и подписуемся. К сей сказки Святого Онуфриевского Пустинно Жаботинскаго заграничнаго благочестивого монастыря ігумен іеромонах Ефрем руку приложил. К сей сказки іеромонах Самуил руку приложил. К сей сказки вместо монаха Антонія по его прошенію ігумен Ефрем подписался.

ДИМ. Арх.-640/3. Оригінал. Рукопис. Папір. Чорнило. 1 арк., 2 стор.

13. Грамота митрополита Київського і Галицького Гавриїла на дозвіл старокодацькому намісникові Григорію Порохні закласти нову церкву в містечку Самарчик. – Київ. 7.06.1774 р.

По благодати, дару же и власти всесвятаго и животворящаго духа данныи нам от архіерея великаго прошедшаго небеса Христа спасителя мира, чрез его наместники святыя апостолы и их преемники, пастыри и учителя церковные друг друга преемно, а по письменному войска Низового Запорожского атамана кошового Петра Ивановича Калнишевскаго с войсковою старшиною и товариством прошенію и по доношенію духовнаго наместніи старокодацкой правленія, благословили мы в местечке Самарчику церковь деревянную, в прежнее Святыя Живоначалныя Троицы имянованіе, во место имеющейся ныне обетпалой, вновь на другом выгоднейшем месте по подобию прочих святых церквей по чиноположенію церковному, наместнику старокодацькому Григорію Порохне соборне за-

ложить и о заложеніи оной нам отрепортовать и при том наблюдать, чтоб в той церкви как престол, по силе указа в святейшем правительствующем Синоде 1734 года сентября 13 дня состоявшагося, в вышину аршина шести вершков и соделан, в длину аршина осми вершков, в ширину аршина четырех вершков, так и жертвенник в пропорцію престола и алтаря были зделаны. По состроеніи же оной церкви и к освященію приличное все, по силе ж указа в святейшем правительствующем Синоде октября 9 дня 1742 года состоявшагося, изготовить, чтоб церковные сосуды были серебрянные, а по самой необходимой нужде оловянные, из чистаго олова, и алтарные одежды, и священнослужителскія облаченіи имелись хотя б шелковые, и книга всего церковнаго круга удоволствована, и те книги на имя той церкви по листам подписаны б были. А когда та церковь построится и приличествующее к освященію совсем изготовлено будет, тогда оное все от духовнаго наместніи старокодацкой правленія описав с достоверным свидетелством ту опись прислать к нам при доношеніи, при чем и о определенной к церкви пашенной земле и сенных покосех, вся ль оная земля за священно и церковнослужителями во владеніи и коликое число имеетя. А буде нет, то почему. И колико ж дворового числа и в них мужеска и женска пола душ в наличіи в приходе тоя церкви находится объявить имянно. И как в освященіи оной новой, так и о розобраніи обетшалою церковей тогда ж просить нашего пастырскаго благословенія. При коем прошеніи и освященный антиминос к нам прислать для освидетелствованія. А до устроенія и освященія той новой церкви священнослуженіе в старой попрежнему совершать, чего в знаменіе и сія благословителная грамма вышеозначеннаго местечка Самарчика священникам и прихожанам от нас дана за рукою нашею при печати кафедральной, в богоспасаемом граде Кіеве в кафедре нашей Софійской митрополитанской. 1774 года іюня 7 дня.

ДІМ. Арх.-647/1. Оригінал. Рукопис. Папір. Чорнило. 1 арк., 2 стор. Печатка вощана, круга, зеленого кольору.

Володимир Кравченко

д.і.н. (Харків)

До проблеми оцінки реформ в українській історичній думці другої половини XVIII ст.

У сучасній українській історіографії доба кінця XVIII - початку ХХ ст. характеризується ідеями національного поневолення та відродження [1, 26, 40]. Відповідно до державницько-національного "мейнстріму" сучасної української історіографії, кінець ХУІІІ ст. в історії України зображується переважно з точки зору ліквідації царизмом української державності [2] й інтерпретується як односторонній акт з боку російського царизму, що викликав героїчний опір "народу" і представників патріотично настроєної національної еліти. Тому головна увага істориків цього періоду зосереджується на політичній історії, адміністративних інституціях, а також історії соціальних і культурних еліт [3].

Державницько-національній концепції передувала, як відомо, народницько-марксистська парадигма історії України з властивою їй гострою критикою еліт, зосередженістю на соціально-економічній проблематиці та оцінці подій з точки зору „народу”, під яким найчастіше розуміли селянство. Ця парадигма, відредагована радянською концепцією „дружби народів”, була засвоєна українською історіографією другої половини ХХ ст. Дискусії навколо народницької та державницької інтерпретацій українського минулого, які спалахнули в українській історіографії 1990 - х років [4], сьогодні, схоже, втратили свою актуальність.

Альтернативні інтерпретації відповідного періоду, що виходять за коло метафор і стереотипів не лише народницько-радянської, а й традиційної національно-державницької парадигми, можна знайти в працях представників української діаспори, І.Лисяка-Рудницького [5] та його послідовників, передусім Зенона Когута [6]. В них, зокрема, було звернено увагу на проблеми ідентичності тогочасної української еліти, її політичної культури, наявності в її середовищі різних, інколи діаметрально протилежних підходів до характеру та майбутнього українсько-російських стосунків, котрі уможливили інтеграцію Гетьманату до імперських структур.

Одночасно було піддано ретельному аналізу мотивацію та характер політичного курсу російського уряду щодо України. При цьому було зроблено висновок, що останній керувався у своїх діях виключно прагматичними інтересами, сформованими під впливом ідей західного Просвітництва.

Зазначені вище автори мали певний вплив на сучасних українських дослідників. Ознаки цього впливу можна бачити в роботах, присвячених проблемі інтеграції Лівобережної України до імперських структур [7]. У них доволі чітко простежується думка про участь частини української еліти в процесі імперської державної уніфікації. Подібний підхід знаходить підтримку в працях С.Величенка та Ярослава Грицака: останній вважає, наприклад, що українська козацька старшина, як і польське та прибалтійське дворянство, була зацікавлена в якомога швидшій інтеграції в імперське державне «тіло», оскільки їхня культурна й освітня перевага відкривала їм виняткові можливості для блискучої кар'єри [8].

Спробу розглянути проблему інкорпорації українських територій до Російської імперії крізь призму взаємин периферії з центром, пов'язавши їх із проблемою регіональної (в даному випадку – малоросійської) ідентичності, здійснив японський славіст, К. Мацузато [9, 69-82]. Проте його стаття на цю тему не викликала помітної дискусії в українських академічних колах, за винятком відповіді на неї В.С.Шандри [10, 159-164].

Складається враження, що державницька та національна риторика, перетворившись на новий канон, закрила можливості для пошуку нових інтерпретацій зазначеного вище періоду історії України. Вірніше сказати, консенсус, досягнутий у рамках української академічної історіографії, насправді обертається новою ортодоксією, демонструючи тим самим глибоко імплементовану в українському історіописанні традицію догматичного, канонічного способу мислення, притаманну домодерним і десекулярним культурам. Монологізм і відсутність ідеї постійного розвитку – якості, властиві не лише українським історикам. Пошуки інтелектуального коріння подібних настанов змушують до перегляду усталених «істин» і переосмислення української історії в пошуках громадського, а не лише академічного, консенсусу.

У цій коротенькій замітці я не ставлю перед собою такої величної мети. Ще менше хотілося б спровокувати черговий обмін люб'язностями між «державниками», «народниками» та православ-

ними комуністами. Ця замітка – лише спроба порушити питання про можливість академічної дискусії щодо «державницьких традицій» української історії малоросійської доби, особливо її останнього періоду. Українським історикам давно вже пора відійти від «служіння» будь-якій ідеї, крім чесного пошуку безкінечних відповідей на «вічні» питання. Бути в інтелектуальній опозиції до державних чи політичних структур, звичайно, важче, ніж роздавати індульгенції на історичну легітимність новоявленим елітам різного рівня, проте іншого шляху здобуття істориками корпоративної автономії не існує.

Як реагували українські еліти на втрату політичної автономії в кінці XVIII ст.? Про патріотично настроєних автономістів Гетьманату (Малоросії) написано немало праць. Завдяки ним, сьогодні більше відомо, наприклад, про загадкову місію В.Капніста до Пруссії, законспіровану настільки глибоко, що саме її існування до останнього часу виглядало сумнівним; про келихи шампанського, які вільнодумствуючі поміщики піднімали за здоров'я Наполеона; про історико-юридичні трактати, за допомогою яких місцеві патріоти створювали новітню українську міфологію і т.д. Усе це, ясна річ, заслуговує на увагу й повагу, проте не може бути поставлене на одну дошку з масовими рухами за збереження національної державності, якими позначена, приміром, польська історія відповідного періоду.

Виникає питання: чи то українська еліта була набагато цинічніша та прагматичніша, ніж польська, якщо не хотіла нічим жертвувати заради «любезного отчества», чи то в основі її політичного опортунізму лежали якісь інші міркування та мотиви, які, можливо, потребують кращого, ніж сьогодні, розуміння та відповідної інтерпретації? У пошуках відповіді на ці питання, можливо, варто іще раз звернутися до поглядів тих осіб, які виступали в ролі опонентів українським (малоросійським, слобідським і запорозьким) автономістам і які продовжують вважатися якщо не «зрадниками», то принаймні «колаборантами»?

Звичайно, подібна операція вимагає відповідної концептуалізації та контекстуалізації. У цьому зв'язку може бути використана проблема модернізації в широкому розумінні цього слова [11], безпосередньо пов'язана зі входженням України до модерної історичної доби та модерних процесів і структур [12, 37-45]. Модернізація, як відомо, передбачає наявність усвідомленої

програми змін та відповідної політики, що її здійснюють місцеві соціальні, політичні та культурні еліти. В іншому випадку цю місію може взяти на себе центральний уряд держави, до складу якої входить та чи інша територія. В українській історії, як відомо, найефективнішими агентами модернізації в епоху Просвітництва виступили уряди Австрійської та Російської імперій.

Що стосується місцевих (малоросійських) еліт, то вони добре усвідомлювали архаїчність порядків своєї батьківщини та потребу їхнього реформування. Створені патріотами краю тексти для громадського вжитку переповнені риторикою „любезного отечества” та бажанням „поправления его состояния” в ім’я „общего добра” [13]. Більше того, можна говорити про існування певної програми реформ, яка знаходила підтримку серед вищої верстви суспільства на початку другої половини XVIII ст. Деяке уявлення про неї дає відома дослідникам промова щодо „поправления состояния Малороссии”, яка, імовірно, була виголошена на Глухівській Генеральній раді 1763 р., скоріше за все, Г.А.Полетикою [14].

У цій промові згадуються, зокрема: проблема вдосконалення заплутаного законодавства та судочинства; повернення земель, незаконно захоплених сусідами Малоросії, а також іноземцями та розкольниками; відновлення традиційних прав станів - шляхти, козацтва, духовенства та міщанства; розвиток науки й освіти; нарешті, заборона вільного переходу селянства. Крім того, на Глухівській нараді розглядалися питання зовнішньої торгівлі, точніше встановлення безпосередніх торговельних звязків із країнами Європи та Османською імперією, звільнення від тарифів, а також порушувалися питання скасування податків на утримання російського війська в Малоросії [6, 86-88].

Адміністрація гетьмана К.Г. Розумовського справді була налаштована втілити цю програму в життя. Принаймні підтвердження цій думці можна бачити, зокрема, в судовій реформі, яка відновила на певний час підкоморські, земські та гродські суди; проектам освітньої реформи, що включали в себе відкриття в Батурині університету за німецьким зразком; обмеження селянських переходів згідно з універсалом 1761 р. та деякі інші заходи, спрямовані на реформування Гетьманату, включаючи й встановлення гетьманської династії. Проте здійснити цю програму модернізації в повному обсязі місцевим елітам не вдалося.

Згодом, через декілька років після чергової ліквідації Гетьманату російським урядом, найвідоміший ідеолог малоросійської шляхетської автономії, Г.А.Полетика, взагалі відмовиться від ідеї гетьманського уряду й звинуватить козацтво в узурпації влади, починаючи з Богдана Хмельницького, та систематичному порушенні прав і свобод інших станів суспільства, передусім шляхти [15, 16-19]. Цим буде завершено створення програми реформування Малоросії в рамках Російської імперії. Програми, яку Н.Яковенко цілком переконливо вважає спробою реанімації моделі шляхетської демократії Речі Посполитої до початку козацької революції [16, 512].

За іронією долі, саме в цей час політичні еліти Речі Посполитої почнуть розробляти програми просвітницьких реформ, спрямованих на вдосконалення існуючої системи управління, зокрема її централізації всупереч принципам „золотої свободи” окремих станів суспільства, передусім шляхти [17]. Ці програми, як відомо, також зазнали краху, наразившись не лише на зовнішні чинники – трьох агресивних сусідів, які, зрештою, й поділили між собою спадщину Речі Посполитої, а й внутрішню опозицію у вигляді ревнителів шляхетського традиціоналізму.

У будь-якому разі програми реформування Малоросії, що виглядали калькою з приреченої на історичну поразку моделі Речі Посполитої, важко назвати справжньою альтернативою програмі просвітницьких реформ, запропонованих тогочасним російським урядом [18]. Навіть поверховий аналіз намірів і заходів, які почав утілювати в Малоросії імперський намісник П.О.Рум'янцев, свідчить, що вони виглядають більш прагматичними й більш конкретними в порівнянні з малоросійсько-шляхетськими. Імператриця Катерина II орієнтувала свого повноважного представника в колишньому Гетьманаті на спорудження в краї нових комунікацій, впровадження нових технічних культур, розвиток тваринництва і стимулювання економіки [6, 99]. П.О.Рум'янцев, своєю чергою, закликав до відбудови міст, розвитку ремесла й торгівлі, організації поштової служби тощо [6, 102].

Про те, що саме такі заходи відповідали потребам більшості населення краю, свідчить, зокрема, О.Ф.Шафонський, автор „Топографічного опису Чернігівського намісництва”, який писав про бідність Малоросії на ремісників і художників; брак професійних торговців, наслідком чого майже вся торгівля на території краю перейшла до рук великоросійських купців; хронічний дефіцит обіго-

вих коштів, відсутність університетів і гімназій, нарешті – малоземелля, та загальну бідність дворянства й поміщиків [19, 21-22]. Зрештою, те саме можна було сказати й про Слобожанщину, якщо вірити діагнозу економічного стану краю, поставленому В.Н.Каразіним на початку ХІХ ст.

З цією критикою багато в чому перегукується анонімний автор «Замечаний, до Малой России принадлежащих», який не шкодує різких слів для характеристики стану Малоросії, вважаючи, що вона відстала від усіх інших губерній імперії «в добронравии, просвещении, общежитии, хозяйстве, торговле, рукоделии, благоустройстве» [20]. За своїм загальним тоном і відверто політичними інсинуаціями автор цього трактату набагато перевершує свого сучасника, Г.М.Теплова, автора записки «О неурядках, которые происходят от злоупотребления прав и обыкновений, грамотами подтвержденных Малороссии», що, як вважається, стала формальною підставою для ліквідації Катериною ІІ малоросійського Гетьманату.

Звичайно, для частини українського селянства та козацтва, яке потрапило в кріпацьке ярмо, російський варіант реформ принципово не відрізнявся від „вітчизняного”: в кожному разі це був вибір між повішенням і втопленням. Звичайно, можна відмахнутися від недобррозумілих і необ’єктивних критиків Гетьманату, вважаючи, що вони лише шукали приводу для його ліквідації. Проте чи можна заперечити, що малоросійська еліта випукувала плани реформування країни в такий же спосіб, як це робила польська шляхта, приступаючи до будівництва нової споруди за день до виверження Везувію...Зрозуміло, що забезпечити широку громадську підтримку планам руху „вперед, у минуле”, було неможливо.

П.О.Куліш, - видавець записки Г.М. Теплова, - так коментує її зміст: «Если б Гетманщина держалась на общем благе малороссийского населения, она была бы гораздо долговечнее; ибо крепко стоит гражданское общество, которого все представители живут равно сознанными, равно дорогими для каждого интересами. Тут, напротив, стремления старшин совершенно расходились с пользами народа, и как каждый из высших действовал для себя и никто для общества, то малороссияне естественно угнетали друг друга, угнетали кто кого мог, и довели наконец край до совершенной безурядицы. ...идея нации исчезла; образовались только дома и связи....паны малороссийские сделались, в отношении к мелким владельцам и простолюдинам, чем-то вроде феодальных баронов...» [21, 172]. Невто-

мний і не завжди послідовний критик козацтва доходить висновку: «Взгляд на тогдашнее состояние Малороссии приводит наблюдателя в горестное изумление. Видишь повсеместное отсутствие идеи добра и справедливости в высшем классе ее населения; видишь какое-то добродушное, совершенно спокойное и как бы узаконенное обычаем грабительство над беззащитною массою простолюдинов; народ беднеет, подпадает материальной зависимости от пройдох и богачей, и никто о нем не жалеет» [21, 174].

Насамкінець, замість висновків, кілька думок уголос. Можливо, переглядаючи сьогодні плани написання нових підручників із історії України, варто все-таки поставити ідею модернізації перед «державницькою» й замінити ностальгічні зітхання за втраченою автономією історичним оптимізмом нової, модерної, доби? Можливо, українським історикам варто, нарешті, покінчити з практикою, що дістала в німецькій історіографії назву „борусіанізму”, пов’язаного з „прусоцентричною” інтерпретацією історичного процесу [22, 187-202], який в українському варіанті обертається кружлянням істориків на орбіті Гетьманату? Інакше, враховуючи, що історична назва Гетьманату звучить як Малоросія, національне історіописання парадоксальним чином може виглядати „малоросієцентричним” Відмова від такої схеми дозволила би приділити більшу увагу іншим, модернішим регіонам тогочасної України, жоден із яких не заслуговує на назву „блідій тіні” Гетьманату й тим більше навряд чи надається для інтелектуальних вправ з історичного детермінізму.

Узагалі, популярне в недавніх часах гасло „Європа регіонів” може з неменшою підставою слугувати характеристикою сучасної України. Стефан Бергер, замислюючись над проблемами спільної європейської ідентичності, висловив думку про те, що її не можна будувати на історії – надто багато розбіжностей було в минулому європейських народів [22]. Можливо, українським політикам також варто поменше заглядати в підручники з історії, а історикам – забути просвітницьку утопію про мудрих наставників біля царського трону...?

Джерела та література:

1. Smith G., Law V., Wilson A., Bohr A., Allworth E. Nation-building in the Post-Soviet Borderlands. The Politics of National Identities. - Cambridge, 1998.

2. Білоцерківський В.Я. Історія України: навчальний посібник. Вид.3-е, випр. і доп. К., 2007; Історія України. Курс лекцій для студентів технічних ВУЗів. Під заг. ред. проф. В.І.Ніколаєнко. - Х., 2001; Політична історія України. Навчальний посібник. За ред. проф. В.І.Танцюри. К., 2001.

3. Смолій В. і Степанков В. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. - Київ, 1997; Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. - Київ, 1996; Мельник Л. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах. - Київ, 1997; Бойко І.Й. Правове становище населення Гетьманщини за кодексом 1743 року. – Львів, 1997; Панашенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII-XVIII ст.). – К., 1995; Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648-1782). - Ч. 1-2. - К., 1998; Свєрбігуз В. Старосвітське панство. – Варшава, 1999; Струкевич О.К. Політико-культурні орієнтації еліти України - Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). - К., 2002; Талдикін О.В. Адміністративно-поліцейський апарат царизму в Україні у XVIII-першій половині XIX ст.: Автореф. дис... канд. юрид. наук. Х., 2000; Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство 1802-1856. Функції, структура, архів. - К., 2001. та ін.

4. Сарбей В.Г. За народознавчу історію України! // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. М-ли Всеукраїнської наукової конференції \ (м.Харків, 15-17 листопада 1995 р.). - Х., 1995. С.180-186; Гирич І. «Народництво» та «державництво» в українській історіографії // Молода нація. 2000. № 4; Stryjek Tomasz. Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991-2004. s. 535-540 та ін.

5. Rudnytsky Ivan L. *Essays in Modern Ukrainian History*. Edmonton, 1987 (Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 томах. – Київ, 1994).

6. Kohut Zenon E. *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy. Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s – 1830s*. - Edmonton, 1988 (Когут Зенон. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830). - К., 1996).

7. З-під булави - під корону: Друга половина XVIII ст. - К. Україна, 2002 (Історія України в прозових творах та документах); Галь Б.О. Інтеграція української еліти до політико-адміністративних структур Російської імперії в XVIII - першій третині XIX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: - Д., 2001.

8. Грицак Ярослав. Дилеми українського націотворення, або ще раз про старе вино у нових міхах: Микола Рябчук. Від Малоросії до України: парадокси запізніого націотворення. - К.: Критика, 2000. Микола Рябчук. Дилеми українського Фауста. Громадянське суспільство і "розбудова держави" - К.: Критика. 2000 // УГО. - Вип.4. 2000. - С. 22-23.

9. Мацузато Кімітака. Ядро или периферия империи? Генерал-губернаторство или малороссийская идентичность // Український гуманітарний огляд. - Вип.7. - К., 2002.

10. Шандра Валентина. Вдячне слово до професора Мацузато, але все-таки - для чого ж створювалися генерал-губернаторства у Російській імперії? Відповідь на рецензію Кімітаки Мацузато // УГО. - Вип.7. - С.69-82; - УГО. - Вип. 8, 2002.

11. Bauman, Zygmunt, "Modernity." In Krieger, Joel (ed.), *The Oxford companion to politics of the world*. Oxford, New York : Oxford University Press, 2001; pp. 1-5 [*Oxford Reference Online*, <http://www.oxfordreference.com/views/ENTRY.html>]; Wittrock, Bjorn. "Early Modernities: Varieties and Transitions," *Daedalus*, v.127, no.3 (1998), pp.19-38; Eisenstadt, S.N. "Multiple Modernities", *Daedalus*, vol.129, no.1 (Winter 2000), pp. 1-13; Wittrock, Bjorn. "Modernity: One, None, or Many? European Origins and Modernity as a Global Condition," *ibid.*, pp. 31-59; Joyce Appleby, "Modernization Theory and the Formation of Modern Social Theories in England and America," *Comparative Studies in Society and History* 20, no. 2 (1978), 259-85.

12. Грицак Я. Парадокси української модернізації // Його ж. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. - К., 2004.

13. Дячук Л.В. Історико-правові записки українського дворянства (кінця XVIII - поч.ХІХ ст.) як пам'ятки історичної думки. Автореф. Дис....канд.істор.наук. - К., 2001.

14. Речь о „поправлении состояния Малороссии” // Киевская старина. 1882. - Кн.10. С. 119-125. Видавці цього документу, переданого їм О.М.Лазаревським, не знали точно, хто був його автором і лише висловлювали припущення, що ним могли бути „рьяный патриот» Г.А.Полетика або колишній генеральний підскарбій. М.В.Скоропадський - с.120. Авторство останнього підтримував В.Голобуцький (Голобуцький В. Запорізьке козацтво. - К., 1994. С.24-25). Проте насправді має рацію Т.Ф.Литвинова, відстоюючи авторство Г.А.Полетики (Литвинова Т.Ф. Суспільна думка України другої половини ХУІІІ-першої половини ХІХ віків. Автореф. дис....канд.істор.наук. - Дніпропетровськ, 1992. С. 17). Щоб у цьому переконатися, досить порівняти текст, опублікований в киевской старине

з рукописною копією промови (див.: Речь, произнесенная Григорием Андреевичем Полетикою в общем собрании малороссийского шляхетства в глухове о правах, преимуществах и нуждах Малой России // Інститут рукописів НБУВ НАН України. Ф. УІІІ. Од.зб. 2683. Арк.1-5).

15. Інститут рукописів НБУВ НАН України. Ф. УІІІ. 160м/115. Арк. 16-19.

16. Яковенко Н. - К., 2005.

17. Norman Davies, *God's Playground: a History of Poland*, Clarendon Press, - Oxford, 1981.

18. На думку А.Каменського, рівень політичної та соціальної культури дворянства Російської імперії, включаючи українське та прибалтійське, явно «не дотягував» до того, який запропонував імперський уряд (Каменский А. *Российская империя в XVІІІ веке: Традиции и модернизация*. - М., 1999. - С. 231-232).

19. ЧНТО. 1851.

20. Замечания, до Малой России принадлежащие. - М., 1848. - С. 51. Авторство цього трактату остаточно не встановлене. Деякі дослідники приписують його М.Маркову, директорів Чернігівського народного училища та історкові-краєзнавцю (Горленко В.Ф. - С.143. Див. про М.Є.Маркова, зокрема: Журба О.І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції. - Дніпропетровськ, 2003. - С.94-119), інші називають О.Ф.Шафонського (Бережков М. М.Е.Марков и его рукописный сборник о Черниговской старине // Сборник историко-филологического общества при институте кн. Безбородко в Нежине. - Т.14. 1903. - С. 9-11). Проте різниця між останнім і автором „Замечаний...” стає очевидною, якщо порівняти зроблену кожним із них характеристику „малоросіян”: на думку О.Ф.Шафонського, норов малоросіян „...тихий, робкий, застенчивый и ненахальный, на немецкий похожий, так что малороссиянина и малороссиянку можно, кроме его наречия, между великим числом великороссиян по его обращению узнать. Он в обхождении ласков, благосклонен, учтив, простодушен, гостеприимчив, некорыстолюбив, непредприимчив, более невесел, нежели весел, набожен и суеверен, ленив, неподвижен, к тяжбам и ябедам склонен, мстителен и нетрезв, телом сановит, бел, здоров». (1851, 25), схильний до музики та співів (там же. С. 26); в „Замечаниях...” бачимо дещо інший, більш суворий портрет: малоросіянин, на думку автора цього твору, «надменен, спесив и непокорен, а если и унизится, то страха ради или прибыли» (15); малоросіяни - люди «надутые, неприветливые, небережливые», «к тяжбам и ябедам жадные», склонные к

лени и праздности» (52), які не мають уявлення про порядок і закон і не вміють жити в містах(15-16).

21. Кулиш П. Записки о Южной Руси. - Т.1-2. - СПб., 1856. репр.).

22. Stefan Berger. History and Forms of Collective Identity in Europe: Why Europe Cannot and Should Not be Built on History. – in: The Essence and the Margin. National Identities and Collective Memories in Contemporary European Culture. Edited by Laura Rorato and Anna Saunders (Studia Imagologica. Amsterdam Studies on Cultural Identity. 15. Serie editors Hugo Dyserinck and Joep Leerssen). Amsterdamю - New York, NY 2009. pp. 21 – 36.

Анатолій Бойко
д.і.н. (Запоріжжя)

Купецтво Степової України кінця XVIII – початку XIX століття

Пільги. Після заключення в 1774 році Кючук-Кайнарджийського миру перед російським урядом стояло два важливих завдання. Перше - закріплення кордонів відвойованих земель і друге - якнайшвидша колонізація південного краю.

Для безпеки кордонів уряд мусів утримувати в регіоні велику кількість військ. Війська потребували провіанту і фуражу, будівельних матеріалів і житла, амуніції та боєзапасу, словом всього того, чого з зростанням в регіоні цивільного та військового населення катастрофічно не вистачало. Найболючішою для уряду стає проблема забезпечення. Зростаючий обсяг поставок був не під силу армійським торговцям-маркітантам. Для цього був необхідний крупний капітал. Саме таким капіталом наприкінці XVIII століття володіло купецтво. Вся внутрішня торгівля цього періоду знаходилася виключно в його руках [1]. Тому після заключення миру уряд активізував заходи по залученню купецтва до південного краю. Головним напрямком урядової політики стало створення найсприятливіших умов для купецької діяльності.

Указ 1764 року дозволяв поселенцям записуватися в купецтво з правом "вільно торгувати горілкою та сіллю, безмитно ввозити і вивозити із-за кордону продукти землі та економії" [2]. Заповітна для купецтва мрія про дворянство закріплюється відповідними статтями наказу [3]. Однак умови для реалізації жаданої мрії з'являються на півдні України лише в останній чверті XVIII століття.

Взявши підряд на поставку провіанту для армії, купець автоматично зараховувався на державну службу. Залежно від обсягу підряду він отримував відповідний офіцерський чин. Згідно таблиці про ранги перший штаб-офіцерський чин надавав спадкове дворянство, а для купця дворянство конкретизувалося можливістю отримати землю. Як наслідок, в регіоні формується солідний прошарок одворяненого купецтва [4].

З 1779 року розробляється ціла система пільг направлених на залучення в регіон промисловиків українських губерній. Їм надається грошовий кредит і ліс на будівництво [5].

Приймається установа згідно якого в населених пунктах з "достатньою" кількістю купецтва і міщанства дозволяється відкривати ратуші. Для купецтва таке установа було більш ніж доречним. Наявність в місті ратуші створювало сприятливі умови для купецтва. Купецтво звільнялося від необхідності їхати до казенної палати для оформлення торгових угод, випускання паспортів, проголошення капіталу і т.д. Але найголовнішою перевагою ратуші стає для купецтва можливість захисту від необмеженого свавілля чиновників і принизливого нагляду з боку місцевої адміністрації [6]. Звичайно не слід перебільшувати значення ратуші в дворянській державі, однак міста в яких були ратуші особливо приваблювали купецтво.

Чудово розуміло значення ратуші і Катеринославське намісницьке правління. Необхідність відкриття ратуші в місті Слов'янську намісницьке правління пояснювало "залученням до запису по бажанням із інших багатолюдніших місць до тамошнього купецтва" [7].

Своє відношення до ратуш Степової України влада не змінила і в подальшому. У 1806 році ратуша була відкрита в м. Олександрівську, в 1809 році - в Очакові та Овідіюполі, в 1817 році - в м. Бериславі, в 1819 - в м. Олександрії.

На купецтво поширюються пільги, що надаються містам. Автор історичного торгового нарису Одеси зауважує, що "добробут Одеси почався серед всіляких пільг наданих урядом" [8]. Крім пільг загальнодержавного рівня з'являються закони, які безпосередньо стосуються міст Степової України. Серед них особливо виділяється наказ, підписаний Катериною II в жовтні 1795 року [9]. Його завдання - зацікавити пільгами потенційне купецтво Степової України.

Згідно наказу гільдейське купецтво, яке збудує в новозаведених містах південного краю заводи, фабрики, лавки і магазини звільнюється від будь яких податків і постоїв. Останнє особливо цінне. Всі вигоди від підприємництва південного краю затьмарювалися постійними військовими постоями. Адже вся остання чверть XVIII століття - це або війна, або підготовка до чергової

війни. Крім того, декларувалося надання кредиту для тих, хто записувався в купецтво.

Однак вже з 90-х років поміщики настирливо вимагають передачі їм найприбутковіших підрядів та відкупів. Особливо це стосувалося підрядів для армії. З'являються заяви окремих поміщиків, а згодом і цілих дворянських громад. В зв'язку з цим проявляється дворянський характер держави. Як не вигідно було державі мати в степовому краї капіталісте купецтво, але загальний інтерес дворянства не враховувати було неможливо. Тому закономірним стає поява наказу 1802 року, який закріпив найвигідніші контракти на поставку провіанту для армії за поміщиками.

З появою на престолі імператора Павла I докорінним чином змінюється відношення уряду до Степової України. Весь регіон вважається примхою Потьомкіна. Провідною стає думка, що вкладені в регіон кошти не випрадані. Відбувається припинення будівельних робіт. Зменшуються підряди на будівельні матеріали. При тому, що поставки для армії вже знаходилися в руках поміщиків, маємо перехід капіталістичного купецтва в інші сфери діяльності. Провідне місце починає займати купецтво 3-ї гільдії. Воно вимагає до себе уваги уряду. Останній змушений з цим рахуватися і йти на порушення раніше прийнятих законодавчих установлень. Зокрема з 1804 року купецтву 3-ї гільдії дозволено вести торгівлю в містах всіх губерній південного краю [10]. Обмеження щодо відповідності форми і напрямку торгівлі згідно запису по гільдіям для регіону було скасовано.

Шляхи формування купецтва Південної України. Шляхи формування купецтва Південної України останньої чверті XVIII століття мали свої особливості. Перш за все вони конкретизувалися національним складом купецтва. Показовим в цьому відношенні є аналіз окладних книг по повітам Катеринославського намісництва за 1782 рік.

Майже 50,6% складає російське купецтво, що пояснюється двома факторами. Перший пов'язаний з механізмом заключення крупних підрядів на поставку провіанту для армії і флоту. Проведення аукціонів на підряди відбувалися в головному магістраті в Москві. Як наслідок маємо діяльність в Степовій Україні таких капіталістичних московських купців як Коробови, Баташеви, Фалееви, Сітнікови та інш. Другий фактор відбиває ситуацію з геог-

рафією капіталістичного купецтва в російській державі. Річ у тому, що для заключення підрядів був необхідний крупний капітал, а саме таким володіло купецтво центральних регіонів Росії. Національне купецтво, зокрема українське не могло протиставити відповідні кошти, адже просто їх не мало. Капіталістичне купецтво, уклавши підряди і відправляючись в південний край тягнуло за собою величезну масу дрібного купецтва. Останнє переважно виконувало роль агентів, посередників, представників, чи взагалі робітників крупного купецтва [11].

Вірменське купецтво складало 25,7%. В своїй більшості воно вийшло з Криму наприкінці 1778 року. На попередньому місці проживання вірмени переважно займалися торговельним промислом. Його вони і продовжували розселившись на відведених урядом землях Новомосковського і Маріупольського повітів.

Українське купецтво складало 13,2%. Якщо російське купецтво просувалося вглуб Степової України, то українське купецтво концентрувалося переважно в таких старих повітах як Кременчуцький та Єлизаветградський (49,4%). Це не було випадковим. На той час Кременчук та Єлизаветград являли собою крупні центри хлібної торгівлі. Українське купецтво виконувало роль посередників в хлібній торгівлі між виробниками Лівобережної України та постачальниками хліба в південний край.

Зовсім незначну частку складали греки (7%), євреї (1,2%) та волохи (2,3%).

З 1782 року спостерігається зміна в географії виходу купецтва. З цього часу поповнення йде за рахунок внутрішніх резервів південного краю. Відбуваються суттєві зміни в купецьких переходах. Уповільнюється приплив купецтва з поза меж Степової України. Зайди складають всього 29%, тоді як записані до купецтва з мешканців Південної України - 70% [12].

В кожному з повітів степового краю відбувається формування свого контингенту купецтва. Перехід купецтва з одного повіту в інший незначний і характерний для "старих" повітів. Саме в такі повіти в основному приписувалися купці (88%) з інших повітів Степової України. Але навіть такі переходи відбуваються в межах губернії.

Купецтво, що виходить з російських губерній починає все більше затримуватися в таких "прикордонних" повітах як Бахмутський, Новомосковський і Новомиргородський (65%). В ос-

нові такого процесу лежить переорієнтація регіону на вивезення продукції з поступовим скороченням купецьких підрядів в зв'язку із припиненням будівельних робіт. "Прикордонні" повіти перетворюються у своєрідні перевалочні пункти, які концентрують продукцію південного краю для її подальшого транспортування.

Кількісна перевага російського купецтва призвела до поширення точки зору про відсутність підприємницького хисту в українського населення краю [12].

Такі висновки не зовсім коректні. Сторіччя традиції цехової регламентації давали себе взнати. Українське купецтво Полтави та Кременчука ладне було волати до уряду про порушення їхньої вікової монополії на півдні України з боку російського купецтва ніж протиставити конкретні дії. Маємо протистояння двох різних традицій. Російське купецтво необтяжене обмежуючими корпоративними традиціями магдебурзького права в цей період діє більш рішуче. На його боці й уряд з найвигіднішими підрядами та відкупамі. Допомагає і наявність достатньо великого капіталу для монополізації найприбутковіших галузей підприємництва Степової України. Тому поки українське купецтво за відсутністю достатнього капіталу волало до уряду про захист їхніх традиційних прав, російське купецтво замінило українську монополію торгівлі в українському степовому краї на російську.

З початком урядової боротьби з купецькою монополією на півдні України, розпочинається зворотній процес. З 90-х років він прискорився завдяки дозволу українським козакам записуватися по містам в міщанство, а по капіталу і в купецтво Степової України [13]. Як наслідок - маємо значну перевагу приписаних до купецтва з українських губерній [14].

Поширення кріпацтва на Правобережній та Слобідській Україні призведе до появи специфічної форми поповнення купецтва в регіоні. В 1779 році уряд публікує маніфест про виклик із-за кордону втікачів з нижніх військових чинів, селян та посполитих. За цим маніфестом всі хто втік до Польщі, Молдавії та Бессарабії до його публікації з українських, Новоросійської та Азовської губерній "вибачалися" урядом і "запрошувалися" на поселення в південному краї. Всім хто вийшов дозволялося записуватися по містам в купецтво і міщанство [15]. Однак цей указ використовували не тільки втікачі з українських губерній. Втікачі з

центральных російських губерній бігли за кордон з метою повернення і запису в купецтво південного краю [16].

Дещо осторонь стоїть питання про іноземне купецтво В історичній літературі склалася точка зору про переважання в регіоні іноземних комерсантів. Разом з тим, до іноземного купецтва зараховуються вірмени, греки і навіть євреї [17]. Таке зарахування не є коректним.

В 1779 році кримські греки під проводом митрополита Ігнатія переселилися до Азовської губернії. В травні цього ж року їм надана жалувана грамота за якою всі переселенці приймалися у "вічне підданство Російської імперії" Грамота надавала ряд пільг. Купецтву та промисловикам відводилися для проживання міста Катеринослав та Марієнполь. Вони на 10 років позбавлялися від всіх податків, а крім того "по вступу кожного до обраної верстви мешканцям дозволяється довічно і спадково користуватися всім тим, що по загальним узаконенням кожна верства державних мешканців користується" [18]. Таким чином, уряд нічим не відрізняє греків від російських підданих.

Теж саме стосується і вірмен, що вийшли з Криму. Їм надаються ті ж самі пільги, що і грекам разом з правом користуватися всіма привілеями "корінних підданих" Крім того, за указом 1800 року на них, як "нічим не відрізняючихся від інших російських підданих" поширюється рекрутська повинність [19].

В той же час іноземне купецтво для отримання пільг в торгівлі повинно було записуватися в тимчасове російське підданство. Уряд робив дуже чіткий розподіл між тимчасовим і довічним підданством [20]. В подальшому уряд приймає постанови, які скорочують пільги іноземців, які тимчасово записалися до російського підданства [21]. З іншого боку уряд був зацікавлений в залученні іноземного купецтва до Степової України. Він сприяє розвитку іноземної торгівлі. Однак така торгівля починає активно розвиватися лише в портових містах Херсоні, Миколаєві та Одесі, де виникають іноземні компанії.

По заснуванню Херсону в місті виникають польська торговельна компанія комерсанта Заболоцького, французська негоціанта барона Антуана, австрійська комерсанта Фабра [22]. Головним товаром іноземної торгівлі став хліб. Вся діяльність компаній носила оптовий характер. Хліб купувався комісіонерами в Херсоні, або безпосередньо на ярмарках Єлиза-

ветграду та Кременчука. При цьому комісіонерами виступало купецтво степового краю.

Тим самим, в останній чверті XVIII століття можна говорити про монополію іноземного купецтва лише на зовнішню торгівлю Степової України, тоді як становище іноземних компаній в цей період було досить нестійке. Причиною тому стають зміни в зовнішньополітичній орієнтації російської держави у зв'язку з постійними російсько-турецькими війнами. Не могли не позначитися на відношенні уряду до іноземного купецтва політичні події в Європі, зокрема революційні події у Франції. Зразу ж після 1789 року змушена була припинити свою діяльність торговельна компанія барона Антуана. Невдовзі зникає і польська компанія Заболоцького.

Неоднозначним є питання про запис до купецтва Степової України дворянства. Городовим положенням 1785 року дозволялося "кожному, якої б не був він верстви, скільки б не було йому років, якого б роду, покоління не був хто об'явить капітал записатися до гільдії" [23]. Однак в цьому ж таки році в грамоті на права дворянству уточнюється, що "хто бажає користуватися городовим правом, той підкоряється йому" [24]. Дворянству дозволяється продавати оптом вироблений в маєтку товар.

Звільнення дворянства в 1762 році від обов'язкової служби призводить до появи величезної кількості поміщиків, які крім прибутків з маєтку нічого не мали. Намагання збільшити прибутки за рахунок вигідних торговельних операцій призводить до поширення дворянської торгівлі. Активне включення дворянства в торгівлю викликало негативну реакцію в середовищі самого ж дворянства. Вимоги родовитого, агресивно-консервативного дворянства стати на заваді паплюження "дворянської честі" призвело до урядової заборони запису дворянству до купецьких гільдій [25].

Зовсім інша справа "нове дворянство" На Півдні воно і виникло саме через торговельні операції. Колишні купці Фалєєви, Яншини, Масленнікови, Штігліці, перебуваючи в дворянстві продовжували залишатися купцями. Звичайно, що тепер вже вони безпосередньо не займалися торговельними операціями, але продовжували їх через своїх агентів та повірених.

Подібний стан речей викликав бурю незадоволення родовитого дворянства. Як наслідок - поява наказу 1790 року про забо-

рону отримавшим дворянство через купецький промисел продовжувати торгівлю. Але на півдні на цей указ не звертали уваги. І взагалі, чи можливий був контроль за виконанням указу, якщо нагляд за його виконанням було покладено на колишніх купців, які самі продовжували торгівлю.

Наступний напрямок з формуванням купецтва Південної України пов'язаний з розшаруванням селянства. Більш наочно цей процес характеризують данні про соціальне походження записавшихся до купецтва степового краю.

Той факт, що основою формування купецтва Степової України стає міщанство і селянство свідчить про суттєві зміни в господарському розвитку регіону. Товаризація сільського господарства сприяє зміні в соціальному середовищі південного краю. В регіоні виникають нові інтереси нових прошарків суспільства які ще більше визначають специфіку Степової України.

Кількість купецтва. Існуючий корпус джерел дає можливість проаналізувати кількісний склад купецтва регіону останньої чверті XVIII століття. В той же час, для кращого розуміння факторів, які призводили до змін в кількісному складі купецтва, буде доречним залучити матеріали початку XIX століття. Зміни в кількісному складі купецтва зведено в таблицю.

Розгляд зведених даних дає підставу говорити про циклічність змін кількісного складу купецтва. Чітко визначаються три періоди (1781-1788, 1805-1808, 1814-1817) із значним зменшенням купецтва і три періоди (1788-1800, 1809-1812, 1818-1821), що позначені зростанням купецьких рядів. Періоди зростання і зменшення чередуються один з одним. При цьому періоди зростання і зменшення не однозначні. В кінцевому результаті маємо значне зменшення купецтва Південної України.

Подібний процес зменшення купецтва був характерний в цей період для всієї російської імперії. Степова Україна не була виключенням.

В історичній літературі і досьогодні зберігається запропоноване В.М.Яковцевським положення, за яким в основі процесу зменшення купецтва лежить становлення єдиного всеросійського ринку. На його думку, єдиний ринок призводить до нівелювання цін на місцевих ринках, чим підриває основу торговельного капіталу - нееквівалентний обмін. Як наслідок, купець вже не міг

купувати дешево в одному місці, щоб продати дорожче в іншому [26, 112].

Однак наявність циклічності в кількісних змінах заперечує подібне положення. Маємо три періоди збільшення та зменшення купецтва. Якщо прийняти тезу про підрив основи торговельного капіталу - нееквівалентний обмін, то прийдеться також прийняти тезу про періодичну руйнацію і відбудову єдиного все-російського ринку протягом 44 років. Зрозуміло, що подібне є абсурдом. Проведений варіаційний аналіз цін на провідні товари місцевих ринків також не підтверджує положення В.М.Яковцевського. Розкид цін достатньо великий щоб стверджувати про нівілювання цін єдиним ринком і зникнення основи торговельного капіталу - нееквівалентного обміну [27].

Перший період зменшення купецтва припадає на 1785-1788 рр. Докладніший розгляд за кожний рік показує, що найбільше зменшення купецтва відбувається в 1785 році. В Новомосковському повіті через зменшення капіталу в міщанство перейшло 127 купців, в Єлисаветградському повіті - 116, в Олександрійському - 117, Херсонському - 145, Кременчуцькому - 336. В інші три роки (1786, 1787 та 1788) по цим же повітам зменшення склало всього 9 чоловік [28; 20, 23, 56, 146, 201, 230, 246].

Простежується прямий зв'язок між зменшенням кількості купецтва і фіскальною політикою уряду. Більш конкретно фіскальна політика проявилася в Жалуваній грамоті містам 1785 року. Якщо до цього часу, згідно положення про губернії, обсяг проголошеного капіталу для вступу в купецтво 3-ї гільдії складав від 500 до 1000 карбованців, для 2-ї гільдії - від 1000 до 10000 карбованців і для 1-ї гільдії - понад 10000 карбованців, то за Жалуваною грамотою необхідний обсяг капіталу суттєво збільшився. Тепер для 3-ї гільдії необхідний капітал складав від 1000 до 5000 карбованців, для 2-ї від 5000 до 10000 карбованців і для 1-ї гільдії - від 10000 до 50000 карбованців. Податок з проголошеного капіталу залишався попереднім і складав 1% [29].

Урядові пояснення нових розмірів проголошеного капіталу нікого не ввели в оману. Подібний прояв державної "турботи" про "чистоту" купецтва викликав сміх. Чітко простежується бажання держави поправити свої фінансові справи. Відтепер право на заняття тою чи іншою формою торгівлі напряму залежало від обсягу проголошеного капіталу.

Крім того, підвищенням рівня проголошеного капіталу уряд вирішував і інші свої проблеми. З 1782 року особиста рекрутська повинність купецтва замінюється сплатою до казни за кожного рекрута по 360 карбованців. І хоч наступного 1783 року ця сума збільшується до 500 карбованців "для урівняння з іншими податними верствами", в купецтво масово почали записуватися міщани та селяни, єдиною метою яких було позбавитися рекрутчини. Тому підвищенням необхідного капіталу для запису в купецтво уряд, з одного боку, вирішував питання поповнення армії, а з іншого - запобігав невдоволенню міщанських та селянських громад, які досить боляче сприймали порушення черги рекрутської повинності. Але кінцевим результатом урядової політики було значне зменшення купецтва. В цей період уряд ще намагався якось маскувати фіскальний характер нововведень, але надалі він вже не обтяжує себе зайвою сором'язливістю.

В 1794 році відбувається нове підвищення розміру проголошеного купецького капіталу. Віднині для купецтва 3-ї гільдії розмір проголошеного капіталу дорівнює від 2000 до 3000 карбованців, для 2-ї - від 8000 до 16000 карбованців, для 1-ї - від 16000 до 50000 карбованців. Вже першим рядком наказу уряд сповіщає, що причиною підвищення розмірів проголошеного купецького капіталу є "допомога необхідно потрібним державним витратам" [30, 531-532]. Через три роки уряд збільшує прямі видатки "по причині ускладнення фінансового положення" [31, 109]. Зрозуміло, що запровадження нових розмірів необхідного для запису в гільдії капіталу не могло не відбитися на кількісному складі купецтва. Досить яскраво це видно на даних по Катеринославській губернії. Збільшення купецтва Херсонської губернії відбувається за рахунок збільшення території після створення Вознесенської губернії в 1795 році [32, 62].

Аналогічний процес маємо і в період 1805-1808 рр. Кількість купецтва зменшується на 568 чоловік. Як і в попередньому випадку зменшення кількості купецтва співпадає з черговим збільшенням розміру проголошеного купецького капіталу. Для купецтва 3-ї гільдії він вже дорівнює від 8000 до 20000 карбованців, для 2-ї - від 20000 до 50000 карбованців і для 1-ї - понад 50000 карбованців [33, 977].

Певний інтерес являє собою період з 1814 по 1817 рік. В цей час розмір проголошеного купецького капіталу залишається

незмінним, а кількість купецтва зменшується на 284 чоловіки. Це пояснюється тим, що уряд пішов на збільшення як прямих так і непрямих податків. В 1812 році замість 1,25% гільдейського збору з капіталу уряд запровадив 4,25% збору. Крім того, вперше запроваджується податок з листа купецьких книг. Для першої гільдії він становить 600 карбованців, для другої - 300 карбованців і для третьої - 20 карбованців на рік. Водночас встановлюється збір на водні та сухопутні шляхи (по 10% з податного карбованця) і на земські повинності (по 0,5% з капітального карбованця). Складалася ситуація, коли купець ще не пустивши гроші в обіг змушений був сплачувати досить велику сумму. Для купця 1-ї гільдії вона дорівнювала 3462 карбованці 50 копійок, для 2-ї - 1495 карбованців і для 3-ї 478 карбованців [31, 115]. Як наслідок, простежується стійка тенденція до зменшення купецтва Південної України. Лише реформа Канкріна 1824 року змінила всю систему гільдейських зборів і припинила вимивання купецтва.

Динаміка кількості купецтва свідчить і про те, що періоди зменшення чергуються з періодами зростання. І хоч тенденція до зростання кількісно виражена не так яскраво як тенденція до зменшення, однак вона достатньо стійка. Подібне пояснюється стабілізацією процесу формування купецтва південного краю в періоди між черговим наказом або маніфестом про підвищення проголошуваного капіталу.

Подібна тенденція характерна для всієї російської імперії. Показовими є співвідношення кількості купецтва до кількості населення [34]. Стосовно Степової України кількість купецтва з 1781 по 1824 рік зменшилася в 2,5 рази, а його частина в загальній кількості зменшилася відповідно в 3,6 рази. Така невідповідність пояснюється, з одного боку, інтенсивною колонізацією регіону, а з іншого - зменшенням кількісного складу самого купецтва.

Якісний склад купецтва. Кількісні зміни купецтва не могли не позначитися на його якісному складі. Більш докладніше уявлення про динаміку якісного складу купецтва Південної України дає порівняння рапорту губернатора М.Язикова головному командирі Катеринославської губернії Г.Потьомкіну від 26 липня 1782 року і доповіді морського міністра Державній раді 26 січня 1821 року. В рапорті М.Язикова говориться про торги на постав-

ку провіанту військам, що знаходяться в Новоросійській губернії. Позначається, що до торгів, як правило, допускалися багаті підрядчики з атестатами підтверджуючими їхню платоспроможність. Такі підрядчики беруть на себе більшу частину, або і весь підряд через що унеможливають безпосередні поставки провіанту місцевими поміщиками. Останні просто не мають достатніх коштів для протидії монополії крупного купецтва на підряди [35]. Як наслідок поміщики змушені продавати продукцію своїх маєтків за бесцінь. За свідченням М.Язикова крупне купецтво не зупиняється на монополії підрядів, а започатковує розгалужену систему субпідрядів. Капіталісте купецтво ділить отриманий на аукціоні великий підряд на невеличкі частини і віддає його дрібним промисловикам. М.Язиков з обуренням говорить, що такі купці "без всякої праці отримують великі бариші" [36]. Пропонується позбутися порочної практики великих підрядів, адже за думкою губернатора значно дешевшим буде "провіант і фураж доставляти з перших рук"

Другий документ являє собою доповідь морського міністра в Державній раді 26 січні 1821 році про поставки до Чорноморського флоту. В цій доповіді нас перш за все цікавить наведена міністром, зі слів командуючого Чорноморського флоту, характеристика купецтва степового краю. Головною перешкодою для укладення підрядів для флоту за думкою командуючого є те, що "чорноморський край бідний капіталістами, там і 2-ї гільдії купців дуже мало, а першої всього трое" [37, 495]. Тут же, командуючий адмірал Грейг, доводить, що при укладенні підрядів неможливо знайти поручителів. Пропозиції підрядчиків брати в заставу під підряди нерухоме майно не вирішує справу. Кам'яних будівель у купецтва мало, а глиняні не можуть бути закладом при великих підрядах. Дворянство хоч і має право виступати поручителями за інших, однак не має капіталів щоб реально оформити поручительство. Саме такий стан речей змушує командуючого скасувати правило, за яким купецтво 3-ї гільдії не допускається до підрядів якщо їх сума перевищує 12000 карбованців, а купецтво 2-ї гільдії не допускається до підрядів якщо сума перевищує 50000 карбованців [37, 495]. Адже подібні настановлення, на думку Грейга, притаманні більш столичним містам ніж Чорноморському краю "де купецькі товариства невеликі і якщо поділити

між всіма членами товариства підряди сумою не більш як по 120000 карбованців, то вийде підряд на кожного купця" [37, 495].

Таким чином, маємо виключно протилежні свідчення. В одному - скарга на монополію підрядів капіталістими купцями. В іншому - констатація відсутності крупного купецтва і через це неможливість укладення підрядів на поставку провіанту. Останнє уявляється дивним, адже тільки в межах Єлизаветградського повіту нараховувалося 7 купців 1-ї гільдії і 33 купці 2-ї гільдії. В Новомиргородському повіту маємо одного купця 1-ї гільдії і 9 купців 2-ї гільдії. В Бахмутському повіті - один купець 1-ї гільдії і 12 купців 2-ї гільдії. Всього ж в межах Катеринославського намісництва, без Полтавського та Олександрівського повітів, на 70-ті роки XVIII століття маємо 10 купців 1-ї гільдії і 78 купців 2-ї гільдії [38, 122-128].

Незмінною ситуація залишалася і в 80-і роки XVIII століття. Тому неможливо погодитися з точкою зору М.Фірсова про відсутність наприкінці XVIII століття у купецтва крупного капіталу, що примушувало його "обертатися в зачаклованому колі духовного та матеріального безсилля" [39, 13].

Присутність армії в регіоні, необхідність поставок провіанту та фуражу забезпечувала величезні купецькі підряди [40]. Купецтво купалося під золотим дошем державних виплат за підряди. Саме на цей час припадає переважна більшість легенд про карколомні перетворення бідних купців в представників "капітальної" еліти степового краю. З часом реальні факти забувалися, а обсяги багатства уявлялися настільки великими, що здавалося неможливим надбання його протягом одного життя. Зникнення в подальшому представників капіталістичних фамілій залишали легенди і перекази в яких реальність перемішувалася з легендами. Згодом такі перекази переходять в літературу і починають існувати окремо як від своїх героїв так і реальної дійсності [41]. Саме цього періоду стосуються перекази по розбійників та комишників південного регіону які очікували в засідках багатого купчину.

Однак не тільки армійські підряди в цей період надавали можливість швидкого збагачення. Підряди для строючогося Чорноморського флоту і будуючихся міст не на багато відрізнялися від підрядів армійських. Починаючи з кінця 70-х років, купецтво стає головним постачальником провізії і матеріалів для міст і флоту. Підряди укладалися практично на все. Містам необхідний

ліс, залізо, смола, гвіздки, посуд, скло, матерія, фарби. Але крім того необхідні люди, які б будували міста та кораблі. Тому підряди укладаються на поставку не тільки матеріалів, а й на поставку майстрів, чорноробів, підручних. Такі підряди можна назвати комплексними. Купець брав на себе обов'язок найняти, перевезти до місця призначення, забезпечити знаряддями праці, кормити робітника впродовж всього терміну підряду, виплачувати робітникам платню [42]. Такі підряди хоч і були обтяжені зайвими турботами, але вони з охотою уклалися купецтвом. І це зрозуміло. З розбудовою міста зростав статус купця, його значимість. Він наближався до місцевої влади. Згодом, через вибори до ратуші, купець сам перетворювався в таку владу. Для нього - це можливість скуштувати не тільки владу грошей, яка для купця російської держави ще не набула поглинаючого значення, а перш за все - залучитися до державної системи адміністративного апарату.

Підряди по флоту містили значно більше можливостей ніж підряди для армії. Крім традиційного забезпечення провіантом, для флоту був необхідний ліс, парусина, канати, залізні вироби і нарешті сало у величезній кількості. Жоден корабель не міг зійти зі стапелів без попереднього змащення салом спускових пристроїв. Було дуже важко в необхідній кількості транспортувати все це через всю російську державу і майже через весь південний край до Херсону, а потім Миколаїва. Започаткованому Чорноморському адміралтейству все це було необхідно на містах. Необхідні були свої салотопні заводи і фабрики на півдні України.

Обсяг підрядів на постачання провіанту значно поступався обсягу армійських підрядів. Однак для кінця XVIII століття сума в 92709 карбованців на рік також не була замалою [43]. В той же час флот стає головним споживачем лісу. Саме ліс стає головним предметом транспортування як суходелом так і плотами по Дніпру. Обсяги таких поставок по адміралтейському відомству перевищують всі інші.

Здається, що все життя в краї пов'язано з поставками по армії та флоту. Кожен купець шукає своєї частки на святі чистого баришу. Кожен шукає свого об'єкту прикладання зусиль. Ініціатива розбурхана. В 70 - 80-х роках купецтво бажає отримати не затребувані гроші, ордени, чини і нарешті дворянство. Один намагається розчисти Дніпровські пороги, інший - підняти для

казенної і своєї вигоди гармати з затоплених турецьких і російських кораблів, третій - розробляє проекти підводного апарату і підводного судна [44].

При такому стані речей, при таких можливостях для купецького підприємництва уявляється дивним різке скорочення капіталістичного купецтва в південному краю. Шукати відповіді слід в економічному і фінансовому становищі російської держави та у відношенні дворянської держави до купецтва.

Активна завойовницька політика імператриці Катерини II крім збільшення територій мала своїм наслідком кризу фінансової системи. Майже постійні війни, а в мирний час підготовка до чергової війни, вимагали величезних витрат. За царювання Катерини II витрати значно перевищують надходження до державної казни. Уряд вперше вдається до іноземних кредитів. Однак і ці кредити з'їдаються черговою війною при допомозі чергового «люб'язного» друга. Ми вже бачили, що тільки підряди на армію південного краю склали 3,5% річного прибутку держави. Однак купецтву за підряди слід було платити не тільки орденами, чинами і дворянством. Вони вимагали грошей.

В перші роки активної колонізації Степової України після скасування Запорозької Січі уряд справно виплачував купецтву належне по підрядам. Однак з часом уряд чим далі, тим частіше починає затримувати розрахунки. Причина зрозуміла. Нічим платити. Навіть намісник Г.Потьомкін змушений призупинити виконання своїх легендарних планів. Все частіше зустрічаються скарги купецтва стосовно невиплати по підрядам [45]. Купецтво в розпачі. Воно не просто несе збитки. Воно розоряється. Чим більший підряд - тим менша вірогідність отримання по рахункам. Купецтво по п'ять-шість років обиває пороги з проханнями видати хоч частину. Врешті решт воно мріє аби покрити витрати. Про прибутки вже мова і не йде. З середини 80-х років таких скарг і прохань стає дедалі більше. Зникає довіра до державних контрактів. Купецтво намагається переорієнтуватися на інші сфери діяльності. Воно бажає такої сфери де прибуток залежить не від третьої сторони, а від нього самого. Відкупа стають омріянішою галуззю купецтва. Але відкупна торгівля обмежена відкупом на сіль і на винну торгівлю. Дуже скоро ці галузі монополізуються капіталістичним купецтвом, яке через державну службу по підрядам перетворюється на дворянство. Фалєєви, Яншини, Штігліці,

Красноглазови всі вони пройшли шлях до дворянства через відкупа на сіль та вино. Але це поодинокі випадки. Відкупів не вистачає на всіх. Тому капіталісте купецтво або змінює напрямок своєї діяльності, або взагалі припиняє свої справи з південним краєм.

Водночас і уряд сприяє поширенню таких процесів через захист дворянських інтересів. Він проявляється пріоритетом дворянства на найвигідніші підряди. Поперше на приватному, потім на рівні предводителів дворянства і губернаторів, і нарешті на законодавчому рівні уряд визначає монополію поміщиків на найвигідніші державні підряди. Але не слід перебільшувати турботу держави про дворянські інтереси. Річ йде перш за все про інтереси самої держави. Уряд шукає дешевих для себе контрактів. Зрозуміло, що посередництво купецтва між замовником і володарем продукту веде до збільшення закупівельної ціни. Тоді як закупівля провіанту безпосередньо у поміщика призводить до економії державних коштів. З цього часу уряд постійно наголошує на державному інтересі при укладенні підрядів. Він скоріше ладен відмовитися від підряду, ніж укласти "дорогий" підряд. У випадках коли за відсутністю підрядчиків урядовці змушені погодитися з запропонованими умовами, розпочинається нескінченне листування з усіма інстанціями, включаючи і Сенат, з намаганням довести об'єктивність причини укладання такого дорогого контракту.

Нарешті, не знайшовши для себе нічого вигіднішого, уряд вирішує покласти забезпечення військ провіантом на мешканців Південного краю. У 1794 році, разом з розпорядженням про підвищення подушного податку на 70 копійок, з'являється настанова про збирання з поміщицьких та казенних селян по 2 четверика муки і по одному гарнцу круп [46, 10]. Зібране повинно звозитися в новозаведені хлібні магазини.

Таким чином, колишні крупні підрядчики вже не можуть знайти гарантовані великі прибутки. З розвитком товарного поміщицького господарства закупівля і накопичення продуктів на величезних просторах російської держави для виконання контрактів втрачає сенс. З процесом товаризації великий торговий капітал стає незгарбним. Не дуже великий капітал, що пускається в обіг на обмеженій, але в господарському відношенні розвинутій території, діє ефективніше. За короткий термін він робить

2-3 обороти, тоді як крупний ледве один раз. За один і той же час такий оперативний капітал принесе такий же прибуток як і крупний капітал. Як наслідок - крупний торговий капітал більше не може знайти вігідні об'єкти діяльності. В той же час, зрівнятися в напрямках і формах діяльності з купецтвом 3-ї гільдії капіталісте купецтво також не могло собі дозволити. Адже майже всі вони - "імениті громадяни" За указом від 27 березня 1800 року запроваджується звання комерції-радника. Воно відповідає VIII класу в таблиці про ранги. Звання надається "іменитому купецтву" і декларує особисте дворянство [6, 105]. За маніфестом 1807 року для "іменитого" купецтва вводиться "бархатна" книга для запису знатних родів [47, 977]. Вона так нагадує омріяну дворянську книгу. І після всього цього зійти на рівень торгівлі купецтва 3-ї гільдії "імениті" просто не могли. Переважна більшість дуже швидко одворянюється і припиняє купецькі заняття. На торговельну арену виходить міщанство і селянство.

Джерела та література:

1. Козловский Е.С. Первоначальное накопление капитала и его особенности в России. - Л., 1956.
2. Полное собрание законов Российской империи (Далі ПСЗР). Спб., 1830, - Т.XVI.
3. Громыко М.М. К характеристике социальной психологии сибирского купечества XVIII в. // История СССР, 1971. - N 3. - С.66; Очерки русской культуры XVIII века. - М., 1985. - Ч.1. - С.203.
4. Реестри повітів Катеринославського намісництва 1784 року, Описи до атласів Катеринославського намісництва 1787 року, експлікації до планів повітів 1782-1787 років містять докладний перелік купецтва Степової України які отримали землі. Серед них купці М.Фалеев, М.Масленников, Т.Балашов, Ф.Савич, І.Сіднев та інші.

Однак за характером, і своїм первісним призначенням, цей вид джерел не дає уявлення про механізм і систему отримання земельних угідь. Найкраще дозволяє простежити механізм отримання купецтвом землі комплексна реконструкція напрямків діяльності окремих представників купецтва. Показовим в цьому відношенні є купці Масленникови. Вперше зустрічаємо прізвище купців Масленникових в 50-х роках XVIII століття, коли вони ведуть роздрібну

торгівлю в Єлизаветградській фортеці. Організаційні здібності заповзятих торговців залучили до фортеці значну кількість купецтва. Це дало змогу невдовзі відкрити магістрат (РДАДА. - Ф.16. Оп.1. Спр.699. Ч.1. Арк.429). Наприкінці 60-х років (в 1768 році) з'являється бажання обзавестися землею. Відсутність офіційної підстави примушує Івана Масленнікова обмежитися купівлею при витоках річки Сугаклеї трьох приміських будинків у дворянок Варвари та Марії (ДАХО. - Ф.14. Оп.1. Спр.110. Арк.3). В 1775 році, по впровадженому розподілу торгового сословія на три гільдії, брати Іван і Микита Масленнікови оголосили в Новоросійській губернській канцелярії капітал в 14000 карбованців і записалися до купецтва першої гільдії (РДВІА. - Ф.52. Оп.1. Ч.1. Спр.79. Арк.123). В цей же час і син Івана Масленнікова, Петро також розпочинає купецьку діяльність записавшись до третьої гільдії. Після зруйнування Січі Масленнікови починають з знанням справи поглядати на ще "невостребовані" землі. З початком будівництва Херсона Масленнікови засновують в Херсоні російську торговельну фірму (Див.: Багалій Д.І. Заселення Південної України... - С.40). Це було більш ніж вчасно, адже Херсон на той час заповнили іноземні фірми які монополізували всю зовнішню торгівлю Південної України. Зрозуміло, що уряду це було недовподобно. Він шукав власних підприємців. Ті, хто відкликалися на призив уряду вважалися чи не національними героями. Той, хто зняряджував кораблі і вирушав на простори Чорноморської торгівлі зводився державою на п'єдестал. І це не прибільшення. Не будемо забувати, що перший російський корабель з'явився в Середиземному морі лише в 1764 році, а Чорне море довгий час було вотчиною Туреччини. Визнання з боку урядовців дало Масленніковим вигідні державні підряди на поставку будівельних матеріалів для Херсону. Водночас оборотисті купці заснують біля Кременчука цукровий завод на якому переробляють завезений цукровий тростник (Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1730-1823. - Одесса, - Ч.2. - С.182-183; Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. - М., 1959, - С.55). Величезні підряди надали братам офіцерський чин і нарешті право володіти землями і селянами. В 1784 році за ними записано село Масляніковка в Єлизаветградському повіті в якому проживало 55 чоловіків і 39 жінок. До цього прибавилися землі в Олександрійському повіті з населенням 118 чоловік обоєго полу (ІР ЦНБ НАН України. Ф.V. 471. Арк.29 зв.; РДВІА. Ф.ВВА. Спр.18725. Арк.91, 159).

Подібне маємо і з тульським купцем І.Сідневим. Ще в 1776 році він заснував торговельну компанію "Жанес і Сіднев", яка передбачала вести торгівлю з чорноморськими країнами (Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Одесса, 1850. - Ч.2. - С.454). Філії цієї компанії були започатковані в Константинополі. Іван Сіднев особисто займався доставкою товарів. Негаразди з турецькою владою вирішуються через російське представництво. Уряд захищає своє купецтво (Кессельбрэннер Г.Л. Хроника одной дипломатической карьеры (Дипломат-востоковед С.Л.Лашкарев и его время). - М.,1987. - С.78, 88). Зарекомендувавши себе перед урядовцями Сіднев не мало не сумнівався коли наступного 1779 року клопотався перед адміралтейством про передачу йому канатного заводу будуючогося чорноморського флоту (РДА ВМФ. -Ф.172. Оп.1. Спр.317. Арк.50). Служба по адміралтейству надала Сідневу чин і звання, тому не дивно, що наприкінці XVIII століття його прізвище фігурує в звіті Новоросійського губернатора на предмет втечі сідневських селян (РДАДА. Ф.1239. Спр.59833. Арк.19).

Нічим не відрізнявся від них і купець Баташев, який по величезним підрядам на поставку будівельних матеріалів для Херсозу (загальна сума тільки за один 1785 рік склала 4634 карбованці) отримав право володіти землею. В Єлизаветградському повіті йому належала заселена земля (Див.: Материалы для истории губернского города Херсона //Записки Одесского общества истории и древностей. - Одесса, 1879. - Т.11. - С.366; Дружинина Е.И. Северное Причерноморье... - С.161).

Такий список можна продовжувати дуже довго. Тільки в Єлизаветградському повіті маємо 6 купців-поміщиків, в Новомосковському 2 купця і т.д. (ІР ЦНБ НАН України. - Ф.V. 471. Арк.29, 32 зв.; Швидько Г.К. Запорозькі землі в останній чверті XVIII століття // Вчений-подвижник (Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 135-річчю з дня народження вченого). Дніпропетровськ, 1991. - С.38-39). При всьому цьому нове дворянство залишалося купецтвом і не припиняє своїх підприємницьких змагань.

5. ПСЗР. - Спб., 1830. - Т.ХХ.

6. Законодательство периода расцвета абсолютизма // Российское законодательство X-XX веков. - М., 1987.

7. Подібне пояснення з'явилося разом з відкриттям ратуші в місті Слов'янську в 1793 році. (Див.: РДАДА. - Ф.16. Оп.1. Спр.699. Ч.1. Арк.48 зв.).

8. Одесса. Исторический торговый очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. - Одесса, 1881.

9. ПСЗР. - Спб., 1830, - Т.ХХІІІ.

10. РДІА. - Ф.18. Оп.74. Спр.155.

11. Виявлені контракти на поставку провіанту, рапорти про виконання підрядів і розрахунки про оплату доставленого для армії (РДВІА. - Ф.52. Оп.1/194. Спр.102. Ч.1. Арк.10 - 53; Ч.2. Арк.23 - 74; Ч.4. Арк.12 - 38 зв.; Ч.5. Арк.6 - 160. - Ф.18. Оп.3/70. Спр.202. В'язка 13/206. Арк.57 зв. - 152; Спр.37. В'язка 9/202. Арк.5 - 132; Спр.28. В'язка 7/200. Арк.24 - 53 зв.) дають конкретне уявлення про появу в регіоні великої кількості дрібного купецтва з центральних регіонів Росії. Ось декілька типових витягів з рапортів і контрактів. "1780-го года февраля 21 числа явьясь в Астраханскую губернскую канцелярию от вяземского купца Елифана Чамова поверенной херсонский купец Петр Ситников заключил сей договор в том, что имеет он имеющегося по воле в разных верховых городах довольного количества провианта" (РДВІА. - Ф.52. Оп.1/194. Спр.102. Ч.3. Арк.74). Те, що Сітніков показаний херсонським купцем зовсім не говорить про його херсонське походження. Просто за існуючим положенням дрібному купецтву дозволялося заняття торгівлею лише за умови приписки до місцевого купецтва. Петро Сітніков був сином Матвія Дмитровича Сітнікова, першогольдейського московського купця (Докладніше див.: Аксенов А.И. Генеалогия Московского купечества XVIII в. Из истории формирования русской буржуазии. М., 1988. - С.91, 108). Згідно купецької традиції перед початком власної підприємницької діяльності необхідно було пройти певний курс науки агентом у капіталістичного купця не пов'язаного, або пов'язаного слабо, з родиною учня. Такий учень міг за різних обставин довго переходити від одного до одного купця доки розпочинав свою власну справу. Той же Петро Сітніков в 1775 році був повіреним гжатського купця М.Фалеева. Своім рапортом генерал-поручик Романус доносить, що в 1775 році "заключил он контракт с поверенным от купца Фалеева московским купцом Ситниковым" (РДВІА. - Ф.52. Оп.1/194. Спр.102. Арк.10). В той же час капіталістичні купці мали по декілька своїх представників які постійно мінялися. Згадуваний вже Фалеев будучи в 1781 році вже прим'єр-майором доручає повіреним доставку підряженого провіанту до розташування військ. Так 17 лютого Фалеев доносить рапортом Г.Потьомкіну, що "для продовольствия состоящих в Керчь и Еникале войск отдано командующему оными г-ну генерал-майору Барзову поверенным его Фалеева Ма-

каром Русановским муки 20 тысяч, круп 1875 четвертей" (РДВІА. Ф.52. Оп.1/194. Спр.102. Ч.4. Арк.25).

Крім того, таке купецтво приводило з собою робітників, яких дуже часто кидало напризволяще в скрутних обставинах. Така категорія людей була непристосована до самостійної продуктивної праці в такому специфічному регіоні як Степова Україна. Дуже часто вони поповнювали загони розбійників, що промишляли на південних шляхах. Зберігся унікальний комплекс розпросних речей кинутих купцями і звинувачених у розбою повірених та робітників російського купецтва. Ось типовий витяг з розпросних речей Івана Іванова: "Зовут меня Иваном Ивановым, сыном Ивана, от роду мне 20 лет. Уроженец я г.Ломова однодворческой сын. Взят был я по сиротству того ж города купцом Иваном Трифоновым в работники, с коим был для покупки скота в Малороссии, а в 1778 году поехал я с ним в Крым для продажи онаго скота и продали на Бельбеке в стоящие в то время полки, где я занемог горячкой и оставлен тем купцом во оной болезни на степи, где нашедши меня на пятый день деревни Гургулы татары" (РДАДА. - Ф.16. Оп.1. Спр.962. Ч.1. Арк.51).

12. Зокрема Павлович, займаючись описом Катеринославської губернії, говорив, що "купцов из великороссиян здесь гораздо более, как в губернском, так и в уездных городах, чем малороссиян, хотя в народонаселении малороссийское племя значительно преобладает. Это доказывает, что в характере малороссиян мало побуждений к промышленным предприятиям" (Павлович В. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Екатеринославская губерния. - Спб., 1862. - С.18). Подібної точки зору дотримувався і І.Аксаков. Переважання російського купецтва в містах Степової України він пояснює рисами характеру українського народу. Ліннощі та незграбність, які за його думкою притаманні українцям, просто несумісні з купецьким промислом (ІР ЦНБ НАН України. - Ф.ІІ. Спр.4220. Арк.4-5).

13. З цього часу до губернських правлінь надходять прохання козаків і поселян Лівобережної України про запис до купецтва південного краю. Прохання подавалися на ім'я Потьомкіна, що не типово для такого роду документів. Попередні адресувалися безпосередньо губернському правлінню та відповідній палаті. Ось типовий образчик такого прохання. В 1782 році козак Новгород-Сіверського намісництва, Глухівського повіту села Журавки Василь Денисенко в проханні на ім'я Потьомкіна писав: "за давних времен по природе предков моих есть казачьего звания не был на службе и по праву вольности малороссийской произвожу торговый промы-

сел, с которого приобрел собственными трудами своими соответствующий купеческому состоянию капитал. Я, видя в производстве торгового промысла за способность признал к тому за выгоднее в Таврической области, где желал переселиться из своего места с семейством и быть в числе тамошнего купечества" (РДАДА. - Ф.16. Оп.1 Спр.962. Арк.246).

14. Започаткована наприкінці XVIII століття тенденція збільшення прошарку українського купецтва знаходе своє продовження з початком XIX століття. Нажаль, з кінцем XVIII століття змінюється формуляр окладних книг. Замість докладних відомостей щодо річних змін в кількості населення з росписами звідкіля прийшли і куди приписалися, з'являється уніфікований формуляр. Маємо лише узагальнені відомості про населення повітів і обсяг податків які повинно стягуватися. Лише звіти губернаторів, що з'являються з 1804 року надають хоч і уривчаті, однак відомості про місця виходу населення, зокрема купецтва. Нажаль однородні відомості які можливо співставити присутні лише за окремі роки у звітах Херсонського губернатора. Але навіть таке співставлення за 1811 та 1812 роки дає уявлення про зміни, що відбуваються в перерозподілі місць виходу. Дані зведено в таблицю (РДІА. - Ф.1281. Оп.11. Спр.166. Арк.61 зв. - 62; Спр.165. Арк.28).

Приписані до купецтва Херсонської губернії

	З україн. губерній	З губерній Південної України	З російс. губерній	Іноземці	З білорус. губерній	Всього
1811	18	8	2	-	1	29
1812	8	2	2	1	-	13
Всього	26	10	4	1	1	42

Переважання приписаних до купецтва південного краю з українських губерній є наслідком відмови уряду від активної діяльності в регіоні. Така діяльність не залишала місця попередній традиції купецького підприємництва. Відмова від грандіозних, в окремих випадках навіть фантастичних, а тому штучних перетворень, започаткування широкомасштабного державного переселення селянства з Чернігівської та Полтавської губернії сприяло відновленню традиційних торговельних зв'язків українського купецтва. Все це врешті-решт і сприяло припливу українського купецтва (62% всіх приписавшихся). Відбувається перерозподіл купецтва Степової України. На початку XIX століття маємо стабілізацію в госпо-

дарстві регіону. Інтенсивно розвивається сільське господарство. Визначається районна спеціалізація, що призводить до регіонального перерозподілу купецтва, яке все більше стає на шлях спеціалізованої торгівлі.

15. ПСЗР. - Спб., 1830. - Т.ХХІ. - С.816. Таврійський цивільний губернатор Д.Б.Мертваго, згадуючи дію цього маніфесту говорить, що не тільки селяни тікали, але й "втікачі з полків на другий день з'являлися до прикордонних начальників і проголошували себе вихідцями з-за кордону непам'ятаючих родини" (Мертваго Д.И. Записки 1760-1824 гг. - М., 1867. - Стб.179).

16. Згідно "Именного списка о купцах и другого звания людях, заехавших в Одессу из внутренних Российских городов и мест, желающих навсегда остаться гражданами сего города в купечестве 3-й гильдии" за 1795 рік, а це вже через рік після наказу про заснування міста Одеси, в купецтво записалося 82 чоловіки. З них 21 в свій час покинули свої місця проживання без "письменного вида", або за "плакатными паспортами", термін яких давно закінчився. Наведемо типовий розпис родини Якова Струніна: "Рязанского наместничества, города Касимова, деревни Тимофина, порутчика Милохова. Восьмой год как отлучился с братьями и семейством по плакатным паспортам, были в Польше и в тамошнем местечке Чернобыле. Оттоль возвраться по милостивому манифесту в своё отечество причислен в кременчугские мещане, отколь прибыв в июне месяце сего, 1795 г., в Одессу желают быть в купечестве 3-й гильдии" (ДАХО. Ф.22. Оп.1. Спр.1. Арк.94). Цікаво буде зауважити, що в 1800 році Яків Струнін вже мав лавку, вів торгівлю "стеклянной посудой на свой капитал" на 1500 карбованців на рік (Орлов А. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 год. - Одесса, 1885. - С.134).

17. Багалій Д.І. Заселення Південної України... - С.95; Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. - М., 1970. - С.190.

18. ПСЗР. - СПб., 1830. - Т.ХХ.

19. ПСЗР. - Т.ХХVI.

20. В наказі князю В.М.Долгорукову-Кримському в 1781 році з приводу закриття іноземних лавок в Москві, говорилося, що "различие временного с вечным подданством нимало не вместно: ибо всяк из толковых иностранцев вписывается во оное до тех пор, куда собственную для себя выгоду находит" (ПСЗР. - Спб., - Т.ХХІ. - С.378).

21. В 1783 році виходить наказ про конфіскацію в іноземців, які тимчасово були записані в російське купецтво, десятої частини майна при їхньому виїзді за кордон (ПСЗР. - Спб., - Т.ХХII. - С.1045).

22. Багалій Д.І. Заселення Південної України...

23. ПСЗР. - Спб., 1830, - Т.ХХІІ.

24. На зібранні московського дворянства, московський головнокомандуючий О.О.Прозоровський наголосив головні положення щодо питання запису дворянства до купецьких гільдій. Положення розроблялися для подання імператриці. В них, зокрема говорилося: "самое существо дворянства обязует каждого дворянина упражняться не в оборотах торговых, но главнейшее в службе военной, в мирное же время в отправлении гражданского правосудия" (ПСЗР. Спб., - Т.ХХІІІ. - С.175). В наслідок такого представлення уряд забороняє дворянську торгівлю. При цьому він робить "реверанс" в бік купецтва, демонструючи "турботу" про надійність купецького кредиту, який може бути підірваний дворянськими відлучками по службі. Але врешті-решт уряд показує, що головне для нього - дворянське благочестіє, як основа держави. А тому справжню причину заборони записуватися дворянству до гільдій уряд вбачає в тому, що "нельзя оба сии звания людей соединить вместе и к одному праву: ибо каждый из них с младенчества приготовлен образом мыслей друг от друга весьма отдаленным" (ПСЗР. Т.ХХІІІ. С.175. Арк.175).

25. Зокрема, указ наголошував, що підприємці, які досягли "из купечества по порядку службы воинской или гражданской до чинов обер и штаб офицерских, оные должны остаться при тех правах и преимуществах, которые таковым дослужившимся присвоены" (ПСЗР. - Спб., 1830, - Т.ХХІІ. - С.115).

26. Яковцевский В.Н. Купеческий капитал в феодальнокрепостнической России. - М., 1953.

27. Для проведення варіаційного аналізу було використано хлібні ціни за 1791 рік. Хлібні ціни, за наказом правителя Катеринославського намісництва, щомісячно збиралися намісницьким правлінням для відправки до Сенату (РДАДА. - Ф.248. Оп.112. Спр.217. Арк.19-40, 42-64 зв., 65-89, 254-292, 536-567 зв.). Такі ж відомості направлялися і в комерц-колегію (докладніше див.: Миронов Б.Н. Хлебные цены в России за два столетия (XVIII - XIX вв.). - М., 1985. - С.20-21). Для розрахунків було використано помісячні хлібні ціни, що є більш доречним, ніж використання річних хлібних цін (Див.: Бойко А.В. Методика обработки массовых сведений о хлебных ценах на юге Украины в конце XVIII - начале XIX века // Теория и методика историографических и источниковедческих исследований. - Днепропетровск, 1989. - С.82-86; Він же. Методика обработки помесечных хлебных цен /на материалах Южной Украины конца XVIII- начала XIX вв. // Перестройка в ис-

торической науке и проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин: Тезисы докладов и сообщений V Всесоюзной конференции 30 мая - 1 июня 1990 г. - К., 1990. - С.206-208). Результаты анализу зведено в таблицю.

Коофіцієнти варіації помісячних хлібних цін

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Житня мука												
Катеринославська губернія												
	11	11,2	14,4	14,3	10,1	19,6	18,7	-	21,1	-	19,1	-
Херсонська губернія												
	19,7	13,6	16,3	16,7	17,8	23,1	27,7	20,4	-	20,6	-	14,0
Пшенична мука												
Катеринославська губернія												
	17,2	15,2	9,76	10,6	16,2	14,7	20,5	18,7	-	19,1	-	16,8
Херсонська губернія												
	20,7	13,9	16,3	16,7	17,6	17,8	23,1	27,7	-	20,4	-	21,9

За даними таблиці можна спостерігати, що варіація, зростаючи в літні місяці, зменшується з наближенням до зими. Найвищий розбіг цін маємо з липня по листопад. Цей період співпадає з часом надходження на ринок хліба нового врожаю. Можна припустити, що в силу свого розвитку, ринок не в змозі в такий короткий час опрацювати весь обсяг хліба. Такий процес опрацювання ринком хліба в регіоні затягується, на що і вказують коофіцієнти варіації з листопада по березень. Подібна ситуація дозволяє говорити про нерозвинутість ринку, а величина коефіцієнта свідчить про широкі можливості нееквівалентного обміну.

28. РДІА. - Ф.558. Оп.2. Спр.40.

29. ПСЗР. - Спб., 1830, - Т.ХХ. - С.146; Т.ХХІІ. - С.364.

30. ПСЗР. - Т.ХХІІІ.

31. Исторический очерк обложения торговли и промыслов в России, с приложением материалов по торгово-промышленной статистике. - Спб., 1893.

32. Кабузан В.М. Заселение Новороссии...

33. ПСЗР.мСпб., 1830. - Т.ХХVІІІ.

34. Співвідношення купецтва і загальної кількості населення зведено в таблицю (Підраховано на підставі: РДАДА. - Ф.16. Оп.1. Спр.693. Арк.178; РДІА. - Ф.558, Оп.2. Спр.25. Арк.2-44 зв.; Спр.40. Арк.2-258;

Кабузан В.М. Заселение Новороссии... С.270-271, 273-274; Архив Мордвиновых. - Спб., 1903. - Т.3. - С.4).

Губернії	рік	%	рік	%	рік	%	спад (%)
Катеринославська	1783	0,89	1808	0,36	1822	0,23	0,66
Херсонська	1783	0,69	1808	0,54	1822	0,2	0,49
Всього	1783	0,79	1808	0,45	1822	0,22	0,57
По Росії	1796	0,9	1811	0,67	1816	0,43	0,47

Крім невідповідності зменшення купецтва і збільшення населення південного краю, дані таблиці дозволяють прослідити процес регіональних змін у співвідношенні кількісного складу купецтва до загальної кількості населення. Якщо в 80-х роках XVIII століття маємо зосередження купецтва в найбільш освєній Катеринославській губернії (0,89%), то до 1808 року, по мірі просування до Чорноморського узбережжя, ця картина докорінним чином змінюється. Початок бурного розвитку Одеси, орієнтація Миколаєва та Херсона на посередницьку торгівлю, призводить до перерозподілу купецтва. В пошуках прибутків воно направляєтся до портових міст. Як наслідок, по Херсонській губернії маємо співвідношення 0,54%, тоді як по Катеринославській 0,36%. Нарешті, на початку 20-х років XIX століття відбувається стабілізація цього процесу, коли по всім губерніям південного краю доля купецтва в загальній кількості населення стає майже однаковою (0,23% та 0,20%)

35. Для розуміння механізму підрядів важливе значення мають щорічні відомості головної провіантської канцелярії про обсяги заключених підрядів. За дорученням військової колегії, провіантська канцелярія складала узагальнюючі відомості заключеним підрядам за останні п'ять років. Таку узагальнюючу відомість виявлено в Ермітажному зібранні рукописного відділу Російської державної публічної бібліотеки ім. М.Є.Салтикова-Щєдріна (Ф.885. Ерм.322. Арк.4 зв. - 30 зв.). Відомість має заголовок: "Ведомость, учиненная в главной провиантской канцелярии, сколько по губерниям и вне государства в "777-м", "778-м", "779-м", "780-м", "781-м", годах было подряжено к оставшему от прошлых лет провианта и фуража, какими по сложности ценами, где подряжен, когда, кем именно подряжен или куплен или же полками приготовлен" Вона складається з двох частин. Перша, - зведені в таблиці відомості про заключені підряди. Друга, - правила заключення підрядів. Таблиці розподілені на п'ять відділів: 1.

"Какое количество подряжено к оставшему от прошлых лет"; 2. "Какими по сложности ценами"; 3. "Где подряжен"; 4. "Когда подряжен"; 5. "Кем именно подряжен или куплен, или же полками приготовлен" Для Південної України маємо докладні відомості по Азовській та Новоросійській губернії. За 1778 і 1779 роки містяться дані про підряди провіанту для військ, розташованих в Криму. Для відділів "где подряжен" і "когда подряжен" характерна стилізація відомостей. Як правило, маємо запис: "в тамошних губерниях куплен" і "в том же году в разные времена". Другий відділ таблиць подає не абсолютні, а середні дані про ціни підряду четверті муки, крупи, вівса та сіна. При цьому, робиться зауваження, що ціни виведені "из осьмнадцати цен", "из девяти цен", "из пятнадцати цен" і т.д. Безпосереднє уявлення про обсяг поставок дає перший відділ. В ньому наведені абсолютні цифри обсягу підрядів в четвертях муки, круп, вівса та сіна. Так розмір закупленої через підряди муки становив для 1777 року 686267 четвертей, для 1778 року - 693865 четвертей, для 1779 року - 77465 четвертей, для 1780 року - 877056 четвертей і для 1781 року 721272 четверті. Навіть за середніми цінами обсяги поставок уявляються достатньо великими. За середньою ціною вартості муки в 2,2 карбованці, підряд на 1777 рік становив суму в 15097879 карбованців. Для XVIII століття така сума була достатньо великою. П'ятий відділ має усталену форму запису: "Подряд правительствующим Сенатом, а покупка провиантскими чинами и частию полками и командами" Друга частина містить "нижеписанные навсегда основания" для заключення підрядів. "Основания" складаються з огляду установленого механізму заключення підрядів і роз'яснень. Роз'яснення подані на прикладі заключеного підряду в Новоросійській губернії.

36. Великі бариші отримує купецтво не тільки через субпідряди. Механізм заключення підрядів, затверджений головною провіантською канцелярією, здається не залишав можливості купецтву диктувати закупівельні ціни. Однак для Степової України розроблений механізм дуже часто не спрацьовував. В регіоні в усіх справах останнє слово залишалося за генерал-губернатором Г.Потьомкіним. Не було виключенням і заключення підрядів. Потьомкін вирішував кому віддати підряд і за якими цінами. Не схильний затягувати вирішення питань, особливо тих, що стосувалися постачання армії, Потьомкін постійно ігнорує незгарбний бюрократичний механізм заключення підрядів. За схемою провіантської канцелярії постійні виклики бажаючих, разом з публікаціями по всіх навколишнім губерніям, займали силу силенну часу. Потьомкін чекати не міг і не хотів. Тим більш, що пропозиції знайомих однодумців Красноглазова,

Масленнікова, Фалеева стосовно виконання поставок завжди були на виду у Потьомкіна. За їх подачею визначалися закупівельні ціни. З їхньої подачі склалися пояснення для провіантської канцелярії. Дуже в рідких випадках канцелярія не погоджувалася з рішенням Потьомкіна. Факти ревізії і перезаключення підрядів були виключенням. Ось чому унікальним є наведений канцелярією приклад зниження закупівельних цін саме по Новоросійській губернії. Факт сам по собі носить демонстративний характер. В ньому більше суб'єктивного. Загально відома "палка дружба" Потьомкіна і Щербатова. Останній завжди знаходив привід удружити "світлейшому" Але слід віддати належне, Щербатов дотримував державний інтерес. Те, що затверджені Потьомкіним ціни вдвічі перевищували реальні, нікого не дивувало. По-перше, так робили всі, а по-друге, - всім добре була відома широта Потьомкінської душі. Інша річ, що вголос про це наважувалися гоаорити не всі. Серед небагатьох був і Щербатов. Але факт залишається фактом. Купецтво чудово користувалося подібною "широтою" Для кращого розуміння системи підрядів буде виправданим навести витяг з затверджених провіантською канцелярією "основаній" Вони були вміщені в кінці відомості про розмір поставок за 1777-1781 рік :

"Показанное заготовление провианту и фуражу подрядами и покупкою присходит на нижеописанном навсегда основании.

Главная провиантская канцелярия имея о урожае хлеба и о торговых оному ценах не только от одних своих комиссионеров, но и от всего господства губерний магистратов и ратуш сведение и делая от себя каждогодно по всему государству в положенное законом время публикации, вызывает желающих к торгам, а подобные оным приказывает чинить и комиссионерам, которые делают с явившимися у них желающими три торга, а оконча оныя относятся по приказаниям канцелярии к господам генерал губернаторам правящим сии должности и к губернаторам, которые собственно своими особами склоняют подпрямляющихся на понижение и опробуют у них уже установившиеся цены, дают знать канцелярии.

Канцелярия ж имел от губерний о торговых ценах и о бываемых урожаях хлебу и сему сведений притом смотря на донесении от комиссионеров присланные каким лучшим способом приготовление делать, рассматривая и соображая урожай торговые и прошлых лет цены, сыскивает ещё сама, сверх обыкновенных публикаций, охотников и если явятся, соглашает их на понижение к соблюдению ея императорского величества высокого интереса, приступает к даче на позволенную ей сумму денег, т.е. не больше 10000 рублей. Резолюции о чинении подрядов, а исперво земледельческих рук по покупке сколько отыскать

возможности будет или о представлении, что ни купить у обывателей, ни подрядить нельзя, сходственными ценами полкам пропитания. Если же где превозвышает сумму 10000 рублей, тогда относится в государственную военную коллегия а из оной в правительствующий сенат, а если канцелярия усмотрит присланные от комиссионеров и от господ губернаторов цены весьма высокие, так как в пример на нынешний 1782 год по Новороссийской губернии со апробации тамошнего господина губернатора состоявшейся подряд постановить можно, что тот господин губернатор утвердил по выпрошенным у него со увещания последним ценам онаго подряда суммою на 810074 руб. 60 коп., прописывая невозможность дешевле оных сыскать, поставляя причиною по третий год бываемую саранчу, засуху и запрещение из Польши вывоз хлеба, но канцелярия усмотря несообразность и необыкновенно возвысившиеся цены, с доклада его светлости г-ну генералу аншефу и кавалеру князь Григорию Александровичу Потемкину, от генерал провиантмейстера князя Щербатова, сделанному, несмотря на пространное объяснение тому причин, отправила к испытанию всего онаго в истине и к учинению ещё торгов оной канцелярии члена, бригадира князя Шаховского, а между тем во все хлебородные места, поблизости Новороссийской губернии, как то в Орел, Севск, в Курск, в Брянск и в прочие места, а князю Шаховскому и из Польши вызывать приказано, который уторговал из показанной суммы 219704 р. 60 коп. Сверх того в канцелярии явившимися в государственной военной коллегии и в правительствующем Сенате еще збавлено 23136 р. 39 1/2 коп. , итак всего зделано у одной губернии понижения 363543 р. 22 1/2 к. Если же подобного сему не находити, здесь явившихся нет, или и есть, да меньше с чинимых им в самой канцелярии трех торгов не берут, а просимые у губернаторов в казённых палатах у провиантских комиссионеров и приемлемые полками цены приметить полезными, в таком уже случае относится военной коллегии, которая делая подрядчиком увещания представляет правительствующему Сенату, а у онаго канцелярия получая указы заключает контракты на нижеписанных условиях" (РВ РДПБ ім. М.Є.Салтикова-Щедрина. - Ф.885. Ерм.322. Арк.29 зв. - 30 зв).

37. Архив Государственного совета. - Спб., 1874. - Т.4.

38. РДВІА. - Ф.52. Оп.1. Ч.1. Спр.79.

39. Фирсов Н.Н. Правительство и общество в их отношении к внешней торговле России в царствование императрицы Екатерины II. Очерк из истории торговой политики. - Казань, 1902.

40. До 1775 року обсяг поставок на військовий корпус, що знаходився по правому берегу Дніпра, дорівнював 171536 карбованців

(РДВІА. - Ф.52. Оп.1. Спр.102. Арк.10-12). Маємо унікальну, за своєю красномовністю, "Ведомость учиненную в Главной провиантской канцелярии из присланного от генерал провиантмейстера, лейтенанта Воинова, исчисления, сколько на годовое продовольствие состоящих к стороне Крыма войск, на какое оных чмсло провианта и фуража потребно, а на то заготовление сколько ж денежной казны употребить следует, как по штатным и полагая по обошедшимся в прошлом 776 году ценам, и сколько сверх штатной превосходить имеет" Такі відомості виявлено за 1776 та 1777 роки. Відомість, у вигляді таблиці, подає обсяги поставок муки, крупи, вівса та сіна як в четвертях та і в грошовому еквіваленті, для військових команд південного краю. В додаток винесені закупівельні ціни на провіант (РДВІА. - Ф.52. Оп.1. Спр.102. Арк.49-53). Провіант і фураж поставлявся в 1-й корпус при Перекопі, в 2-й корпус при Молочних Водах (для другого корпусу провіант доставлявся з провіантських магазинів, розташованих в колишній Січі), в 3-й корпус при Кінбурні і Збур'ївському ретраншементі, в 4-й корпус при Кизикермені, в 5-й резервний корпус при усті річки Боковенки і окремо: в Катерининський шанц, в шанц при Лисій Горі та в Петровську фортецю. Загальний обсяг поставок дорівнював 1292609 карбованців. Цифра, як на кінець XVIII століття фантастична. Вона складала 3,5% річних прибутків держави (Див: Чечулин Н.Д. Очерки по истории русских финансов в царствование Екатерины II. Спб., 1906).

Зрозуміло, що переважну більшість поставок через підряди виконувало купецтво. Обсяги підрядів вражаючі. В 1780 році, херсонський купець Петро Сітніков підрядився поставити муки 15565 четвертей, крупи 1536 четвертей і вівса 12374 четверті. В підтвердження своєї платеспроможності він представив провіантській комісії атестат, виданий Кременчуцьким магістратом, на 150000 карбованців (РДВІА. Ф.52. Оп.1/194. Спр.102. Ч.4. Арк.12, 22-24 зв.). Згадуваному вже Фалееву за поставку провіанту в 1781 році заплачено 66100 карбованців (Там же. Арк.25-26). Збереглася "Ведомость сколько пример-майору Фалееву и поверенным его за поставки собственного и перевозки казенного провианта и фуража в котором году имелось в выдаче денежной казны" (Там же. Арк.36 - 38 зв.). Загальна сума виплат по перевозкам і поставкам дорівнювала 4245521 карбованець. В тому числі за поставки свого провіанту 3885366 карбованців, а за перевезення казенного провіанту 360155 карбованців. В 1787 році купець 1-ї гільдії Опанас Мешков поставив заліза на 50736 карбованців (РДА ВМФ. - Ф.172. Оп.1. Спр.316. Арк.69). За період з 1789 по 1791 рік купцем Павлом

Переверзевим поставлено провіанту на 17058 карбованців (ДАМО. Ф.243. Оп.1. Спр.65. Арк.27).

За період з 1775 по 1784 рік виявлено 125 підрядів купецтва на поставку провіанту і фуражу для армійських полків. Визначення обсягу поставок в грошовому еквіваленті ускладнено через неоднородність даних. В одних підрядах обсяг поставок вказується в четвертях, в інших в кулях і карбованцях. При відсутності закупівельних і постачальних цін підрядчика визначення грошового об'єму виявлених 125 підрядів є досить проблематичним. З часом простежується тенденція до зростання обсягу поставок. Особливо позначається зростання підрядів на поставку провіанту після приєднання Криму в 1783 році. Це є природнім. З приєднанням Криму збільшується присутність військ в регіоні. Постійна загроза чергової російсько-турецької війни змушувала утримувати все зростаючі контингенти військ безпосередньо в регіоні. Останнє не могло не позначитися на збільшенні обсягу поставок провіанту. В фонді Потьомкіна маємо окремі справи щодо поставок провіанту до армії. Період з 1787 по 1790 рік представлений рапортами і відомостями обер-штер-крігс комісарської комісії по організації забезпечення військ в південному краї, зокрема про забезпечення Катеринославської армії, про доставку провіанту в діючу армію О.Фірсовим і П.Турчаніновим, про заготівлю провіанту в Катеринославському намісництві (РДВІА. - Ф.52. Оп.1. Ч.2 Спр.402. Арк.1-49 зв.; Спр.403. Арк.1-50; Спр.435. Арк.1-40). З 90-х років XVIII століття такі відомості зосереджуються не в канцелярії військового президента, що до цього часу ототожнювалося з власною канцелярією Г.Потьомкіна, а в Провіантській експедиції військової колегії (РДВІА - Ф.18). З 1798 року існуюча до того провіантська канцелярія була реорганізована в провіантську експедицію. Вона успадкувала як обов'язки так і архів попереднього відомства. За своїм призначенням експедиція відала заготівлю провіанту і фуражу, устроєм провіантських магазинів, перевезенням закупленого провіанту до місць розташування військ. До експедиції також подавалися існуючі і закупівельні ціни на фураж і провіант. Однак на відміну від потьомкінських відомостей, дані провіантської експедиції більш уніфіковані. Як правило наводиться лише узагальнююча цифра обсягів поставок провіанту. Але й такі знеособлені відомості дають уявлення про зростаючий обсяг поставок.

Маємо відомості починаючи з 1794 року. З цього часу складається "Краткая ведомость о требуемой генерал-провиантмейстером для внутренних войск на провиант и фуражу сумме" Згідно цієї відомості для військ, що були розташовані в Катеринославській губернії,

Таврійській області, а також по фортецям краю, для закупівлі провіанту і фуражу було необхідно 2444807 карбованців. Це майже в двічі перевищувало суму закупленого провіанту в 1776 і 1777 році (РДВІА. - Ф.18. Оп.3/70. Спр.37. Зв'язка 9/202. Арк.6 зв., 128-132).

41. Особливо обростала легендами діяльність М.Л.Фалєєва. Він представлявся то одіозною, то геройською, а то і взагалі комічним персонажем з "Севільського цирюльника" В історичному нарисі міста Миколаєва маємо прямо таки фантастичне перетворення "простого кременчуцького" купця в бригадира (5 чин в таблиці про ранги). Спочатку "ездивший с товарами за армией" Фалєєв "сильно вдохновился делами правительства" і почав розчищати на свій кошт пороги. Через що і отримав дворянство (Ге Г.Н. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790-1890). - Николаев, 1890. С.2). З часом цей образ переходить в популярну літературу і в ній проходить всі стадії жанру. Маємо кращого друга Потьомкіна періоду московського студентського життя майбутнього "світлейшого" (Див.: "Фаворит" В.Пікуля). Присутній і кумедний образ ображеного Катериною II купця, вдягнутого "в нарядный сиреневый кафтан, сидевший на нем, как на корове седло" (Див.: "Город на трех холмах" М.Шатрова).

42. Про напрямки підрядів і поставок на будівництво міст дає уявлення фонд "Канцелярії будівництва міста Миколаєва" (ДАМО. Ф.243). Заснована на підставі положення, затвердженого Г.Потьомкіним 25 січня 1791 року, канцелярія відала всіма питаннями будівництва міста. Вона була підпорядкована Чорноморському адміралтейському правлінню. Тому після скасування правління в 1798 році канцелярія також припинила своє існування. Фонд нараховує 127 справ. З них переважну частину складають контракти, підряди, рапорти про виконання поставок, зобов'язання купецтва на будівництво будинків, кораблів, лавок, казарм та інш. Про обсяги поставок свідчать декілька характерних прикладів: купець О.Мешков поставив канати на сумму 50736 карбованців; Федір Ляховський підрядився будувати офіцерські будинки з розрахунку 3 карбованця 20 копійок за квадратну сажень "производя построение сие и для того имеют побольше гораздо каменщиков и работников моих и надзирая собственно сам за ими"; купець Чернікін заключив договір на поставку залізного листа, скоб і топорів на суму 9633 карбованці, а взамін грошей просить дозволити взяти сіль в Таврії і т.д. (ДАМО. - Ф.243. Оп.1. Спр.1. Арк.4-7; Спр.23. Арк. 3; Спр.70. Арк.2; Спр.82. Арк.1).

43. На сьогодні виявлена лише одна загальна відомість стосовно розміру підрядів на всі види провіанту для Чорноморського флоту

(РДА ВМФ. - Ф.172. Оп.1. Спр.316. Арк.69). Вона має назву: "Ведомость сколько на кампанию в будущем 784 году заготавливается для морских служителей морской провизии и на годичное время сухопутного провианта, на какой капитал и почему прежде то было заготавливаемо и ныне какая превосходит нижее для казны цена. Августа дня 1783 года" Відомість складається з семи відділів, які містять відомості про назву провіанту, кількість провіанту відданого на поставку, ціну провіанту, загальну суму підряду по кожному виду провіанту, за якими цінами в минулі роки закуповувався провіант в Херсоні, наскільки на цей рік дешевше і який прибуток держави від різниці в цінах.

44. Купець Кленов в 1799 році просить дозволу "вынять из воды на основании состоявшегося о сем высочайшего указа собственными его Кленова машинами и рабочими людьми, артиллерию и прочие вещи фрегатов "Царя Константина" и "Федора Стратилаты", разбитых в 1798 году при местах, принадлежащих владению Оттоманской Порты" (РДА ВМФ. - Ф.198. Оп.1. Спр.22. Арк.27). В цьому ж році "города Кременчуга мещанин Равидиловский представил модель изобретенного им подводного судна" (Там же. Спр.20. Арк.169 зв.). Щодо розчищення Дніпровських порогів купцем Фалеєвим див.: Иловайский А.С. Днепровские пороги. - К., 1911. - С.84-85.

45. РДА ВМФ. - Ф.198. Оп.1. Спр.73. Арк.55 - 107. Фактично вся справа складається з прохань купецтва про виплату грошей за поставку для Чорноморського флоту. Датується справа 1799 роком. На першому проханні поставлена резолюція: "Отвечать, что долги возложены уплатой казначейства по 1798 год" Подібна резолюція була рівнозначна відмові. Морське правління поклало справу виплати на цивільні органи, які були підпорядковані генерал-губернатору.

46. Руковский И.П. Историко-статистические сведения о подушных податях. - Спб., 1862.

47. ПСЗР. - Спб., 1830. - Т.ХХІХ.

Сергій Білівненко
к.і.н. (Запоріжжя)

Основні архівні зібрання документальних джерел з історії відкупів Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX ст.

Актуальність даної розвідки полягає у розширенні актуалізованої джерельної бази із соціально-економічної історії Степової України XVIII – XIX ст.

Єдиним істориком, що займався спеціальним дослідженням архівних документальних збірок на предмет виявлення джерел з історії відкупів є запорізький дослідник А.В. Бойко. У контексті розгляду джерельної бази з соціально-економічної історії Півдня України вищезазначений автор досліджує рух фондоутворення та характеризує джерела щодо відкупів [139].

На сьогодні комплекс документальних джерел з історії відкупної мережі Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX століття зосереджений у архівосховищах Російської Федерації та України.

Результати аналізу руху документів дають підставу стверджувати, що основна їх частина направлялася до губернських канцелярій (намісницьких правлінь), канцелярії Г. Потьомкіна, камерколегії, І Департаменту Сенату, експедиції державних прибутків. Відповідно і сучасне перебування матеріалів обумовлюється архівуванням документації перерахованих установ.

Зазначимо, що архівні матеріали, які знаходяться в українських архівосховищах, а саме: Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, Дніпропетровському історичному музеї ім. Д.І.Яворницького, Державному архіві Запорізької області, Державному архіві Дніпропетровської області, Державному архіву Одеської області, Державному архіві Херсонської області, Державному архіві Автономної Республіки Крим не становлять цілісних комплексів, вони розпорошені та спорадичні.

Певна кількість документів зберігається в зібраннях Інституту Рукописів НБУ ім. В. Вернадського НАН України. Ці матеріали, містяться у фонді Одеського товариства історії та старожитностей (Ф. V), зокрема, “Акты, относящиеся к Новороссии”, фонді X

(справа 15322 “Втікачі в Південній Україні кінця XVIII ст.”), фонді 42 (особисті матеріали Н.Д. Полонської-Василенко), справа 276 “Подборка документов (копий) о развитии помещичьего хозяйства и промышленности в 1780 – 1800 гг. в Новороссии”, що є частиною справ Дніпропетровського крайового архіву, переданих Подонській-Василенко у 20-х рр. XX ст. [139, 110] Зокрема це відомості щодо кримського соляного та митного відкупу під управлінням російського купця П. Хохлова, відкупу рибних ловель на Гарді товариством арнаутських офіцерів, діяльності М.Л. Фалеєва.

Джерела з історії відкупів Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. присутні в фондах та колекціях Державного архіву Херсонської області. Значний комплекс матеріалів виявлено в справах Херсонської (Новоросійської) губернської креслярні (ф. 14, 2966 одиниць зберігання). Перш за все - це справи сенатського розслідування по фінансовим неузгодженням та державним збиткам пов'язаним із таврійським соляним відкупом купців Калуґіна, Штігліца та Перетца. (ф. 14, оп. 1, спр. 428).

Також досить інформативною є справа щодо територіальних неузгоджень між Азовською губернією та Військом Донським по узбережжю Азовського моря, і як наслідок суперечки щодо права утримувати відкупи на рибальських косах Азовського моря (ф. 14, оп. 1, спр. 19).

Завдяки ревізійній діяльності землемірів в 90-х рр. XVIII ст. матеріали губернської креслярні містять певну інформацію, що дає змогу більш ретельно дослідити інститут відкупу на території Південної України. Це насамперед статистичні та топографічні описи земель, дач, шляхів сполучень, матеріали до атласів, відомості про пожежі, голод, неврожаї [139, 102, 298]. Весь цей матеріал дозволяє створити модель умов в яких функціонував відкуп, дає змогу порівняти обґрунтування відкупниками невиклат відкупних коштів та реальне становище краю. Матеріали щодо чиновників, дворян та купців дають змогу дати характеристику біографічних особливостей як відкупників (Масленников) (ф. 14, оп. 1, спр. 22, ф. 191, оп. 1, спр. 8), так і чиновників, що опікувалися відкупом, а в деяких випадках, це були одні і ті ж особи.

Ревізькі сказки 1795 року та метричні книги приходів місцевої епархії сконцентровані відповідно у фондах казенної палати (ф. 22) та Херсонського духовного правління (ф. 207). Дані матеріали становлять досить цінний елемент джерельної бази, адже матеріали

щодо народонаселення дозволяють оцінити рівень прибутковості відкупної системи, виявити пільгові прошарки населення, відстежити залежність динаміки змін населення від просування відкупної системи.

Один із найбільших комплексів джерел щодо відкупів містить Державний архів Одеської області. У фонді 1-му “Управление Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора” на сьогодні знайдено 10 справ (опис 218, спр. 1; опис 219, спр. 1; опис 220, спр. 22, опис 221, спр. 1; опис 230, спр. 12; опис 248, спр. 3353, спр. 3410, спр. 3558, 3648; опис 249, спр. 27). Але 6 із перелічених справ втрачено. У фонді Одеської міської Думи (ф. 4) містяться 10 справ що стосуються відкупів Південної України: опис 1, справи 24, 83, 120, 149; опис 1а спр. 9, спр. 54, спр. 80, спр. 134 спр. 216, спр. 382. У фонді 6-му що містить матеріали по іноземним колоністам виявлено 4 справи: 1455, 1603, 1788, 1821 (всі опис 1-й). Фонд 17-й “Одеський міський магістрат” містить досить цікаву 55-ту справу (оп. 1) де торговці звинувачують одеський іноземний магістрат у заведенні монополії та відкупу на продаж всіх товарів, що привозяться до Одеси з однойменного повіту 1798 р. У фонді 252 (опис 1) відкупної справи стосуються справи 235, 265а, 474, 478, 484, 667 (всього 6). За тематичними напрямками виділяються наступні групи джерел: стосовно винного відкупу, відкупу по освітленню ліхтарями міста Одеси, відкупу мір та терезів, стосовно кормчества (незаконного продажу вина), соляна торгівля, відкуп рибних ловель, відкуп млинів. Окремо, виділяються справи по відкупам стосовно іноземних колоністів.

Справи Державного архіву Одеської області стосуються звичайно прикінцевого етапу часового відтинку, що досліджується. Тому вони яскраво ілюструють стан речей, який склався в результаті всляких перетурбацій, що відбувалися завдяки російській центральній та місцевій владі. Завдяки фондосховищам Одеси можна визначити особливості відкупної справи в колоніях іноземців: болгар, німців, менонітів, шведів та інших.

Державний архів Дніпропетровської області містить описи справ канцелярій Новоросійського та Азовського губернаторів, що були втрачені під час II Світової війни. Але власне наявність цих описів у окремому фонді Р. 1648 дозволяє реконструювати джерельну базу, яка утворилася внаслідок діяльності цих установ. Справи 5, 412, 565, 570-572 дозволяють з'ясувати, що матеріали канце-

лярії Потьомкіна в цілому дублювалися із матеріалами місцевих губернських установ.

Найбільшим архівним сховищем Російської Федерація в якому накопичено справи, які стосуються відкупної системи останньої чверті XVIII – початку XIX століття, на сьогодні залишається Російський державний архів давніх актів. Фонд 10-й “Внутренние коллежские дела” в описі 3-му має справи 174 та 175. Вони стосуються винокуріння та винного відкупу Харківської та Катеринославської губерній (намісництв) кінця XVIII століття. Особливо представницьким для досліджуваної теми є фонд 16-й “Внутреннее управление”

Даний фонд є унікальним для дослідження Російської імперії XVIII століття, та зокрема Південної України. Фонд сформований з документів особових імператорських канцелярій, Близької канцелярії, Конференції при височайшому дворі, Сенату, Державної Ради, різноманітних центральних та місцевих установ, особистих та службових архівів державних діячів. Одночасно фонд зберігає справи, сформовані з матеріалів канцелярій губернаторів та інших посадових осіб щодо губерній та намісництв, поміж іншими – Азовської, Катеринославської, Новоросійської, Вознесенської та Таврійської області.

Важливість відкупів, як основного напрямку поповнення казни, а для південного краю – фінансування чисельних проектів головних командирів краю, визначили значну присутність відкупних справ у цьому фонді. За присутністю відкупних матеріалів структура фонду умовно може бути представлена трьома доволі представницькими комплексами. Зокрема: 1) матеріалами канцелярії Потьомкіна; 2) матеріалами статс-секретаря В.Попова; 3) матеріалами канцелярії П.Зубова.

В справах 693, 698, 796, 797, 798, 962, 966 та 700, кожна з яких, за виключення 700-ї справи складається із 3-7 частин і нараховують понад 10 тисяч аркушів представлені матеріали канцелярії Г.Потьомкіна. Відповідно це – “Донесения к князю Потемкину Таврическому по управлению Екатеринославскою губерниею”, “Прошение Майора Чаприка с приложением примечаний о причине болезней в Екатеринославском наместничестве”, “Бумаги и донесения к князю Потемкину-Таврическому по управлению Новороссийскою губерниею”, “Рескрипты, указы Екатерины II Потемкину”, “Донесения к князю Г.А. Потемкину-Таврическому по

управленню Таврической областю. 1783-1791 гг.” В цілому цей комплекс документів складається з кількох десятків впорядкованих архіваріусами книг формату in folio загальним обсягом понад 70 000 аркушів. При цьому слід зазначити, що матеріали щодо відкупів становлять чи не четверту частину усіх матеріалів комплексу.

Документи цього комплексу складають матеріали, що надходили до канцелярії Потьомкіна від: 1) імператриці, у вигляді указів та рескриптів; 2) різних центральних установ: Сенату, Камер-колегії, Комерц-колегії, Військової колегії та інших (укази, повідомлення та листи); 3) губернаторів Новоросійської та Азовської губерній, пізніше правителів Катеринославського намісництва та Таврійської області (рапорти на виконання ордерів, донесення, відомості та звіти); 4) канцелярій Новоросійської та Азовської губерній, пізніше правлінь Катеринославського намісництва та Таврійської області (рапорти на виконання ордерів про організацію транспортування солі півднем України, відомості про прибутки від соляного відкупу, про витрати на забезпечення соляної справи; рапорти щодо розвитку напрямки соляної торгівлі; рапорти про розрахунки із відкупниками при отриманні відкупної солі, відомості про прибутки від винного відкупу; відомості про надходження від конфіскації та штрафування за контрабанду та кормчество вином; рапорти та донесення про судові процеси пов'язані із винними та соляними відкупками; рапорти та донесення про призначення чиновників на посади, що контролювали відкупи; рапорти та донесення про використання відкупників для потреб зовнішньої політики (трактири Красноглазова для графа Фалкенштейна (імператора Йосипа II) донесення та звіти); 5) від казенних палат (донесення, відомості та звіти, що майже всі стосуються звітності про фінансовий бік відкупної справи: рапорти з відомостями прибутків та об'їзду відкупу мостів, перевозів, садів, млинів, риболовних угідь, лавок, бань, лук, степу (пасовиськ); контракти відкупників на відкуп вина, солі, рибних ловель, перевозів); 6) від командирів військових з'єднань та підрозділів, що перебували на території південноукраїнського регіону (рапорти на виконання ордерів, донесення, слідчі справи щодо кормчества та допомоги у забезпеченні відкупу, наприклад розгляд конфлікту між співробітниками винного відкупу Фалєєва та військовими 3-го гренадерського полку, молдавського гусарського полку, звинувачених у кормчестві); 7) від приватних осіб, що займалися організацією або веденням відкупної справи

(чолобитні, прохання, кондиції претендентів на утримання відкупів); 8) від представників різних суспільних прошарків населення, що прагнули пільгових умов у відкупках (чолобитні, обґрунтування від дворянства збільшення винокуріння без збільшення числа кріпаків, прохання різних переселенців (старообрядців) про надання їм пільг по отриманні риболовецьких відкупів).

За рапортами та донесеннями можливо реконструювати більшість ордерів, що направлялися до підпорядкованих Потьомкіну установ та військ.

Матеріали статс-секретаря В. Попова досить розпорошені, але більшість зосереджені у справі 700-й.

Третій комплекс, а саме матеріали канцелярії П. Зубова містяться у справах 966, 700. Це відповідно “Доклады князя Платона Зубова по управлению Таврической областью, губерниями Херсонской и Екатеринославской” та “Рескрипты Екатерины II Платону Зубову ” За додатками до доповідей Зубова можливо виокремити копії рапортів, донесень, контрактів. Завдячуючи цій справі можемо простежити повну згоду імператриці із політикою свого фаворита стосовно відкупної справи на Півдні України.

Окрім потужного 16-го фонду інформація щодо відкупів міститься у фонді 19-му. В справах 202-й “О соляных промыслах на Кинбурнских, Бахмутских и Маноцких озерах времен Екатерины II” та 205-й “Об убытках купца Прокофия Хохлова по крымскому солянному откупу”, що є порівняно невеликими, та нараховують кілька десятків аркушів представлені матеріали, які дають змогу дослідити план облаштування соляних промислів та торгівлі на півдні України після Кючук-Кайнарджийського мирного договору 1774 року і до початку XIX століття. Також досить показовою є експансія російських відкупників на території Кримського ханства, при підтримці та безпосередній участі у даних процесах представників російської влади.

Фонд 273-й “Камер-колегія” містить основну масу справ щодо південноукраїнського винного відкупу початку та завершального періоду хронологічного відтинку нашого дослідження. Із 11764 справ фонду шляхом суцільної евристики на сьогодні виокремлено 31 справу, що прямо стосуються відкупної справи Півдня України останньої третини XVIII століття. Основна маса документів – протоколи засідань камер-колегії (справи 33097, 33098, 33100, 34222, 34274, 34277). Власне на таких засіданнях і розглядалися питання

укладання контрактів, облаштування відкупів, проблеми несплати коштів від відкупів та їх примусове стягнення.

Окреме місце посідають матеріали Російського державного військово-історичного архіву (Российский государственный военно-исторический архив). Даний архів є унікальним за своїми інформативним можливостям щодо дослідження історії відкупів Південної України. Це пояснюється його історією та способом комплектації фондів. Одним із головних фондоутворювачів РДВІА був так званий “Лефортовський архів”, утворений в 1819 році як Московське відділення архіву Інспекторського департаменту Головного штабу й.і.в. До даного архіву направлялися справи ліквідованої Військової колегії та Військового міністерства, також канцелярій та “чергувань” російських воєначальників. Власне таким чином і утворився фонд 52-й “Справи князя Г.О. Потьомкіна-Таврійського” У фонді зберігається комплекс справ, що стосуються відкупної справи. На сьогодні опрацьовано 6 справ, що містять інформації щодо відкупів півдня України: 48 (опис 1), 68, 79, 92, 135, 145. Інформативно вони охоплюють спектр проблем аналогічний матеріалам РДАДА. Причини цього явища з’ясовано при дослідженні руху фондоутворення. Серед іншого міститься інформація про облаштування винного відкупу відкупників Тимофєєва та Фалєєва на 1779 рік, торгівлю вином в Полтаві; зразки російських контрактів для укладення відкупної угоди з продажу вина на півдні України; інформацію про відкуп полтавських купців П. Марченка та І. Руденка на території Новоросійської губернії, їхні конфлікти із місцевою адміністрацією; укази Сенату, що регулюють рух коштів отриманих від питних зборів; відомості про прибутки від торгівлі вином по фортецям Приазов’я; щодо порядку ввезення вина із Польщі та стягнення мита з цього вина, що було прерогативою відкупників.

Матеріали щодо відкупів півдня України останньої чверті XVIII – початку XIX століття представлені і у фондах Російського державного історичного архіву. Це насамперед справи фонду 557-го “Експедиції про державні прибутки” Завдяки специфічності цієї установи сьогодні у справах фонду є певний статистичний матеріал, що стосується прибутків від відкупів Південної України., в основному винного. В основному це третинні та річні відомості щодо прибутків по всім губерніям, де чільне місце поряд із подушним займали відкупні кошти.

Певна кількість матеріалів з історії відкупів Південної України зосереджена у фондах Російського державного архіву Військово-морського флоту (РДА ВМФ): Ф. 197 “Канцелярія генерал-фельдмаршала князя Потьомкіна”, Ф. 198 “Справи графа Кушельова”, Ф. 239 П.Зубова, а також фондах Адміралтейства (Ф. 212), Ради Адміралтейства (Ф. 223), Документи розпорошені по численних справах, а докладний показчик справ і предметний показчик, який було укладено ще у ХІХ столітті Ф. Веселаго, не завжди дає уявлення про наявність у справі матеріалу з проблеми.

Справи фонду 197-го в процесі фондоутворення становили єдине ціле з похідною канцелярією Потьомкіна. Вже після смерті князя справи стосовно Чорноморського флоту були відібрані з канцелярії і передані до архіву морського міністерства. У цьому фонді 36 справ безпосередньо стосуються історії регіону. Прямо або опосередковано стосуються відкупної торгівлі справи щодо: 1) чорноморської торгівлі за 1780-1789 роки; б 2) реєстри купецьких кораблів та їх товарів, що приходили до чорноморських портів з 1783 по 1792 роки. Ці справи цікаві насамперед для характеристики економічної діяльності відкупників загалом, для встановлення сфери поширення їх економічних інтересів та міжнародних зв'язків.

У фонді графа Кушельова (оп. 1, спр. 2, арк. 95) є копії сенатських указів, що стосується облаштування південноукраїнських відкупів у післяпотьомкінський період, власне спроби уніфікації відкупів по всій території регіону.

Таким чином, дослідження основних архівних зібрань України та Російської Федерації дозволяють дослідити рух фондоутворення документальних джерел з історії відкупів Південної України, реконструювати процес становлення та генези останніх.

Фонди вітчизняних архівосховищ сформувалися внаслідок діяльності місцевих установ. Обласні архіви на сьогодні мають переважно лише фрагменти фондів губернських канцелярій, правлінь, казенних палат, органів міського самоврядування, що доповнюються матеріалами особистих фондів і колекцій.

За видовою належністю у російських державних архівах найбільш повно представлені актові та статистичні джерела, що пояснюється специфікою функціонування центральних державних органів влади. Окремий комплекс становлять маніфести та накази.

Джерел та літератури:

1. Державний архів Запорізької області (далі ДАЗО). — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 344: Журнал регистрации свидетельств на право содержание винных (ренсковых) погребов. — 41 арк.
2. Державний архів Дніпропетровської області (далі ДАДО). — Ф. 1684. — Оп. 2. — Спр. 5: Опис фонду справ “Азовский генерал-губернатор г. Екатеринослав 1775 — 1783” — Арк. 1 — 2 зв.
3. ДАДО. — Ф. 1648. — Оп. 2. — Спр. 412: Инвентарная опись Азовской губернской канцелярии 1775 — 1784 гг. — I том. 1779 г. — 126 арк.
4. ДАДО. — Ф. 1648. — Оп. 2. — Спр. 565: Инвентарная опись Новороссийской губернской канцелярии 1776 — 1780 гг. — 140 арк.
5. ДАДО. — Ф. 1684. — Оп. 2. — Спр. 570: Инвентарная опись “Новороссийский губернатор” 1775 — 1783 гг. — 63 арк.
6. ДАДО. — Ф. 1684. — Оп. 2. — Спр. 571: Инвентарная опись ф. “Новороссийский губернатор” 1776 — 1789 гг. — 59 арк.
7. ДАДО. — Ф. 1684. — Оп. 2. — Спр. 572: Инвентарная опись “Новороссийский губернатор” 1777 год. . — 17 арк.
8. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). — Ф. 1 “Управление Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора” — Оп. 218. — Спр. 1: Об отдаче на откуп меновых дворов, рыбных заводов и продажи вина в земле Черноморского войска. — 190 арк.
9. ДАОО. — Ф. 1 “Управление Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора” — Оп. 219. — Спр. 1: Ведомость о торговых ценах. — 7 арк.
10. ДАОО. — Ф. 1 “Управление Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора” — Оп. 220. — Спр. 22: О предоставлении жителям Новых Койдаков вольной продажи вина. — 37 арк.
11. ДАОО. — Ф. 1 “Управление Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора” — Оп. 221. — Спр. 1: По представлению Екатеринославского губернского правления о выселившихся из казенных селений Екатеринославского, Новомосковского и Верхнеднепровского уезда поселян на хутора и о убытках. — 58 арк.
12. ДАОО. — Ф. 1 “Управление Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора” — Оп. 230. — Спр. 12: Об убытках по откупу. — 31 арк.
13. ДАОО. — Ф. 1 “Управление Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора” — Оп. 248. — Спр. 3353: Прошение надворного

советника Бродского, о притеснении Екатеринославского губернского правления на его откуп. — 49 арк.

14. ДАОО. — Ф. 1 “Управление Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора” — Оп. 248. — Спр. 3410: По доносу мещанина Кобелькова на откупщиков. — 26 арк.

15. ДАОО. — Ф. 1 “Управление Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора” — Оп. 248. — Спр. 3558: Рапорт Екатеринославского губернского прокурора о запрещении крестьянам покупать вино в Малороссии в подрыв откупщика Штиглица. — 11 арк.

16. ДАОО. — Ф. 1 “Управление Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора”. — Оп. 248. — Спр. 3648: По прошению калужского 1й гильдии купца Кожевникова по делу его с купцом Зеленковым о расчетах по содержанию откупов. — 62 арк.

17. ДАОО. — Ф. 1 “Управление Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора” — Оп. 249. — Спр. 27: Жалобы владельцев крымских соляных промыслов. — 93 арк.

18. ДАОО. — Ф. 4 “Одесская городская дума”. — Оп. 1. — Спр. 24: Об освещении г. Одессы фонарями посредством подрядчика. — 15 арк.

19. ДАОО. — Ф. 4 “Одесская городская дума. — Оп. 1. — Спр. 83: О представленных 15ти мерах Иваном Короленко откупщикам весов Крантвейсом. — 7 арк.

20. ДАОО. — Ф. 4 “Одесская городская дума” — Оп. 1. — Спр. 120: Жалоба Халинопуло на отказ продажи вина в погребе за отсутствием гильдии. — 42 арк.

21. ДАОО. — Ф. 4 “Одесская городская дума” — Оп. 1. — Спр. 149: Об уменьшении акциза Нежинского грека Степана Кисова платившего за содержание кофейного дома. — 21 арк.

22. ДАОО. — Ф. 4 “Одесская городская дума” — Оп. 1а. — Спр. 9: Об отдаче в откупное содержание городских мер и весов” — 80 арк.

23. ДАОО. — Ф. 4 “Одесская городская дума. — Оп. 1а. — Спр. 80: По сообщению здешнего Комитета с приложением с полученного г. Военным Губернатором Дюком де Ришелье рескрипта копии о удалении купца Василий Ефремова от содержания в Одессе винного откупа. — 6 арк.

24. ДАОО. — Ф. 4 “Одесская городская дума” — Оп. 1а. — Спр. 134: Ордер Херсонского гражданского губернатора по Высочайшему повелению о уничтожении сборов производимых на выломку из рек льда. — 12 арк.

25. ДАОО. — Ф. 4 “Одесская городская дума” — Оп. 1а. — Спр. 216: О том, чтобы купцы прикащики и сидельцы в лавках и конторах непременно имели на каждый наступающий год на гербовой по

установленному манифестом порядку книги со взносом подлежащих казне пошлин. — 7 арк.

26. ДАОО. — Ф. 4 “Одесская городская дума” — Оп. 1а. — Спр. 382: О питейном откупе. — 7 арк.

27. ДАОО. — Ф. 6 “Попечительный комитет об иностранных поселенцев Южного края России”. — Оп. 1. — Спр. 1455: Об отдаче в откупное содержание четырех мельниц принадлежавших молочанским колониям. — 5 арк.

28. ДАОО. — Ф. 6 “Попечительный комитет об иностранных поселенцев Южного края России” — Оп. 1. — Спр. 1603: Об отдаче на откуп в колониях Бессарабского водворения продажи вина. — 83 арк.

29. ДАОО. — Ф. 6 “Попечительный комитет об иностранных поселенцев Южного края России” — Ф. 1. — Спр. 1788: Ведомости поступлений общественных сумм винного откупа по Одесской конторе иностранных поселенцев. — 62 арк.

30. ДАОО. — Ф. 6 “Попечительный комитет об иностранных поселенцев Южного края России”. — Оп. 1. — Спр. 1821: Об отдаче на откуп рыбных угодий на р. Днепр и др. реках и озерах в шведских колониях. — 16 арк.

31. ДАОО. — Ф. 17 “Одесский городской магистрат”. — Оп. 1. — Спр. 55: По сообщениям разных мест, коими требуются справки по каким ценам в Одессе в продажу разные материалы и припасы происходят. — 52 арк.

32. ДАОО. — Ф. 252 “Одесская контора иностранных поселенцев Южного края России”. — Оп. 1. — Спр. 235: О продаже вина в ущерб откупам питей. — 43 арк.

33. ДАОО. — Ф. 252 “Одесская контора иностранных поселенцев Южного края России”. — Оп. 1. — Спр. 265а: О взыскании откупных денег с содержателей откупных питей”. — 71 арк.

34. ДАОО. — Ф. 252 “Одесская контора иностранных поселенцев Южного края России” — Оп. 1. — Спр. 474: О запрещении продажи колонистами виноградного вина. — 6 арк.

35. ДАОО. — Ф. 252 “Одесская контора иностранных поселенцев Южного края России” — Оп. 1. — Спр. 478: О взыскании с колонистов денег за нанесенный ими ущерб питейному дому. — 25 арк.

36. ДАОО. — Ф. 252 “Одесская контора иностранных поселенцев Южного края России. — Оп. 1. — Спр. 484: О наказании за продажу виноградного вина. — 4 арк.

37. ДАОО. — Ф. 252 “Одесская контора иностранных поселенцев Южного края России” — Оп. 1. — Спр. 667: О выдаче ссуды Одесской

конторе коммерческого банка из общественных сумм винного откупа — 12 арк.

38. Державний архів Херсонської області (далі ДАХО). — Ф. 14. — Оп. 1. — Спр. 19: Указы Новороссийской губернской канцелярии. 1776-1778 гг. — 108 арк.

39. ДАХО. — Ф. 14. — Оп. 1. — Спр. 22: Указы Новороссийской губернской канцелярии. 1776-1778 гг. — 149 арк.

40. ДАХО. — Ф. 14. — Оп. 1. — Спр. 428: О финансовых расчетах Новороссийской казенной палаты с откупщиком соли купцом Калугиным. — 209 арк.

41. ДАХО. — Ф. 22. — Оп. 1. — Спр. 3: Ревизские сказки. — 83 арк.

42. ДАХО. — Ф. 191. — Оп. 1. — Спр. 8: Рапорты губернатора в Сенат 1799-1802. — 63 арк.

43. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1: Указы Славянской духовной консистории. — 159 арк.

44. Російський державний архів давніх актів (далі РДАДА). — Ф. 10. — Оп. 3. — Спр. 174: Примечание о винокурении и о торговле винной в Харьковской губернии. После 1788 г. — 38 арк.

45. РДАДА. — Ф. 10. — Оп. 3. — Спр. 175: Записка о винном откупе по Екатеринославской губернии существующем с 1793го по 1797й год. — 27 арк.

46. РДАДА. — Ф. 16 “Внутреннее управление”. — Оп. 1. — Спр. 966. част. II. — 173 арк.

47. РДАДА. — Ф. 16 “Внутреннее управление” — Оп. 1. — Спр. 693: Донесения к князю Г.А. Потемкину-Таврическому по управлению Екатеринославской губернией. 1783 — 1789 гг. част. I. — 342 арк.

48. РДАДА. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 693: Донесения к князю Г.А. Потемкину-Таврическому по управлению Екатеринославской губернией. 1783 — 1789 гг. част. II. — 511 арк.

49. РДАДА. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 693: Донесения к князю Г.А. Потемкину-Таврическому по управлению Екатеринославской губернией. 1783 — 1789 гг. част. III. — 472 арк.

50. РДАДА. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 693: Донесения к князю Г.А. Потемкину-Таврическому по управлению Екатеринославской губернией. 1783 — 1789 гг.” част. IV. — 294 арк.

51. РДАДА. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 693: Донесения к князю Г.А. Потемкину-Таврическому по управлению Екатеринославской губернией. 1783 — 1789 гг. част. V. — 647 арк.

52. РДАДА. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 698: Прошение майора Чаприка с приложением примечаний о причине болезней в Екатеринославском наместничестве” — 17 арк.

53. РДАДА. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 795: Рескрипты Екатерины II генерал губернатору Воейкову о Новороссийской губернии. — 93 арк.
54. РДАДА. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 796: Бумаги и донесения к князю Потемкину-Таврическому по управлению Новороссийскою губерниею. част. I. — 458 арк.
55. РДАДА. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 796: Бумаги и донесения к князю Потемкину-Таврическому по управлению Новороссийскою губерниею. част. VI. — 525 арк.
56. РДАДА. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 796: Бумаги и донесения к князю Потемкину-Таврическому по управлению Новороссийскою губерниею. част. VII. — 387 арк.
57. РДАДА. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 796: Бумаги и донесения к князю Потемкину-Таврическому по управлению Новороссийскою губерниею, част. VIII. — 402 арк.
58. РДАДА. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 797: Бумаги и донесения к князю Г.А. Потемкину-Таврическому по управлению Новороссийской губернией. 1761 — 1785 гг. част. XIII. — 300 арк.
59. РДАДА. — Ф. 16 “Внутреннее управление”. — Оп. 1. — Спр. 962: Донесения к князю Г.А. Потемкину-Таврическому по управлению Таврической областью. 1783 — 1791 гг. част. IV. — 254 арк.
60. РДАДА. — Ф. 16 “Внутреннее управление”. — Оп. 1. — Спр. 962: Донесения к князю Г.А. Потемкину-Таврическому по управлению Таврической областью. 1783 — 1791 гг. част. V. — 307 арк.
61. РДАДА. — Ф. 19 “Финансы”. — Оп. 1. — Спр. 205: О соляных промыслах на Кинбурнских, Бахмутских и Маноцких озерах времен Екатерины II. — 8 арк.
62. РДАДА. — Ф. 19 “Финансы” — Оп. 1. — Спр. 206: Об увеличении доходов от продажи соли. — 12 арк.
63. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия”. — Оп. 1, ч.2. — Спр. 9999: Десять рапортов Екатерининской провинциальной канцелярии с ведомостями за февраль, март, апрель, май, июнь, август, сентябрь, октябрь и ноябрь месяцы 1768 года и количестве сбора денег разных пошлин (...). — 50 арк.
64. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия”. — Оп. 1, ч.2. — Спр. 10001: Одинадцать рапортов Елисаветградской провинциальной канцелярии с ведомостями (...). — 57 арк.
65. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия” — Оп. 1, ч.2. — Спр. 10074: Рапорты Новороссийской губернской канцелярии и Екарининской провинциальной канцелярии с ведомостями о приходе, расходе и остатке денег поступивших за 1767 год окладных, неокладных и таможенных разных сборов” — 18 арк.

66. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия” — Оп. 1, ч.2. — Спр. 10075: Восемь рапортов Новороссийской губернской канцелярии в камер-коллегию с ведомостями (...). — 66 арк.

67. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия” — Оп. 1, ч.2. — Спр. 10379: Двенадцать рапортов Елизаветградской провинциальной канцелярии в камер-коллегию с ведомостями о приходе, расходе и остатке разных окладных и неокладных сборов денег поступивших в оную канцелярию в 1769 г. — 77 арк.

68. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия. — Оп. 1, ч.2. — Спр. 11023: Елизаветградской провинциальной канцелярии два рапорта с ведомостями за август и сентябрь месяцы 1770 года и годовая ведомость за помянутой год о приходе, расходе и остатке денег, собранных за разные пошлыны, штрафных и по прочим предметам. — 42 арк.

69. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия” — Оп. 1, ч.4. — Спр. 11608: Двенадцать доношений канцелярии Новороссийской губернии в камер-коллегию с приходно-расходной ведомостью за 770-771 год о взъскании в одной канцелярии с разного звания недоимках а равно сколько осталось еще невзыскано. — 84 арк.

70. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия” — Оп. 1, ч.4. — Спр. 12005: Ведомости из канцелярии Новороссийской губернии: месячные и годовые 1772 года. — 65 арк.

71. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия”. — Оп. 1, ч.4. — Спр. 12104: Дело по определении камер-коллегии: сообщить все канцелярии о присылке в камер-коллегию ведомостей: в каких провинциях и городах какие питейные откупщики взяли на откуп питейные сборы и за какие суммы в настоящий четырехлетний период (...)” — 11 арк.

72. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия. — Оп. 1, ч.4. — Спр. 12278: Из Екатерининской провинциальной канцелярии месячные ведомости за 1773 год о приходе и расходе денег от разных сборов. — 40 арк.

73. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия”. — Оп. 1, ч.4. — Спр. 12700: Дело по доношению Новороссийской канцелярии в камер-коллегию, о заключении контрактов с полтавскими купцами Петром Марченком и Иваном Руденком о сборе поведерной с вина пошлыны, продаваемых лошадей и протчаго скота. — 13 арк.

74. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия” — Оп. 1, ч.4. — Спр. 12780: О рассмотрении в камер-коллегии дела по сообщении Главного магистрата, что у коронного поверенного в Азовской крепости и форштата Василия Тимофеева производилась винная продажа с подмесом воды. — 32 арк.

75. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия” — Оп. 1, ч.6. — Спр. 20266: О поставке вина и об отдаче питейных сборов в 1791 по 1795 год на откуп”. — 42 арк.
76. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия” — Оп. 1, ч.6. — Спр. 20310: Об отдаче городов Градища и Голтвы с принадлежащими к ним селениям с 20 июля 1790 г. на откуп козацкому полковнику Красноглазову. — 4 арк.
77. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия” — Оп. 1, ч.6. — Спр. 20311: О питейной на откупщике Красноглазове недоимке. — 51 арк.
78. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия” — Оп. 1, ч.6. — Спр. 20312: О деньгах 40.000 руб. арестованных у полковника Красноглазова в число состоящей на нем за питейный откуп недоимки. — 23 арк.
79. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия” — Оп. 1, ч.6. — Спр. 20313: По представлению губернского прокурора Золотницкаго о не взносе откупщиком Красноглазовым в разные времена в срок откупной суммы. — 8 арк.
80. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия” — Оп. 1, ч.6. — Спр. 20314: О отнесенных на утверждение в Правительствующий Сенат кондициях об отдаче по оным питейных сборов с 1793 года на откуп. — 30 арк.
81. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия” — Оп. 1, ч.6. — Спр. 20315: Об отдаче питейных сборов с 1793 по 1794 год на откуп. — 34 арк.
82. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия” — Оп. 1, ч.6. — Спр. 20437-20440: Месячные ведомости за 1791-1794 гг. — 65; 70; 70; 86 арк.
83. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия” — Оп. 1, ч.6. — Спр. 20511: Месячные ведомости за 1793 г. — 36 арк.
84. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия” — Оп. 1, ч.6. — Спр. 20643: О сочинении ведомости о питейном доходе и расходе по части питейной. — 48 арк.
85. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия”. — Оп. 1, ч.6. — Спр. 20663: Дело по указу Правительствующего Сената о не воспрещении в Крымском полуострове продажи виноградных вин. — 11 арк.
86. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия” — Оп. 1, ч.6. — Спр. 20667: Дело по запросу канцелярии Правительствующего Сената какие города и селения в Новороссийской губернии имеют на вольное шинкование вина привилегии. — 6 арк.
87. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия”. — Оп. 1, ч.6. — Спр. 23889: По сообщению Екатеринославской казенной палаты о ассигновании на платеж бывшему откупщику Волкову за привезенной и поступивший в казенное ведомство спирт пошлинных денег 495 ру. — 6 арк.
88. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия” — Оп. 1, ч.6. — Спр. 23890: По сообщению Екатеринославской казенной палаты о разрешении

взыскивать ли с бывшего откупщика купца Пенчукова причитавшиеся по расчислению денги за отданную ему в городе Николаеве питейную продажу на откуп к которой он тамошним городничим не допущен. — 13 арк.

89. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия” — Оп. 1, ч.6. — Спр. 23891: По сообщению Екатеринославской казенной палаты о не полагании тою палатою ко взысканию с откупщика Яншина за не взнос в срок откупной суммы процентных денег 5464 руб. 87 S коп. по причине высившихся на хлеб цен. — 11 арк.

90. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия”. — Оп. 1, ч.6. — Спр. 23892: По указу Правительствующего Сената о истребовании от Новороссийской камерной части сведения и о донесении Сенату отданное ассесору Яншину в сохранение казенное вино 24309 ведро 9 S чарка употреблено ль им по требованию начальства в расход. — 181 арк.

91. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия”. — Оп. 1, ч.6. — Спр. 23893: По указу Правительствующего Сената о учиненном Камер-коллегии предписания во взыскании пошлины за ввезенную в Новороссийскую губернию для откупщика Яншина сикийскую водку по тарифу. — 4 арк.

92. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия”. — Оп. 1, ч.6. — Спр. 23894: По рапорту Новороссийской камерной части о переданных содержателем питейных в Новороссийской губернии откупа коллежским ассесором и кавалером Яншиным за 1797 год 1560 руб. — 15 арк.

93. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия” — Оп. 1, ч.6. — Спр. 23895: Об отдаче с 1799 по 1803 год питейных зборов на откуп по Новороссийской губернии и Екатеринославской губернии с приложением контрактов. — 394 арк.

94. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия” — Оп. 1, ч.6. — Спр. 23896: По рапорту Новороссийской камерной части что оною отряжен по предписанию главной соляной конторы советник Ставровский для отобрания Таврических соляных озер, всего казне принадлежащего бывшего откупщика Калугина и отдачи новым откупщикам. — 9 арк.

95. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия” — Оп. 1, ч.6. — Спр. 23897: По запросу генерал прокурорских дел о доставлении копии с рапорта бывшего Екатеринославского губернатора Хорвата о излишке взысканной с полковника Красноглазова откупной суммы за содержанныя им в Таврической области три крепости по откупу с 1789 по 1793 год. — 7 арк.

96. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия” — Оп. 1, ч.6. — Спр. 23898: По запросу Департамента Министра финансов о доставлении сведения

на каком праве отдается винная продажа в губерниях Малороссийских, Новороссийских. Тако же Лифляндской и Эстляндской. — 2 арк.

97. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия” — Оп. 1, ч.6. — Спр. 24274: Об отдаче питейных зборов по Новороссийским губерниям с 1797 по 1801 год коллежскому ассесору Яншину. — 80 арк.

98. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия”. — Оп. 1, ч.6. — Спр. 24275: Об отдаче в Новороссийских губерниях с 1798 года откупа коллежскому ассесору Яншину. — 41 арк.

99. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия. — Оп. 1, ч.6. — Спр. 25931: Ведомость о продаже откупщиком Яншиным горячего вина и прочих питей. — 28 арк.

100. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия” — Оп. 1, ч.6. — Спр. 25938: Дело о присылке с 1787 года ежемесячных о питейном доходе по недомимке ведомостей по новой форме. — 11 арк.

101. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия” — Оп. 1, ч.6. — Спр. 25939: Дело о доставлении казенным палатам в Экспедицию по части винной о питейном доходе по новоизданным образцам ведомостей. — 18 арк.

102. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия” — Оп. 1, ч.6. — Спр. 25940: Дело о присылке из 33х губерний 1791 г. третных о проданных откупщиками денег в экспедицию ведомостей. — 13 арк.

103. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия”. — Оп. 1, ч.6. — Спр. 25942: Дело по всем губерниям об отчислении городам процентов с питейной прибыли за исключением расходов по одним городам и о присылке об оном ведомостей с прилагаемыми за декабрь мц о питейном доходе ведомостями. — 13 арк.

104. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия”. — Оп. 1, ч.6. — Спр. 25944: Формы о присылке по оным о питейном доходе ведомостей с 1795 по 1799 год. — 18 арк.

105. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия”. — Оп. 1, ч.6. — Спр. 25949: Дело по определению Государственной Камер-коллегии лю отсылке камерным частям форм на сочинение и присылке ведомостей о казенном строении и имуществе в содержании у бывших откупщиков до 1799 г. — 8 арк.

106. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия”. — Оп. 1, ч.6. — Спр. 25986-25991: Контракты разных лет в книгах по разным губерниям. 1771 — 1783 гг. — 342 арк.

107. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия”. — Оп. 1, ч.6. — Спр. 25995: По определению Камер-коллегии о собрании из камерных частей ведомостей о всех питейных домах и выставках и о тех кои гласны не были. — 434 арк.

108. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия” — Оп. 1, ч.6. — Спр. 26685: Ведомости по части питейной поступившие из экспедиции о государственных доходах в Щетную экспедицию Департамента Камер-коллегии и потом из камерных частей и казенных палат по прошедшему с 1795 по 1799 ис онаго по 1803й год откупу. Таврической губернии за 1795 г. — 29 арк.

109. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия” — Оп. 1, ч.6. — Спр. 26685: Ведомости по части питейной поступившие из экспедиции о государственных доходах в Щетную экспедицию Департамента Камер-коллегии и потом из камерных частей и казенных палат по прошедшему с 1795 по 1799 ис онаго по 1803й год откупу. Таврической за 1795 г. — 29 арк.

110. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия” — Оп. 1, ч.6. — Спр. 26686: Ведомости по части питейной поступившие из экспедиции о государственных доходах в Щетную экспедицию Департамента Камер-коллегии и потом из камерных частей и казенных палат по прошедшему с 1795 по 1799 ис онаго по 1803й год откупу. Таврической за 1797 г. — 16 арк.

111. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия” — Оп. 1, ч.6. — Спр. 26687: Ведомости по части питейной поступившие из экспедиции о государственных доходах в Щетную экспедицию Департамента Камер-коллегии и потом из камерных частей и казенных палат по прошедшему с 1795 по 1799 ис онаго по 1803й год откупу. Новороссийской за 1799 г. — 124 арк.

112. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия” — Оп. 1, ч.6. — Спр. 26688: Ведомости по части питейной поступившие из экспедиции о государственных доходах в Щетную экспедицию Департамента Камер-коллегии и потом из камерных частей и казенных палат по прошедшему с 1795 по 1799 ис онаго по 1803й год откупу. Новороссийской за 1800 г. — 68 арк.

113. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия” — Оп. 1, ч.6. — Спр. 26689: Ведомости по части питейной поступившие из экспедиции о государственных доходах в Щетную экспедицию Департамента Камер-коллегии и потом из камерных частей и казенных палат по прошедшему с 1795 по 1799 ис онаго по 1803й год откупу. Новороссийской за 1801 г. — 20 арк.

114. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия” — Оп. 1, ч. 9. — Спр. 34144: Ведомость Бахмутской городской канцелярии о казенных денежных сборах и продаже вина. — 7 арк.

115. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия” — Оп. 1, ч. 9. — Спр. 34266: Именные указы за 1778 г. — 22 арк.

116. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия” — Оп. 1, ч. 9. — Спр. 34267: Реестр исходящих документов за 1778 г. — 472 арк.
117. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия. — Оп. 1, ч. 9. — Спр. 34273: Журнал заседаний Камер-коллегии за 1782 г. — 171 арк.
118. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия” — Оп. 1, ч. 9. — Спр. 34442: Книга записная вина, проданного откупщиками в свою пользу. — 26 арк.
119. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия” — Оп. 1, ч. 9. — Спр. 34568: Ведомости о приходе соляных, мельничных и других сборов 1777 года. — 47 арк.
120. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия” — Оп. 1, ч. 9. — Спр. 34575: Ведомости и рапорты о доставлении ведомости о питейной недоимке. 1791 г. — 9 арк.
121. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия” — Оп. 1, ч. 9. — Спр. 34614: Указы о винокурении с 1742 — 1774 гг. Копии. 1775 г. — 61 арк.
122. РДАДА. — Ф. 273 “Камер-коллегия” — Оп. 2, ч. 9. — Спр. 30751: План и фасад деревянного кабака с террасой и мезонином. — Арк. 15-16.
123. Російський державний архів Військово-морського флоту (далі РДА ВМФ). — Ф. 197 “Канцелярия генерал-фельдмаршала князя Потемкина”, оп.1.
124. РДА ВМФ. — Ф. 198 “Дела графа Кушелёва”. — Оп. 1. — Спр. 2 — Арк. 95 “Экстракт указа Сената по делу о недопущении откупщика в г. Николаев”
125. РДА ВМФ. — Ф. 212. — Оп. 4. — Спр. 53: Штаты Екатеринославского наместничества. Устройство Екатеринославского наместничества. — 83 арк.
126. РДА ВМФ. — Ф. 212. — Оп. 4. — Спр. 57: Назначения на должности М.Фалеева(...). — 46 арк.
127. РДА ВМФ. — Ф. 239. — Оп. 1. — Спр. 25: Копии с ордеров графа Зубова генерал-майору Хорвату. — 339 арк.
128. Російський державний військово-історичний архів (далі РДВІА). — Ф. 52 “Дела князя Г.А. Потемкина-Таврического” — Оп. 1. част. I. — Спр. 48. част. III. — 268 арк.
129. РДВІА. — Ф. 52 “Дела князя Г.А. Потемкина-Таврического” — Оп. 1. част. I. — Спр. 68. — 273 арк.
130. РДВІА. — Ф. 52 “Дела князя Г.А. Потемкина-Таврического” — Оп. 1. част. I. — Спр. 79. — 472 арк.
131. РДВІА. — Ф. 52 “Дела князя Г.А. Потемкина-Таврического” — Оп. 1. част. I. — Спр. 92. — 239 арк.

132. РДВІА. — Ф. 52 “Дела князя Г.А. Потемкина-Таврического” — Оп. 1. част. I. — Спр. 135. — 54 арк.
133. РДВІА. — Ф. 52 “Дела князя Г.А. Потемкина-Таврического” — Оп. 1. част. I. — Спр. 145. — 63 арк.
134. Російський державний історичний архів (далі РДІА). — Ф. 557 “Експедиція державних прибутків” — 8476 од.зб.
135. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського НАН України (далі ІР НБУ ім. В.І.Вернадського). — V – 221-448: Акты, относящиеся к Новороссии. — Арк. 34-87.
136. ІР НБУВ. — X. — Спр. 15322: Втікачі в Південній Україні кінця XVIII ст. — 92 арк.
137. ІР НБУВ. — Ф. 42 “Особисті матеріали Н.Д. Полонської-Василенко. — Спр. 276: Подборка документів (копій) о розвитку помещицього хозяйства и промышленности в 1780 — 1800 гг. в Новороссии. — 153 арк.
138. Дніпропетровський історичний музей ім. Яворницького (далі ДІМ). — Ф. Дела Азовской губернской канцелярии — КП — 383773 / Арх. 200: Ордери, накази генерал-губернатора В.О.Черткова (губернатора Азовського) 1776 року. — 171 арк.
139. Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття: Аналіз джерел. — К., 2000. — 308 с.

Микола Чабан (Дніпропетровськ)

До історії козацько-дворянського роду Магденків

Рід Магденків походить з Полтавщини. Його трьохсотрічна історія цікава й повчальна. Сидір Магденко в 1703-1708 роках служив опішнянським сотником Гадяцького полку (Опішня – найвідоміший центр гончарства у сучасній Україні). Син його Яків Сидорович Магденко слідом за батьком у 1721-1722 роках також був опішнянським сотником. Відомі двоє синів Якова – Андрій Якович Магденко в 1757-1764 роках служить новосанжарським сотником, а Василь Якович у 1745-1755 був полтавським хорунжим, а в 1758-1766 роках – полтавським осавулом. І, нарешті, Степан Васильович Магденко в 1767 році був полтавським осавулом. [1. С. 292].

1775 року скасована Запорозька Січ і представники досить розгалуженого старшинського роду Магденків переходять на службу Російській імперії. В 1790-му Катерина II “за зразкову службу” подарувала відставному секунд-майорові Андрію Васильовичу Магденкові “4500 десятин зручної й 437 – незручної землі у вічне й спадкове володіння” Так виникла Магдалинівка на сучасній Дніпропетровщині.

Магденки з часом поріднилися з багатьма дворянськими родами – Ковалевськими, Руденками, Родзянками, Капністами, Голенищевими-Кутузовими, Беллінсгаузенами... Скажімо, онук представниці цього роду – М. В. Магденко – український учений і громадський діяч Василь Назарович Каразін (1773-1842) відомий тим, що з його ініціативи в 1805 році відкритий найстаріший на сході України Харківський університет. Його дід Яків Іванович Ковалевський “був сотник харківського полку, одружений на М. В. Магденко, по першому чоловікові своєму колишньої Логачевої” [2. С. 96].

У Дніпропетровському художньому музеї можна бачити одне з ранніх полотен уродженця Миргорода Володимира Лукича Боровиковського. На ньому зображений колишній запорізький полковник, бургомістр Полтави Павло Якович Руденко. З учених мало не першим побачив (а згодом і описав) портрет 1903 року у Січкарівці в маєтку Василя Магденка відомий український історик козацтва Дмитро Іванович Яворницький. Портрет переданий 5

жовтня 1905 року до Катеринославського музею ім. Поля від імені брата Василя Магденка — ігуменського повітового маршалка дворянства Олексія Петровича Магденка (Ігумен — повітове місто під Мінськом). На тім же хуторі Січкарівка (нині це Магдалинівський район Дніпропетровської області) Яворницький виявив і фрагменти сімейного архіву Руденків. Напередодні XIII археологічного з'їзду в Катеринославі Яворницький проводив комплексні дослідження в губернії й так натрапив на документи Руденків. Портрет пензля Боровиковського по війні передадуть до Дніпропетровського художнього музею.

Але як архіви Руденко виявилися в родині Магденків? Це пояснюється близьким спорідненням двох родів. Ми торкнулися цього споріднення не випадково. Інакше буде незрозуміло, чому частина дітей Петра Магденка народилося на Полтавщині, а частина на сусідній Катеринославщині. Перенесемося в містечко Глобине на Полтавщині (нині це — райцентр). От як донедавна викладалася його історія. Власником Глобиного був військовий писар Нової Запорозької Січі Іван Якович Глоба — звідси й назва Глобине. Під час ліквідації Запорозької Січі в 1775 р. Іван Глоба був обвинувачений у тому, що не скорився російському урядові й засланий був до Туруханського краю. Володіння його були в нього вилучені й у тому ж 1775 р. нібито подаровані Катериною II дійсному радникові Павлу Руденкові, чий портрет написав В. Боровиковський. читаємо в енциклопедичному довідникові “Полтавщина” [3. С. 176].

Насправді архівні знахідки недавнього часу зовсім по-іншому викладають історію з Глобиним. С. В. Абросимова і Ю. А. Мицик 2001 року оприлюднили документи з особового архіву полтавського бургомістра Павла Руденка в зібранні Дніпропетровського історичного музею [5. С. 602-603] За цими документами Глобиним володів гетьман України Данило Апостол, потім його спадкоємці, насамперед правнучка гетьмана Катерина Павлівна Апостол, її чоловік, мати, вітчим та інші. А в 1774 році Павло Якович Руденко придбав гетьманський домен.

Павло Руденко відомий тим, що в 1778 р. був бургомістром Полтави й спорудив нібито перший пам'ятник на честь Полтавської битви. Взагалі монумент споруджувався на згадку порятунку його батька зі шведського полону [4. С. 230]. На думку мистецтвознавців цей ранній портрет Боровиковського важливий відчуттям простору за фігурою й тим самим ніяк не вписується в жодну групу українських портретів відповідного часу.

У Павла Руденко було двоє синів – Федір і Лука. Майбутній секунд-майор і маршал дворянства Кременчуцького повіту Лука Павлович Руденко в жовтні 1789 року бере шлюб з дочкою прем'єр-майора Настасією Андріївною Магденко й онукою полкового осавула Василя Магденка. За нею Лука одержав у посаг “у Полтавському повіті село Лиман з селянами й усіма угіддями”. Що Магденко були небідні, свідчить і інша частина посагу: “Поверх того, срібла, перлів, золотих, діамантових і алмазних речей, також білизни, плаття, екіпаж і різного роду худоби. Усього за тодішньою ціною на суму вісімнадцять тисяч триста карбованців” [5. С. 624].

Згідно “тестаменту” (заповіту), складеного в березні 1803 року, Лука Руденко, “взаємною поміж нас товарицькістю переконаючись”, заповів дружині своєї, “яко щирому другові”, все своє рухоме й нерухоме майно. Тож швидше за все дітей у них не було. У містечку Глобиному Кременчуцького повіту ще у вісімнадцятому столітті існувала дерев'яна Михайлівська церква. В 1833-37 рр. Настасія Андріївна Руденко (уроджена Магденко) будує замість дерев'яної нову кам'яну Михайлівську церкву, де хрестять багатьох представників роду Магденків. Напередодні реформи 1861 року в Глобиному було вже два маєтки, що належали спадкоємцям А. А. Руденко з роду Магденків. [3. С. 176].

Отже, знову звернемося до генеалогії. У прем'єр-майора (тобто підполковника) Андрія Васильовича Магденка, крім доньки Настасії, народився також син Іван (30 липня 1778 – 4 вересня 1839), поручик. [6. С. 248]. Його “тщанием” (тобто стараннями), як писали в позаминулому столітті, 1821 року в Магдалинівці Новомосковського повіту Катеринославської губернії (нині Магдалинівка – районний центр у Дніпропетровській області) побудована дерев'яна Свято-Миколаївська церква. Його й поховали в огорожі спорудженої ним церкви.

Ми знаємо практично всіх дітей Івана Магденка. Можемо говорити насамперед про два синів Василя та Петра й дочку Єлизавету. Прочитуємо цікавий документ – “Викупний журнал Катеринославського губернського по селянських справах присутствія” № 270 від 22 травня 1863 року: “Громада селян, оселених у маєтку Петра Магденка, що дісталися йому в спадщину від батька його гвардії поручика Івана Магденка й по розділі з братом поручиком Василем Магденком й сестрами його: дружиною майора Настасією Родзянкиною й дівцями Прасковією й Ганною Магденковими...” (23). Отже, у цьому документі названі діти Івана Ма-

гденка: Петро, Василь, Настасія, Параска й Ганна. А Єлизавета не згадана.

Василь Іванович Магденко робив військову кар'єру й дослужився до штабс-ротмістра. Ось що повідомить його онучка, автор написаних в еміграції цікавих спогадів “Так текло широке, гарне життя” Єлизавета Іполитівна Капніст (по чоловіку Новикова): “Сестру Василя Івановича, теж Єлисавету, виховала їхня тітка (мова про Настасію Андріївну Магденко, котра вийшла заміж за Луку Руденка – *М. Ч.*) і вдало видала заміж за Іллю Петровича Капніста... Напевно, Магденки були бідні, але розумна, енергійна тітка й сама зуміла вийти заміж за дуже багату людину, що всі свої маєтки полишив їй, а тому що своїх дітей у них не було, вона багато піклувалася про племінників.

Батько Мама, Василь Іванович, одержав Сухорабівку (нині Сухорабівка в Решетилівському районі Полтавської області – *М. Ч.*), а самій Мамі згодом дісталися навпіл з її дядьком (Петром Івановичем Магденком – *М. Ч.*) Глобине й Магдалинівка.

Василь Іванович побачив свою майбутню дружину, Ганну Сергіївну Голенищеву-Кутузову, на балу в Харкові, закохався в неї з першого погляду й оженився. Йому якось відразу вдалося сподобатися Прабабі, Єлисаветі Миколаївні, що було нелегко. Але сама Ганна Сергіївна, чудова красуня, говорила, що вона Василя Івановича не любила, а тільки була вдячна йому й щаслива з ним. Як я вже сказала, в 1844 р. народилася моя мати, а в 1845-му Василь Іванович помер від запалення легенів, і Бабуся залишилася 25-річною багатою удовою” [20].

У майже п'ятдесятирічного Івана Андрійовича Магденка 16 січня 1818 р. народився син Петро (помер 3 вересня 1884). Похований, як і батько, також у Магдалинівці. [6. С. 248]. Як автор спогадів про Лермонтова, опублікованих 1879 року в “Русской старине”, потрапив до “Лермонтовської енциклопедії” Однак, на жаль, навіть у другому виданні поміщені неточні дати життя Петра Івановича Магденка [7. С. 269], якому доля незадовго до загибелі М. Лермонтова подарували зустріч з поетом. А втім, з крихітної статті про П. Магденка в названій енциклопедії довідуємося лише, що він був корнетом. Довелось звернутися до формулярного списку Петра Івановича, складеного, коли йому було 28 років: “З дворян Катеринославської губернії Новомосковського повіту. Маєток за ним ніякий не значиться. У службу вступив унтер-офіцером 1834 року грудня 1 дня в Серпуховський уланський полк (нині Уланський Ії Імператорської Високості Великої княгині Марії

Михайлівни полк), перейменованій у юнкера 1836 р. серпня 4, наказом по 1-й уланській дивізії відданим, переведений у Борисоглібський уланський полк (що нині Уланський же Принца Олександра Гессенський полк) 1837 Лютого 27, прибув до полку того ж березня 4, підвищений у корнети тисяча вісімсот сорокового року, січня 31 дня, маючи тоді від роду двадцять три роки, поручиком 1843 р. липня 29 у тому полку”

У 1841, 1842, 1843, 1844 рр. Петро Магденко відряджався для купівлі для полку ремонтних коней (ремонт — поповнення й заміна кавалерійських коней, що стали негідними, іншими), “які доручення виконував у належній точності” Однак наприкінці 1836 р. трапилося з ним лихо: ненавмисним пострілом з рушниць Петро Магденко завдав поміщикові Павлинову вогнепальну рану в ліву ногу, від якої Павлинов наступного дня помер. Згідно дозволу колишнього інспектора поселеної (пізніше резервної) кавалерії генерала від кавалерії графа Івана Осиповича Вітта (1781-1840) від 9 грудня 1836 року Магденко був відданий для очищення совісті церковній покуті на розсуд духовного начальства. Йому була призначена епітимія, тобто церковне покарання, що накладається за гріхи, — переважно у вигляді посту, земних уклонів тощо, протягом двох з половиною років, починаючи з 20 лютого 1837 року. Незабаром, у вересні 1839-го, помирає його батько. Залишається загадкою, чому син не успадкував ніякого маєтку.

У грудні 1843 року Петро Магденко був посланий купити для полку ремонтних коней по строку 1844 року. Виконавши це доручення, слідуючи до полку, у м. Новомосковську Катеринославської губернії (тобто у своєму рідному повітовому місті) 19 лютого 1845 року занедужав, де й перебував до звільнення від служби. Про причину своєї хвороби подав у полк медичну посвідку. До підвищення чином атестувався гідним, а до нагородження знаком відмінності бездоганної служби по невислужі років не атестувався. В 1845 р. перебував у 1 резервному кавалерійському корпусі. За найвищим наказом 16 серпня 1845 р. через хворобу звільнений зі служби з нагородженням чином штабс-ротмістра. Указ про відставку його виданий 21 вересня 1845 р. у Кременчуці [8].

Приблизно в 1848 році Петро Магденко одружився з Ганною Арсентіївною (1823-1890). 17 квітня 1849 року в них народилася в Магдалинівці дочка Дар'я. Хрещеними батьками при її хрещенні 23 квітня були поміщик, відставний штабс-капітан і кавалер Георгій Матвійович Тимковський і, напевно, його сестра поміщиця, удова, титулярна радниця “Екатерина Матфеева дочь Сечкарева” [9].

Цікаво, що згодом син Петра Магденка Василь Петрович житиме на хуторі Січкарівка (отже, Січкарьови теж родичі Магденків?). Ще в 1782 р. колезький секретар Іван Іванович Січкарьов мав 4500 десятин зручної землі при селі Січкарівці. Але фактично тоді то був хутір з населенням у дев'ять чоловік. Хутором він залишився й пізніше.

Якщо Дар'я народилася й хрещена в Магдалинівці, то наступні діти Петра й Ганни Магденків народжувалися в Глобиному на Полтавщині. Як згадувалося вище, Петро Іванович після смерті Настасії Андріївни Руденко (ур. Магденко) успадкував разом з племінницею тітчині маєтності. Відтак саме в Архангело-Михайлівській церкві в Глобиному хрестили дітей Петра Магденка Василя (1854), Петра (1855-1889), Іллю (1858), Івана (1861) і, можливо, Олексія (місце й дата народження якого нам невідомі). А от дочка Ганна народилася 7 квітня 1864 року в Москві й там же хрещена 11 квітня того року.

Таким чином нам відомі семеро дітей Петра Івановича Магденка. Його самого, до речі, варто зарахувати до числа місцевих земських діячів. Він обирався гласним Катеринославських губернських земських зборів третього, п'ятого й шостого триріччя. Тобто протягом дев'яти років, аж до своєї смерті був гласним. Помре Петро Іванович Магденко 3 вересня 1884 р. "від водяної". Поховано його 6 вересня. Сповідав і причащав його священник Василь Мошаківський. Поховали П. Магденка в церковній огорожі у родинному склепі в с. Магдалинівка. Через шість років, також у віці 67 років "від водяної" помре і його дружина Ганна. Трапилося це 9 листопада 1890 р. Поховали її 11 листопада біля чоловіка у фамільному склепі з дозволу Преосвященнішого єпископа Серапіона. За штабс-ротмістром П. І. Магденком значилося в Новомосковському повіті 2543 десятини землі, так ще 418 десятин за його дружиною Ганною Арсеніївною. [21]

Син Петра Магденка Василь став одним з найяскравіших представників роду. З'явився він на світ 6 квітня 1854 р. у Глобино. Хрещений 12 квітня того ж року. Хрещеними батьками стали колезький радник Ілля Петрович Капніст – племінник автора "Ябеди" Василя Капніста – і вдова штабс-ротмістра Настасія Іванова дочка (прізвище не зазначене, але можна припустити, що це була тітка новонародженого Настасія Магденко, по чоловікові Родзянко). До речі, Ілля Петрович Капніст (1795/ 96-1861) не випадково став хрещеним батьком хлопчика: його дружиною була Єлизавета Іванівна Магденко, тітка немовляти. Сам Ілля Петрович Капніст

вінчався з Єлизаветою Іванівною Магденко в Петербурзі через близьке споріднення (вона була двоюрідною сестрою) – через що їх не хотіли вінчати в селі.

Невідомо де Василь Магденко дістав освіту, але став ветеринарним лікарем. 19 травня 1882 р. “села Магдалинівка ветеринарний лікар Василь Петрів син Магденко” вінчався у Свято-Троїцькій церкві села Жданівка Новомосковського повіту з дочкою полковника сільця Сужського Надією Петрівною Беллінсгаузен (1854-1892). Землі Магденків й Беллінсгаузенів сусідили. Тесть Василя Магденка барон полковник Петро Федорович Беллінсгаузен (1822-1896) став офіцером 1842 року. Служив в 1-му Уланському полку Його Величності Короля Баварського, а потім лейб-гвардії Курляндському полку. Рішенням Урядуючого сенату від 20 грудня 1876 р. затверджений у баронському званні з внесенням до п'ятої частини Родовідної книги. У шлюбі з Марією Миколаївною Забелло (пом. 12 листопада 1898) у них народилося п'ятеро дітей: Микола, Надія, Ольга, Настасія й Олексій. На 1887 р. барон Петро Беллінсгаузен володів у Новомосковському повіті 1607 десятинами землі. [10]. До липня 1892 року був земським начальником у своєму повіті. Він подібно своякові Петру Івановичу Магденкові також віддавався земській роботі, тільки обирався гласним Катеринославського губернського земства шість триріч підряд (1-6), тобто упродовж 18 років!

9 березня 1884 р. у Василя Петровича Магденка та його дружини Надії Петрівни народилася в Магдалинівці дочка Ольга (хрещена 20 березня того року). Хрещеними батьками були штабс-ротмістр Петро Іванович Магденко (дідусь), дружина полковника Марія Миколаївна Беллінсгаузен (бабуся), дворянин Олексій Петрович Магденко (дядько) і дочка поміщика Борзенського повіту Чернігівської губернії Олександра Миколаївна Забелло (тітка).

У Дніпропетровськом художньому музеї привертає увагу “Портрет Надії Петрівни Магденко” пензля Миколи Ге, датований приблизно 1880 роком. Справа в тому, що Надія Магденко (з дому Беллінсгаузен) доводилася племінницею дружині художника. Тобто мати Надії Петрівни була з роду Забелло (Забіл). “Трепетна мальовнича манера підкреслює натхненність моделі цієї ніжної, мрійливої, глибоко мислячої дівчини, якою і постає Н. П. Магденко у своєму листуванні, що зберігається в архіві музею” [11. С. 27]. Про Надію Петрівни дуже тепло відгукується художник у своїх листах. Вона відкрила народну школу, була висококультурною й освіченою жінкою.

Однак Василь Петрович Магденко рано втратив дружину. Надія Петрівна пішла з життя, коли їй не було й сорока. Василь Петрович належав до числа подвижників, людей захоплених, оточених такими ж подвижниками. Назву тільки три імена поміщиків, його найближчих сусідів, приятелів і кумів. Його кузен Сергій Олександрович Короленко (пом. у 1908) — далекий родич письменника Володимира Короленка, чоловік сестри Володимира Вернадського. Закінчив академію генштабу, п'ять років обирався почесним мировим суддею Новомосковського судового мирового округу. Ініціатор створення ремісничого училища в повіті. Штабс-ротмістр Сергій Короленко в 1882-му був поручителем під час вінчання свого родича і приятеля Василя Магденка.

Василь Васильович Кащенко (1812-1894) належав скоріше до генерації його батька, аніж самого Василя Магденка. Садівник і лісівник, В. Кащенко одним з перших заходився запроваджувати лісозахисні насадження в українському степу. Залишки створеного ним колись в степу дендропарку дотепер радують око в його маєтку, перейменованому в село Радянське. І, нарешті, художник-пейзажист Микола Едуардович Сакс (1849-1926), випускник Петербурзької Академії мистецтв, член товариства російських художників у Парижі, людина з оточення Івана Тургенєва.

Але повернімося до Василя Магденка. В 1887-1890 роках він був гласним Катеринославських губернських земських зборів. Його особливо хвилювали питання сільського господарства. У березні 1904 р. він відвідав Бессарабію, особливо ті маєтки, де у великих розмірах обробляли кукурудзу. Повернувшись додому, Василь Петрович виступає з блискучою доповіддю-звітом сільськогосподарській раді Новомосковського повіту, яка завершилася далеко за північ. Його докладна доповідь негайно публікується. [16. С. 995-999].

1903 року, напередодні XIII археологічного з'їзду в Катеринославі, запланованого на 1905 рік, у гостях у В. П. Магденка побував директор Катеринославського музею професор Дмитро Яворницький, котрий потім писав: "Досить коштовний предмет старовини мені довелося бачити також у хуторі В. П. Магденка в Січкарівці, поміж с. Жданівкою і Воскресенкою. Це портрет Павла Яковича Руденка, колишнього запорізького козака, потім полковника й згодом бургомістра м. Полтави, який був споріднений з родом Магденків" [17. С. 48]. Історик публікує репродукцію портрета П. Руденка. Щоправда, сам Д. Яворницький засумнівався в авторстві В. Боровиковського. У тій же своїй статті історик навів

багато коптовних архівних документів з колекції В. П. Магденка. Тоді ж Д. І. Яворницький писав: “Було б досить бажано одержати портрет Павла Руденка або в повну власність Катеринославського обласного музею, або ж тимчасово на археологічну виставку, для чого варто звернутися з проханням до його власника, Олексія Петровича Магденка у м. Ігумен, Мінської губернії, де він є повітовим очільником дворянства” [17. С. 50].

Брати Магденки не підвели: портрет П. Руденка вже 1905 року передається до музею. 2 серпня того ж 1905 року В. П. Магденко згадується в листі Миколи Федоровича Бурмейстера до директора Катеринославського музею професора Дмитра Яворницького: “Василя Петровича я не бачив. Говорять, що раму від портрета Руденка (він) відправив до музею, а портрет сам привезе” [14. С. 91]. За кілька днів, 5 серпня Василь Магденко передав портрет свого предка П. Руденка до музею. У серпні того ж року В. П. Магденко обирається членом XIII археологічного з'їзду від Катеринослава.

Але потім в його долі відбувається щось фатальне. 24 березня 1912 р. місцева газета “Южная заря” повідомила про ліквідацію конкурсу у справах В. П. Магденка, великого поміщика Новомосковського повіту, оголошеного неспроможним боржником. Що викликало його неспроможність — нам невідомо. Можливо, ризиковані експерименти у тваринництві.

Цікаво, що під портретом П. Руденка в “Вестнике Екатеринославского земства” зазначено так: “хут. Сичкаревка, Новомосковского у(езда), им(ение) О. В. Магденковой”. [17. С. 50]. Трохи згодом Ольга — єдина дочка Василя Магденка вийде заміж за харків'янина Вікентія Інґберга. 1906 року у Харкові в них народиться дівчинка. На честь завчасу померлої бабусі її назвали Надією. В 1907 р. Ольга Інґберг володіла невеликим наділом у 257 десятин землі. [13. С. 22-23]. Вона ж чомусь замість батька, захопленого тваринника, виставляється у тваринницькому відділі Південно-російської обласної промислової, сільськогосподарської й кустарної виставки. Господарство О. В. Інґберг (с. Січкарівка Новомосковського повіту) фігурує в числі інших, про які сказано: “Некепські були групи й окремі примірники сірої худоби з маєтків О. В. Інґберг” [18. С. 82]. Тож, виходить, Василь Магденко давно відписав маєток на дочку. Але чом сам він виявився неспроможним боржником?.. Ми ще неготові відповісти на це питання.

У громадянську війну гнаний злигоднями Василь Магденко опиняється в Криму. У квітні 1920 року ректор Таврійського університету Володимир Іванович Вернадський зробить у своєму

щоденнику характерний запис: “У юрбі мене вразила своєрідна поважна й владна фігура старого середнього росту з великою густою сивою бородою. Виявився Вас(иль) Петр(ович) Магденко. Ім'я знайоме з дитинства. Кузен С. А. Короленка. І моє ім'я йому добре відоме — за сумною історією шлюбу Каті. Я зараз не можу пригадати всієї асоціації цих старих вражень. Це великий багатий колишній поміщик Новомоск[овського] пов[іту] (8 000 д[есятин]), який провадив правильне господарство, все життя віддав скотарству. Відновлював стару українську худобу. Йому дуже вдалося. Прецікава з ним розмова. Зараз, незважаючи на всі старання центральної большевистськ[ої] влади, вся справа, що вимагає життя, майже цілковито зруйнована. Головні руйнівники — місцеві селяни. Ті неосвічені, дикі, п'яні канібали, яких так багато навкруги. Збереглися в селян усього 8 корів. Він дуже вірить в укр[аїнську] стар[у] худобу. Зараз асистентом з зоотехніки — потрапив, бо в нього було відділення Інст[итуту] експ[ериментальної] медич[ини]. Дуже цікава й рідна в Росії постать” [15. С. 68-69]. Подальша доля Василя Магденка нам невідома.

...Триповерхова дача Магденків в Алушті за радянського часу була відома як санаторій “30 років Жовтня” Звісно, ім'я колишніх власників забулося, покрилося забуттям. А перед революцією був добре відомий дачний пансіонат під Алуштою колишньої акторки Єлизавети Петрівни Магденко — маєток “Петрово” у Професорському куточку. Згадуваний у путівниках по Криму Григорія Москвича пансіонат Єлизавети Магденко був популярний у середовищі російської інтелігенції. Тут відпочивав поет Осип Мандельштам, що прибув уперше на Південний берег 1917 року. Також Сергій Радлов жив тим літом на дачі Єлизавети Магденко. Сусідами його були в числі інших В. А. Чудовський, А. М. Зельманова-Белокопитова, Осип Мандельштам — всі вони стали персонажами колективно складеної віршованої комедії “Кав'ярня розбитих сердець” А сама Єлизавета Магденко (померла в 1923) була першою дружиною літературознавця Олександра Олександровича Смирнова (1883-1962), якому Анна Ахматова присвятить написані в 1911 році вірші “Коли вмремо, темніш не стане, а стане, може быть, світліш...”

І все-таки як Магденки з'явилися в Алушті? Ще маємо документально простежити цей шлях. Але вже зараз можемо припустити: купити дачу на березі Чорного моря змусила скоріш за все хвороба сухотами Петра Петровича Магденка (1855-1888). Петербурзький дослідник Віктор Клейст знайшов наступний запис про

його поховання в церковній огорожі Миколаївської церкви в Магдалинівці: “Дворянин Петро Петрів Магденко, що помер в Алуштинській парафії Ялтинського пов., відповідно до резолюції Його Преосвященства від 2 січня цього 1889 р., відданий землі в Магдалинівській Миколаївській церкві 22 або 23 лютого 1889 року” [12] Ймовірно на згадку про нього магденківський маєток у Професорському куточку в Алушті назвали “Петрово”

В Алуштинській філії Кримської республіканської установи “Центральний музей Тавриди” завідувачка філією В. Г. Рудницька люб’язно ознайомила нас з матеріалами О. І. Кротова, що копіював архівні документи, що стосуються до землевласників Алушти початку ХХ століття. Згідно розрахунковій книги Ялтинського повіту 1906-1908 років за Петром Петровичем Магденком при Алушті значилося 3 десятини 875 сажнів землі. В іншому документі “Таврійські дворянські збори (депутатські). Майновий стан дворян (1900 р. 29 лютого — 17 травня)” під номером 28 значиться “Магденко Петро Петрович, дворянин, Ал(ушта). Кількість земельних угідь 3 десятини 900 сажнів, під виноградом 35 с(ажнів) 2 д(есятини) ріллі (?)”

Висловимо припущення: дочка саме цього Петра Петровича акторка Єлизавета Петрівна Магденко після батька стала власницею дачного пансіону під Алуштою. А на Катеринославщині в Магдалинівській волості Новомосковського повіту Єлизаветі Петрівні Магденко на 1907 р. належало 60 десятин землі. [13. С. 122-123]. До речі, її дядько голова Новомосковської повітової земської управи Іван Петрович Магденко володів там же лише 173 десятинами.

На дачі Магденко в Алушті восени 1898 р. жив близький до Лева Толстого літератор, художник і режисер, театральний діяч Лєопольд (Лев) Антонович Сулержицький (1872-1916). Можна припустити, що як театральний діяч він був добре знайомий з Єлизаветою Петрівною. Сюди, на дачу Магденко послав йому телеграму Лев Толстой. Сам він 8 листопада 1898 р. склав листа до “главноначальствующего” цивільною частиною на Кавказі князя Г. С. Голіцина Лев Толстой просив не чинити перешкод діяльності Л. А. Сулержицького й С. Л. Толстого (сина) з переселення духоборів за кордон. Одержавши телеграму Лева Толстого, Сулержицький (“Сулер”, як скорочено називав його Толстой у щоденнику), негайно виїхав з Алушти до Толстого. 14 листопада письменник запише в щоденнику: “Був Сергій й Суллер, і виїхали обоє на Кавказ з моїм листом до Голіцина”

Єлизавета Петрівна Магденко неодноразово згадується в опублікованих 1999 р. у журналі “НЛО” (1999, № 35) листах К. В. Мочульського до В. М. Жирмунського. Так, 6 серпня 1915 р. Мочульський просить писати йому за адресою: “Крим, Алушта, Професорський куточок, дача Магденко” 31 грудня 1916 р. Мочульський пише, що, можливо, Смирнов (чоловік Е. П. Магденко) залишиться в Пермі ще на рік. І додає: “Може бути, на Масляну я до них поїду на кілька днів – дуже скучив по Єлизаветі Петрівні” 3 Одеси 10 липня 1917 р. Мочульський пише: “ймовірно, мені доведеться знову влаштуватися в Смирнових, тим більше, що Єлизавета Петрівна так хвора, що навряд чи повернеться на зиму (з Криму? – *М. Ч.*) у Петроград”. До цього листа зроблена наступна примітка: “У листі до М. А. Волошина від 4 грудня 1918 р. О. О. Смирнов повідомляв, що його дружина Є. П. Магденко “уже близько 2 років важко хвора чимсь типу суглобного ревматизму й перебуває майже без руху” (22, С. 651). У радянський час, та й нині алуштинці називають цю дачу “Тридцяткою” замість повної назви “Імені 30-річчя Жовтня” Про це авторів, зокрема, повідомила в Алушті восени 2009 року Людмила Олександрівна Нурияхметова, чиє дитинство проходило в магденківській “Тридцятці”

Про Алушту в долі роду Магденків нагадує й наступний архівний документ, виявлений В. В. Клейстом, за що ми висловлюємо йому свою подяку. Відповідно до метричної книги Феодоро-Стратилатівської церкви містечка Алушти Ялтинського повіту Таврійської губернії за 1893 рік, 10 серпня народилася й 15 вересня була хрещена дівчинка Ганна, батьками якої були спадковий дворянин Микола Едуардович Сакс і законна дружина його Олександра Михайлівна. Хрещеними батьками Ганни стали дворяни “Василь Петрів (син) Магденко й Петра Магденка дочка дівця Ганна” Тобто брат і сестра Магденки найімовірніше запросили на дачу на Чорному морі друга родини художника Миколи Сакса з дружиною, у якої й народилася в Алушті дочка Ганна. До речі, яка доля цієї дівчинки? Її чоловік учений-мікробіолог Марко Миколайович Медіш улітку 1942 р. був репресований у Краснодарі. А вона в 1943 році під час війни опинилася в Німеччині, в 1950-му переїхала до США й в 1956-му одержала громадянство США. Її син Вадим Медіш (народ. у 1924) став у США професором політології, видав у Вашингтоні книгу “Радянський Союз” (1981). Онук Ганни, юрист з Вашингтона Марко Медіш у 1997-2000 був другим заступником міністра фінансів США, а в 2000-2001 рр. – директором з питань Росії й України в Раді національної безпеки США.

Правнукові Вадимові Олександрові Медішу (народ. 1993) — 16 років. Така доля нащадків хрещениці Магденків і дочки Миколи Сакса (в магдалинівському музеї нині відкрито куточок художника).

Повернемося до Ольги Магденко (по чоловіку Інґберг) і до її нащадків — чи не єдиних відомих нам на сьогодні нащадків родини Магденків. Ось як вони вийшли на мене. У вересні 2007-го в дніпропетровській газеті “Експедиція ХХІ” видрукувано мою статтю “Петро Магденко: талант, зігритий небесами України” У ній йшлося про українського художника Петра Магденка (1923-2002), котрий народився в Глобиному на Полтавщині в селянській родині, навчався перед війною в Дніпропетровському художньому училищі, опинився після війни в Канаді й помер в Торонто. Стаття з’явилася також в Інтернеті. Після появи її відгукнулася з Підмосков’я правнучка Ольги Василівни Магденко (Інґберг) — Ірина Валеріївна Добренко (уродж. Фельдман). З нею й встановився у нас восени 2007 року письмовий контакт. Від неї довідався, що сама Ірина — уродженка Ташкента. У цей час проживає в м. Реутов у Підмосков’ї. Кілька років розшукує родичів по лінії батька. Її батько Валерій Леонідович Фельдман, 1935 р. нар., уродженець Дніпропетровська, нині проживає в м. Раменське Московської області. Його батьки були репресовані в 1937-му. Ось витяги з листування, що його вела Ірина Добренко з держорганами в 1989-1991 рр.:

“Фельдман Леонід Ілліч, нар. 1.6.1899 р. у м. Вільно (Польща), громадянин СРСР, працював економістом Дніпропетровської облпромади, мешкав у м. Дніпропетровську. Був заарештований 01.06.1937 р. За безпідставним обвинуваченням Військовою Колегією Верховного Суду СРСР від 14.9.1937 р. засуджений до розстрілу. Розстріляний 15.9.1937 р. у м. Дніпропетровську. Визначенням Військової Колегії Верховного Суду СРСР від 17.12.1957 р. вирок щодо Л. І. Фельдмана відмінено й справу про нього за відсутністю складу злочину за ст. 4 п.6 КПК РРФСР виробництвом припинено.

Інґберг Надія Вікентіївна, 1906 р. н., уродженка м. Харкова, росіянка (у метриках сина — українка), громадянка СРСР, студентка Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту, проживала в Дніпропетровську. Заарештована 09.09.1937 р. як дружина ворога народу. Особливою нарадою НКВД СРСР 02.11.1937 р. Н. В. Інґберг засуджена до 8 років виправно-трудових таборів. Реабілітована на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР

16.1.1989 р. за висновком, затвердженим прокуратурою Дніпропетровської області від 31.3.1989 р.”

Правда, за даними прокуратури Дніпропетровської області внучка Василя Магденка була засуджена до розстрілу. І донині син і онучка Надії не знають, розстріляли її чи ні. Після того, як репресували батьків, їхнього дворічного сина Валерія взяла на виховання його рідна бабуся по матері Ольга Василівна Інгберг (ур. Магденко). Правда, у пам'яті онука відклалося, що бабуся називала себе Ольгою Василівною Магденко. Знала чотири мови, була культурною, освіченою, часто говорила онукові, що вони є родичами відомого художника Миколи Ге й знаменитого російського мореплавця Фаддея Беллінггаузена.

Після того, як заарештовано дочку й зятя, Ольга Василівна з маленьким онуком ще якийсь час проживали в приватному будинку (займали його половину), поки не почалася війна. До речі, її дочка Надія була заарештована у будинку за адресою по вул. Севастопольська, 8. Цей будинок стоїть при самому вході до Севастопольського парку в Дніпропетровську. Певно, там і мешкала до війни родина Ольги Василівни. Німці, увійшовши 1941 року до Дніпропетровська, вигнали їх з будинку. І їм під час окупації довелося знімати квартиру на околиці міста. Валерій Леонідович згадує, що бабуся увесь час щось продавала з родинних речей, аби прогодуватися. Приблизно в червні-липні 1947 р. Ольга Магденко зі своїм 12-річним онуком переїжджає в Алушту (Крим). Перед від'їздом продавала майно, що залишилося. У тому числі запропонувала Дніпропетровському художньому музею купити в неї картини знаного митця Миколи Ге.

“Серед робіт Миколи Миколайовича Ге в постійній експозиції нашого музею, — повідомляє науковий співробітник Дніпропетровського художнього музею Ігор Труш, — є два портрети — портрет Надії Петрівни Магденко (уродженої Беллінггаузен), виконаний на початку 1880-х років, і портрет Олександри Миколаївни Забелло, написаний у 1863-64 роках. Обидва портрети були куплені музеєм в Ольги Василівни Інгберг 1947 року. Про Надію Магденко нам відомо, що вона доводилася племінницею дружині художника Ганні Петрівні Ге (уродженій Забелло), тобто дочкою сестри Ганни Петрівни — Марії Миколаївни Беллінггаузен (уродженої Забелло). Магденко вона стала з 1882 року, коли вийшла заміж за поміщика Василя Петровича Магденка.

Щодо Олександри Миколаївни Забелло, те вона доводилася Ганні Петрівні двоюрідною сестрою. Була дуже близьким її другом

(саме через неї йшло листування майбутнього подружжя Ге). Пізніше досить довго гостювала в них у Флоренції, де й був зроблений її портрет. У листі Микола Ге називав її Олександриною”

В Ольги Василівни Магденко в Алушті був свій будинок з природного каменю, начебто на вул. Горького, 27. Будинок вона колись здала в оренду на дуже тривалий час своїм знайомим. В 1947 р. доля змусила її повернутися в цей будинок. Але там вона прожила всього місяць і померла. Похована в Алушті.

Тоді ці ж знайомі відправляють на поїзді її онука-підлітка до Москви до діда Вікентія Михайловича Інберга. Онук два роки жив у діда в Яковлєвському провулку, 12. В 1949 р. Валерій Фельдман вступив у ремісниче училище й закінчив його 1951 р. Потім у його житті були гуртожиток, Балашихінський завод, завод у Кунцево, в 1954 р. — цілина в Казахстані, служба в армії, знайомство в Узбекистані з Валентиною Федорівною Мірошник та народження в 1961-му сина Олександра й у 1964-му дочки Ірина. Ірина Валеріївна Добренко й проводить у цей час активні пошуки свого родоводу.

Чи живі інші представники роду Магденко? У листопаді 2008 року разом з неодноразово згадуваним петербурзьким дослідником Віктором Клейстом ми відвідали в Дніпропетровську за підказкою голови Дніпровського генеалогічного товариства Т. В. Недосекиної Тамару Андріївну Носовицьку (1932 р. нар.). Її дівоче прізвище Магденко. Вона зізналася, що знає обмаль, оскільки її батьки рано розлучилися. Ось що вона розповіла:

— Мій батько Андрій Петрович Магденко родом з Магдалинівки. Моя бабуся Наталя (1860-1946), котра померла у віці 86 років, розповідала, що цариця Катерина II за якісь заслуги подарувала на Катеринославщині землі Магденкам — вихідцям з Полтавщини. Тож Магденки — рід дворянський. Коли мій батько народився й помер — не знаю, батьки рано розсталися. Мій брат Володимир Андрійович Магденко (1924-1943) був покликаний до армії у віці 18 років. Пропав на фронті безвісти. Батько Андрій Магденко в роки війни разом з сином евакуювався на схід, а, повернувшись після окупації на Дніпропетровщину, був директором птахофабрики в Новомосковську. Мама — Олександра Василівна Ковальова (1905-1977).

Дід Петро Магденко, продовжує розповідь Тамара Носовицька, коли оженився на бабусі, працював нібито на залізниці і його вбили білогвардійці. Його сестра виїхала після революції до Америки. Від бабусі я чула, що один наш предок передав сімейну

реліквію — козацькі шаровари — до музею Дмитра Яворницького. На питання, чи не прочитала вона про це в книзі Івана Шаповала про Д. Яворницького “У пошуках скарбів”, де цьому присвячений розділ “Випадок під гіллястим дубом”, у якому в дусі часу в сатиричному світлі виведений представник дворянства Іван Петрович Магденко, наша співрозмовниця твердо відповіла, що вона знає це не з книги, а від своєї бабусі.

Володимир Андрійович Магденко відповідно до архівних матеріалів Міністерства оборони Росії призивався в серпні 1942 року Орським райвійськкоматом Чкаловської області (нині знову Оренбурзької), куди вони евакуювалися з батьком. Письмовий зв'язок з Володимиром припинився в жовтні 1942 року. На цій підставі вважався зниклим безвісти. Але в книзі пам'яті Оренбурзької області зазначено, що В. А. Магденко, гвардії рядовий, загинув 19 серпня 1943 р. і похований біля хутора Кленового Богодухівського району Харківської області. В іншому повідомленні сказано, що він убитий і похований у селі Шепелівка того ж Богодухівського району.

Пошук триває.

Джерела та література:

1. Заруба В. М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького в 1648-1782 р. Дніпропетровськ. “Ліра ЛТД” — 2007.
2. Данилевский Г. П. Василь Назарьевич Каразин. //Сочинения Г. П. Данилевского. Том двадцать первый. Спб, 1901.
3. Полтавщина. Енциклопедичний довідник. За редакцією А. В. Кудрицького. Київ. — 1992.
4. Белецкий Платон. Украинская портретная живопись XVII-XVIII вв. Ленинград. — 1981.
5. Абросимова С. В., Мицик Ю. А. Документи з особового архіву полтавського бургомістра Павла Руденка в зібранні Дніпропетровського історичного музею//Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Випуск 2. За редакцією О. І. Журби. Дніпропетровськ. — 2001.
6. Река времен. Книга истории и культуры. Картотека И. П. Чулкова. М. — 1996.
7. Лермонтовская энциклопедия. М. — 1999.
8. РГИА. Ф. 1343. Оп. 25. Д. 30. Лл.5, 5 об., 6, 6 об.
9. РГИА. Ф. 1343. Оп. 25. Д. 30. Л. 37.

10. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 120. Оп. 1. Спр.1д. Арк. 6.
11. Днепропетровский художественный музей. Путеводитель. Днепропетровск. — 1980.
12. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 193. Оп. 4. Спр. 78., арк. 247 зв. — 248.
13. Учет земель Новомосковского уезда. Екатеринослав. — 1908.
14. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Випуск 3. Дніпропетровськ. — 2005.
15. Вернадский В. И. Дневники. 1917-1921. Январь 1920 — март 1921. Киев. — 1997.
16. Магденко Василий. Доклад Сельскохозяйственному Совету Новомосковского уезда // Вестник Екатеринославского земства. — 1904. — № 33.
17. Эварницкий [Яворницкий] Д. И. К истории нашего края. В комитет по устройству XIII археологического съезда в Екатеринославе// Вестник Екатеринославского земства. — 1904. — № 2-3.
18. Отчет-альбом Южно-русской областной промышленной, сельскохозяйственной и кустарной выставки в Екатеринославе. Екатеринослав. — 1912.
19. Ярослав Иванюк, Юрий Погода. Комендант Полтавы полковник Келин: портрет на фоне войны http://www.hrono.ru/libris/lib_k/kelin03.html
20. Капнист Елизавета. “Так текла широкая, красивая жизнь” <http://www.shans.com.ua/arhiv/36/kaleydoskop.txt>
21. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 120. Оп. 1. Спр.1 д. Арк. 7зв.
22. Заборов П. Р. М. А. Волошин и А. А. Смирнов// Труды отдела древнерусской литературы. Т. 50. СПб, 1996.
23. РГИА. Ф. 577. Оп. 11. Д. 501. Л. 3.

Георгій Шаповалов
д.і.н. (Запоріжжя)

Праця Івана Крип'якевича
«З козацької сфрагістики» і питання термінології козацьких печаток

Великий внесок Івана Крип'якевича в розробку проблеми дослідження сфрагістики козацької доби добре відомий. Про це свідчать численні посилання на нього практично всіх провідних авторів, які торкалися цієї теми [1]. Разом з тим, ми вважаємо, що об'єктивної оцінки ролі Івана Крип'якевича в розвитку української сфрагістики взагалі й особливо періоду запорозького козацтва, на жаль, досі в українській історіографії не сформовано.

На це вказує, зокрема, багаторічна відсутність відповідних відгуків з боку українських істориків на цікаву статтю поважного автора В.О. Гавриленка «Сфрагістично-геральдичні аспекти козацької державності» [2]. Сам автор зазначив, що публікація є спробою «лише залучити сфрагістично-геральдичні факти» до розв'язання неузгоджених проблем української козацької державності [2, С.2]. На початку статті В.О. Гавриленко розглядає «термінологічні аспекти козацьких печаток» і пише, що «термін «державна печатка України» в науковий обіг запровадив І.П. Крип'якевич у ґрунтовній статті «З козацької сфрагістики» (Записки НТШ. – 1917. – Т.123-124). Державними він називав «печатки запорозького війська» [2, С.2].

На нашу думку, таке формулювання не відображає вповні внесок Івана Крип'якевича в дослідження козацької сфрагістики як державотворчого явища того складного періоду історії України. Нагадаємо, що ще у 1917 році за часів визвольних змагань І. Крип'якевич у згадуваній статті «З козацької сфрагістики» першим серед українських істориків використав такі терміни, як «українська сфрагістика», «печаті урядові» та «державні печаті України». Зупинимось саме на цих аспектах праці І. Крип'якевича детальніше та уважніше.

Відзначивши на початку першої частини, що для написання «заміток ... дала привід» невелика книжечка Марії Слабченко «Матеріали з малоруської сфрагістики», І. Крип'якевич тут же з гірко-

тою зауважує: «Поле нашої сфрагістики дотепер таке необроблене, що треба витати не тільки кожний огляд цього рода, але й найдрібніші матеріали; та рівночасно годі оперти ся гіркому почуванню, що так пізно починаєть ся робота і що навіть спеціалістам доступний тільки невеликий і неповний матеріал...» [С. 1]. Вітаючи появу праці М. Слабченко [4], І. Крип`якевич зазначив відсутність загальних висновків, неповність та недостовірність деяких матеріалів. Зокрема автор вказує, що М. Слабченко плутає «печатки приватні козаків і поміщиків і печати урядові (тут і далі у цитуванні праць Крип`якевича виділено нами) сотен і міст» [3, С.2], тобто печатки Уряду війська запорозького з приватними печатками.

І. Крип`якевич робить загальний висновок до цієї частини: «Із матеріалу, поданого д. Слабченко, маємо враження, що українська сфрагістика має характер дуже оригінальний, не знати (з малими виїмками) чужих взірців, «українська старшина не заглядала в польські гербарі», справедливо замітив Лазаревський» [3, С. 2].

Аналізуючи наступну частину праці, Крип`якевич пише: «В другій статі «Гетманская печать в XVII в.» розглядає д. Слабченко «військову» себто державну печать України» [3, С. 2]. Тобто він вперше дає визначення печаткам війська запорозького або гетьманським печаткам як державній печаті України.

У цій другій частині своєї роботи І. Крип`якевич дає опис виявлених ним запорозьких печаток та систематизує їх за написами у таблицю. Ця частина має принципову авторську фразу-передмову: «На першому місці треба поставити печати запорозького війська себто державні печати України» (розрядка Крип`якевича) [3, С. 4].

І. Крип`якевич виділив три основних види написів на запорозьких військових печатках із відповідним їх датуванням: 1) найдавніші запорозькі печатки з написом «Копия воиска запорозкого», 2) печатки зі словами в написі «его королевской милости», 3) печатки з написом на кшалт «печать царского величества воиска запорозкого». Відмінності в написах відображають історичні події, які відбувались на території України під час козацького державотворення та показують ті чи інші зовнішньополітичні та державотворчі уподобання запорозьких гетьманів.

Виявлення у львівських рукописних збірках, архівах Москви та Варшави, де І. Крип`якевич побував в 1910-1911 рр., невідомих раніше запорозьких печаток дозволило йому значно розширити

джерела української сфрагістики. Автор зауважує у своїй праці: «Інтересно зазначити, що крім печатки всього війська були ще печатки поодиноких урядів. З печатей сього рода маємо печатку запорозького суду з 1664 р.» [3, С. 14]. Як бачимо, вже тоді на початку ХХ ст. Крип`якевич передбачав такий напрямок української сфрагістики, як печатки органів козацького місцевого самоврядування.

У третій частині праці «З козацької сфрагістики» автор вводить у науковий обіг виявлені ним приватні печатки гетьманів. На початку І. Крип`якевич підкреслює: «Окремо від державних печатей треба брати приватні печатки гетьманів. Похибкою треба уважати, що д. Слабченко бере урядові печатки війська всуміш з особистими печатками гетьманів – се дві окремі категорії» [3, С. 14-15].

Викладене дозволяє зробити висновок, що Іван Крип`якевич запровадив у наукову термінологію української сфрагістики терміни «українська сфрагістика», «державні печатки України», «урядові печатки війська», «печатки поодиноких урядів». Контекст праці «З козацької сфрагістики» свідчить про те, що ці терміни твореної ним української сфрагістики він розглядав як синоніми, пов`язані із процесами становлення державності на українських землях у козацьку добу.

Література:

1. Гавриленко В. О. Українська сфрагістика. – К.: Наукова думка, 1977. – 166 с.; Фоменко В.Г. Військові печатки запорожців // Історичні джерела та їх використання. – К.: Наукова думка, 1972. – С. 152-160; Однороженко О. Печатка Війська Запорозького 1669 р. // Знак. – 1998. - Число 16 (червень). – С. 4.; Однороженко О. Українські державні, земельні та міські печатки козацької доби (кінець XVI-XVIII ст.). – Харків, 2003; Ситий І. Невідомі печатки Івана Скоропадського та Кирила Розумовського // Знак. – 1998. - Число 15 (вересень). – С. 3.; Ситий І. До історії судових печаток Гетьманщини // Знак. – 2002. Число 27 (вересень). – С. 2-3.; Ситий І. М. Запорозькі печатки: кошові, судові, паланкові // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. - Запоріжжя: Просвіта, 2009. – Вип. XXVI. – С. 93-99.
2. Гавриленко В. Сфрагістично-геральдичні аспекти козацької державності // Знак. – 2001. - Число 23 (травень). – С. 2-3.
3. Крип`якевич І. З козацької сфрагістики // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1917. – Т. 123-124. – С. 1-16.
4. Слабченко М. Матеріали по малорусской сфрагистике. – Одеса. – Б.д.

Надія Швайба
к.і.н. (Запоріжжя)

**Наталія Полонська-Василенко: від дослідника Новоросії
до історика Південної України**

В українському історіографічному просторі за останні десятиріччя спадщина Наталії Дмитрівни Полонської-Василенко привертала увагу багатьох істориків. Про неї були написані монографії, велика кількість статей, складено покажчик архівних матеріалів, в кількох дисертаційних дослідженнях розглянутий життєвий та науковий шлях, аналізувався доробок цієї непересічної жінки-історика [1].

Одним із потужних пластів, що набув особливої актуальності для багатьох дослідників у 1990-2000-і, став доробок Наталії Дмитрівни з історії регіону, вивченню якого вчена присвятила багато років. Мова йде про регіон, назва якого з ХІХ століття не один раз змінювалася в історіографічній традиції: Новоросія, Новоросійський край, Степова Україна, Полуднева Україна, Південна Україна, Північне Причорномор'я, знов-таки Південна і Степова Україна... Звичайно, вживання тієї чи іншої назви для позначення величезного степового краю (що охоплював в ХІХ столітті землі як мінімум трьох губерній Російської імперії: Херсонської, Миколаївської і Таврійської) варіювалося від кількох історіографічних критеріїв: 1) ментально-географічного сприйняття простору та відповідної локалізації кордонів південного краю; 2) геополітичного сприйняття та відповідної конструкції минулого краю; 3) історіографічної традиції вивчення краю.

Беззаперечно історіографічний процес детермінував появу нових підходів і напрямів в історичних студіях південних теренів сучасної України. Дослідники змінювали усталені поняття, попередні історичні схеми та концепції, кардинально переосмислювали бачення минулого краю. Вивчення того як це відбувалося, залишається актуальним питанням для сучасної історіографії та історичної регіоналістики. Особливо це стосується історіографії Південної (Степової) України та спадщини багатьох її знакових дослідників: А. Скальковського, Д. Яворницького, В. Біднова, Д. Багалія, Є.Загоровського, Н. Полонської (з 1923 р. – Полонської-

Василенко), С. Борового, О. Дружиніної... Перелік звісно неповний, але багатьом дослідникам, науковій студії яких припали на кінець XIX та бурхливе XX століття, доводилося тією чи іншою мірою стикатися і вирішувати історіософські проблеми, пов'язані з конкретним предметом їх розшуків. До певної міри це був процес ідентифікації власної позиції, її співставлення або протиставлення пануючому (поширеному) у відповідний період дискурсу. В цьому відношенні спадщина Наталії Полонської-Василенко становить неабиякий науковий інтерес.

Початок наукової діяльності Н. Полонської припав на період її навчання на історико-філологічному відділенні Київських Вищих жіночих курсів (1907-1911 рр.). Одним із головних чинників залучення студентки до наукових студій стала її дослідницька робота під керівництвом професора М.В. Довнар-Запольського (1867-1934). Під впливом цього історика, який схилився до позитивізму і документалізму, економічного матеріалізму, випрацьовувалася характерна дослідницька методика молодій вченій [2].

Після отримання в травні 1913 року диплома історико-філологічного факультету Київського університету, Н. Полонська приймає рішення складати магістерські іспити. Обрана тема магістерської дисертації в майбутньому переросла в один із головних напрямів її наукових студій. У своїх спогадах на еміграції історик зазначала, що М.В. Довнар-Запольський давав своїм учням теми переважно з російської історії і направляв до московських архівів, бо в останніх сам багато працював і добре їх знав [3, 41]. На схилі років вона дещо тенденційно згадувала, що її вчитель мало цікавився і не знав українських архівів. Але поняття “українського архіву” як зібрання джерел до української національної історії – уявлення, що було сформоване значно пізніше і перенесене дослідницею на ранній період своєї творчості. Майже принциповою у спогадах Н. Полонської-Василенко постає її відмова від теми з “московської”, тобто російської історії, обґрунтована тим, що вже тоді її інтереси все більш оформлювалися в бік історії України. Але саме в ті часи Н. Полонська видала ґрунтовний “Историко-культурный атлас по русской истории...” (1913 р.) [4], розмовляла, вела листування і публікувалася виключно російською мовою.

М.В. Довнар-Запольський пропонував дві теми: одна з них передбачала розробку частини Рум'янцевського опису, до чого вже був долучений учень професора, згодом відомий історик-архівіст

В. Романовський. Н. Полонська не пристала до цієї теми, при тому, що основна робота з джерелами зосередилась би в Київському архіві давніх актів, а тематика була б безпосередньо пов'язана з історією Малоросії (України). Натомість її тему було визначено як “Діяльність Потьомкіна на Південній Україні (Малоросії за термінологією того часу)” [3, 41]. Очевидна і неточність назви, і скоріш редакторська помилка щодо визначення Південної України як Малоросії замість Новоросії. Але, фактично, на ті часи це означало розроблення широкої теми – “Г.О. Потьомкін у Південній Росії”

Проведений аналіз чернеток, підготовчих матеріалів [5], які встигла зібрати вчена впродовж 1913-18 рр., листування під час студіювання даної проблеми [6] підтверджує висновки В. Ульяновського та І. Верби. У цей час дослідниця не виокремлювала історію України, точніше історію і культуру Малоросії, сприймала її в річищі російської історії, і як історик працювала в контексті загальноросійської історіографії. В цьому відношенні є чимало спільних паралелей з творчістю її колеги, одеського історика Євгена Олександровича Загоровського (1885-1938) [7]. Архівні матеріали Н. Полонської свідчать, що серед авторів, яких вона тоді найбільше конспектувала і, припускаємо, найретельніше вивчала, бачимо праці: О. Брікнера, В. Більбасова, К. Валішевського, А. Скальковського, М. Державіна, Ф. Лашкова, С. Шмідта, роботу Д.Багалія 1887 року, чисельні археографічні публікації в ЗООИД, ЛЕУАК, ИТУАК, матеріали “Русской старины” та “Русского архива”, Збірника Російського імператорського історичного товариства [8; 9] – тобто пласт, який створювався в контексті дискурсу «історія Новоросійського краю», – історія Новоросії та Тавриди, історія краю крізь призму його урядової колонізації та діяльності перших персон, правителів.

Вчена не була істориком, що вивчає край, в якому живе, тому «осягнення» історії Новоросії відбувалося переважно під впливом тодішніх академічних історіографічних реалій, що панували в її київському науковому середовищі. Ознайомлення з тодішньою історіографією проблеми (залишилося безліч виписок вченої, втім без аналітичних узагальнень) та перебіг архівної евристики визначили досить характерне сприйняття нею минулого краю на початковому етапі власних студій. Новоросійський край для Н. Полонської був плацдармом, на фоні якого розгорнулася діяльність Г.О. Потьомкіна. За критичним і сміливим намаганням реконструювати діяльність князя в Новоросії [9, Арк. 180-214], спроб переглянути дис-

курс у цілому на той час у дослідниці не виникало. Архівна евристика вченої на магістерському етапі охопила Лефортовський та Архів Міністерства закордонних справ (сьогодні – фонди РДВІА, Москва) [3, 44], неупорядкований архів Катеринославського губернського правління (1914 р.). Тоді ж поради, вказівки, зв'язки В. Біднова в губернському правлінні, постійні розмови про часи, які тільки-но розпочала вивчати Н. Полонська, значно сприяли її студіям та допомагали зорієнтуватися в архівних матеріалах. Водночас, у пізнішому листі Н.Д. Полонської до батьків від 29 жовтня 1916 року із Сімферополя, зустрічаємо цікаву фразу: “Вот и верно, что у МВ [М.В. Довнар-Запольского – *ШВ*.] особое чутье в выборе темы – как я была разочарована результатами поездки в Екатеринослав – и как он прав, убедив меня не менять тему...” [6, Арк. 229 зв.]. Оглянутий тоді матеріал вочевидь не дав яскравого висвітлення персоні Г.О. Потьомкіна, натомість вчена потонула в матеріалах місцевих адміністративних установ, у документах тієї державно-адміністративної системи, через яку Г.О. Потьомкін якраз і провадив своє управління краєм, але за якою вже не так безпосередньо проступала особистість князя. Н. Полонська, маючи протекцію губернатора, дістала згоду щодо організації пересилки потрібних їй справ до Київського відділу Імператорського військово-історичного товариства, дійсним членом якого був її батько – генерал-майор Д.П. Меншов [10]. На основі роботи з джерелами Катеринославських архівів вчена розпочала свої наукові студії переважно над соціально-економічною історією Новоросійського краю, історії краю за доби Г.О. Потьомкіна.

Майже чотирьохмісячна евристика Н. Полонської в архівах Сімферополя 1916 року [11] перетворилася на етап, що наклав відбиток на формування методики роботи дослідниці з джерелами, позначився появою перших історичних розвідок з історії південного краю, супроводжувався входженням Н.Д. Полонської до кола тодішніх дослідників історії Тавриди. В Ялті вона консультувалася з відомим знавцем історії Криму О.Л. Бертъє-Делагардом. Виключне значення мало знайомство з організаторами історичного кримиознавства – А.І. Маркевичем (1855-1942) та Ф.Ф. Лашковим (1858-1917) [6, Арк. 203, 215-218 зв.].

Паралельно з роботою в архівних відділах Таврійського губернського правління, Н. Полонська починає опрацьовувати архів Управління державного майна. У листах цей період дослідниця ви-

значає як час “відкриттів”: вона відшукує три книги ордерів Г.О. Потьомкіна, частина з яких неопублікована. Згодом, в обох архівах було віднайдено понад сотню неопублікованих ордерів. Дослідниця усвідомлювала і важливість своїх знахідок, і перспективу їх подальшої публікації. “Я никогда не подозревала, что тут такой ценный материал – и никем не тронутый! Книгу можно уже писать – и будет не чета Атласу [видання Н. Полонської 1913-1915 рр.]. А прибавить Московский, Херсонский и Одесский архивы!... Мне часто не верится, что в моем распоряжении такие ценные данные...” [6, Арк. 225, 227-228, 229 зв.].

На засіданнях ТУАК Н. Полонська виступає із 40-хвилинною доповіддю “Начало русской колонизации в Тавриде после присоединения ее к России”, в якій подає віднайдені відомості по “руській” та іноземній колонізації за доби Г.О. Потьомкіна, робить архівний огляд зі своєї теми дослідження, проголошує за віднайденими нею джерелами повідомлення “Заботы князя Потемкина о садовой и виноградной культуре в Крыму” [12]. Нові доповіді про розкопки в Сімеїзі та “О соляном промысле в Крыму в первое десятилетие по присоединении Крыма” (31 жовтня 1916 р.) проголошуються на засіданнях ТУАК, Таврійського православного релігійно-філософського гуртка, Жіночого клубу [12, 283-284]. Історик бере участь в обговоренні плану перевидання усіх ордерів Г.О. Потьомкіна, причому кандидатура Н. Полонської розглядається як одного з обов’язкових упорядників, автора вступної статті до публікацій. Очевидно, що саме заповзятість архівних розшуків Н. Полонської спричинила обговорення проекту серед членів товариства і взагалі викликала пожвавлення місцевого наукового та світського життя. Історик не без іронії зазначала, що стала в Сімферополі “важливою персоною”, “знаменитим вченим і дослідником епохи Потьомкіна” [6, Арк. 231]. У цей час вона вирішує охопити матеріали ще й по періоду П.О. Зубова, тобто за 1792-1796 роки, планує написати цілу книгу [6, Арк. 237 зв.].

Листуючись з М.В. Довнар-Запольським, Н. Полонська звітувала про просування роботи, вирішувала питання про можливе обмеження територіальних рамок магістерської лише Таврійською областю, водночас шкодуючи, що тоді залишиться незадіяним зібраний матеріал по Новоросії. Підкреслюємо, що ні в перших розвідках, ні в листуванні вченої ми не знайдемо згадок про запорожців як мешканців і перших насельників краю, як і не було спроб спів-

віднести історію Новоросії з історією українського народу, уявлен-
ня її цілком вкладалися в тодішній загальноімперський дискурс
«історія Новоросійського краю».

За чотири місяці в Криму дослідниця опрацювала значні архі-
вні зібрання: Таврійського губернського правління (відділи канце-
лярії правителя області, відділ межової експедиції), Управління де-
ржмайна, казенної палати, депутатських зборів. Невдовзі матеріали,
здобуті в Сімферополі, були представлені у двох працях, доповне-
них публікаціями джерел: “Одно из культурных начинаний Воль-
ного Экономического Общества” та “Первые десять лет Симферо-
поля” [13]. В останній історик намагалася показати зрушення в со-
ціальному та національному складі міста, специфіку заселення но-
вого Сімферополя, його зовнішній вигляд по перших порах.

Наукові студії в архівах і бібліотеках тривали, але на початку
1917 року Н. Полонська змушена була повернутися з Москви через
нестабільність політичної ситуації [14, 75]. Згодом через бурхливі
1917-й-1918-й роки, втрату батька і матері, концентрацію сил на ор-
ганізації роботи Археологічного інституту в Києві, реорганізацію
вищої освіти у 1920 р. і втрату університетської посади, особисті
скрутні матеріальні обставини та стан здоров'я – вчена змушена
була припинити магістерські студії.

Відновила Н. Полонська-Василенко свою наукову діяльність
у середині 1920-х років, за часів формування історіографічної
ситуації, кардинально відмінної від попередньої. Змінювалося сере-
довище та умови існування науки. Бурхливі події Української
революції 1917-1920-х років, державотворчі процеси спричинили
нові явища в суспільно-політичному житті України, сприяли фор-
муванню національної і державницької свідомості українців. Прин-
ципове значення мало заснування у 1918 році ВУАН та організація
її історико-філологічного відділу. Останній перетворився на центр
історичних досліджень та осередок формування традицій
національної історіографії. Разом з тим, утвердження радянської
влади визначило той шлях, яким у подальшому розвивалась
українська історична наука, – поступове одержавлення, політизація
та ідеологізація, нехтування попередніми традиціями, розрив зі
світовою наукою, застосування репресивних заходів щодо вчених,
поступове насаджування марксизму-ленізму [15, 25-26]. Ці про-
цеси не обходили стороною жодного вченого, так чи інакше, інколи
трагічно, позначалися на його житті, визначаючи принципову

трансформацію історичних досліджень.

Для Н. Полонської-Василенко перша половина 1920-х років залишалася вкрай напруженим часом з огляду на втрату роботи, звільнення з деяких посад як дружини заарештованого у 1924 році М.П. Василенка. Скрутні 1923-1924 роки позначилися невпинною боротьбою вченої за долю чоловіка, за власну квартиру, за саму можливість продовжити наукове життя. Зрештою, в січні 1925 року, вдалося влаштуватися на роботу до Київського центрального архіву давніх актів [14, 94], одночасно отримати посаду наукового співробітника для окремих доручень історико-філологічного відділу ВУАН. Останнє надавало можливість як поновити власні студії і реалізуватися за фахом, так і включитися до академічного наукового життя.

На середину 1920-х років Н. Полонська-Василенко цілком розуміла, що дисертація по Г.О. Потьомкіну в її первісному задумі не відповідає «запитам» тодішньої української історіографії. За нових історіографічних реалій вчена використала зібраний архівний матеріал в іншому напрямі та обрала предметом вивчення колонізацію запорозьких земель [16, Арк. 6]. Цей момент можна вважати ключовим для дослідниці і питання, як відбувався перехід з однієї історіографічної парадигми до іншої, залишається складно вловимим для творчості історика, відомого на сьогодні виключно як «видатного українського». Чи це було суто прагматичне визначення нової провідної лінії розгляду історії степового краю, чи пробудження того «коріння ідентичності», що дозволило повністю переглянути бачення історії, сформоване у часи магістерських студій? Наскільки органічним був цей перехід для самої Н. Полонської-Василенко відповісти важко, – історіографічні джерела не містять прямої відповіді на це питання. Припускаємо, що це було якраз поєднання прагматичного бажання повернутися до науки та впливів тодішнього українського наукового середовища (в першу чергу її ж чоловіка), що в сумі призвело до характерних творчих метаморфоз і поступового включення до іншої історіографічної традиції.

Наукове переосмислення, зрештою поступова «адаптація» через власні публікації до нового дискурсу (наскільки легко це давалося дослідниці?) у Н.Д. Полонської-Василенко мали досить характерне забарвлення. Роботи історика, що вийшли протягом др.п. 1920-х – поч. 1930-х рр. [17], дозволяють віднести вчену до кола

науковців, які на той час сприяли розвитку дискурсу «історія Полудневої / Степової України». Концептуально він цілком співвідносився із схемою українського гранд-нарративу за М.С. Грушевським. Його історіософське навантаження висувало в авангард проблеми українського етносу та української колонізації степового порубіжжя. У цьому ж контексті поставала історія запорозького козацтва у XVIII столітті. Звичайно, роль російського уряду та оцінки його колонізаційної політики були відмінними від тих, що панували в загальноімперському історіографічному просторі кінця XIX – початку XX століття.

Влітку 1925 року у звіті до Історико-філологічного відділу ВУАН Н. Полонська-Василенко подала схему підготовленої роботи з історії втинання земельних і політичних прав запорожців доби Нової Січі, а на засіданнях відділу історик виступала з доповідями про “Останні часи Запорожжя”, про сербську та грецьку колонізацію Степової України і Тавриди у XVIII столітті [16, Арк. 11]. У цей час вчена переходить на нове для неї позначення того історичного обширу, який вивчає. Показово, що поруч із традиційним для неї позначенням «Новоросійський край за часів Г.Потьомкіна» – в дужках пише «Степова Україна». У черговому звіті остаточно виділяється кардинальна тема її дослідження – заселення Степової України, «інакше кажучи розподіл запорозької спадщини» [16, Арк. 14]. Отже, історик здавалось би визначилась. В наступних звітах вона повідомляє про вивчення «колонізації та організації Степової України з 1764 по 1774 рр.», але по суті допускає механічну заміну понять: історію Новоросійського краю (першої губернії) вчена намагається вписати в контекст історії Степової України. Саме в цей період у творчості вченої бачимо паралельне співіснування, чи то навіть переплетіння двох дослідницьких площин, витоки яких сягали різних дискурсів: з одного боку «колонізація Новоросійського краю», з іншого – «заселення Степової України».

Характерний дуалізм і надалі простежується в роботах вченої. Втім показово, що в студіях Н. Полонської-Василенко, присвячених історії та історіографії запорозького козацтва XVIII ст. ця риса майже не проявлялась. Козакознавчі студії історика 1920-х років містять реальні підстави для віднесення вченої до представників національно-державницької течії в українській історіографії 1920-х років [18, 113]. Натомість, певна «механічність» в освоєнні нового

дискурсу простежується в роботах, присвячених якраз заселенню Степової України. Показовий приклад – кінець 1920-х рр., – результат її редагування та підготовки до перевидання роботи Д.І. Багалія «Колонізація Новоросійського краю» (1887 р.) [19].

Звісно, що з середини 1920-х вчена починає аналізувати актуалізовані колись джерела вже зовсім під іншим кутом. Структура її дослідження, визначена в науковому звіті до ВУАН УСРР за 1926 рік, передбачала розробку таких проблем [16, Арк. 14-17]:

– перші спроби розподілу запорізьких земель; утворення Нової Сербії та Слов'яносербії, розмір цієї колонізації, її історико-економічне значення, наслідки;

– колонізація Степової України в 1764-1774 роках, утворення Новоросійської губернії (період цей вчена визначала як найменш досліджений з усієї історії Степової України), на основі документів висвітлення справжніх обставин колонізації;

– розподіл і колонізація запорозьких земель після 1775 року, загальна адміністрація, організація роздачі земель, діяльність межових експедицій тощо.

У процесі архівної евристики Н.Д. Полонську-Василенко цікавили суперечності перехідного періоду в історії краю. Привертає увагу той факт, що в листуванні з чоловіком вона традиційно для себе продовжувала вживати назву Новоросія [20, Арк. 16-19, 69, 89 зв., 115]. Мислення в такій послідовності: запорожці (Нова Січ) – Новоросія – свідчило про сприйняття історії краю скоріш за схемою Д.І. Багалія, накресленою наприкінці ХІХ ст., і відображало шлях, яким просувалася дослідниця в опануванні нового дискурсу. До того ж, доробок Н.Д. Полонської-Василенко кінця 1920-х – початку 1930-х років свідчив про схилення дослідниці до соціально-економічної історії України.

Поруч із проблемами історіософського характеру, постала необхідність переоснащення методологічних засад, оскільки марксизм стрімко набував обов'язкового характеру. Як наслідок, в роботах вченої, написаних протягом 1929-1930-х років, з'явилися характерні марксистські положення (переважно в інтерпретації М. Покровського). Спостерігаємо це в працях “Втікачі в Південній Україні кінця ХVІІІ сторіччя”, “Матеріали до історії гірничої промисловості Донбасу”, “Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя” [21]. Прикметним є те, що визначення краю як Степова Україна

наприкінці 1920-х вже рідше зустрічається в роботах історика, вживається виключно як синонім до більш усталеної назви – Південна Україна.

Згодом вимоги часу фактично спричинили перейменування напряму попереднього дослідження вченої, а публікація підготовленої монографії стала можливою лише за дотриманням ортодоксальних марксистсько-ленінських засад. У планово-звітній документації ВУАН за 1932-1933 роки зазначалося, що історик готує до друку монографію “Колоніальна політика російського царату на Запоріжжі” (20 друкованих аркушів), на 1933 рік стояла II частина монографії “Колоніальна політика царату на Полудневій Україні в XVIII столітті” [22]. У звіті Н.Д. Полонської-Василенко 1933 року мова йшла про підготовку II тому “Нарисів з історії колоніальної політики Росії на Південній Україні” [23]. Таке коливання у назві здається наслідком пошуків, спричинених «боями за історію», що розгорнулися в радянській науці у 1930-ті роки. Для вченої це означало представити монографію з історії колоніальної політики Росії на Півдні України, а не самої історії Південної України. Як наслідок, дослідник занурилася в джерелознавчу роботу, затягуючи з розробкою теми, накинутої згори. А 1934 року Н.Д. Полонську-Василенко було звільнено з причин реорганізації та скорочення штатів в Академії.

У 1938 р. вчену прийняли на посаду до сектору історії феодалізму УАН і ближчі роки вона готувала документальну збірку “История заселения Южной Украины в XVIII столетии” [24, Арк. 21а]. Протягом 1938-1940 років тривало інтенсивне узагальнення попередніх розшуків, яке увінчалось захистом у Москві докторської дисертації “Очерки по истории заселения Южной Украины в середине XVIII в. (1734-1775 гг.)” Після захисту вченої матеріали по темі дисертації були опубліковані у провідних фахових виданнях радянської історичної періодики: стаття-автореферат докторської “Заселение Южной Украины в середине XVIII века” – на шпальтах “Историка-марксиста”, розлога студія, присвячена заселенню першої Новоросійської губернії (1764-1775 рр.), – в “Исторических записках” [25]. На початок 1940-х років Н.Д. Полонська-Василенко перетворилася на одного з провідних фахівців, що на той час чи не найкраще орієнтувався в проблемах історії Південної України XVIII століття.

Академічна публікація монографії “Заселення Південної України в середині XVIII століття (1734-1775)” повинна була стати логічним підсумком довголітньої наукової праці, але через воєнні та повоєнні лихоліття робота вийшла лише в добу еміграційного періоду творчості Н.Д. Полонської-Василенко [26]. Еміграція стала на заваді планам вченої довести історію заселення Південної України до кінця XVIII століття. Усі розробки, копії архівних матеріалів залишалися для неї недоступними, збірник джерел та рукопис першої частини другого тому “Історії заселення Південної України в XVIII столітті”, здані до Інституту історії України АН УРСР, Н.Д. Полонська-Василенко вважала знищеними під час евакуації [27]. У той же час, на еміграції вчена найбільше посилила положення, згідно з яким Південна Україна з давніх часів була органічною частиною України й такою залишалась у XVIII столітті, незважаючи на офіційну назву “Новоросія”

Таким чином, кількаразове припинення і поновлення студій визначило характерні етапи осмислення та презентації минулого в творчості Н.Д. Полонської-Василенко. Перший етап, який можна окреслити як час становлення дослідника історії Новоросії, хронологічно охоплював 1913-1918 роки: від обрання теми магістерської роботи до виходу у світ перших статей з історії Тавриди. Осягнення минулого краю в цей період відбувалось у загальноросійському історіографічному контексті і продовжувало традиції російської історіографії XIX – початку XX століття. Другий етап – визначився серединою 1920-х – серединою 1930-х років і супроводжувався поступовим входженням до середовища української національної історіографії, початком вивчення історії Степової/Південної України в контексті розгортання історії українського народу. Звідси нові моменти у творчості історика: протиставлення народної та урядової колонізації, історія південного краю як історія освоєння степів українським народом, зокрема запорозьким козацтвом. Водночас, вчена об'єднала розрізнені сегменти історії заселення задніпровських місць, Нової Сербії та Слов'яносербії, Ново-Слобідського полку, Запорозьких Вольностей, першої Новоросійської губернії і представила цілісну картину заселення та колонізації Південної України протягом 1710-х – 1770-х років. Специфіка підходу Н.Д. Полонської-Василенко до історії Південної України XVIII століття полягала в тому, що досліджувана доба і територія усвідомлювались у політичній площині як арена боротьби двох не-

примиренних супротивників – запорожців та російського уряду. В площині соціально-економічній – як арена розгортання потужних процесів заселення та колонізації краю, в площині історіософській – як арена формування і збереження переваги українського етносу в південній краї, незважаючи на поступове включення його у склад Російської держави. Спроба поєднання цих площин із марксистським трактуванням історії призвела до появи особливого історіографічного доробку, що є унікальним джерелом розвитку української історичної думки 1920-40-х років.

У той же час, невдалі спроби середини 1930-х років налагодити наукові зв'язки з ленінградськими істориками та видавництвами [28] свідчать, що вчена усвідомлювала потенційну можливість зворотної трансформації українського контексту власних студій в загальнорадянський, а історії Південної України – знову в історію Новоросії.

З 1937 по 1941 роки в науковому житті Н.Д. Полонської-Василенко відбулося повернення до академічних кіл: інтенсивна археографічна праця у вивченні історії Південної України, захист дисертаційної роботи. Доробок вченої, непозбавлений марксистських конструктів та постулатів, на рівні опрацювання значного кола джерел та представлення концептуальної картини минулого, став досягненням тодішньої української історичної думки.

Етап 1941 – 1960-х років – дослідницькі студії періоду окупації та еміграції. За цих часів відбулося звільнення від радянського канону історіописання та посилення державницьких позицій у працях Н.Д. Полонської-Василенко. Але за умов позбавлення доступу до джерел, втрати багатьох робочих матеріалів, нові розшуки виявилися для вченої вкрай проблематичними. Історик працювала переважно на матеріалах раніше написаних робіт, узагальнювала та (пере)видавала праці радянського й еміграційного періодів, впроваджувала досліджену нею історію Південної України до загальних підручників з української історії (неопублікованої “України в XVIII столітті (1725-1797)” та двотомної “Історії України”).

Усі етапи, незважаючи на їх досить чітке розмежування, мали зв'язок між собою. У творчому доробку Н.Д. Полонської-Василенко це проявилось у складному симбіозі отриманого дореволюційного досвіду професійних наукових студій, кардинальних змінах у підході до вивчення історії краю, поступовій еволюції історіософських засад, еkleктизмі в методології, залежно від історіографічної ситуа-

ції артикуляції марксистських (щодо соціально-економічної історії) та державницьких (щодо політичної і культурної історії) засад.

Бачимо, що вивчення історіографічних практик конкретного історика якраз і надає можливість виявити специфіку історіографічного процесу на «мікрорівні», рівні індивідуального опанування історіографічного дискурсу та відповідного (ре)конструювання історичних реалій. Результати такого підходу закладають передумови для подальших узагальнень у напрямі історіографії південноукраїнського регіону, біоісторіографічних досліджень та інтелектуальної історії загалом. Отже, у дослідників історіографії краю попереду ще багато роботи.

Джерела та література:

1. Верба І.В. Н.Д. Полонська-Василенко – історик та археограф (1884-1973): Автореф. дис. ... к. і. н.: 07.00.06 / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 1994. – 16 с.; Верба І.В. Життя і творчість Н.Д. Полонської-Василенко (1884-1973). – К., 2000. – 339 с.; Ульяновський В.І. Наталія Полонська-Василенко: штрихи до портрета / Полонська-Василенко Н. Історія України. В 2-х тт. – К.: “Либідь”, 1995. – Т. 1. – С. V-LXXXVIII; Н.Д. Полонська-Василенко: покажчик документальних матеріалів в архівах України / Упорядники І.В.Верба, С.Г.Водотика, Н.І.Швайба. – Київ-Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2008. – 368 с.; Швайба Н.І. Н.Д. Полонська-Василенко – дослідник історії Південної України. – Автореф. дис. ... к. і. н.: 07.00.06 / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 2008. – 20 с. та ін.
2. Михальченко С.И. М.В. Довнар-Запольский: историк и общественный деятель // Вопросы истории. – 1993, №6. – С. 164-165; Ульяновський В.І. Наталія Полонська-Василенко: штрихи до портрета / Полонська-Василенко Н. Історія України. В 2-х тт. – К.: “Либідь”, 1995. – Т. 1. – С. XI-XII.
3. Полонська-Василенко Н.Д. Моя наукова праця (війна, 1913-1916) // Український історик. – 1983. – №2-4. – С. 41-49.
4. Историко-культурный Атлас по русской истории, составленный Н.Д. Полонской, под ред. профессора М.В. Довнар-Запольского. – К., 1913.
5. ЦДАВОУ – Ф. 3806. Особистий фонд Н.Д. Полонської-Василенко. – Оп. 1. – Спр. 15. Виписки з літератури до роботи “Екатерина и Потемкин” Т.1. – 175 арк.; Спр. 16. Виписки з літератури до

роботи “Екатерина и Потемкин” Т.2. – 215 арк.; Спр. 17. Виписки з архівних документів про переселення татар, циган, ногайців та інших народів по Тавричеській області. – 300 арк.

6. ЦДАМЛМУ – Ф. 542. Василенко Микола Прокопович, український правознавець. – Оп.1. – Спр. 87. Листи Н.Д. Полонської-Василенко Меньшовим Д.П. та М.Ф. (батькам). 1912-1916 рр. – Арк. 185-244 зв.

7. Загоровский Е.А. Очерк истории Северного Причерноморья. – Одесса, 1922. – Ч.1. – 99с. Музичко Олександр. Одеський історик О.Є. Загоровський в українському історіографічному процесі першої половини ХХ ст. / Чорноморська минувшина. Записки відділу історії козацтва на півдні України НДІ козацтва ІУ НАНУ. – Вип. 3. – Одеса: Фенікс, 2008. – С. 139-154.

8. ЦДАВОУ – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 1-175;

9. ЦДАВОУ – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр.16. – Арк. 1-215.

10. ІР НБУВ НАНУ – Ф.42. Особистий фонд Н.Д. Полонської-Василенко.– Оп.1. – Спр. 303. – Арк. 3-8 зв.

11. Непомнящий А.А. Невідомі сторінки біографії Н.Д. Полонської-Василенко // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. Науковий щорічник. – Дніпропетровськ, 2005. – Вип. 2. – С. 193-198. Його ж. Н.Д. Полонская-Василенко и Крым // Историческое наследие Крыма. – 2004, №8. – С. 21-24. Його ж. Н.Д. Полонская-Василенко и развитие исторического краеведения Крыма в первой трети XX века // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – К., 1999. – Вип. 6. – С. 302-307.

12. Протокол засідання ТУАК від 13 жовтня 1916 р. // ИТУАК. – Симферополь, 1919. – Рік 32-й, №56. – С. 279.

13. Полонская Н.Д. Одно из культурных начинаний Вольного Экономического Общества // ИТУАК. – Год 31. – Вып. 54. – Симферополь, 1918. – С. 81-125. Ее же. Первые десять лет Симферополя // ИТУАК. – Год 31. – Вып. 55. – Симферополь, 1918. – С. 135-145.

14. Верба І.В. Життя і творчість Н.Д. Полонської-Василенко (1884-1973). – К., 2000. – 339 с.

15. Водотика С.Г. Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років. – Київ-Херсон, 1998. – 172 с.

16. ЦДАМЛМУ. – Ф. 542. – Оп.1. – Спр. 278. Матеріали про роботу Н.Д. Полонської-Василенко в АН УРСР (звіти, витяги з протоколів засідань, листи). 1924-1934 рр. – Арк. 1-32.

17. Полонська-Василенко Н.Д. З історії останніх часів Запоріжжя / ЗІФВ ВУАН. – К., 1926. – Вип. ІХ. -- С. 278-311; Її ж. Маніфест

3 серпня року 1775 в світлі тогочасних ідей / Там само. – К., 1927. – Вип. XII. – С. 166-203, та ін.

18. Водотика С. Національно-державницька течія в українській історіографії 1920-х років // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2003. – С. 109-117.

19. Швайба Н.І. Заселення Південної України в дослідженні Д.І. Багалія та Н.Д. Полонської-Василенко» / Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. Південна Україна XVIII – XIX століття. – Випуск 9. – Запоріжжя: Тандем-У, 2008. – С. 259-271.

20. ЦДАМЛМУ. – Ф. 542. – Оп.1. – Спр. 27. Листи Н.Д. Полонської-Василенко до М.П. Василенка. 1926-1930. – 195 арк.

21. Полонська-Василенко Н. Матеріали до історії гірничої промисловості Донбасу // Праці комісії для виучування соціально-економічної історії України. – К., 1931. – Т. 1. – С.165-188. Її ж. Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя // Нариси з соціально-економічної історії України. Праці комісії соціально-економічної історії України. – К., 1932. – Т. 1. – С. 43-206. Її ж. Втікачі в Південній Україні кінця XVIII сторіччя // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII-XIX століття. – Запоріжжя, 2003. – Випуск 7. – С. 287-300.

22. ІР НБУВ НАНУ. – Ф. X. – Од. зб. 1542. План праці штатних співробітників Комісії соціально-економічної історії України (друге півріччя 1933). – 1 арк.; Там само. – Од. зб. 2248. – Тематичний план Історичного циклу ВУАН на друге півріччя 1933 р. – Арк. 26.

23. ІР НБУВ НАНУ – Ф. X. – Од. зб. 2280. Звіт Н.Д. Полонської-Василенко за друге півріччя 1933 р. від 29.11.1933. – 1 арк.

24. ЦДАМЛМУ – Ф. 542. – Оп.1. – Спр. 287. Матеріали про роботу Н.Д. Полонської-Василенко в Інституті Історії АН УРСР та захист дисертації (Заяви, листи, звіт про роботу, списки наукових праць). 1938-1941. – 36 арк. Арк. 21а. [32; арк. 1-13].

25. Полонская-Василенко Н. Заселение Южной Украины в середине XVIII века (Автореферат докторской диссертации) // Историк-марксист. – 1941. – №5(93). – С. 30-47; Из истории Южной Украины в XVIII веке. Заселение Новороссийской губернии (1764-1775) // Исторические записки. – 1942. – №13. – С. 130-174.

26. Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в половині XVIII століття (1734-1775). – Мюнхен: Український Вільний Університет, 1960. – Ч. 1. – 223 с.; Ч. 2. – 187 с.

27. Полонська-Василенко Н. Південна Україна після зруйнування Січі // Наукові записки Українського Вільного Університету. – Мюнхен, 1965. – Ч. 7. – С. 189-216.

28. ЦДАМЛМУ. Ф. 542. – Оп.1. – Спр. 84. Листи Н.Д. Полонської-Василенко Грекову Б.Д. 18 лютого 1934 р.; Оп.1. – Спр. 193. Листи Маркевича Арсентія Івановича до Н.Д. Полонської-Василенко – Арк. 71 зв.

Ірина Преловська
к.і.н. (Київ)

**Епістолярна спадщина митрополита Іларіона (Огієнка)
як джерело до вивчення історії Православної Церкви
в міжвоєнній Польщі та Генеральній Губернії**

Незважаючи на досить велику кількість наукових досліджень і публікацій життя та діяльності Івана Огієнка за роки незалежності Української держави, церковне питання в його епістолярній спадщині, зокрема його участь в церковному житті в початковий період еміграції в Польщі, а потім служіння як архипастиря Православної Церкви в Генеральній Губернії в окупаційний період поки що залишається малодослідженим.

По-перше, абсолютна більшість дослідників є світськими науковцями, які об'єктивно зацікавлені у вивченні політично-громадських і освітньо-наукових аспектів його діяльності, майже повністю обминаючи суто церковні проблеми. По-друге, на сьогодні в церковному середовищі всіх православних напрямів України поки що не видно ґрунтовних досліджень і публікацій, які б стосувалися власне церковної діяльності міністра ісповідань УНР, а потім православного митрополита, видавця церковних часописів. До того ж виникає такий малодосліджений аспект проблеми, який стосується перебування і діяльності на окупованій німцями території Польщі у 1939-1945 рр.

Поступово, після проголошення державної незалежності України розгорнувся активний процес введення до наукового обігу нових джерел, у тому числі листування українських громадсько-культурних і політичних діячів ХІХ-ХХ століть. Крім численних публікацій у наукових, науково-популярних виданнях і збірниках, запроєктована й реалізується корпусна подача епістолярної спадщини відомих представників названої доби. У зв'язку з цим актуалізувалися дослідження у галузі нових теоретично-методологічних підходів до вивчення епістолярних джерел з метою оптимального використання їх інформаційного потенціалу [20-22; 40-41].

Публікація епістолярій значно розширює дослідницьке поле не тільки історіографії та джерелознавства, але й цілого спектра гуманітарних наук, дозволяє детальніше реконструювати просопог-

рафічний портрет конкретної особистості, створити колективну біографію кількох осіб, об'єднаних спільними чинниками, поглибити опис способу життя і занять представників певних соціальних станів певного історичного періоду.

Незважаючи на великий доробок українських огієнкознавців, поки що існують певні прогалини в джерельному комплексі про постать митрополита Іларіона (Огієнка). Якщо в цілому життєписи багатьох відомих українських діячів, які опинилися за межами України в ХХ столітті, вже досліджені, то публікація закордонних джерел, особливо епістолярій та матеріалів спецслужб і спецхранів колишнього СРСР, поки що дає цікаві відкриття, які сильно впливають навіть на вже усталені погляди, зокрема і церковному питанні. Саме в листах міститься багато нових відомостей щодо мотивацій дій кореспондентів у складних для пояснення вже відомих справах, з них видно еволюцію поглядів або впливи сторонніх осіб на прийняття рішень, очевидними є системи зв'язків і джерела інформацій у різноманітних подіях, стають відомими причини до того незрозумілих конфліктів.

Події ХХ століття вивели на історичну арену багато яскравих постатей. Серед українських діячів тієї пори виділяється особистість, яка залишила значний слід в історії України як під своїм світським ім'ям так і під церковним. Ця людина відома як громадсько-політичний діяч, професор Іван Огієнко та як архієпископ Холмський і Підляшський Іларіон в юрисдикції Польської автокефальної православної церкви (з 16 березня 1944 р. – митрополит), а потім митрополит Української Греко-Православної церкви в Канаді. Ім'я Івана Огієнка (митрополита Іларіона), його наукова спадщина дедалі повніше повертаються в Україну завдяки зусиллям української діаспори та її наукових осередків.

Голова Всеукраїнського товариства Івана Огієнка, професор кафедри історії української літератури та компаративістики Кам'янець-Подільського Національного університету Євгенія Сохацька почала досліджувати постать видатного українського діяча в контексті його науково-освітньої діяльності та теоретичної спадщини. Щоправда, власне церковно-релігійні сюжети не часто ставали предметом дослідження [36-39].

Епістолярну спадщину І. Огієнка досліджував Зиновій Тіменник. Очевидно, що саме у його листах містилася цінна інформація про постать Огієнка, його наукові і політичні контакти, проекти,

дослідження, плани тощо. Більшість досліджень З.Тіменика написані в філософсько-релігієзнавчому ключі, де листування використано нарівні з іншими джерелами, зокрема у справі дослідження проблеми набуття автокефалії Українською церквою [47-51].

В Україні вже видано друком частину спадщини Івана Огієнка (митрополита Іларіона). Завдяки зусиллям відомого дослідника і публікатора огієнкіани Миколи Тимошика вже побачила світ низка публікацій, в т.ч. щодо церковної і релігійно-просвітньої діяльності Івана Огієнка [43-46], було здійснено перевидання тих творів І. Огієнка, які вийшли друком на еміграції [30-35]. Одним з найбільш ґрунтовних наукових досліджень автора є монографія «Лишуть навіки з чужиною...», яке в основному спирається на матеріали з канадійського архіву [46].

Вагомий огієнкознавчий доробок належить українському досліднику Володимирі Ляхощькому [9-19]. Саме завдяки його зусиллям в серії «Пам'ятки» було видано друком епістолярну спадщину Івана Огієнка за 1907-1968 рр. [4]. Представлені в збірнику листи походять з архівів України і Канади. Виняток становлять ті листи, які до того були опубліковані в українській діаспорі, або у виданнях з невеликим накладом. Почасти ним було досліджено й церковний аспект огієнкової епістолярної спадщини.

Великий доробок у справі дослідження архівної спадщини митрополита Іларіона (Огієнка) має професор прот. Юрій Мицик, який опрацював канадійський архів митрополита і здійснив цілу низку огієнкознавчих досліджень [23-27]. За його упорядкуванням у 2006 р. вийшов друком збірник епістолярій митрополита Іларіона (Огієнка), до якого увійшли унікальні документи з консисторського архіву у Вінніпезі [8].

Публікації Ірини Тюрменко також спрямовані на дослідження багатьох аспектів діяльності Івана Огієнка [52-60]. Дослідниця опрацювала матеріали фонду митрополита Іларіона в Архіві Української Православної Церкви в Канаді [59] і тому її науковий доробок у справі вивчення і популяризації діяльності митрополита Іларіона (Огієнка), в міжвоєнній Польщі зокрема, є вагомим внеском у розвитку сучасної огієнкіани.

Одним з відомих дослідників діяльності І. Огієнка і особливо його кам'янець-подільського періоду, є ректор цього університету академік Олександр Завальнюк. Завдяки його працям досліджено не тільки місце і роль І. Огієнка в створенні і подальшій розбудові

Кам'янець-Подільського університету, але й висвітлено діяльність тих діячів, які працювали разом з ним як з першим ректором цього університету, простежено продовження започаткованих в період Української революції освітніх традицій [5-6].

Вийшли друком матеріали ювілейних конференцій з нагоди вшанування чергових роковин з дня народження І. Огієнка, зокрема науковий збірник, присвячений 125-річчю з дня народження митрополита Іларіона Огієнка [29], в якому окрім публікацій з нагоди його ювілею, є матеріали, які можуть прислужитися у подальших дослідженнях постаті Івана Огієнка як церковно-релігійного діяча.

Останнім часом з'явилися перші дослідження, присвячені перебуванню українських військовополонених в таборах на території Польщі. Саме з цих осередків, де розповсюджувалися брошури видавництва «Українська Автокефальна Церква», діяльність якого ініціював Іван Огієнко, були надіслані листи з подяками та проханням стати почесним членом тих Братств, до яких входили вояки. Публікації д-ра Еміліана Вішки (Інститут Міжнародних відносин, Університет Миколая Коперника, м. Торунь, Польща) покликані на архівних джерелах висвітлити це питання [70-72].

Надзвичайно важливе значення для вивчення епістолярної спадщини митрополита Іларіона (Огієнка) має дослідницька праця протопресвітера УПЦ в Канаді Тимофія Міненка, який зберіг велику частину цих матеріалів в своєму архіві [28]. В публікаціях о. Тимофія Міненка подано раніше недоступні для українських дослідників відомості щодо концепції відродження УАПЦ у період окупації Польщі і України. Щоправда, о. Тимофій Міненко тактовно уникає надто дражливої за певних причин не розробленої українськими науковцями теми стосунків між українськими діячами та німецькою адміністрацією на окупованих українських землях в часи II Світової війни (1939-1945).

Взагалі, слід сказати, що ця розвідка протопресвітера Тимофія Міненка є одним з найкращих досліджень процесу розробки і обставин створення «Концепції» відродження УАПЦ у період окупації Польщі і України. Автор подає ґрунтовний аналіз позицій цієї «Концепції» в контексті діяльності архієпископа Холмського і Підляшського Іларіона (Огієнка). Це, в свою чергу, дає можливість з'ясувати обставини і мотивацію дій тих осіб, з якими відбувалося листування Владики Іларіона (Огієнка) в цей період.

Для з'ясування обставин діяльності тих осіб, які листувалися з митрополитом Іларіоном (Огієнком) цінність має дослідження історика Оксани Хомчук. Цілком побудоване в рамках концепції обґрунтування безрезультатності всіх звернень українців упродовж ХХ століття до Вселенської патріархії щодо визнання канонічності церкви в Україні та за її межами, видання містить не тільки аналітичні розвідки щодо обставин існування українських церковних осередків, але й містить численні витяги з малодоступних українським дослідникам архівних документів та закордонних видань. Особливо цінним у цьому виданні є те, що в якості ілюстрацій використано відбитки найбільш цікавих документів, в т.ч. епістолярії [62].

Радянська історіографія згадувала про митрополита Іларіона (Огієнка) виключно в негативному контексті. Приналежність до урядових структур Гетьманату та УНР, діяльність у міжвоєнній Польщі, подальша праця в умовах німецької окупації на території Холмщини в період II Світової війни, зокрема співробітництво з генерал-губернатором окупованої Польщі Гансом Франком, антирадянські виступи митрополита Української Греко-Православної Церкви в Канаді – все це робило цю постать абсолютно небажаною. Виключення складають праці тих публіцистів, діяльність яких була пов'язана з органами держбезпеки. Ці автори мали безпосереднє відношення до джерел першорядного значення. У 1970–1980-х рр. вийшли друком документальні нариси, памфлети, публіцистичні статті Кліма Дмитрука [2-3].

На жаль через брак епістолярій, які стосуються періоду Української революції, поки що не вдається наблизитися до вивчення тих проблем, які цікавили І. Огієнка та його кореспондентів в цей період. Якщо частину його листів цього періоду вдалося відшукати і оприлюднити [4, с. 18-31], то листів до нього на жаль не віднайдено. В час перебування І. Огієнка на посаді міністра ісповідань уряду УНР одним з головних питань, яке він вирішував до кінця життя, була проблема автокефалії Православної церкви в Україні.

Віднайдені листи до нього дозволяють наблизитися до розуміння тих процесів, які стосувалися боротьби за утворення та інституалізацію Української Церкви. На сьогодні немає спеціального дослідження стану церковного оформлення в таборах для військовополонених українських вояків на території Польщі, де опинився і міністр ісповідань УНР І. Огієнко. Останнім часом почали

з'являтися дослідження і публікації, які присвячено загальній історії перебування українських військовополонених в Польщі [7, с. 4].

Про налагодження інтенсивних стосунків між урядом УНР, зокрема Міністерством ісповідань, та церковними і церковно-освітніми установами інших країн свідчить лист до І. Огієнка від Л. Михайліва з Варшави від 23 березня 1921 р. [65, арк. 44]. Щоправда, І.Огієнко не писав до урядів інших країн, а намагався вирішити ці питання, діючи через Міністерство закордонних справ УНР, точніше Українську Дипломатичну місію в Речі Посполитій Польській. Через цю місію він прагнув розв'язати цілу низку важливих питань – надання доступу українським студентам до Варшавського університету, допуск до лабораторій та бібліотек. В цьому ж листі від Л. Михайліва є згадка про те, що єпископ Володимир (Тихоничський) погодився передати керування Холмською Єпархією Волинському Діонісію (Валединському).

Стосунки між І. Огієнком та єпископом Крем'янецьким Дионісієм (Валединським), який на той час перебував у Крем'янецькому Богоявленському монастирі, почали розвиватися після того, як Огієнко сам написав єпископові листа від 25 березня 1921 р. Відповідь Дионісія дуже прикметна своїм змістом, оскільки свідчить про те, що єпископ Російської Церкви, росіянин за походженням, який в силу обставин опинився у відродженій Польській державі, погодився на церковну опіку над віруючими українцями. Очевидно, ці стосунки почали розвиватись і І. Огієнко надіслав Крем'янецькому єпископові текст «Святої Служби Божої Св[ятого] Отця нашого Іоана Золотоустого» мовою Українською в перекладі Ректора Професора Івана Огієнка. Саме Дионісій (Валединський) надав своє благословення на видання друком цієї книги в листі від 8 вересня 1921 р. [63, арк. 345].

Цей період діяльності росіянин за походженням єпископа Крем'янецького Дионісія (Валединського) взагалі є малодосліджений. Іван Власовський в своєму «Нарисі...» також говорить про те, що несподівано єпископ-росіянин не тільки вивчив українську мову, але й звертався на цій мові до своєї пастви і, як бачимо, листувався українською з міністром ісповідань уряду УНР [1].

Більше того, якщо в Києві прихильники проголошення автокефалії Української Церкви на чолі з ВПЦР неодноразово зверталися до єпископів, що належали до тихонівської орієнтації за благословенням на переклади або на відправлення Служби Божої

українською мовою, то це зустрічало категоричну відмову. Натомість, у тому ж листі до І. Огієнка Дионісій писав: «Нехай Нарід Український щиро дякує Богові за дарування йому можливости приносити Господу жертву хваління на рідній мові своїй, і нехай вірить він кріпко, що господь прийме тепле моління його в наднебесний свій жертвенник, допоможе йому в земних недолях та скорботах і сподобить безконечної радості в вічному царстві Своїм» [63, арк. 345].

У наступному листі до І. Огієнка від єпископа Дионісія згадується, що в листі від 25 жовтня 1921 р. І. Огієнко вже звертався до Крем'янецького єпископа з проханням надіслати підручники з Крем'янецької семінарії для пастирських курсів в одному з таборів інтернованих українців у Польщі. У відповіді від 18 листопада 1921 р. Дионісій відповів: «З великим сумом і жалем глибоким пишу Вам, що не можу прийти на допоміч курсам присилкою підручників, яких великий брак і в моїй Крем'янецькій Духовній Семінарії. Все, що можна було де достати, пішло на нужди тієї Семінарії» [63, арк. 368].

Але Дионісій знову-таки виявив прихильність до Української Церкви: «Молю Господа, щоби він допоміг як керівникам, так і слухачам курсів в їх святій праці на користь нашої Православної Церкви. Моє Архипастирське благословіння їм нехай буде добрим залогом Божого благословіння і успіху і трудах їх» [63, арк. 368].

З листування довідуємось, що І. Огієнко заочно познайомився з архієпископом Юрієм (Ярошевським), який був призначений євхархом Православної церкви в Польщі. В своєму листі до І. Огієнка від 9 грудня 1921 р. він дякував за надіслані книги і брошури [63, арк. 388]. На особливу увагу дослідників заслуговують слова архієпископа Юрія про його ставлення до української мови, оскільки це надає можливість зрозуміти, чому українці в Польщі на початку 1920-х рр. покладали на нього великі надії у справі українізації Православної Церкви в Польщі. Хоч він і написав свого листа російською мовою, але дуже тепло згадував свою родину, батька-священника, запевняв у своєму прихильному ставленні до української мови.

В період діяльності на посаді міністра ісповідань І. Огієнко активно листувався з представниками Української греко-католицької церкви. Факти свідчать про співпрацю з митрополитом УГКЦ Андреем Шептицьким, про вияв поваги до нього з боку кар-

динала Йосипа Сліпого, архієпископа Івана Бучка, митрополита Максима Германюка, о. Юліана Дзеровича, о. Йосифа Скрутеня, о. Юрія Кміта та ін. [49, с. 3] Стосунки між Андреем Шептицьким і І. Огієнком давно вже стали предметом наукових студій [47]. Листування Іларіона з митрополитом УГКЦ Андреем Шептицьким з огляду на їхнє тривале і давнє знайомство, не зважаючи на його приватний характер, є зразком високого церковного письменства, просякненого вірою в Бога і дійсної величі духа.

Спілкування з представниками УГКЦ отримало продовження в листах 1922 р. З листа, який надійшов від єпископа УГКЦ Йосифа Боцяна 4 січня 1922 р., говориться, що він дуже радо відгукнувся на прохання міністра ісповідань уряду УНР від 31 грудня 1921 р. допомогти дітям українських емігрантів у Польщі. Він не тільки погодився звернутись до різних установ, але й сам подав перелік установ і окремих осіб, які б могли зібрати гроші й одяжу [64, арк. 47].

Складається враження, що одночасно листуючись і з православними і з уніатськими осередками та особами, І. Огієнко себе цілком вдало позиціонував як міністр ісповідань Директорії УНР, який очевидно повинен рівнобіжно спілкуватися з усіма церковними напрямками у влаштуванні церковно-державних справ. Його пізніша полеміка з уніатами, яка почалася після переїзду до Канади, носила деструктивний характер і навіть отримала своє втілення у віршах, написаних митрополитом Іларіоном [62, с. 211-212; 220-222 та ін.].

Брак листів періоду 1930-х років через втрати документів або через те, що вони поки що не запроваджені до наукового обігу, не дозволяє детальніше проаналізувати епістолярну спадщину респондентів І.Огієнка цього періоду. Почасті можна відновити перелік адресатів з уже опублікованого видання листів самого І.Огієнка [4], оскільки зрозуміло, що вони писали йому також. У справі вивчення діяльності І. Огієнка в міжвоєнній Польщі, потім в Генеральній Губернії і частково в таборах для переміщених осіб, де опинилися емігранти з України після закінчення II Світової війни, величезну цінність мають опубліковані листи до митрополита Іларіона [8].

У міжвоєнний період на польських землях була утворена «Автокефальна Православна Церква Генерал-Губернаторства». Разом з вторгненням німецьких військ 1 вересня і Червоної армії 17 вересня 1939 р., і окупації її території було ліквідовано всі державні утворення міжвоєнної Польщі 1918-1939 рр. і встановлено новий поря-

док. У роки Другої світової війни (1939-1945) на окупованій території утворилося квазідержавне адміністративне утворення під назвою «Генерал-Губернаторство» в складі III Рейху. Наступ німецької армії в призвів до захоплення Підляшшя, Холмщини, Західної Волині та частини Галичини по лінії Сокаль-Львів-Стрий. Частина українського населення вітала німецькі війська, бо вважали їх визволителями від польських репресій.

В цей період не припинялася боротьба українців за повернення перетворених на костюли храмів та за усунення польсько-російських впливів з церковного життя. Першим кроком у реалізації цих устремлінь було створення окремої адміністрації Православної Церкви для Холмщини та Підляшшя і повернення 19 травня 1940 р. православним кафедрального собору на честь Різдва Пресвятої Богородиці на Данилової Горі в Холмі, який захопили оо. єзуїти після Першої світової війни. Це стало початком холмського періоду перебування І.Огієнка в Україні [40].

Після початку окупації в Польщі виник Український Центральний Комітет на чолі з Володимиргоом Кубійовичем, до діяльності якого був причетний і Іван Огієнко. Внаслідок діяльності УЦК перед німецькою владою було повернення митрополита Дионісія (Валединського) на становище предстоятеля Православної Церкви і висвята українських ієрархів – професора Івана Огієнка (1882-1972) на Архієпископа Холмського і Підляшського та архімандрита Палладія (Видибіди-Руденка) на єпископа Лемківсько-Краківського у 1940 р.

Висвята І. Огієнка на архієпископа Холмського і Підляшського відбулася в Яблочинському монастирі у жовтні 1940 р., але про це чомусь немає належних повідомлень. Усю інформацію про це сучасні історики почерпають з «Нарису...» І.Ф. Власовського [1]. В емігрантській газеті «Українська трибуна» (Варшава) від кореспондента Хведоренка було надруковано повідомлення щодо історії цього монастиря [61, с. 3]. Цей православний Свято-Онуфрійський монастир розташований на лівому березі р. Буг у Більському повіті кол. Седлецької губ. за 2 версти від с. Яблочин. Зберігся запис на старовинній Яблочинській Євангелії 29 травня 1624 р. про заснування цієї православної обителі вельможами Богушами. З поч. XIX ст. монастир перебував під управою спочатку Мінського, а потім Варшавського православного єпископа. На початку жовтня 1940 р. митрополит Дионісій та проф. І. Огієнко прибули до монастиря і

там 9, 10 і 11 жовтня 1940 р. було довершено чернечий постриг Огієнка, (в чернецтві – Іларіона, на честь преподобного Іларіона Печерського, пам'ять 21 жовтня за ст. ст.) і висвятою на ієродиякона та ієромонаха з наданням сану архімандрита.

Наречення во єпископа відбулось у Холмському кафедральному соборі 20 жовтня 1940 р. і 21 жовтня 1940 р. було довершено хіротонію архім. Іларіона во єпископа Холмського і Підляського митрополитом Дионісієм, єп. Тимофієм (Шреттером) та Архиеп. Празьким Савватієм (Врабецем).

Поспіль за перебуванням в Яблочинському монастирі, архієпископ Іларіон приїхав до Холма, де 3 листопада 1940 р. відбулася урочиста інтронізація на катедру. Після висвяченні Іларіон (Огієнко) розгорнув широку українізаційну діяльність в своїй єпархії. За його участі і сприяння відновилася діяльність 120 православних парафій Холмщини, які впродовж 1918-1939 рр. були відібрані католиками. Він доклав багато зусиль для підготовки священиків, відкривши в Холмі семінарію, яка за курсом навчання наближалася до духовної академії.

В листі до митрополита УГКЦ Андрея Шептицького від 14 листопада 1941 р. І.Огієнко писав: «Один – який же він довгий та тяжкий був! – один рік невсипущої праці я присвятив уже справі відновлення стародавньої Української Церкви в моїй сильно занедбаній та понівеченій Холмсько-Підляській Єпархії. І Бог щедро поблагословив мою працю, – і вже за один рік удалося не мало зробити, а це окрилює мене оживляючою вірою та надією, що Бог змилосердиться надо мною, і Його вседіюча благодать зміцнить мої немічні сили й надалі. На жаль тільки, маю одну поважну перешкоду при відновленні стародавньої Української Церкви, не згадуючи про перешкоди сильніші... Справа в тому, що наша... українська інтелігенція роз'агітована несумлінними одиницями, часом не розуміється на тому, в чому саме найперше мусить полягати відновлення старої Української Церкви, чи правильніше – дерусифікація її, – вона сліпо бачить це тільки в богослуженні живою українською мовою й вимагає насильного загального запровадження цього, зовсім не цікавлючись відновленням самого духу давньої Української Церкви. Вона не розуміє, що можна правити Служби Божі по-українському, а Церква позостанеться все-таки московською по духові, традиції, ідеології... Цебто, підмінюється внутрішній животворящий дух зовнішньою мертвою формою, як то було з катом України москалем

Постишевим, що носив українську вишивану сорочку» [4, с. 295-297].

Щодо запровадження Служб Божих українською мовою, Іларіон зазначав, що це викликає в Церкві неспокій та вимагає величезної праці для його заспокоєння та для добрих перекладів богослужбових книг українською мовою. І тому він пояснює, що «ще 12 листопада 1940 року я наказав був, по глибокій на думі, гарячій молитві та повному пості: по всій моїй Єпархії Служби Божі правити по-староукраїнському (цебто церковнослов'янською мовою з українською вимовою), одночасно заборонивши вимову російську й дозволивши правити й живою українською мовою, де того бажає собі парафія. Для теперішнього часу вважаю це своє розпорядження за єдино правильне, за яке беру всю відповідальність перед Богом, Народом і Історією. Я завжди пам'ятаю, що треба бути «слугою нового Заповіту, не букви, а Духа, бо буква вбиває, а дух оживляє» (2 Кор. 3, 6), а тому в своїй праці пильную – за Божою допомогою – найперше дбати про внутрішню дерусифікацію нашої Церкви від чужої їй ідеології, чужого наставлення, а це легко й послідовно доведе свого часу й до українізації зовнішньої».

Лист архієпископа Холмського і Підляшського Іларіона (Огієнка) від 5 листопада 1940 р. до митрополита Дионісія (Валединського) дозволяє з'ясувати особливості їх відносин у цей період. [66, арк. 1]. У дуже ввічливій формі, в якій написано листа від митрополита Дионісія, відкривається не дуже приємний зміст. Стає зрозумілим, що Іларіон написав 2 листи до Дионісія від 13 і 26 вересня 1940 р., в яких вимагав передати йому до Холма Синодальну Друкарню, Бібліотеку й Музей, тобто ті установи і їх майно, які були закладені і поповнені митрополитом Юрієм (Ярошевським) і його наступником митрополитом Дионісієм (Валединським) на поч. 1920-х рр. у відродженій Речі Посполитій. Тобто в той час, коли І. Огієнко знаходився спочатку в Тарнові, а потім при допомозі того ж Дионісія перебрався до Варшавського університету.

В своєму листі Дионісій з гіркотою запитує владика Іларіона: «Усе майно нашої Митрополії складається з Синодальної Друкарні, Бібліотеки та Музею. Більшого нічого не має. Про який же поділ може йти мова, коли Ви жадаєте собі усе забрати? Що ж тоді залишиться для Варшавської і особливо для Краківської Єпархії, котру треба будувати від фундаментів, і що залишиться для Центру – Митрополії?» Попередник Дионісія митрополит Юрій (Ярошевсь-

кий) на початку своєї діяльності предстоятеля Православної церкви в Польщі прийняв рішення про перерахування його грошових надходжень від Свято-Успенської Почаївської лаври, священно-архімандритом якої він був, на покриття видатків Варшавської Синодальної друкарні. Цей порядок зберігся і при його наступникові – митрополиті Дионісієві.

У листі від 5 грудня 1940 р. Дионісій писав про це Іларіону (Огієнку): «Синодальна Друкарня, являючись власністю і добром Цілої нашої Св[ятої] Автокефальної Церкви, може виконувати, як Центральна Інституція, замовлення всіх Епархій і працювати на Цілу Церкву, як то було в минулі часи, нічого на тому не заробляючи. Крім того, на Друкарні тяжать великі борги, які має сплатити Митрополія. Машина старі, шриффт зношений і перенесення її до Холма загрожує цілковитою руїною друкарні». Теж стосувалося й бібліотеки при осередку Варшавського митрополита: «Бібліотека при Митрополії є єдиною на цей час бібліотекою і вона збиралась не як підручна чи там наукова, а як фундаментальна бібліотека Митрополитальна для потреб церкви і Церковного Управління. З неї можна випозичати книжки. Очевидним є, що в разі заложення в Холмі Духовної Академії, повстане питання про бібліотеку і тоді можна буде порушити цю справу на Соборі Єпископів, який і Статут самої Академії мусить ухвалити» [66, арк. 1].

На бажання Іларіона привласнити для його Холмського осередку Митрополитальний церковний музей, Дионісій в спокійному тоні пише, що для Холмщини він не має жодної вартості, оскільки майже всі речі для нього були зібрані і вивезені з Свято-Успенської Почаївської лаври, архімандритом якої він став 27 лютого 1923 р., відразу після вбивства митрополита Юрія (Ярошевського). Лист, із зрозумілих причин, закінчується дуже сухо, без звичайних побажань і прохання молитов.

Причини такої поведінки щойно висвяченого самим Дионісієм у жовтні 1939 р. архієпископа Іларіона криються у подіях 1940 р. в Генеральній Губернії. Митрополит Варшавський і всієї Польщі Дионісій (Валединський) очолив Польську автокефальну православну церкву у 1923 р. Саме він отримав Томос про автокефалію Православної церкви в Польщі від Константинопольського патріарха у 1924 р., яким було покладено початок існування окремої і канонічно визнаної церкви на території Польщі. Ця церква за національним складом була українсько-білоруською.

Дионісія (Валединського) у 1939 р. було усунуто від управління ПАПЦ при німецькій окупаційній владі, яка вирішила поставити в окупованій Польщі (Генеральній Губернії) колишнього обновленського єпископа з УРСР, який переїхав до Берліна і приєднався до Російської закордонної православної церкви.

10 листопада 1939 р. архиєпископ Серафім (Ляде) прибув до Варшави, але Дионісій відмовився передати йому ту частину Православної Автокефальної Церкви в Генерал-Губернаторстві. Під тиском проросійськи налаштованих церковно-громадських кіл, а також через те, що після оприлюднення Дионісієм (Валединського) послання до пастви антинімецького спрямування, він утримувався під домашнім арештом. 23 листопада 1939 р. він підписав листа, в якому передав керівництво єпархією новоприбулому Архієпископові Серафіму (Ляде). Внаслідок цього зречення Дионісій змушений був переїхати з Варшави до м. Отвоцка і далі залишався там під домашнім арештом.

Тим часом у Варшаві утворилася Українська Церковна Рада, на чолі якої став колишній Міністр Ісповідань Директорії УНР проф. Іван Огієнко. Саме ця Варшавська Церковна Рада фактично і юридично набула значення Центральної Церковної Ради в Генеральній Губернії, якій були підпорядковані інші місцеві Церковні Ради, зокрема Холмська Церковна Рада на чолі з прот. Іваном Левчуком та д-ром Степаном Бараном, колишнім послом до Сейму від Галичини. Головними завданнями Ради стали продовження акцій українського церковного руху та компенсація тих кривд, які було завдано в період репресій 1937-1939 рр. у Польщі.

Український Центральний Комітет на чолі з Володимиром Кубійовичем, увійшовши в порозуміння з Церковними Радами, почав домагатися перед окупаційною німецькою владою усунення Серафіма (Ляде) від управління Православною Церквою в Польщі і повернення до управління митр. Дионісія (Валединського). Кілька місяців у 1940 р. йшли переговори з окупаційною владою і у вересні 1940 р. Митрополита Варшавського Дионісія було відновлено в правах ієрарха. 23 вересня 1940 р. в Кракові у Вавельському замку представник III Райху німецький генерал-губернатор д-р Ганс Франк під час урочистої аудієнції прийняв Дионісія в супроводі Іларіона (Огієнка), прот. Миколи Малюжинського і голову УЦК Володимира Кубійовича.

Генерал-губернатор оголосив рішення німецької окупаційної влади про відновлення його в правах управління Православною Церквою. Митрополит Діонісій склав присягу наступного змісту: «Ми, Діонісій, Архієпископ Варшавський і митрополит Св. Православної Автокефальної Церкви в Генерал-Губернаторстві, як голова цієї Церкви, обіцяємо Генерал-Губернаторові вірність і послух. Видані ним закони і розпорядження будемо стисло виконувати і будемо стреміти до того, щоб підлегле нам духовенство з такою ж вірністю і послухом ці закони й розпорядження поважало і виконувало».

Листування між чільником Української Автономної Церкви (УАЦ) архієпископом Олексієм (Громадським) та архієпископом Холмським і Підляським Іларіоном (Огієнко), яке продовжувалось у 1941-1943 рр., дозволяють по новому подивитися на ті обставини, що утворилися на окупованій німецькими військами українській території, а також поглибити дослідження проблеми утворення Автономної і Автокефальної церков. Несподівано з'ясувалося, що між Олексієм та Іларіоном тривало приватне листування, з якого стають відомими обставини організації обох церков, інтриги у справі призначень на єпископські катедри в окупованих землях, детальні подробиці того, як на практиці здійснювалось керівництво митрополита Діонісія з осідком в Генеральній Губернії тими архієреями, які діяли в Райсхкомісаріаті України.

Пікантність ситуації полягала в тому, що попри проголошення архієпископом Іларіоном своєї «Концепції...», де йшлося не тільки про те, щоб усі єпископи були українцями за походженням (Олексій був українцем), але й про «злочинні» дії Московської патріархії у справі неканонічного приєднання Київської митрополії, він спілкувався з архієпископом Олексієм, який постійно підкреслював свою канонічну приналежність саме до Московського патріархату і його навіть було проголошено Екзархом України.

Очевидно, листування між Олексієм та Іларіоном почалося відразу, коли поновився зв'язок після встановлення окупаційного режиму як в Генеральній Губернії, так і Райсхкомісаріаті Україна. В листі архієпископа Олексія (Громадського) від 27 серпня 1941 р. йдеться про перше привітання архіпастирєві Холмщини і Підляшшя, то можна твердити, що принаймні з жовтня 1940 р. ніякого зв'язку між ними не було. З тексту листа видно, що о. Євген Барщевський багато чого переказав Олексію при зустрічі щодо діяльності Іларіона в Холмі. Стає зрозумілим, що з поки що

нез'ясованих причин митрополит Дионісій став предстоятелем «Автокефальної церкви в Генерал-Губернаторстві» з наказу генерал-губернатора Ганса Франка і толерував тільки частину архиєреїв, яких сам і висвятив у міжвоєнній Польщі [67, арк. 1].

Почасти причини конфлікту у цій справі між митрополитом Дионісієм як предстоятелем «Автокефальної церкви в Генерал-Губернаторстві» з одного боку, та владиками Іларіоном (Огієнком) і Олексієм (Громадським) з другого боку висвітлив у своїй ґрунтовній публікації протопресвітер Тимофій Міненко [28, с. 148]. Він слушно зазначає, що «нав'язування контактів з єпископами поза межами Генерал-Губернаторства та з німецькою владою (на підставі Статуту Православної Церкви в Генерал-Губернаторстві), то їх належало здійснювати митрополитові. Але тому, що він (тобто Владика Дионісій) не був українцем, то це право на нього, за Іларіоновим переконанням, автоматично не поширювалося. Названі фактори стали початком усіх церковних конфліктів (як в Генерал-Губернаторстві, так і в Україні)» [28, с. 148].

В наступному віднайденому листі від Олексія до Іларіона від 30 листопада 1941 р. йдеться про наступний Собор архиєреїв у Почаївській лаврі. Він же не тільки повідомив Іларіона про відбуття Собору УАЦ, але й, очевидно, надіслав копії його діянь (не віднайдено). Однак, навіть з листа зрозуміло, що йшлося про засади канонічної залежності від Московського патріархату, а також про рішення архиєрейського Собору УАЦ про направлення на Київську катедру Іларіона (Огієнка), хоча він не був учасником ні першого, ні другого Соборів УАЦ 1941 р. і не вважав себе єпископом УАЦ. Мова взагалі йшла про проголошення Українського Київського патріархату і цим патріархом І.Огієнко напевно бачив себе [67, арк. 5-6].

З листування між Олексієм та Іларіоном стає відомим потенційний склад Автономної церкви, принаймні такий, як він бачився Олексію Громадському в листі, написаному 20 грудня 1941 р. Окрім персонального складу архиєреїв, Олексій повідомляв про причини проголошення його митрополитом УАЦ і Екзархом. Ця питання варте спеціального дослідження, оскільки події 1940-1941 рр. мало вивчені і тому розкол Українського православ'я після встановлення німецької окупації, мотиви приєднання одних єпископів до митрополита Діонісія, а інших до Олексія, взаємна

зневага та подальше сіяння ворожнечі між вірними – все це потребує подальших наукових досліджень.

Наступний блок листування відноситься до 1947 р., коли для митрополита Іларіона наступили дуже скрутні часи. Але, незважаючи на тривалі поневіряння вигнанця з України, тяжку хворобу і перенесені операції, він все-таки отримував листи в Швейцарії від церковних і світських діячів, які перебували у таборах. Лист від Палладія (Видибіди-Руденка) від 7 лютого 1947 р. з табору в Регензбурзі свідчить про те, що багато з листів губилися через війну. Цікавим для дослідження є повідомлення Палладія про причини свого неприєднання до УАПЦ на чолі з Полікарпом (Сікорським), а також той факт, що під час богослужіння він згадував тільки митрополита Дионісія та Іларіона [68, арк. 1].

Існує значна лакуна у відомостях про митрополита Іларіона за 1947–1951 рр. На превеликий жаль, не всі листи за цей період віднайдено і тому на сьогодні важко встановити, чим керувався православний владика, прибувши до Канади, коли розпочав тут справжню «війну» з «липківщиною». Віднайдені листи до Іларіона звернені вже до нього як до предстоятеля УГПЦ в Канаді, тобто після серпневого Собору цієї церкви у 1951 р. Можливо, про цей період дослідники нічого б не знали, якби не публікація збірника листування митрополита Іларіона (Огієнка), яке видав друком проф. прот. Юрій Мицик [8].

Виявлене в архівах листування митрополита Іларіона (Огієнка) з архієпископом Палладієм (Видибідою-Руденком) є дуже важливим для подальших досліджень з церковного питання. Воно свідчить про те, що єпископи, котрі були висвячені в Польщі митрополитом Дионісієм (Валединським), продовжували підтримувати зв'язок між собою, не дивлячись на важкі емігрантські обставини. В листі від 25 червня 1959 р. архієпископ Палладій передав вітання новообраному єпископові УГПЦ в Канаді Андрію (Метюку) і вітав митрополита Іларіона з цією подією [68, арк 2]. В своїх листах архієпископ Палладій повідомляв про важливі речі у справі стосунків православних США з Вселенським патріархом, суперечки щодо канонічності церковних напрямків в українській діаспорі, становище УГПЦ в Канаді в контексті намагання об'єднатися українських церков у діаспорі.

Навіть вже коли Палладій останні роки тяжко захворів і знаходився в шпиталі, у 1963 р. він писав митрополиту Іларіону,

повідомляючи новини з свого життя і церковно-адміністративної праці. В наступних листах він також ділився своїми роздумами про справи, іноді скаржився на проблеми.

Таким чином навіть невеликий огляд епістолярної спадщини з церковного питання Івана Огієнка (митрополита Іларіона) за три-чотири десятиліття його життя свідчить про те, що ця проблема посідала одне з чільних місць в його діяльності. Саме епістолярій є джерелом для нових інформацій у справі поглиблення нашого розуміння обставин життя міністра ісповідань уряду УНР, перекладача українською мовою Святого Письма, видавця церковно-культурологічних часописів, митрополита Польської Автокефальної Православної Церкви і згодом Української Греко-Православної Церкви Канади.

Очевидно, що намагання встановити наукову істину повинно превалювати над вже усталеним дещо глорифікаційним поглядом на життєпис Івана Огієнка (митрополита Іларіона). На його долю дійсно випало надто багато тяжких випробувань, виснажливої праці, суто людських страждань і втрат. Не завжди він був на висоті становища, але його постать залишатиметься в пантеоні видатних українських діячів ХХ століття.

Джерела та література:

1. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: В 4 т. – Нью-Йорк, Бавнд Брук: Друкарня УПЦ в США, 1977. Репринтне видання. – К., 1998 – Т. ІУ. – Ч. 2.
2. Дмитрук К. Під штандартами реакції і фашизму. – К., 1976. – 383 с.
3. Дмитрук К. Кому служили і служать зрадники з так званої автокефалії. – К.: Вид. Т-ва "Знання", 1977. – 46 с.
4. Епістолярна спадщина Івана Огієнка (1907-1968) / Упоряд. Ляхоцький В., Московченко Н., Преловська І. – К.: УДНДІАСД, 2001. Серія "Пам'ятки" – Т. 2. – 477 с.
5. Завальнюк О., Комарніцький О. Кам'янець-Подільський національний університет (1918-2008 рр.): Історичний нарис. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 296 с.;
6. Завальнюк О., Комарніцький О. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка у добу незалежної України. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 768 с.;
7. Колянчук О. Емігрантська доля // Наше слово. – № 22. – 29 травня 2005. – С. 4.

8. Листування митрополита Іларіона (Огієнка) / Упорядник о. Юрій Мицик, проф., д.і.н. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 566 с. – (Серія «Джерела з історії української еміграції»).

9. Ляхоцький В. Листи особових фондів ЦДАВО України (Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України) як джерело до вивчення видавничої діяльності І.І.Огієнка // Архіви України. – 1995. – № 1-3. – С. 20-35.

10. Ляхоцький В. Епістолярна спадщина як джерело вивчення життя та діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона) // Велетень науки: Матеріали науково-педагогічних читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка, 15-16 січня 1996 р. – К.: Четверта хвиля, 1996. – С. 39-44.

11. Ляхоцький В. Невідомі документи про життя Івана Огієнка: (На матеріалах фонду Українського державного університету у м.Кам'янець-Подільському) // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 1. – К., 1996. – С.107-114.

12. Ляхоцький В. Епістолярія як джерело біографічних досліджень життя та діяльності діячів української культури, науки, політики // Український біографічний словник: Історія і проблематика створення: М-ли наук. конференції, 8-9 жовтня 1996 р. – Львів, 1997. – С. 77-79.

13. Ляхоцький В. Фенікс Івана Огієнка: (Нововиявлені документи з фондів Центрального державного історичного архіву України в м.Львові) // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: наукові доповіді Всеукр. конф-ції, 19-20 листопада 1996 р. – Ч. 2. – К., 1997. – С.68-78.

14. Ляхоцький В. Іван Огієнко та Кам'янець-Подільський: (За маловідомими джерелами) // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І.Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження: Наукові доповіді другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, 18-19 лютого 1997 р.: До 115-річчя від дня народження. – Кам'янець-Подільський; К., 1997. – С. 17-28.

15. Ляхоцький В. Іван Огієнко (митрополит Іларіон): Показчик архівних джерел. – К., 1998. – 80 с. («Архівні та біографічні джерела української історичної думки», вип. 1).

16. Ляхоцький В. Іван Огієнко і відродження українського православ'я // Всеукраїнська міжнародна християнська асамблея: Науково-практична конференція, 17-18 лютого 1998 р.: Доповіді, повідомлення. – К., 1998. – С. 92-95.

17. Ляхоцький В. На чолі Міністерства ісповідань УНР // Пам'ять століть. – 1998. – № 2. – С. 106-122.

18. Ляхоцький В. Просвітитель: Видавничо-редакційна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона) / Держкомархів України. УДНДІАСД; Іст. клуб «Планета»; Дослідна фундація ім. О. Ольжича в США. – К., 2000. – 528 с.: іл.;

19. Ляхоцький В. «Тільки книжка принесе волю українському народові...»: Книга, бібліотека, архів у житті та діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона) / Держкомархів України. УДНДІАСД; Іст. клуб «Планета»; Дослідна фундація ім. О. Ольжича в США. – К., 2000. – 663 с.: іл. та ін.

20. Миронець Н. Епістолярна спадщина українських громадсько-політичних діячів доби Центральної Ради як історичне джерело // Центральна Рада і український державотворчий процес: (До 80-річчя створення Центральної Ради): Матеріали наук. конф., 20 берез. 1997 р. В 2 ч. Ч.2 / НАН України. Ін-т історії України; Відп. ред. В. А. Смолій. – К., 1997. – С. 340 – 347.

21. Миронець Н., Старовойтенко І. Просопографія як спеціальна історична дисципліна // М-ли III Міжнар. Конгресу українських істориків «Українська наука на шляху творчого поступу». Доповіді та повідомлення: В 3 т. – Луцьк, 2007. – Т. 1. – С. 247-252.

22. Миронець Н., Старовойтенко І. Просопографія // Спеціальні історичні дисципліни: Довідник: навч посібник для студ вищ навч закладів / Войцехівська І.Н. (керівник авторського колективу), Томозов ВВ. Дмитрієнко М.Ф. та ін. – К.: Либідь, 2008. – С. 424-431.

23. Мицик Ю., Сеньчук В. Болохівський край в архівній спадщині митрополита Іларіона (Огієнка): з нових досліджень // Болохівщина: земля і люди: Матеріали Всеукр. наук. конф., 23-24 червня 2000 р. / Житомирське обл. наук.-краєзн. Т-во дослідників Волині та ін. – Хмельницький; Стара Синява; Любар, 2000. – С. 260-274. – (Наук. зб. "Велика Волинь"; Т. 20). [Огляд документів з фонду митрополита Іларіона в архіві Консисторії УПЦ в Канаді. Оpubліковано опис фонду митрополита Іларіона, складений В. Сеньчуком (С. 269-274). Опис також опубліковано у вид.: Ляхоцький В. Тільки книжка принесе волю українському народові...: Книга, бібліотека, архів у житті та діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона). – К., 2000. – С. 639-643].

24. Мицик Ю. А. З архівної спадщини митрополита Іларіона (Огієнка) [Архів Консисторії Української Православної Церкви в Канаді у Вінніпезі] // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць / Держкомархів України. УДНДІАСД. – К., 2001. – Вип. 3. Джерелознавчі дисципліни. – С. 41-62.

25. Мицик Ю. о. З канадської архівної україніки // Українська історична наука на порозі ХХІ століття: Міжнар. Наук. Конгрес,

Чернівці, 16-18 трав. 2000 р.: [Доп. та повідомл.] / Чернів. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича; Ін-т історії України, НАН України та ін. – Чернівці, 2001. – Т. 1. – С. 140-145.

26. Мищик Ю. о. З архіву митрополита Іларіона (Огієнка) // Бердичів древній і вічно молодий [Матеріали Всеукр. наук.-краєзн. конф. (8-11 черв., 2005 р., м. Бердичів)]. – Житомир, 2005. – С. 26-29. (Наук. зб. "Велика Волинь": Праці Житомирського наук.-краєзн. товариства дослідників Волині; Т. 32). [Про Архів Консисторії УПЦ у Канаді].

27. Мищик Ю. Листи єпископа Сильвестра (Гаєвського) до митрополита Іларіона (Огієнка) (за матеріалами канадських архівів) // Труды Київської Духовної Академії. – 2005. – Число 2. – С. 312-332. [Публікація (частково у вигляді реєстрів) частини листів єпископа Сильвестра, що зберігаються у фонді митрополита Іларіона Архіву консисторії Української Православної Церкви в Канаді].

28. Міненко Тимофій, протопресвітер. Владика Іларіон: концепція відродження Української Автокефальної Православної Церкви // Науковий збірник присвячений 125-річчю з дня народження митрополита Іларіона Огієнка: Зб. Доповідей та матеріалів / Упоряд. Архієп. Димитрій (Рудюк), В. Ляхоцький. – К.: Вид. КПБА УПЦ КП, 2007. – С. 148.

29. Науковий збірник присвячений 125-річчю з дня народження митрополита Іларіона Огієнка: Зб. Доповідей та матеріалів / Упоряд. Архієп. Димитрій (Рудюк), В. Ляхоцький. – К.: Вид. КПБА УПЦ КП, 2007 – 464 с.

30. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Українське монашество. – К.: Наша культура і наука, 2002. – 396 с.

31. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Українська культура. – К.: Наша культура і наука, 2002. – 344 с.

32. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Розп'ятий Мазепа. – К.: Наша культура і наука, 2003. – 348 с.

33. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Свята Почаївська лавра. – К.: Наша культура і наука, 2005. – 440 с.

34. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Українська церква за час Руїни. 1657-1687. – К.: Наша культура і наука, 2006. – 468 с.

35. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Історія українського друкарства. – К.: Наша культура і наука, 2007. – 536 с.

36. Сохаська Є. Ідея соборності в культурологічній спадщині Івана Огієнка // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І.Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С.79-82.

37. Сохацька Є. Іван Огієнко про методологію наукової праці // Виховна робота у вищому навчальному закладі: симбіоз нового і традиційного // Зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. науково-практ. Конф-ції (27-28 листопада 2000 р.). – Кам'янець-Подільський, 2001. – 268 с. – С.53-56.

38. Сохацька Є. Толерантність чи ворожнеча? (Духовні пошуки Мелетія Смотрицького та Івана Огієнка в світлі рецепції Берестейської унії 1596 року) // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Науковий збірник. Серія історична та філологічна. – Вип. 2. – Кам'янець-Подільський, 2005. – С.11-19.

39. Сохацька Є. Національно-державницький аспект релігійних проповідей митрополита Іларіона (Івана Огієнка) // Матеріали І Всеукраїнської міжконфесійної християнської науково-практичної конференції «Формування основ християнської моралі в процесі духовного відродження нації». – м.Кам'янець-Подільський: Буйницький О.А., 2008. – С.264-276.

40. Старовойтенко І. Епістолярна спадщина українських громадсько-культурних діячів к. ХІХ – поч. ХХ століть: до методики дослідження // Українська наука на шляху творчого поступу. Доповіді та повідомлення в 3 тт. – Луцьк, 2007. – Т. 1. – С. 309–315.

41. Старовойтенко І. Просопографічний портрет особистості у контексті сучасних завдань біографічних та історичних досліджень // Українська біографістика. Збірник наукових статей. – К., 2008. – Вип. 4. – С. 50–66.

42. Творча спадщина Івана Огієнка в контексті сучасного розвитку гуманітарних наук (до 125-річчя від дня народження Івана Огієнка). 7-8 червня 2007 р. Збірник доповідей. – К.: НАУ, 2007. – 144 с.

43. Тимошик М.. «Смирений Богомолець за кращу долю українського народу»: Маловідомі сторінки життя й діяльності Івана Огієнка / до кн.: Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. Підручн. – К.: Либідь, 1995. – С. 7-47.

44. Тимошик М. Невідомий Іван Огієнко: за матеріалами колишніх спецфондів львівських архівів // Велетень науки. Мат-ли Всеукраїн. наук.-педагог. читань, присв. вивченню спадщини Івана Огієнка. 15-16 січ. 1996 р. – К., 1996. – С. 211-219.

45. Тимошик М. Іван Огієнко як державотворець (кам'янець-подільський період) // Духовна і наук.-педагог. діяльність І. І. Огієнка (1882-1972) в контексті україн. нац. відродження. Наук. доповіді другої Всеукраїн. наук.-теорет. конференції. 18-19 лют. 1997 р. – Кам'янець-Подільський – Київ, 1997. – С.14-17;

46. Тимошик М. «Лишуть навіки з чужиною...» Митрополит Іларіон (Огієнко) і українське відродження: Наукове видання / Передмови О. Кравченка та В. Скопенка. – Вінніпег: Український православний Собор Св. Покрови; Київ: Науково-видавничий центр «Наша культура і наука», 2000. – 548 с., іл. Вкл, ім. пок.

47. Тіменик З. Митрополит Іларіон (Огієнко) і Митрополит Андрей Шептицький про духовність мови в контексті державотворення // Релігія в Україні. Дослідження. Матеріали. – Ч.3. – Львів: Логос, 1994. – С.61-69.

48. Тіменик З. Рік 1940-й: становлення Українського Православ'я на Холмсько-Підляській Землі і проблема реальної автокефалії // Світовий конгрес українців Холмщини і Підляшшя. Матеріали наукової конференції. (Львів-Холм, 17-21 вересня 1994 року). – Львів, 1996. – С.102-109.

49. Тіменик З. Іван Огієнко. (Митрополит Іларіон). 1882-1972. Життєписно-бібліографічний нарис / Відп. ред. проф. Олег Купчинський. – Львів: Вид. відділ НТШ, 1997. – С. 187.

50. Тіменик З. Автокефалізаційний процес і націо-соціософські особливості моделі «людина-родина-громада-держава» (На матеріалі Огієнкової спадщини) // Історія релігій в Україні. Тези повідомлень Міжнар. VII-го круглого столу (Львів, 12-14 травня 1997 р. – Львів, 1997. – Ч. 5. – С. 193-194,

51. Тіменик З. Звичай-обряд-традиція: історико-богословський і методологічний аспект в контексті автокефалії Українського Православ'я (На матеріалі Огієнкової спадщини). – Полтава, 1998. – С.162-168.

52. Тюрменко І. Іван Огієнко – Митрополит Іларіон // Український історичний журнал. – 1995. – №2. – С. 79-90,

53. Тюрменко І. До проблеми створення православної духовної освіти в Холмі (листи митр. Іларіона до Л.Білецького // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. Наук. доп. Всеукр. Конф. (Київ, 19-20 листопада 1996 р.): В 2-х ч. – К., 1997. – Ч.2. – С. 134-136.

54. Тюрменко І. І.Огієнко – Митрополит Іларіон про державу як складову частину національної ідеї // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту. Іст. науки. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т 1 (3). – С. 261-265,

55. Тюрменко І. Державотворча діяльність Української автокефальної православної церкви в період Другої світової війни // Пам'ять століть. – 1998.– № 5. – С. 84-89.

56. Тюрменко І. Діяльність І.Огієнка на посаді міністра ісповідань в 1920-1923 рр. // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 1999. – Вип. 42. – С. 57-60.
57. Тюрменко І. Іван Огієнко – перекладач Біблії українською мовою // Історія України. – 1999. – № 43. – С. 6-7.
58. Тюрменко І. Життя, віддане народіві: Іван Огієнко (митрополит Іларіон) // Історія України. – 1999. – №16 (квітень). – С. 6-7; №17 (травень). – С. 4-5 та ін.
59. Тюрменко І. Україніка в канадських архівах // Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті. Перша міжнародна наукова конференція. Збірник доповідей 8-10 березня 2006 р. – Львів: “Сполом”, 2006. – С. 447-455.
60. Тюрменко І. Становище української еміграції у повоєнній Швейцарії (за документами фонду митрополита Іларіона в Архіві Української Православної Церкви в Канаді) С. 23-40 // Пам’ятки: археографічний щорічник / Держкомархів України; УНДІАСД; Редкол.: І. Б. Матяш (гол. ред.). – К., 2007. – Т. 7. – 452 с.
61. Українська трибуна. – Варшава, 1921. – № 18.
62. Хомчук О. Церква поза церковною огорожею. Розколи і руйнація Української Православної Церкви в пошуках «константинопільського визнання». – Чикаго, Іллінойс, 2002. – 621 с.
63. ЦДАВО України, м. Київ. – Ф. 1429 – Оп. 2. – Спр. 39.
64. ЦДАВО України, м. Київ. – Ф. 1429 – Оп. 2. – Спр. 154.
65. ЦДАВО України, м. Київ. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 419.
66. ЦДАМЛМ України, м. Київ. – Ф. 1294. – Оп. 1. – Спр. 41.
67. ЦДАМЛМ України, м. Київ. – Ф. 1294. – Оп. 1. – Спр. 55.
68. ЦДАМЛМ України, м. Київ. – Ф. 1294. – Оп. 1. – Спр. 57.
69. Юркова О. “Був у першу чергу науковцем...” Нотатки до життєпису Степана Гаєвського // На службі Клію. Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – Київ-Торонто-Париж-Львів, 2000. – С. 393-417.
70. Wiszka Emilian. Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920-1939, Uniwersytet M. Kopernika; Wydział Nauk Historycznych, 2000. Ukraiński Komitet Centralny 1921-1939. Reprezentacja polityczna emigracji ukraińskiej w Polsce.
71. Wiszka Emilian. Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920-1939 – Torun; Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2001. – 324 p. +[38] p. of plates.
72. Wiszka Emilian. Prasa ukrajinns’kop emihratsin v Pol’shchi, 1920-1939 rr. istoryko-bibliohrafichne doslidzhennia. – L’viv: L’vivs’ka nauk. biblioteka im. V. Stefanyka NAN Ukrainy, 2002. – 479 p.

Олександр Ігнатуша
д.і.н. (Запоріжжя)

Реформування парафіяльної організації Української Синодальної церкви у 20–30-ті рр. ХХ ст.: перспектива чи підрив основ?

Система організації є тим показником, що виразно характеризує ступінь самотності окремої інституції. Традиційність чи модерність устрою, консервативність чи динамічність змін організації, співвідношення окремих елементів – все це дозволяє глибше зрозуміти конкретну інституцію і допомагає визначити її місце у загальній динаміці суспільних трансформацій.

Дослідження систем церковної організації, їхньої змінності у зв'язку з суспільними процесами першої половини ХХ ст. довгий час не набувало належного вивчення у вітчизняній історіографії, не дивлячись на фундаментальність суспільних зрушень цієї доби. Це було наслідком відношення радянської влади до релігії та наукових проблем її вивчення.

Лише в умовах державної незалежності України зазначені аспекти стали досліджуватися. Їх вивчали переважно у процесі характеристики державно-церковних стосунків періоду національної революції (Андрусин Б.І. [1], Ульяновський В.І. [34; 35]), становлення радянського тоталітаризму (Білокінь С.І. [4; 5; 6], Пашенко В.О. [28-30]), історії окремих конфесій (Балягузова О.Ю. [2], Білан Г.І. [3], Жилук С.І. [22], Ігнатуша О.М. [23-25], Киридон А.М. [26; 28], Тригуб О.П. [33]). При цьому ступінь характеристики окремих церков, а тим більше – окремих ланок конфесійної організації, залишається висвітленим нерівномірно.

Недостатньо дослідженим є питання змін парафіяльних ланок реформованих конфесій, а серед них – найбільш суперечної за оцінками Української Синодальної церкви.

Конфесія постала в Україні у процесі так званого обновленського розколу. Вона зазнала на собі швидкоплинних трансформацій обновленства, спричинених, з одного боку – революцією суспільної свідомості, з іншого – державними впливами на конфесію.

Розглянемо зміни в організації парафіяльної ланки Української Синодальної церкви, розуміючи під ними ступінь розширення

чи навпаки, звуження компетенції окремих посадових осіб та структурних елементів, а також визначимо ідейну спрямованість змін та їхні наслідки у контексті суспільних трансформацій аналізованої історичної доби.

Контекстом порівняння буде система парафіяльної організації, від якої дистанціювалася Українська Синодальна церква у ході розколу.

Для такого аналізу скористаємося опублікованими працями вищеназваних дослідників, новітніми публікаціями джерел [25, с. 175-227; 40] та архівними матеріалами. Зокрема, використаємо джерела з центральних і місцевих архівів України, якими є статuti, протоколи церковних з'їздів, анкети релігійних громад та церковно-служителів, інформації та звіти радянських адміністративних органів про діяльність церковних організацій тощо.

Увага до парафіяльного устрою та його змінності спричинена, серед іншого, ще й тим, що парафія є базовою ланкою церковної організації. У цьому відношенні будова Української Синодальної церкви цілковито відповідала традиційній структурі православної церкви до часу обновленського розколу.

Як відомо, основним документом, який регламентував зміст парафіяльної діяльності і сферу повноважень окремих елементів парафіяльної структури був «Парафіяльний Статут», впроваджений у життя постановою Всеросійського Помісного Собору від 20 квітня 1918 р.

Статут давав визначення православної парафії: «Парафією в Православній Церкві називається громада православних християн, що складається з кліру та мирян, які перебувають на певній місцевості та об'єднані при храмі, яка складає частину єпархії і знаходиться у канонічному управлінні свого єпархіального Архієрея, під керівництвом поставленого останнім священика-настоятеля» [Цит. за: 39, с. 307; 27, с. 1]. Цей Статут діяв і в тих парафіях, які з розвитком обновленського руху згодом увійшли до складу Української Синодальної церкви. Яскравий приклад цього подає парафія Покровської церкви м. Запоріжжя. Збережений архівний примірник її статуту, затвердженого Запорізьким губюстом 3 березня 1922 р., переконує у відповідності організаційних засад цієї громади принципам згаданого вище Статуту, свідчить про використання для укладення місцевого статуту тексту документа, схваленого Помісним Собором. Для унаочнення процитуємо пер-

ший пункт Статуту православної парафії і її церковної ради Покровської церкви м. Запоріжжя: «Парафією Покровської церкви м. Запоріжжя називається громада православних християн, яка складається з кліру та мирян, які об'єднані при храмі, яка складає частину єпархії і знаходиться у канонічному управлінні свого єпархіального Архієрея, під керівництвом поставленого останнім священника-настоятеля» [11, арк. 1 зв.].

Пункт 15 Парафіяльного Статуту містив квінтесенцію здобутку церковно-демократичного руху: «Обрання та призначення на священно-церковнослужительські посади належить єпархіальному архієрею, який при цьому приймає до уваги й кандидатів, про яких клопочуться парафіяльні збори» [27, с. 2; 12, арк. 33–33 зв.]. Отож, ініціатива мирян була поцінована Собором. Але вона не піднялася до рівня визначального фактора при затвердженні кандидатів на священно-церковнослужительські посади. У цьому пункті вбачаємо не тільки вдалий результат дій ієрархії по обмеженню широкої ініціативи мирян, а й повернення до старої української та російської практики поставлення священно-церковнослужителів, характерної для т. зв. «досинодальної доби».

Справді демократичну норму передбачав наступний пункт Статуту: «Члени причету можуть бути переміщені та звільнені зі своїх місць лише за рішенням суду або за власним бажанням». Проте в Україні його положення незабаром були дезавузовані. Одна з перших публікацій тексту Статуту, здійснена вірогідно 1918 року, супроводжувалася приміткою: «Постановою київського Собору єпархіальним преосвященним надано в окремих випадках для блага церкви і православної віри переміщувати священно-церковнослужителів безпосереднім їх розпорядженням».

Статут передбачав обрання парафіянами церковних старост. На них покладалися обов'язки щодо придбання, збереження й використання храмового майна.

Разом із тим, консервативну традицію в парафіяльному устрої підкреслювали рішення Статуту про сферу повноважень церковних старост (п. 27–40); затвердження кандидатур старост поза межами парафії – «в безспірних випадках» благочинницькою радою, а в спірних – «єпархіальною владою» (п. 39); виключне право настоятелів або їхніх заступників головувати на парафіяльних зборах; право головування благочинних або їхніх помічників на зборах при обранні членів причету (п. 54); право ревізії парафіяльної ради, храму, під-

легких їм установ епархіальними архієреями або їх довіреними особами та благочинними (п. 84,118) тощо.

Статут передбачав широкі повноваження парафіяльних зборів і парафіяльної ради у справах управління парафією (п. 41–87). Парафіяльні збори спільно з парафіяльною радою отримали право здійснювати управління й розпорядження храмовим майном (п. 111). Зборам надали можливість клопотатися про зміни й доповнення статуту, сприяючи його відповідності до місцевих умов (п. 57). Всі парафіяни отримали право сприяти добробуту парафії, брати участь у справах благодійності, християнської освіти, взаємодопомоги (п. 25). Їм дозволялося подавати пропозиції про поліпшення парафіяльного життя (п. 85). Було зафіксовано принцип регулярності роботи парафіяльних органів. Збори мали скликатися не рідше одного разу на півріччя, а рада – не рідше одного разу на місяць (пп. 41, 81). Постанови парафіяльних зборів, які викликали заперечення головуючого або третини присутніх, могли бути оскаржені через благочинного перед епархіальним архієреєм (п. 62). Заради успіху в справі досягнення релігійно-моральних і церковно-громадських цілей, парафії у межах епархії могли об'єднуватися в союзи зі своїми органами управління: союзною радою, загальними зборами союзу (п. 157–177).

Таким чином, Парафіяльний Статут 1918 р. орієнтував православу церкву на помітні демократичні зміни, містив положення, які ініціювали прихильники церковних реформ і були відповіддю церкви на глобальні суспільні виклики. Він був кроком уперед у порівнянні з нормами церковного права імперської доби. Статут розширював ініціативу мирян у церковному врядуванні, впроваджував виборче начало при вирішенні церковних питань і питань виборності священно- і церковнослужителів.

Проте незабаром низку ключових положень Статуту заперечив новий державно-політичний курс. Деякі положення Статуту суперечили нормам радянського права. Секулярне більшовицьке законодавство денонсувало положення про статус парафії та храму як юридичних осіб, зробило неможливою приписку храмів до монастирів та інших парафій, не гарантувало передачі парафіяльних храмів та їхнього майна іншим парафіям за умов припинення існування якоїсь з парафій конфесії. Не узгоджувалося з радянським законодавством і зафіксоване в Статуті право епархіальної влади встановлювати число членів причету, вимагаючи, щоб причет скла-

дався не менше, аніж з двох осіб – священика й диякона, або священика й псаломщика.

Більшовицька влада, задекларувавши принципи ставлення до релігійних організацій декретом про відокремлення церкви від держави та школи від церкви, мінімізувала можливості створення парафій та вплив на їхню діяльність інакше ніж шляхом ініціативи місцевого населення. Тим самим вона ставила парафіяльний розвиток та зміни у парафіяльному житті в залежність від волі мирян, а як показала практика – більшою мірою від волі державних органів. Більшовицьке форматування парафії надалі проявилось різкіше, спотворюючи традиційні ланки церковної організації.

Лінія влади виявилася у розробці та впровадженні власної версії статуту релігійної громади. Статут, опублікований 1923 р. в Бюлетені НКВС № 21, одразу був рекомендований парафіям для практичного застосування. 1925–1926 рр. він вже увійшов до збірників законодавчих і нормативних актів з відокремлення церкви від держави як один з основоположних документів. Влада вимагала, щоб подібним статутом керувалася кожна парафія. Його мусили застосовувати громади усіх конфесій.

Внаслідок ідеологізованого сприйняття священнослужителів як класових ворогів відбувалося пряме втручання адміністративних державних установ у парафіяльне життя. Держава поставила вимоги, щоб церковними органами керували миряни. Робився розрахунок на більшу поступливість мирян впливу партійно-державного начальства, порівняно з духовенством.

Вже восени 1924 р. питання про неможливість участі священиків у керівництві парафіями було поставлено масштабно. Архівні матеріали районної та сільської ланки радянського апарату зберегли циркулярні розпорядження виконкомів [14, арк. 44], які дають підстави вважати їх спричиненими відповідними таємними настановами центру. Циркуляр Терпіннівського райвиконкому, підготовлений сільрадам на підставі такого розпорядження, в особливо відвертій формі формулював: «Часто спостерігається, що священнослужителі керують релігійними громадами, що докорінно невірно». Вимагалось: «Не допускати священнослужителів керувати релігійними громадами, а також на зборах громад не давати їм права голосу, якого вони позбавлені, згідно Конституції УСРР. Для цього необхідно Вам поставити до відома церковну раду, а самим простежити за виконанням цього розпорядження» [15, арк. 20]. Після таких

настанов повсюди пройшла заміна голів церковних рад священників мирянами.

Для устрою православної церкви, чинного до початку 20-х рр. ХХ ст., ця обставина виглядала незвичною. Раніше главою парафіяльної ланки вважався священник, що виходило з глибоких церковних традицій.

Українська Синодальна церква, як і інші конфесії, змушена була рахуватися з вимогами влади. Про вимушеність дій обновленців у відступі від традиційної побудови парафії, визначенні мирянина на її керівника побіжно свідчать інші документи, зокрема – «Положення про церковне управління». Його було прийнято раніше впроваджені державною владою уніфікованої версії статуту громади.

Назване «Положення про церковне управління» прийняв Всеросійський з'їзд «Живої Церкви» 1922 р. Воно містило окремий розділ – «VII. Про парафію і причет». Пункт перший розділу VII визначав: «Православна парафія організується священником за принципом релігійно-морального єднання на основі Статуту Групи «Ж[ива] Ц[ерква]». Положення визначало, що священник є головою парафіяльної ради. Підкреслювалося, що він «орієнтується на трудящі елементи, збирає групу осіб не менше 20-ти чоловік і приймає в безоплатне користування храмову будівлю та майно» [11, арк. 8 зв.-9]. Таким чином, роль священника в організації парафії визначалася ключовою.

На користь такої думки свідчить і статут групи «Жива Церква», згаданий у вище цитованому документі. Статут ставив за мету активізацію сил білого – а значить, головним чином, парафіяльного духовенства і реалізацію його творчих здібностей. А саме: «а) надання пастирської свободи у виконанні пастирського обов'язку через звільнення від залежності від економічно панівних елементів громади» [11, арк. 12]. Причому, прийнята через півроку українська версія «Статуту групи білого духовенства і мирян «Жива Церква» на Україні» принципово не розходилася зі згаданою російською [20, арк. 25–27; 7]. Тож, як в російській, так і в українській версіях статутних документів початкового етапу обновленського руху відзначаємо прихильність послідовників цього руху до високого цінування ролі парафіяльного кліру в парафіяльному і загалом церковному житті.

Отже, поставлення мирян на чолі парафіяльного управління в Українській Синодальній церкві, як і в Українському екзархаті РПЦ, спонукала радянська влада після прийняття типового – «нормального» – статуту релігійної громади.

Прихильники оновлення православ'я, облаштовуючи парафіяльний устрій у відповідності з провідними суспільними ідеями, виступили критиками положень канонічного Статуту 1918 р.

Об'єднане засідання парафіяльних рад м. Запоріжжя, що відбулося 28 червня 1922 р., винесло рішення про потребу обговорення «принципового питання про перегляд парафіяльного статуту». Йшлося про потребу скликання «змішаної комісії з вироблення статуту, який би відповідав громадянським законам і церковним вимогам, надавав широкий простір приватній ініціативі і допускав до керування парафіяльними справами мирян» [9, арк. 7 зв.-8]. В одному з пунктів ухвали цього засідання в якості критики підкреслювалося, що «Парафіяльний статут визначає і закріплює права духовенства над храмами і позбавляє таких [прав] парафіян». Зі сторони правління Пилипівської церкви м. Запоріжжя, очолюваного священиком М. Поповим, пролунала різка критика цього документа: «Багато складений, з широкими починаннями і благодатними цілями, парафіяльний статут в силу деяких параграфів, наприклад: 27, 54, 75 і 113 стає непридатним до життя. Статут намічає широке поле діяльності, але за ним робити нічого не можна. Принцип свободи організацій не допускає голову і керівника справою за призначенням, а такий має бути виборною особою. З цієї причини жодна громадянська влада такий статут не зареєструє, а з незареєстрованим статутом жодна організація працювати не зможе. Трьохрічне, безбарвне існування парафіяльних рад наочно показало, що «всує закони писати, коли їх не виконувати». Змінені в Парафіяльному статуті закони поставлені в потворні рамки, а тому і не є життєздатними. За весь час свого існування ради позбавлені були можливості організувати парафію, зібрати віруючих воедино і створити оплот навколо храму на захист його. Церква наша як стояла беззахисною, так і лишилась бережена одним Богом...» [9, арк. 6–6 зв.].

Таким чином, нищівна критика парафіяльного статуту була спрямована, головним чином, на ігнорування ним демократичних принципів організації релігійних спільнот, а також на впровадження інституту парафіяльних рад. Суперечливість цієї критики очевидна, оскільки парафіяльні ради були дітищем нового часу, поста-

вши на хвилі революційних подій 1917 р. Як показало життя, цей інститут за відсутності демократичних традицій у суспільстві та за умов радикалізації суспільних настроїв виявився нездатним до ефективної організації церковного ладу. Тому, залишаючись прихильниками демократичних змін у церковному житті, ближчі до церковної практики сили, як не парадоксально, пропонували повернутися до більш традиційного формату керівної парафіяльної ланки, а саме – правління, очолюваного священником і опертя на його ключову роль в організації громади. Проте, як вже було зазначено, така ініціатива не мала перспективи з огляду на позицію державної влади.

Питання вдосконалення парафіяльної організації, зокрема її управління, зберігало актуальність для прихильників модернізації православної церкви. Доказом цього слугує увага Української Синодальної церкви до цього питання напередодні та під час Всеукраїнського Собору Української Синодальної церкви 1925 р. Тоді у парафіях йшло обговорення ідеї поліпшення церковної організації в якості основи покращення церковного життя. Передсоборні з'їзди і зібрання звернули увагу делегатів на прагнення «відстоювати соборноправність адміністраційного устрою церкви, вищих і нижчих адміністраційних інституцій», «необхідність скласти новий парафіяльний статут з наданням парафії прав юридичної особи, а духовництву загальних прав громадян» [38, арк. 97]. Зауважені пункти наказів делегатам Собору, які приймалися у різних регіонах України, підкреслюють, наскільки серйозне значення приділяли інституційним питанням на рівні парафії клір та віруючі. Вони вважали ці питання ключовими для подолання проявів і наслідків кризового стану церкви.

Соціальна революція, що вивільнила демократичну ініціативу мирян, сприяла втіленню ідей соборноправності церкви на рівні парафії. Правління, а не священник Миколаївської церкви с. Верхня Хортиця поблизу м. Запоріжжя, підняло клопотання перед єпархіальним начальством про приєднання парафії до Священного Синоду й попросило призначити настоятеля храму [13, арк. 210-211]. На цьому прикладі бачимо, що в революції пробудилася ініціатива віруючого населення. Разом із тим, зміни релігійної свідомості відзначалися поступовістю і певною непослідовністю. Остання була свідченням роздвоєності між віковими релігійними традиціями шанування вищих церковних інстанцій і перекладання рішень на

адміністративні ланки – з одного боку, та революційно-радикальним прагненням реалізувати право самостійно визначати для себе гідного духовного пастиря – з іншого боку.

У зазначеному епізоді це проявилось клопотанням про призначення священика, а не його обранням у громаді.

Постанови III Всеукраїнського Помісного Собору (1928 р.) «Про соборноправність», прийнята 13 травня 1928 р., вимагала: «Дух соборноправ'я в умовах парафіяльного життя має передусім виражатися у новому, більш правильному і широкому, чисто церковному погляді на парафію, не стільки як на громадянську господарчо-майнову одиницю, скільки як на релігійну організацію осіб, які об'єднуються на морально-канонічному ґрунті і створюють таким чином, малу церкву, котра стоїть через свого пастиря Єпархіального Архієрея і Священний Синод, у зв'язку з усією Вселенською Церквою і проникнута її настроєм і духом» [10, арк. 38-39 зв.].

У такому раціоналістичному підході віддзеркалився модернізаційний характер обновленських реформ, які були зорієнтовані на пошук найбільш відповідних часові форм об'єднання релігійних особистостей, гармонійне поєднання традиційних уявлень про дисципліну та ієрархічну субординацію з моделями демократичного, колегіального устрою і базовим фактором загальних демократичних свобод.

Всеросійський Помісний Собор 1925 р. прийняв «Нормальний парафіяльний статут для громад, які знаходяться у віданні Священного Синоду Православної Руської Церкви», який 15 жовтня того ж року подали на затвердження голові уряду О.І. Рикову [32, арк. 5, 25-28].

Відомий канадський історик церкви Д.В. Поспеловський зауважує, що відмінністю цього статуту від статуту, прийнятого Собором РПЦ 1918 р., була його більша стислість, менша визначеність положень і формулювання способу обрання парафіяльного духовенства.

Для конкретизації цього положення звернемо увагу на те, що Парафіяльний Статут 1918 р. встановлював призначення священика єпархіальним архієреєм. При цьому визначалося, що архієрей, при винесенні свого рішення, «приймає до уваги і кандидатів, про яких клопочуться Парафіяльні збори».

Обновленський Статут 1925 р. говорить про обрання кандидатів на пост парафіяльного священика «загальними зборами общини

зі списку кандидатів, до якого вносяться особи, яких рекомендують члени Єпархіального управління... і місцеве парафіяльне правління... та затверджуються Єпархіальним управлінням» [31, с. 99].

Проголошення автокефалії Української Синодальної церкви, зафіксоване статутним порядком у 1925 р., неминуче порушувало перспективу розробки й затвердження власного парафіяльного статуту, не дивлячись на діючий російський прототип.

Всеукраїнський Помісний Собор 1925 р. теж розглянув відповідне питання. Його від імені Синоду 26 травня виніс на обговорення Собору єпископ Запорізький Сергій, виголосивши доповідь «Про Православну церковну парафію і проект парафіяльного Статуту». Проект зустрів критику частини делегатів. Найрізкішими були закиди священика з Поділля Л. Барицького, який вбачив невідповідність характеру цього статуту особливостям національної української релігійності і вимогам сучасного становища української парафії. Проте, як зазначає С.І. Жилюк [22, с. 211-212], саме цей проект ухвалили під тиском головуючого митрополита Пимена. По суті, було ухвалено лише окремі положення парафіяльного статуту, що у перспективі змушувало знову повернутися до питання Статуту у цілому. Резолюція Собору визначала: «Парафія є найменшою частиною єпархії, яка перебуває в канонічному спілкуванні з вікарним і єпархіальним єпископами, обслуговується у своєму релігійному житті кліром, а в своєму церковнопарафіяльному житті сама урядується власною громадою» [8, арк. 1-2].

Схвалені Всеукраїнським Собором 1925 р. положення про парафію закріплювали керівну роль парафіяльних зборів в управлінні релігійною громадою. Передбачалося скликання зборів не рідше одного разу на рік у складі всіх парафіян віком від 18 років. Збори керувалися постановами єпархіальних зборів та Соборів. Вони обирали виконавчий орган – парафіяльну раду, яка скликала щомісячно.

Недоліком такого парафіяльного устрою, на думку його критиків, була абсолютизація влади недостатньо динамічної структури – зборів, залежність ініціативної частини парафіян від інертної більшості, що, врешті, влаштувало радянську владу.

На наступному Помісному Соборі 12 травня 1928 р. проект Парафіяльного Статуту отримав назву «Канонічне керівництво до Статуту релігійних громад Української Православної Синодальної Автокефальної Церкви». Він зберіг основні риси попередніх проєк-

тів і, основоположного – Статуту 1918 р. Хоча, у порівнянні з парафіяльним Статутом 1918 р., він виглядав більш спрощеним, складаючись з 53 статей, тоді як Статут 1918 р. – зі 177.

З опублікованих в «Українському православному благовіснику» діянь Собору стає зрозумілим, що у тексті Статуту обновленці зберегли положення про ключову роль парафіяльних зборів і місце парафіяльної ради у парафіяльному управлінні [21, с. 212]. Низка положень відзначалася конформізмом з владою, суголосним радянському антицерковному законодавству. Цей конформізм проглядався у вимогах Статуту про об'єднання в парафію не менше 50 громадян. Причому підкреслювалося, що парафіяни мали бути зареєстровані «у відповідних громадянських установах» (п. 26). Наголошувалося, що про порядок денний парафіяльних зборів «має бути повідомлена громадянська влада у встановлений законом термін» (п. 28); «Загальні Збори обговорюють тільки ті питання і справи, які зазначені і затверджені у повістці» (п. 35).

Періодичність скликання загальних зборів ставала рідшою. Якщо попередня вимога передбачала скликання парафіяльних зборів не рідше ніж двічі на рік, то редакція Статуту 1928 р. фіксувала достатність щорічного одноразового зібрання (п. 27).

Водночас більш жорстко визначалося питання з кворумом парафіяльних зборів. Якщо Статут РПЦ 1918 р. допускав правомочність зібрання при наявності 10 % парафіян, і лише при вирішенні питань обрання кліру та фінансових справ – 50 % віруючих, обновленці поширили останню вимогу на всі питання без винятку (п. 32). Відсутність на засіданні належного числа членів парафії перетворювалося на гальмівний фактор у прийнятті парафією окремих важливих рішень. Водночас, підвищення планки кворуму посилювало корпоративну відповідальність учасників зібрань за прийняті рішення. Це очевидно свідчило про еволюцію церковного управління обновленців у бік авторитаризму.

Серед новацій редакції Статуту 1928 р. відзначаємо вимогу про отримання 2/3 голосів виборців під час обрання священнослужителя. Ця вимога здатна була ускладнити й без того непрості обставини вибору парафіяльного духовенства в умовах нестабільності громад. Зазначену залежність наочно продемонстрували найближчі події, якими супроводжувалося згортання НЕПу. 18 жовтня 1929 р. голова Миколаївського єпархіального управління єпископ Рафаїл Прозоровський і його заступник протоієрей І. Успенський, зібрав-

ши масові повідомлення зі своєї єпархії, скаржилися окрадмінвідділу на дії місцевих сільських властей і безбожницьких організацій, що останні «забороняють віруючим влаштування парафіяльних зборів, навіть дозволених райвиконкомами, і навіть не допускають чергових засідань парафіяльних рад (наприклад, в с. Малинівці), на які за законом зовсім не потрібно особливого дозволу; зривають парафіяльні збори шляхом грубого втручання (с. Тернівка), не дозволяють віруючим поповнення п'ятидесяток, перевиборів парафіяльних правлінь і складення списку членів релігійної громади, які вимагають окрадмінвідділ і рики (райвиконкоми – *О.І.*), навіть у храмах, або складені вже списки віруючих відбираються (в с. Тернівці); погрожують членам парафіяльних рад конфіскацією майна і дійсно конфіскують його, відверто заявляючи, що це робиться внаслідок належності до церкви; вимагають підписки від них про вихід з парафіяльної ради (в с. Тернівці) і, у випадку невиходу, їм погрожують навіть засланням. Члени парафіяльної ради за участь у парафіяльних справах позбавляються права голосу, всупереч роз'ясненню закону; за те ж саме обкладаються сільгосподатком та ін. положеннями стосовно ст. 28-ї» [16, арк. 307-308].

Подібні спроби обмеження ініціативи громад Української Синодальної церкви з боку влади були типовими. Вони вживалися владою і раніше в різних регіонах України. Наприклад, 8 жовтня 1926 р. НКВС змушений був визнати, що «в деяких селах Шепетівської округи, зокрема в с. Смержках Антонівського району, місцеві РВК не дозволяють уповноваженим релігійних громад переводити збір добровільних пожертвувань поміж своїх членів на ремонтування молитовних будинків поза цими будинками» [19, арк. 22]. «Місцеві власті, зовсім незважаючи на існуюче радянське законодавство, справляють адміністративний тиск на священиків і церковні ради, з метою понудити священиків відмовитися від діяльності, а членів церковних рад вийти зі складу п'ятидесяток», – писало 31 червня 1931 р. до ВУЦВК Чугуївське вікаріальне управління Української Синодальної церкви [36, арк. 19]. Григорівська сільрада Новогеоргіївського району колишнього Кременчуцького округу відмовила засвідчити списки членів п'ятидесятки, обраних зборами замість померлих голодного 1933 р. [37, арк. 23]. Перелік подібних повідомлень з місць можна було б продовжувати.

Отож, реалії суспільного життя показували, що узгодженість статутних положень Синодальної церкви із нормами радянського

законодавства не створили достатніх гарантій для захисту церкви від державно-політичного тиску.

Повертаючись до новацій редакції Статуту Української Синодальної церкви 1928 р., відзначимо, що перелік питань, якими видали парафіяльні збори Української Синодальної церкви, виглядав значно коротшим, аніж у формулюванні Собору 1918 р. Це не виглядало дивним за несприятливих державно-правових обставин. Але показовий факт: збереженими залишалися такі повноваження, що могли бути використані владою для розпалювання внутрішніх конфліктів у громадах, як, то: «перевірка дій обраних уповноважених і розгляд скарг на них».

Більш прозорими для влади ставали обов'язки і сфера відповідальності посадових осіб з числа членів парафіяльної ради, що не стільки дисциплінувало їх перед церковними зборами, скільки робило більш беззахисними перед лицем можливих звинувачень представників влади як осіб, відповідальних за певну ділянку церковної роботи. При цьому посадові повноваження осіб, по суті, майже повторювали положення Статуту 1918 р. (пп. 74–79) за виключенням принципового обмеження повноважень настоятеля парафії. Якщо Статут 1918 р. визначав, що настоятель є керівником церковної ради, відтепер він зберігав за собою лише право участі у роботі ради «з правом вирішального голосу», вважався лише «духовним керівником» (п. 45).

Визначалася компетенція голови парафіяльної ради уповноважених, скарбника і секретаря ради. За головою ради уповноважених закріплювалося зобов'язання стежити за дотриманням статуту, наглядати за правильністю діловодства ради. Але якщо раніше голова ради мав вести «від імені ради письмові зносини», то тепер виділялася лише одна сторона цих зносин – «з громадянською владою». Створювалося враження, ніби в релігійних громадах не було і не могло бути інших суб'єктів стосунків: громад одновірців, інших конфесій, цивільних недержавних організацій, приватних осіб.

Скарбник мав вести книги надходжень і видатків парафіяльних сум, складати «для подання в Раду місячний, піврічний і річний звіти про рух церковних сум у церковній касі». У цьому переліку новою була позиція про подання місячних звітів, що підкреслювало дріб'язковість регламентації. Проте у ній була зацікавлена державна влада, що намагалася якнайщільніше стежити за органі-

зайним станом релігійних осередків, аби робити з цього політичні висновки.

Секретар завідував діловодством і всім листуванням у справах громади, складав під керівництвом голови протоколи засідань ради, готував загальний звіт про її діяльність. Але з його повноважень було вилучено ведення протоколів загальних зборів громади. Хто саме мав вести ці протоколи, новий Статут не пояснював. Можна передбачити, що завдання такого характеру мав виконувати кожного разу новий секретар загальних зборів громади, тобто особа, на яку влада могла впливати епізодично і більш надійно.

Отож, регламентації були піддані формальні сторони роботи парафіяльної ланки, спрямовані на угамування запитів цивільних властей.

Упевненість у такому висновку підсилюється після вивчення розділу Статуту про ревізійну комісію. Він віддзеркалив надмірну настороженість і недовіру властей до церковних організацій і, зокрема, сфери їхньої економічної діяльності. Ревізійна комісія, мала «щомісячно (! – *О.І.*) свідчити грошову звітність, діловодство і майно Громади, про помічені упущення доповідати Раді Уповноважених» (п. 52). Крім того, її зобов'язували свідчити і загальним зборам «не менше одного разу на рік» (п. 53). Слід пам'ятати, що ця фіскальна регламентація відбувалося не за обставин, коли зростали обсяги економічної діяльності релігійних громад чи обороти їх капіталів, а навпаки, коли громади зубожіли під економічним пресом влади, яка зазіхала на церковні кошти, щоб вичавити їх у державний казан.

Численні архівні документи, повідомляючи про склад і роботу парафій Української Синодальної церкви у різних регіонах України як у сільській, так і в міській місцевості, на загал підтверджують функціонування зазначених положень парафіяльного Статуту протягом 20–30-х рр. ХХ ст.

Таким чином, у процесі інституалізації обновленського руху до середини 20-х рр. ХХ ст. зазнали суттєвих змін як постать керівника парафії, так і процедура його визначення. Посада керівника парафії перейшла від священнослужителя до церковнослужителя. Зміна цього розряду означала не тільки цінування важливої ролі мирян у служінні, а й бажане радянській владі пониження організаційної ролі священика. За цією зміною стояла зміна пріоритетів розвитку церкви і акцентів у визначенні церковних цінностей. Це

означало зниження уваги парафії до питань догматично-канонічного, богословського характеру та церковної дисципліни, які раніше перебували в полі зору священика поряд із питаннями іншого – господарського, організаційного (тощо) порядку.

Роль мирян при виборі священика стала визначальною. Проте вибір кандидатів на місце священика тепер залежав від чиновників єпархіального управління, яке не тільки рекомендувало, а й затверджувало список кандидатів на парафію.

Тож, у новому форматі вибору парафіяльного священика ініціатива мирян не могла бути реалізована повністю. Знаковим було те, що відхід від традицій, суперечливість і половинчастість реформ парафіяльної системи, впроваджених Українською Синодальною церквою була скріплена нею на рівні Статуту.

Очікувати реальних ініціатив організаційного характеру від мирян ставало безперспективним. Попавши у залежність від держави, в якій утверджувався тоталітарний режим, церква могла орієнтуватися лише на державні ініціативи. Так, наприкінці 1935 р., коли йшла підготовка нової сталінської конституції, урядовою комісією у справах культів при Президії ЦВК СРСР розглядався проект постанови ЦВК і РНК СРСР «Про релігійні общини». Проект передбачав зниження мінімуму членів, необхідного для легалізації релігійної громади – від 50 до 30 чоловік [18, арк. 17], але цей проект так і лишився нереалізованим [17, арк. 10, 11, 75].

Самі ж православні громади 30-х рр. ХХ ст. вже не настільки, як у першій половині 20-х рр., переймалися клопотаннями про реєстрацію малочисельних парафій. Ініціатива віруючих вгасала перед неможливістю впровадження змін. Наростала інертність до новацій. Вгасали ілюзії демократизму й соборноправності. Модерні зміни не пересилили інерцію усталеної релігійної психології. Тому парафіяльна стихія повертала церкву до традиції. Традиційні форми поставали як еталон. Між тим реальними викликами часу були демократизація устрою та опертя на національні форми. Проте на базовому рівні церковної організації регенерувався російський етноконфесійний шаблон, утверджений добою імперії, що заклало ґрунт для суперечностей подальшого національного церковного відродження в Україні.

Підводячи загальний висновок вищевикладеному матеріалу, відзначимо, що положення парафіяльного Статуту, зорієнтовані на мінімізацію суперечностей церковного устрою запитаєм державної

влади, виявилися неефективним засобом боротьби Синодальної церкви за свої ідеали. Поступливість владі, котра лише декларувала принципи відокремлення церкви від держави, а насправді маніпулювала соціальними і політичними настроями віруючого населення, ставало відступом від високих цілей, до яких прагнули кращі сили церкви.

Нерозвиненість на теренах українського соціуму соціальних, політичних, правових інститутів модерного суспільства позбавляло Синодальну церкву перспективи.

Констатуємо розбалансованість системи місцевого управління Української Синодальної церкви та неспроможність українських обновленців забезпечити стабілізацію цієї системи проголошеними методами демократизації. Радянська дійсність скеровувала еволюцію церкви у бік авторитаризму. Розбіжності між ідеалами, гаслами та практикою дискредитували самі принципи церковного демократизму, руйнували довіру до можливості і ефективності церковного оновлення взагалі, вкорінювали ортодоксальні почуття у формі підтримки «єдино правильної» конфесії – Російської православної церкви.

Модель церковного управління Української Синодальної церкви, задекларована, як демократична, соборноправна, не була такою насправді. Ця модель була піддатливою політиці розколу та знищення церкви, яку проводила радянська влада, застосовуючи її до різних ланок церковного управління.

Адміністративні реформи Синодальної церкви на парафіяльному рівні виявилися суперечливими, непослідовними, незавершеними й спотвореними під впливом державно-політичної системи, яка тоталітарними методами використовувала їх для досягнення своїх цілей знищення церкви.

Проте й державна влада не досягла очікуваного результату, сприяючи розгортанню структур Синодальної церкви та поглиблюючи розкол у православному середовищі. Її підтримка обновленців була обмеженою, непослідовною, за нею проступав стратегічний негативізм до небезпечної для влади ідеологічної системи християнства у його православному вимірі. Влада намагалася використати чинник демократичної ініціативи віруючих у деструктивній трансформації інституційної структури, надавши мирянам ключові ролі в органах церковного управління. Але таке маніпулювання виявилася невдалим як і у відношенні до інших православних конфесій. На

заваді їм постав потужний чинник православного консерватизму, який, з одного боку, утримував всю обновленську церкву від збочень у церковних канонах, з іншого – посилював персональну віру по мірі розгортання утисків влади.

Цілком усвідомивши деструктивну роль у церковному розколі, розіграному владою, і глибоко переживаючи внутрішню трагедію, колишній лідер Української Синодальної церкви митрополит Пимен (Пегов) перед Богом і радянським «правосуддям» в останні дні свого життя визнав, що його діяльність стала однією з причин «поділу російської церкви, що призвело до її загибелі» [3, с. 199]. У цьому полягала трагедія не тільки її духовного лідера, а й усієї конфесії.

Демократичні починання церковно-прогресивних сил розбивалися об авторитаризм дій державної влади, яка встановлювала тотальний контроль над суспільством заради втілення свого політичного проекту.

Джерела та література:

1. Андрусишин Б.І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Директорії УНР). – К.: Либідь, 1997. – 176 с.
2. Балягузова О.Ю. Розкол в українському православ'ї у 1921–1930 рр. (на матеріалах Півдня України): Дис. канд. іст. наук: 07.00.01. – Миколаїв, 2005. – 217 с.
3. Білан Г.І. Обновленський рух в Україні 20–30-х рр. ХХ ст.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 2005. – 206 с.
4. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К.: [Б. в.], 1999. – 446 с.
5. Білокінь С. Розгром Київського єпархіального управління 1923 року // Київська старовина. – 1999. – № 1. – С. 90–106.
6. Білокінь С. Розстрільна справа архієпископів УАПЦ Володимира Самборського та Юрія Міхновського // Розбудова держави. – 1993. – № 3. – С. 37–51.
7. Вісті ВУЦВК. – 1923. – 25 січня.
8. Державний архів Автономної Республіки Крим. Ф. 540. – Оп. 1. – Спр. 60.
9. Державний архів Запорізької області. Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 138.
10. Там само. – Спр. 186.

11. Там само. Ф. 157. – Оп. 1. – Спр. 11.
12. Там само. Ф. Р-208. – Оп. 1. – Спр. 125.
13. Там само. Ф. Р-316. – Оп. 3. – Спр. 135.
14. Там само. Ф. Р-3409. – Оп. 2. – Спр. 1.
15. Там само. Ф. Р-3457. – Оп. 1. – Спр. 175.
16. Державний архів Миколаївської області. Ф. Р-118. – Оп. 1. – Спр. 300.
17. Державний архів Російської Федерації. Ф. 1235. – Оп. 141. – Спр. 2021.
18. Там само. Ф. 5263. – Оп. 1. – Спр. 23.
19. Державний архів Харківської області. Ф. Р-845. – Оп. 2. – Спр. 821.
20. Там само. Ф. Р-845. – Оп. 2. – Спр. 822.
21. Деяние двенадцатое – 12 мая 1928 года. Утро // Український православний благовісник. – 1928. – № 18. – С. 212.
22. Жилюк С.І. Обновленська церква в Україні (1922–1928). – Рівне: РДГУ, 2002. – 384 с.
23. Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної цеокви в Україні: генези і характер (XIX ст. – 30-і рр. XX ст.). – Запоріжжя: Полиграф. 2004. – 440 с.
24. Ігнатуша О.М. Православні церкви України у стані розколу та пошуках єдності (20–30-ті рр. XX ст.). – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2008. – 207 с.
25. Ігнатуша О.М. Православні церкви України (20–30-ті рр. XX ст.). Джерела з історії. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2008. – 307 с.
26. Киридон А.М. Час випробування: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – 384 с.
27. Определение Священного Собора Православной Российской Церкви. О православном приходе. 7-го (20-го) апреля 1918 года. – [Б. м. и г.]. – 10 с.
28. Пашенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні 1917–1930-ті роки. – Полтава: АСМІ, 2004. – 336 с.
29. Пашенко В.О. Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті роки XX ст. – К.: [Б. в.], 1993. – 188 с.
30. Пашенко В.О. Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20–30-х років / АН України Головна ред. колегія науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією” – К., 1994. – 249 с.
31. Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке. – М.: Республика, 1995. – 511 с.

32. Російський державний архів соціально-політичної історії. Ф. 89. – Оп. 4. – Спр. 163.
33. Тригуб О.П. Розгром української церковної опозиції в Російській православній церкві (1922–1939 рр.). – Миколаїв: ТОВ «Фірма «Іліон», 2009. – 312 с.
34. Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради). – К.: Либідь, 1997. – 200 с.
35. Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). – К.: Либідь, 1997. – 320 с.
36. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 116.
37. Там само. Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 130.
38. Там само. Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 200.
39. Цыпин В., прот. Церковное право. – М.: Изд-во МФТИ, 1996. – 442 с.
40. Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщина) у 20–30-х роках ХХ ст. Архівні док. та матер. / Упоряд. С.І. Жилюк. – Рівне: Волинські обереги, 2003. – 152 с.

Ігор Лиман
д.і.н. (Бердянськ)

Усноісторичне дослідження трансформацій релігійності населення Північного Приазов'я

З огляду на специфіку документальних джерел, їхні інформативні можливості часто є недостатніми для багатоаспектного вивчення цілого комплексу проблем, пов'язаних із «народним християнством», духовним світом населення. А будь яке дослідження з історії Церкви буде залишатись великою мірою неповним, якщо не звернути увагу на ці проблеми. Адже трансформації церковно-територіального устрою, зміни законодавчої бази, діяльність органів єпархіальної влади становили і становлять важливий, але більше зовнішній бік релігійно-церковного комплексу, тоді як його сутністю був і залишається зміст релігійного життя на рівні парафії, родини, особи.

Значно ширші можливості (у порівнянні з можливостями законодавчих, актових, справочинних чи описово-статистичних джерел) для вивчення духовного світу населення відкриває використання усних свідчень.

Беручи до уваги значення усної історії для вивчення церковного минулого, бердянським осередком Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького було реалізовано проект вивчення трансформацій релігійності населення в умовах полікультурного краю (Північного Приазов'я).

Тут доречно звернути увагу на те, що у вітчизняній історичній науці немає усталеної думки стосовно визначення кількості та географічних меж регіонів і підрегіонів України. І це цілком природно, адже у кожному випадку відповідне визначення диктується методологією, метою, завданнями, предметом, об'єктом, хронологічними рамками конкретного дослідження. Таку ситуацію спостерігаємо і стосовно Північного Приазов'я. На сьогодні в історіографії так і немає однастайності щодо його територіальних меж. Попри це, все в більшій кількості досліджень знаходимо звернення до окремих аспектів історії цього краю, причому самі ці дослідження виходять з тези, що Північне Приазов'я має характерні ознаки, які дають підстави виокремлювати його в специфічний підрегіон.

Разом із тим, немає підстав переоцінювати доробок з вивчення історії Північного Приазов'я.

При всій умовності класифікації історіографію історії Північного Приазов'я можна поділити на дві групи. Перша — це праці, які стосуються історії України, Російської імперії, Радянського Союзу в цілому і в яких сюжети стосовно нашого під регіону є головним чином ілюстрацією процесів, що відбувались у державі в цілому. У абсолютній більшості ці праці написані науковцями, що живуть і працюють далеко за межами Приазов'я.

Друга група — праці, присвячені безпосередньо під регіону. Цілком природно, що серед їх авторів чисельно переважають саме представники населення Приазов'я. Тут висока питома вага аматорських, краєзнавчих досліджень. Що ж стосується професійних істориків, які представляють наукові установи під регіону, то їхній доробок у справі комплексного вивчення минулого Північного Приазов'я залишається досить скромним. Тоді як маріупольські науковці сконцентрували увагу переважно на вивченні історії грецького населення Маріупольщини, історики Мелітополя лише епізодично звертаються до сюжетів, що стосуються Північного Приазов'я в цілому (тут варто згадати передусім книгу «Народи Північного Приазов'я (етнічний склад та особливості побутової культури)» [1]. У наших найближчих російських сусідів, таганрогців, сюжети, які стосуються Приазов'я, також вивчаються фрагментарно і в абсолютній більшості мають краєзнавчий характер.

Отже, фактично, на сьогодні висвітлені лише окремі сюжети з історії Північного Приазов'я, або ж більш-менш комплексно досліджена історія окремих територіальних складових цього під регіону.

За таких обставин можна вважати помітним прогресом те, що останніми роками робиться в справі вивчення історії Північного Приазов'я істориками Бердянського державного педагогічного університету. Тут почала формуватись наукова школа, представники якої займаються саме комплексом проблем, які стосуються безпосередньо минулого нашого під регіону. Вже багато років у БДПУ проводяться міждисциплінарні наукові конференції «Мова та культура народів Північного Приазов'я». А 2008 року нами було організовано вже згадувану вище міжнародну конференцію «Північне Приазов'я у філософсько-історичному та філологічному вимірі» [2], причому серед проблем, які на ній розглядались, було і визначення самого поняття «Північне Приазов'я». Більшість учасників зібран-

ня зійшлася на тому, що географічні рамки Північного Приазов'я в кордонах України визначаються територіями, прилеглими до Азовського моря – частиною Херсонської, Запорізької, Донецької областей. Таке розуміння покладено і в основу реалізації проекту «Трансформації релігійності населення...».

Результати проведеної роботи з виявлення джерел з духовної історії Північного Приазов'я виглядають наступним чином. Загалом в рамках проекту опитано 275 респондентів (опитувалися лише особи не молодші за 75 років, які народились у Північному Приазов'ї або переселились сюди в дитинстві чи юнацтві). Експедиції працювали в 30 населених пунктах. Інтерв'ю проведені з мешканцями українських, російських, болгарських, грецьких, німецьких, єврейських, молдавських, білоруських сел. Якщо врахувати, що ряд респондентів народились у інших населених пунктах Північного Приазов'я і частину свого дитинства та юнацтва провели саме там, стає зрозумілим, що географія дослідження є достатньо представницькою.

Як і передбачалось ще на стадії формулювання проекту, враховуючи спрямованість запитань і зважаючи на вік респондентів, усні свідчення, записані під час експедицій, стосуються переважно першої половини ХХ ст. – періоду, коли відбувалась ламка світоглядних імперативів мешканців краю, пов'язана з процесами, що мали місце в цілому в Російській імперії та Радянському Союзі. На характер цієї ламки і наклала свою специфіку полікультурність, притаманна Північному Приазов'ю. І *vice versa*.

Запитальник був побудований таким чином, аби забезпечити можливість одержання інформації з широкого кола проблем, пов'язаних із Церквою, духовними традиціями, ментальністю, релігійністю, синкретизмом, міжконфесійними стосунками, взаємопроникненням культур, впливом на ці процеси державної політики тощо. Тож далеко не випадково в ньому наявні блоки, присвячені родині, вірі, взаєминам з представниками інших сповідань і атеїстами, обрядовості, демонології тощо.

Формулювання більшості запитань потенційно передбачали одержання не коротких відповідей на кшталт «так», «ні», «не пам'ятаю», а розгорнутих зв'язних розповідей, цілих «сюжетів». І хоча далеко не всі респонденти виявились готовими видавати на кожне з таких питань «суцільний потік» інформації, так само як і не всі інтерв'юери змогли провести опитування таким чином, аби в

кожному випадку одержати такий «потік», в результаті реалізації проекту в розпорядженні його учасників опинився солідний масив саме зв'язних розповідей фактично з усього спектру проблем, що були поставлені. А навіть ті «невдалі» інтерв'ю та їх фрагменти, які містять односкладні відповіді, дають можливість скласти уявлення про внутрішній світ респондентів, зокрема, їхні ціннісні орієнтири, про їхній суб'єктивний досвід переживання історичних подій і процесів, що були проявом або ж супроводжували та впливали на трансформації релігійності населення Північного Приазов'я в першій половині ХХ ст. Разом із тим, ці інтерв'ю та фрагменти в сукупності з іншими дають змогу зробити цілий ряд статистичних узагальнень. Наведу лише деякі з них (всі цифри округлені до десятих відсотка).

Серед опитаних 80,7 % становлять жінки, 19,3 % — чоловіки.

За національністю респонденти позиціонують себе наступним чином:

- українці — 80 %;
- болгари — 12,4 %;
- росіяни — 4 %;
- молдовани — 1,1 %;
- німці — 1,1 %;
- греки — 0,7 %;
- білоруси — 0,7 %.

Разом із тим, варто відмітити, що з ряду самих інтерв'ю впливає, що таке позиціонування є вкрай умовним.

За освітою респонденти розподілились таким чином:

- не вчилися взагалі — 0,7 %;
- початкова, незакінчена середня школа або закінчена середня школа — 76 %;
- середня спеціальна освіта — 16,7 %;
- вища освіта — 6,5 %.

Стосовно ставлення до віри батьків респондентів, то:

- обидва батьки були віруючими — 77,8 %;
- мати вірила, батько ні — 11,6 %;
- батьки не були релігійними людьми — 5,5 %;
- не могли відповісти, оскільки рано втратили батьків — 2,2 %;
- не відповіли — 2,2 %;
- батько вірив, мати ні — 0,7 %.

На запитання про їхнє ставлення до віри опитані позиціонували себе так:

- віруючі – 85,1 %;
- невіруючі – 10,6 %;
- такі, що ставляться нейтрально – 4,4 %.

Тут спостерігаємо кардинальні відмінності за гендерною ознакою: невіруючими назвали себе лише 5,8 % опитаних жінок і аж 30,1 % чоловіків.

Про осіб та події, які вплинули на те, що респонденти стали віруючими або невіруючими, були одержані такі відповіді:

- родина – 52,4 %;
- вік – 8 %;
- війна – 5,5 %;
- школа – 2,5 %;
- «всі вірили, тому і я» – 2,5%;
- церква – 1,5 %;
- не відповіли – 27,6%.

Вперше почули про Бога:

- в родині – 92,4 %;
- в церкві – 5,5 %;
- в школі – 2,2 %.

Серед родин опитаних в роки їхнього дитинства та юнацтва релігійних обрядів:

- додержувались – 94,2 %;
- не додержувались – 5,8 %.

На прохання пригадати та описати, яким звичаям та обрядам їх навчили мешканці інших сіл, із всіх респондентів відповіли, що: нічому не навчилися – 25,8 %; ніколи не бували в інших селах – 5,5 %; «не спілкувалися з іншими селами» – 4,7 %; «скрізь все однакове» – 4,4 %; «у кожному селі все окремо» – 3,3 %; «не використовували звичаї» – 1,1 %; «звичаї відрізнялись» – 0,4 %; «їздили до їхнього храму» – 1,1 %; «паски пекти в сковорідці» – 0,4 %; «вишивати деякі узори» – 0,4 %; «одяг у сусідньому селі носили інший» – 0,4 %; «їздили Троїцю зустрічати в інше село» – 0,4 %; «на Троїцю траву на підлогу посипати» – 0,4 %; «відзначати день Спиридона» – 0,4 %; «ходили на весілля» – 0,4 %; «їхні танці танцювати» – 0,4 %.

На запитання про ставлення в дитинстві та юнацтві до атеїстів респонденти відповіли, що:

- ставились позитивно, добре – 28,7 %;
- ставились негативно, погано – 26,9 %;
- не знали, хто це – 21,8 %;
- ставились «як до всіх» – 17,1 %;
- «вони теж вірили» – 5,5 %.

Стосовно того, чи мешкали в їхньому селі і чи були вони знайомі в часи дитинства та молодості з представниками інших релігій, респонденти відповіли: «не був знайомий» – 22,5 %; «не було» – 18,9 %; «були, баптисти» – 12,0 %; «раніше одна віра була» – 11,3 %; «були, мусульмани» – 2,5 %; «були, католики» – 2,2 %; «були якісь секти» – 1,5 %; «були» – 1,5 %; «євреї» – 1,5 %; «не признавав ніхто другої віри» – 1,1 %; «були, тільки я їх не признавала» – 1,1 %; «були такі, тільки дуже мало» – 0,4 %; «не розумію, що воно таке» – 0,4 %; «баптисти і п'ятидесятники» – 0,4 %; «приїжджали якісь інакші» – 0,4 %; «були, баптисти та ще якісь» – 0,4 %; «був один, суботник» – 0,4 %; «всякі були» – 0,4 %; «були, гуцули» – 0,4 %.

На запитання «Чи були в часи Вашого дитинства та молодості в Вашому селі люди, які перейшли в іншу віру?» відповіли: «не було» – 22,5 %; «не знаю» – 12,0 %; «були» – 10,5 %; «не пам'ятаю» – 5,8 %; «всі були однієї віри» – 4,4 %; «були, баптисти» – 3,6 %; «небагато, але було» – 1,1 %; «в баптисти записалася, і ще одна в якісь там...» – 0,4 %; «багато попереходило» – 0,4 %; «баптисти агітували, але ніхто не погоджувався» – 0,4 %; «було, ну то вже пізніше» – 0,4 %; «все було таємно» – 0,4 %.

В частині дитинства 77,1 % респондентів мешкали в населених пунктах, де була наявна церква, і 22,2 % – де церква була відсутня (0,7 % на запитання не відповіли). Після 1930-х років церкви продовжували діяти в населених пунктах, де мешкали 38,9 % респондентів.

Стосовно того, чи бували вони в часи дитинства та молодості в церквах інших сіл, опитані повідомили: «не були» – 26,2 %; «були» – 15,3 %; «не бували в інших селах» – 4,4 %; «один раз» – 4,4 %; «як не було в нас церкви, то ми їздили» – 3,3 %; «у нас своя церква була» – 3,3 %; «були на великі свята» – 2,5 %; «не було церкви, ніхто не ходив» – 1,5 %; «не була, не ходжу до церкви» – 1,5 %; «дітей носили хрестить» – 1,1 %; «не було ніде церкви» – 1,1 %; «не був, бо далеко» – 1,1 %; «в одній, як на екскурсії» – 0,4 %; «тьотка їздила паски святить» – 0,4 %; «був два рази» – 0,4 %; «тільки в од-

ній» — 0,4 %; «вінчатися, дітей хрестить» — 0,4 %; «вінчались в другому селі» — 0,4 %.

Щодо ставлення до священників одержані такі відповіді:

- поважали, довіряли — 54,2 %;
- «не знаю, бо не ходив до церкви», або «не знаю, бо церкви не було» — 11,6 %;
- «він був святий, як Бог. Перша людина на селі» — 6,2 %;
- хто довіряв, а хто й ні — 3,6 %;
- не довіряли — 2,5 %;
- ставились нейтрально — 1,8 %;
- над священником знущались — 1,5 %;
- довіряли всі, крім комуністів — 0,7 %;
- не відповіли — 17,8 %.

На запитання «Що говорилося Вам в дитинстві та в юнацтві у школі про церкву, про церковні обряди?» респонденти відповіли, що:

- відвідання церкви і дотримання релігійних обрядів школою заборонялися — 55,6 %;
- в школі нічого про це не казали — 36,4 %;
- про церкву і обряди «добре казали» — 7,3 %.

Тут слід мати на увазі, що 0,7 % опитаних в школі взагалі не вчилися, а почуте іншими в школі про церкву залежало від того, в які саме роки вони здобували освіту.

На питання «Згадуючи минуле, скажіть, чи була необхідна церква людям у 1930 – 40-і роки?» відповіли:

- ствердно — 84 %;
- заперечно — 9,1 %;
- не знають, потрібна чи ні — 6,9 %.

Щодо того, чи вважають вони, що заборонні дії в радянські часи були ефективними і багато людей переставали вірити в Бога респонденти відповіли:

- ствердно — 47,6 %;
- заперечно — 41,5 %;
- не знають, як відповісти — 10,9 %.

Стосовно того, у що в радянський час, в пору юності респондентів, люди продовжували вірити, чим замінювалась віра в Бога відповіли, що:

- працею, вірою в краще майбутнє — 14,5 %;

- вірою в комунізм, партію, Леніна, Сталіна, радянську владу – 12,4 %;
- «все одно віра лишалась» – 12,4 %;
- «нічим» – 4,4 %;
- походами в клуби, кіно, хати-читальні – 3,6 %;
- хамством, п'янкою – 3,3 %
- не відповіли – 49,5 %.

Відносно питання про поширеність у їхній місцевості в колядувань та щедрувань опитані відповіли, що:

- так, були поширені – 90,2 %;
- не було колядувань і щедрувань, бо їх забороняли – 4,7 %.

У решті (5,1 %) інтерв'ю це питання не висвітлено.

Лише 16 % опитаних не змогли пригадати жодних подробиць обрядових дійств, що виконувались в роки їхнього дитинства та молодості на зимові свята.

У 17,1 % з тих, хто пригадав подробиці обрядових дійств, період колядувань асоціюється з колективними гуляннями дівчат і хлопців, коли після виконання колядок молодь збиралася для спільних гулянь «на хаті» і продовжувала святкувати там до ранку.

13,1 % відзначають, що в колядуванні брали участь і діти, і дорослі, причому незалежно від статі. Тут на питання «Хто колядував?» знаковою є відповідь «Всі кому не лінь».

Натомість 12 % пригадують, що колядували лише чоловіки, а 8 % – що дівчата.

Відносно того, до кого ходили колядувати, відповіли, що:

- ходили по всьому населеному пункту – 27,3 %;
- ходили до родичів – 16 %;
- ходили до «добрих людей» (маються на увазі як заможні, які щедро обдаровували колядників, так і ті, хто гостинно, приязно їх приймав) – 9,1 %;
- переважно відвідували хрещених батька та матір – 8 %;
- ходили до сусідів – 8 %.

31 % з тих, хто в дитинстві та юнацтві чув про ворожіння та гадання, не брали участь у таких дійствах, оскільки вважали це гріхом.

Щодо способів гадання та ворожіння, які використовувались під Різдво, Новий рік та Хрещення, респонденти згадали про:

- перекидання взуття через дах хати – 48 %;

- визначення майбутнього чоловіка за поведінкою чи зовнішністю тварини (півня, курки, собаки, барана та ін.) – 22,2 %;
- визначення майбутнього за фразами, почутими під вікнами чужих осель або безпосередньої при запитанні про ім'я майбутнього чоловіка – 12 %;
- ворожіння та гадання за допомогою замку, каблучки, дзеркала – 8 %;
- використання записочок з іменами – 6,9 %;
- ворожіння та гадання за допомогою гребінця, рушника – 6,2 %;
- використання паркану – 2,2 %.

Даючи відповіді на ряд питань, пов'язаних з хліборобськими мотивами в календарній обрядовості весняного, літнього та осіннього циклів, 1,8 % респондентів згадали про святкування Сорока Святих як дня зустрічі птахів, коли треба було випікати з тіста фігурки птахів, сорок хрестиків, об'їжджати з ними поля або ж роздавати дітям. 8 % згадали, що згідно з народними повір'ями, на Благовіщення прокидається земля, яка до цього часу відпочивала, ось чому без Божого благословення, тобто до Благовіщення, не можна було починати роботи в полі, навіть не зважаючи на сприятливі погодні умови. 5,8 % респондентів пригадали, що в часи їхнього дитинства та юнацтва ще зберігався звичай пекти хрест з тіста і класти його на сівалку для гарного врожаю.

Розповідаючи про дотримання Великого посту, респонденти повідомили, що:

- постились переважно старі люди – 18,9 %;
- вони самі в дитинстві дотримувались посту разом з батьками, а вже в роки їхньої молодості був такий час, коли «кожного дня був піст, бо не було нічого їсти» – 14,9 %;
- оскільки вони самі були ще малими, їм було важко дочекатися посту кінця посту – 13,1 %.

Перелік пісних страв, що були в раціоні в роки їхнього дитинства та юнацтва під час Великого посту, пригадали 24 %.

Відносно Івана Купала, опитані повідомили, що:

- святкування відбувалось біля водойми – 32,7 %;
- вони самі не святкували через відсутність водойми, але знали, як інші святкують – 13,8 %;
- святкування пов'язано з легендою про цвіт папороті – 9,8 %;

- святкування пов'язано з таємничою «нечистою силою» – 5,1 %;
- святкування супроводжувалось обливанням – 2,9 %;
- через відсутність водойми святкування відбувалось біля криниці – 1,8 %.

Вельми показово, що серед опитаних, які повідомили, що в їхніх краях не святкували Івана Купала, 4,7 % згадали про Західну Україну, висловившись на кшталт: «Та в нас такого свята дуже й не було, в нас його не святкували. Отож на Западній Україні в основному».

Для адекватного сприйняття матеріалів інтерв'ю слід постійно мати на увазі, що усна історія за своєю природою великою мірою індивідуальна, суб'єктивна, і часто відбиває не реальну дійсність, а її сприйняття (згадування) респондентом. Саме з цієї причини немає нічого дивного в тому, що іноді зустрічаємо діаметрально протилежні свідчення різних осіб про ті самі події (сучасна історіографія дає чисельні варіанти відповіді на питання, наскільки достовірними є усноісторичні інтерв'ю, як ці інтерв'ю можуть бути співставлені з іншими видами джерел [3-7]). Наприклад, стосовно церкви в селі Троянах одні старожили стверджують, що її зруйнували фашисти, а інші – що комуністи.

Нічого дивного немає і в певній непослідовності, в неузгодженості між твердженнями одного й того ж респондента. І тут причина не лише в особливостях пам'яті старих людей. На програмі «Християнство, іудаїзм, іслам в історії Європи...» її академічний директор професор МДУ і СЕУ М.В. Дмитрієв висловив дуже цікаву річ: те, що для католиків і Західної Європи є цілком неприпустимим, для православної традиції, для пострадянського простору є досить симптоматичним і звичайним: коли когось питають, якої він віри, той не задумуючись відповідає, що православний, а потім, відповідаючи на інші питання, каже, що взагалі-то він в Бога не вірить і в церкву не ходить. Але все ж таки є православним. Чимало таких прикладів можна знайти і в записаних нами інтерв'ю.

Загалом же варто зазначити, що зібрані в рамках проекту джерела усної історії ще чекають на глибокий аналіз. Проектом робиться важливий крок на шляху їхнього введення до наукового обігу. А підготовка на основі цих джерел синтетичної праці щодо трансформацій релігійності населення в умовах полікультурного регіону – справа майбутнього.

Література:

1. Народи Північного Приазов'я (етнічний склад та особливості побутової культури). — Запоріжжя: Просвіта, 1997. — 176 с.
2. Північне Приазов'я / За ред. В.В.Крижка, В.А.Папанової та ін. — Донецьк-Бердянськ: Норд-Прес, БДПУ, 2008. — 356 с.
3. Усна історія Степової України / Запорізький край. — Запоріжжя: АА Тандем, 2008. — Т. 1. — С. LXXXV – XCIII.
4. Charlton T. Oral History for Texans. — Second edition. — Austin, 1985. — P. 35 – 37.
5. Moss W. Oral History: What is it and Where did it Come From? // The Past Meets the Present. Essays on Oral History / Ed. by D. Stricklin and R. Sharpless. — Lanham – NY – London: University Press of America, 1988. — P. 8 – 11.
6. Portelli A. Oral History as Genre // Narrative and Genre / Ed. by M. Chamberlain and P. Thompson. — NY: Routledge, 2001. — P. 37 – 40.
7. Ritchie D. Doing Oral History. — NY: Twayne Publishers. — P. 6 – 8.

Алла Атаманенко
к.і.н. (Острог)

**Структура Українського історичного товариства
у 1965 – 1991 рр.
(до 45-ліття створення)**

Українське історичне товариство, що постало за ініціативою відомого сьогодні вченого, дослідника багатьох проблем історії та історіографії Любомира Р. Винара 1 березня 1965 р., продовжує діяльність, об'єднавши дослідників історії та історичних наук навколо журналу “Український історик” Товариству присвячена низка досліджень, але його структура ще не стала об'єктом спеціальної уваги.

Діяльності УІТ до 1991 р. було присвячено низку статей, переважно ювілейного, частково – мемуарного характеру. В першу чергу, її перебіг висвітлювався членами товариства на сторінках органу УІТ – журналу “Український Історик” (далі – УІ). В Україні інтерес до різних аспектів діяльності є значним. Видано монографію про журнал УІТ. Про зацікавлення науковим доробком членів УІТ свідчать спеціальні статті в материкових виданнях, зокрема аналіз здобутків у галузі грушевськознавства, досліджень козацько-гетьманської держави, історіографії тощо. Це дає підстави для реконструкції основних історіософських, концептуальних, теоретично-методологічних засад праці українських зарубіжних істориків та їх здобутків у конкретно-історичних дослідженнях. Поширенню відомостей про історію та діяльність товариства сприяють перевидання праць його членів, в тому числі й про УІТ і УІ. Одночасно зауважимо, що структура Товариства, яка дає уявлення про організацію його діяльності, ще не розглядалася, тому є об'єктом цього дослідження.

Згідно зі Статутом, керівними органами УІТ були Управа та Контрольна комісія. Управа складалася з голови, заступника голови, секретаря-скарбника (пізніше – ексекутивного секретаря) та членів. Голова, заступник та секретар-скарбник склали Президію Товариства. Контрольна комісія мала контролювати, щоб діяльність Управи проводилась згідно зі Статутом. На час виборів Управи обиралася Номінаційна комісія, яка пропонувала кандидатури й

проводила листове голосування. До першої Управи на чотири роки (1965 – 1969) були обрані Олександр Оглоблин (голова, США), Наталія Полонська-Василенко (заступник, Німеччина), Любомир Винар (секретар-скарбник, США), члени: Олександр Домбровський (США), Ігор Каменецький (США), Василь Дубровський (США), Володимир Кисілевський (Канада), Роман Климкевич (США), о. Іриней Назарко (Італія), Ярослав Пастернак (Канада), Микола Чубатий (США). До першої Контрольної комісії були обрані Ілля Витанович (голова, США), Михайло Ждан (США), Лев Биковський (США) [1, 90]. В тому ж році до Управи було кооптовано [введено. – А.А.] директора мюнхенського видавництва “Дніпрова хвиля” др. Олексу Вінтоняка, який був представником журналу на Європу [2, 110] від лютого 1965 р. [3] В 1967 р. До Управи увійшов відомий діяч УВАН у США історик Василь Омельченко [4, 89], а у квітні 1968 р. – Марко Антонович (Канада) та Омелян Пріцак (США) [5]. При кооптації членам Управи Товариства розсилався обіжний лист для голосування [6]. М. Антонович від початків співпрацював в “Українському Історичному”, а обрання до Управи УІТ О. Пріцака, який на той час очолював підготовку створення Українського наукового інституту при Гарвардському університеті, сприяло налагодженню співпраці між УІТ й новоствореною інституцією і було позитивно оцінено іншими членами Товариства. Зокрема, М. Ждан вважав, що “незалежно від усього його теперішня позиція у нашому науковому світі причиниться у великій мірі до росту нашого журналу” [7]. У зв’язку із кооптацією до Управи нових членів у 1970 р. було вирішено залишити її попередній склад.

В жовтні 1974 р. було створено нову Номінаційну комісію у складі І. Світа, Р. Сербина, С. Ріпецького, Я. Раковського. Комісія підготувала список кандидатів до Управи і протягом квітня 1975 р. провела загальні збори УІТ, що обрали членів Президії, до якої увійшли О. Оглоблин (голова), М. Антонович (заступник голови), Л. Винар (екзекутивний секретар і скарбник). Членами Управи стали О. Баран (Канада), Б. Винар (США), В. Верига (Канада), О. Домбровський (США), Н. Кордиш-Головко (США), Т. Гунчак (США), М. Ждан (США). До Контрольної комісії було обрано Л. Биковського, О. Геруса та Р. Климкевича [8, 159]. Перед виборами попередня Контрольна комісія перевірила діяльність Управи і “на основі перевірки ділових книг Управи Українського історичного

товариства і вислідів її діяльності для розвою української історичної науки”[8, 159] її члени висловили подяку попередній Управі за її успішну діяльність і підкреслили заслуги проф. Л. Винара як редактора журналу “Український історик”

У лютому 1981 р. відбулися наступні вибори до Управи УІТ. Почесним головою було обрано О. Оглоблина, а очолив Товариство Л. Винар. До Президії також увійшли М. Антонович (заступник голови), О. Домбровський (науковий секретар і скарбник). Членами нової Управи стали О. Баран (Канада), Б. Винар (США), Т. Мацьків (США), М. Пап (США), О. Субтельний (Канада), Т. Цюцюра (Канада), Д. Штогрин (США), П. Юзик (Канада). До Контрольної комісії було обрано Л. Биковського, О. Мартинюка та О. Геруса [9, 234].

У вересні 1986 р. дійсними членами Товариства було проведено вибори нової Управи. Членами Номінаційної комісії були О. Оглоблин (голова), О. Герус та Олександр Стомба. До новообраної Управи УІТ увійшли Л. Винар (голова), М. Антонович (заступник), О. Домбровський (науковий секретар та скарбник). Членами Управи були обрані О. Баран (Вінніпег, Канада), Б. Винар (Денвер, США), А. Жуковський (Париж, Франція), Т. Мацьків (Гайдельберг, Німеччина), І. Каменецький (М. Плезант, США), М. Пап (Клівленд, США), О. Субтельний (Торонто, Канада), Д. Штогрин (Урбана, США). До Контрольної комісії увійшли Л. Биковський, О. Герус, М. Антохій. Дехто з членів Управи одночасно відповідали за діяльність УІТ в різних країнах: М. Антонович – в Канаді, Т. Мацьків – в Європі. О. Домбровський як науковий секретар УІТ відповідав за офіційне листування Товариства (хоча значна його частина проходила головою УІТ Л. Винаром), а також – за поточний архів УІТ. Як бачимо, всі управи, які обиралися до 1991 р., склалися з відомих дослідників, що мешкали в різних країнах, а часом – на різних континентах. Одночасно вони були професорами університетів (Л. Винар, Б. Винар, Т. Цюцюра, Т. Гунчак, О. Баран, Т. Мацьків, О. Субтельний, Д. Штогрин та ін.), частина з них керувала центрами советознавчих досліджень (М. Пап, Т. Мацьків), працювала в українознавчих осередках американських та канадських університетів (Д. Штогрин), представляла інтереси українців на державному рівні (П. Юзик).

В рамках УІТ певний час діяв Український соціологічний інститут, створений у квітні 1969 р. під керівництвом інж. Атанаса

Мілянчи́ча. Інститут був своєрідним підрозділом УІТ, який за кілька років почав діяти самостійно. Пізніше пропонувалося створити й Український географічний інститут [10], але ця пропозиція не була підтримана членами Товариства.

Враховуючи особливості діяльності наукових товариств та установ у діаспорі, коли більшість членів була розділена тисячами кілометрів та кордонами, Загальні Збори, в тому числі й елекційні [на яких відбувалися вибори Управи. – А.А.], а також обговорення багатьох питань, проводилися шляхом листування, про що свідчить значна кількість відповідних документів в Архіві УІТ. УІТ тут не було винятком: при потребі, за допомогою листування вирішували важливі питання й інші установи в діаспорі, що вважалося нормальною практикою, зважаючи на відстані, що розділяли членів наукових товариств та установ. Зокрема, Статут Головної Ради Наукових товариств ім. Шевченка було затверджено Загальними Зборами, що відбулися “кореспонденційним шляхом з 1.9.1954 до 15.1.1955” [11].

Л. Винар, науковий та виконавчий секретар Товариства з 1965 по 1981 р., в одному з обіжних листів пояснював, що він провадить працю Управи при активному обговоренні справ з головою О. Оглоблиним та іншими членами. Він звертався за порадою щодо проблемних питань до інших колег. Переважно, для колегіального вирішення якогось із питань членам Управи розсилався обіжний лист, на який очікувалася відповідь [12, 282], при потребі – до голови Контрольної комісії. Подібний порядок діяльності був прийнятий в американських наукових товариствах і задовольняв потреби УІТ, яке ніколи не мало власного будинку, на купівлю якого не мало достатньо коштів, та й значної потреби в його придбанні. Тому головний осідок Товариства перебував там, де на той час мешкав науковий секретар. Там же зберігалися основні фонди Архіву УІТ.

Для проведення праці в інших місцевостях створювалися представництва журналу, а якщо було більше бажаючих підтримати Товариство безпосередньо – організацією конференцій, лекцій тощо – створювалися клітини (осередки) УІТ. Першими представниками журналу були М. Антонович – в Канаді (з четвертого числа у 1964 р. представником також став інж. М. Фляк, певний час представником був Р. Сербин (від 1968 р.)), В. Бондаренко – в Англії, А. Жуковський – у Франції та Німеччині, з лютого 1965 р. – О. Вінтоняк став представником журналу в Європі. Пізніше створювалися

нові представництва, які іноді, з певних причин, переставали функціонувати. Функції представництв були в розповсюдженні журналу "Український історик", веденні фінансових справ, пов'язаних із журналом та Товариством у певній місцевості, поширенні інформації про УІТ та приєднанні нових членів, іноді – улаштуванні зустрічей з представниками Товариства.

У 1960-х рр. представництва журналу очолювали др. Петро Ісаїв у Філадельфії, др. Михайло Гуцуляк у Ванкувері, др. Марко Антонович у Монреалі, інж. М. Фляк в Едмонтоні, сотн. Осип Навроцький у Вінніпезі, проф. Михайло Ждан у Клівленді [13, 266]. Секретар Товариства звертався до тих, кого добре знав з проханням підтримати Товариство в якості представників журналу чи організаторів осередків. Серед них були Петро Ісаїв (США), Василь Бондаренко (Англія), Юрій Бойко-Блохин (Німеччина), Михайло Брик [14] (Голландія) та ін. Показовим є лист проф. Петра Ісаїва від 17 лютого 1965 р., в якому він повідомляв про матеріали, які готує до УІ, а також писав: "Якщо Ви не знайшли ще представника У[країнського] Історичного Т-ва на Філадельфію, то годжуся стати ним, згідно з Вашою пропозицією, в Вашому листі з 17.XII.1964 р. Незабаром буду мати більше часу і спробую "рухнутися" Сподіваюся, що приєднаю з кільканадцять передплатників та кількох членів. З Вашого обіжника виходить, що членами УІТ можуть бути не тільки історики, а й прихильники української історичної науки. Останніх знайдеться більше" [15]. Завдяки таким ентузіастам як П. Ісаїв, розвивалася структура підтримки УІТ. У 1975 р. представником журналу на Сент-Пол (Міннесота) погодилася стати відомий археолог Неоніла Кордиш-Головка [16, 160]. На початку 1978 р. головним представником журналу на Канаду, яким до того був довголітній член УІТ, дослідник історії Другої світової війни Василь Верига (Торонто) [17, 190-191], за рекомендацією М. Антоновича [18] стала п. Оріся Судчак з Монреалю. Вона активно взялася за роботу: організувала і проводила грошові збірки на УІ та видання Товариства, піднімала питання одержання посвідок за пожертви, готувала зустрічі вчених з громадою [19] тощо. Після смерті п. Орісі Судчак 15 квітня 1981 р. обов'язки головного представника журналу в Канаді взяла на себе дружина Марка Антоновича мгр. Мирослава Антонович [20, 239], а пізніше – Матвій та Христина Сохоцькі.

Як вже зазначалося, якщо українців, що хотіли б стати членами Товариства, в якомусь з міст було достатньо багато і там мешкав

хтось із членів Управи, або була особа, готова організувати працю – створюався осередок (клітина, відділ). Належність до Товариства була індивідуальною, незважаючи на проголошення запровадження колективного (інституційного) членства в одному з інкорпораційних документів[21]. Праця Товариства базувалася саме на індивідуальному підході до членства, але були спроби створення груп членів – осередків або клітин.

Ще в лютому 1965 р. Л. Винар звертався до Н. Полонської-Василенко з пропозицією zorganizувати осередок в Німеччині [22]. Тоді ж він просив О. Вінтоняка підтримати ідею створення осередку [23]. 24 жовтня 1965 р. було створено перший осередок УІТ в Європі (Німеччині), до Управи якого увійшли Наталія Полонська-Василенко (голова), Ігор Каменецький (заступник голови), Олекса Вінтоняк (секретар) [24, 110]. Підготовка цього процесу велася кількома людьми. О. Вінтоняк під час зустрічі з І. Каменецьким розповів про плани зібрати установчі збори Осередку 15 жовтня 1965 р., коли до Мюнхену мали приїхати проф. Н. Полонська-Василенко та о. Роман Мізь. Чекали і на приїзд І. Каменецького [25]. На зборах були присутні О. Вінтоняк, Петро Курінний, Н. Полонська-Василенко, Михайло Добрянський, Іван Жегуц та І. Каменецький [26]. При обговоренні питання членства були висловлені різні погляди. Зокрема, Н. Полонська-Василенко вважала, що членами УІТ можуть бути лише досвідчені вчені, які мають чималий стаж наукової праці. І. Каменецький вважав, що до праці потрібно активно залучати молодше покоління – студентів. Пізніше це питання було розв'язане в Статуті, яким запроваджувалося кілька категорій членів.

Перший осередок на території США було створено 10 жовтня 1970 р. у Денвері, де в Денверському університеті викладав Богдан Винар, з лекціями як професор-гість приїздив Любомир Винар, мешкав Лев Биковський та інші науковці. До Управи Осередку було обрано Богдана Винара (голова), Євгена Петрівського (заступник голови), Лева Биковського (секретар-скарбник), Марію Галун-Блох та Ростислава Кузьмича [27, 196]. Саме на базі цього осередку у 1972 р. було здійснено першу офіційну реєстрацію (легалізацію) УІТ як неприбуткової наукової організації в США. Зі створенням Денверського осередку підхід до організації праці із членами дещо змінився – тепер більшою мірою використовувалися можливості колективної науково-організаційної праці. З допомогою колективів

осередків проводилися наукові конференції, зустрічі з громадськістю, виголошувалися доповіді.

Вже в другій половині 1970 р. в “Хроніці” УІТ в журналі повідомлялося про створення Ініціативних груп осередків Товариства у Монреалі – очолив Марко Антонович, Оттаві – на чолі з Володимиром Кисілевським, в Торонто – очолив Василь Верига, у штаті Огайо – на чолі з Любомиром Винарем [28, 129-130]. В цей час науковий секретар УІТ Л. Винар звертався до відомих осіб в інших містах, обговорюючи можливість створення осередків [29].

Управа УІТ справедливо розраховувала на активізацію праці Товариства, пов’язану зі створенням його осередків у різних місцевостях. В березні 1971 р. в Канаді вже існували два осередки – у Вінніпезі за ініціативи О. Барана (головою став Олег Герус, секретарем – О. Баран). Клітину УІТ в Торонто створено за ініціативою Василя Вериги, який її очолив. Секретарем став Роман Копач, скарбником – редактор журналу “Форум” Андрій Григорович [30, 135]. Обидва осередки запланували низку доповідей, а також мали працювати над приєднанням нових членів та поширювати видання Товариства.

11 вересня 1971 р. відбулися перші збори осередку УІТ в Клівленді. У зборах брали участь Т. Мацьків, М. Ждан, Степан Воляник, Володимир Сторожинський, Юрій Яремкевич, Я. Раковський та ін. Було обрано управу осередку, до якої увійшли Л. Винар (голова), М. Ждан (заступник голови), Я. Раковський (секретар). Представником “Українського Історика” на Клівленд було обрано В. Сторожинського [31]. 5 грудня осередок вперше провів академічний вечір, на якому Л. Винар виголосив доповідь “УІТ і завдання української історичної науки в 1979-х роках”

В грудні 1971 р. було створено осередок УІТ у Нью-Йорку. До Управи увійшли О. Домбровський (голова), С. Ріпецький (заступник голови), А. Мілянч (секретар), Ярослав Падох (член Управи).

Отже, на початок 1972 р., в США та Канаді діяли 6 осередків УІТ. Це були осередки в Денвері (очолював Б. Винар), Нью-Йорку (очолював Олександр Домбровський), в Клівленді (голова – Любомир Винар), Монреалі (голова – Марко Антонович), Торонто (голова – Василь Верига), Вінніпезі (допоміг організувати Іриней Назарко, очолював Олег Герус). 22 жовтня під час зборів УІТ в Монреальському університеті було вирішено створити Репрезентацію УІТ в Канаді, до складу Управи якої було обрано головою – О.

Геруса, заступниками – М. Антоновича (голова клітини УІТ в Монреалі), В. Веригу (голова клітини УІТ в Торонто), І. Лисяк-Рудницького. Секретарем було обрано о. О. Барана. Згідно з домовленостями до Управи УІТ кооптовано голову і секретаря Репрезентації УІТ в Канаді – О. Геруса та о. О. Барана. При цьому Товариство залишилося цільною організацією і не розділилося на “УІТ в Канаді”, “УІТ в Європі” чи “УІТ в Австралії”, як це було в свій час зроблено з УВАН та НТШ. Кожна клітина Товариства мала свою управу. Голови клітин переважно були членами центральної Управи УІТ. Отже, діяльність осередків було повністю підпорядковано рішенням Управи. Члени клітин УІТ збиралися під час тематичних й інших наукових конференцій, зустрічей (часто ювілейних) та академічних вечорів. Кожен осередок мав власний архів, а копії протоколів зборів, списки членів, звіти про діяльність висилалися до Архіву УІТ.

В цей час відомий славіст, почесний голова Канадської славістичної асоціації Володимир Кайе-Кисілевський працював над створенням осередку в Оттаві, запрошуючи до співпраці професора Оттавського університету Костянтина Біду, географа Івана Теслю та інших членів УІТ [32]. В 1973 р. Л. Винар знову звернувся до вченого з проханням організувати клітину УІТ в Оттаві [33]. Бажаючи прискорити справу, з проханням про допомогу у створенні осередку секретар Товариства звернувся до професора університету в Оттаві Юрія Герича. Невдовзі останній вислав до можливих членів УІТ листа такого змісту: “...Секретар Українського історичного товариства Др. Л. Винар звернувся до мене з проханням подбати про те, щоби в Оттаві оснувалась клітина цього товариства і щоби для цього відбути загальні збори. Таких зборів, основуючих, поки що відбути не можна, бо в Оттаві немає достаточного числа членів. Отож, якщо бажаєте стати членом Товариства, то будь-ласка, познайомившись зі статутом тут долученим, підписати це письмо й подати свою точну адресу. Річна вкладки виносить \$12. – За те члени одержують періодичні видання цього товариства” [34]. 31 травня Ю. Герич повідомляв, що 30 травня відбулися сходи місцевої клітини УІТ, в яких взяли участь В. Кисілевський, І. Тесля, Василь Федорович, Михайло Сулима, Олег Чумак, Анатоль Криворучко і Ю. Герич. На зборах було обговорено статут УІТ і вирішено створити “клітину”, головою якої обрали Михайла Сулиму [35].

На початку 1976 року (17 січня) було створено осередок Товариства в Чикаго, який очолив др. Михайло Біда. До Управи осередку увійшли Юрій Гаєцький (певний час був заступником голови), Ярослав Василів (секретар), Мирон Примак (скарбник). Членами Управи стали Степан Самбірський, Адам Антонович, Адам Ничай, Юрій Рихтицький, редактор “Овиду” Микола Денисюк, Василь Івашук та Петро Гула (скарбник) [36]. На установчих зборах виступив ексекютивний секретар УІТ Л. Винар з доповіддю про завдання Товариства [37, 152].

Можливість створення осередку обговорювалася напередодні у листуванні між секретарем Товариства та проф. Михайлом Бідою. Спочатку було досягнуто домовленість з дружиною професора М. Біди пані Вірою про те, що вона стане представником УІ на Чикаго (Л. Винар в перспективі запитував і про весь штат Іллінойс) [38]. У листі до М. Біди в липні 1975 р. науковий секретар УІТ запропонував: “Може, загляну до Чикаго за 3-4 місяці і тоді нам треба буде застановитися над можливостями створення клітини (відділу) УІТ в Чикаго. Прошу ласкаво написати, що про це думаєте?” [39], на що М. Біда погодився [40].

Наприкінці січня 1976 р. М. Біда дав інтерв'ю для українського радіо в Чикаго. В інтерв'ю він розповів про створення осередку УІТ, склад його керівних органів, окремо зупинився на завданнях осередку. Він також розповів про категорії членства Товариства та про співпрацю УІТ з українськими та неукраїнськими науковими установами, зокрема, з АІА [41]. Інтерв'ю та інші форми популяризації Товариства дали позитивний результат – якщо спочатку членів було одинадцять, але вже в 1977 р. їх кількість збільшилася до 27-ми. М. Біда пропонував допомогти заснувати осередок УІТ також в Бостоні, але зусилля не увінчалися успіхом [42].

Відбувалися засідання Управ осередків, на яких обговорювалися різні питання, пов'язані з їх діяльністю. У 1980 р. було вирішено створити ініціативний комітет по відзначенню 15-ліття УІТ, але бажаючих взяти участь безпосередньо у праці комітету, крім Мирона Примака та М. Біди, на жаль, не виявилось [43]. Ситуація, що склалася, ще раз засвідчила факт, що діяльність УІТ розгорталася завдяки ентузіастам, але більшість людей, хоч і вважалася членами-любителями, не прагнули брати участь в тих заходах, що вимагали багато часу. Саме тому правий був М. Біда, коли стверджував, що “...кожна особа, яка зараховує себе до свідомого члена укра-

їнського народу і є патріотом української справи, повинна присвятити свій час і гроші для виконання цього благородного діла для української історичної науки в діаспорі” Але “як бачили на свої власні очі – панує апатія, лінивість, байдужність, але найгірше те, що ніхто не хоче працювати... Думаю, що тим нема чого перейматися, зробимо без нічиєї ласки і все буде в найліпшому порядку” [44].

Наприкінці 1980 р. п. В. Біда перестала виконувати обов'язки представника УІ на Чикаго. Замість неї ці функції став виконувати проф. Мирослав Семчишин, який також став членом УІТ [45]. В травні 1981 р. відбулися нові вибори Управи Осередку в Чикаго. Головою було обрано мгр. М. Примака, заступниками – А. Антоновича та Р. Кобилецького, секретарями – мгр. Руту Витанович-Галібей (англомовний секретар) та Ю. Стельмащука. Скарбником став інженер В. Огаренко, пресовим референтом – проф. Ст. Самбірський, членами Управи – М. Біда, Д. Штогрин, мгр. В. Нечай та П. Хома. До Контрольної комісії було обрано П. Гулу, В. Засадного та П. Пундія [46].

2 червня 1984 р. ініціативна група на чолі з Степаном Волянником зорганізувала зустріч у Клівленді, на якій було створено Товариство прихильників УІТ. До Управи Товариства увійшли С. Воляник, О. Стовба, І. Пеленський, Я. Сушко та Л. Мичковська [47].

Крім осередків, продовжували діяти представництва журналу “Український історик”, які займалися його розповсюдженням, залученням нових передплатників, в разі потреби акумулювали і передавали до Управи кошти за передплату. Крім того, вони надавали інформацію про Українське історичне товариство та можливість членства в ньому. Перелік представництв від 1965 р. подавався в кожному числі журналу. Так, на початку цього року представництва були в Канаді – Монреаль-Квебек (М. Антонович), Альберта (М. Фляк), Манітоба (О. Навроцький), Бритійська Колумбія (М. Гуцуляк), в США – Нью-Йорк (О. Домбровський, з 1968 р. – також Микола Дупляк), Філадельфії (П. Ісаїв, від 1966 р. – Роман Кос), Чикаго (Антін Кущинський), Детройт (І. Зубаль), Клівленд (В. Стородинський). Загальне представництво на Європу і Німеччину від 1965 рр. здійснював О. Вінтоняк, у Франції представником був А. Жуковський, в Англії – В. Бондаренко, в Австрії від 1966 – Борис Ямінський. Певний час представництво на канадську провінцію Онтаріо очолював Андрій Григорович (1965, 1966), в американському Мейплевуді головою представництва був Ігор Зелик, в Саска-

чевані – Олександр Роїк. З'являлися й інші представництва – представником на Колорадо і Каліфорнію у 1966 р. став Лев Биковський, у 1968 р. представництво на Флориду очолив Роман Климкевич.

В Австралії у 1965 р. представництво очолював С. Міщук, але з різних причин діяльність припинилася. З березня 1970 р. австралійське та новозеландське представництво журналу у Канберрі очолив Пилип Грін. До Управи представництва увійшли також др. Лев Зозуля (секретар) та інженер О. Теодорович (скарбник). Однією із цілей діяльності представництва було також збирання джерельних матеріалів до історії української громади в Австралії і, по можливості, в Новій Зеландії [48, 205]. По-суті, представництво в Австралії діяло на рівні з осередком. Незадовго представництво розгорнуло активну популяризаторську діяльність – в українській австралійській пресі було поміщено кілька статей та оголошень про створення Представництва. П. Грін почав добудовувати власну хату для розміщення архіву Представництва, для якого член Управи Л. Зозуля з Аделаїди прислав багато матеріалів про українське життя в Австралії. В 1971 р. УІТ в Австралії нараховувало 14 членів і намагалось встановити наукові контакти з Австралійським національним університетом, де викладав др. Є. Сенета і співпрацював інж. Л. Зозуля. “Український історик” передавався до університетської бібліотеки [49, 142]. На жаль, представництво УІТ в Австралії та осередок перестали діяти у 1972 р. [50, 160]

На початку 1973 року голова і секретар вінніпезької клітини Олег Герус та Олександр Баран, вважаючи, що реєстрація УІТ в Канаді дозволить одержати додаткові фонди на його діяльність від уряду, запропонували створити т.зв. Репрезентацію УІТ в Канаді, до якої без додаткових виборів увійшли голови канадських осередків Товариства [51, 293]. Таким чином, Репрезентація УІТ в Канаді стала координуючим органом канадських осередків. Але в 1973 р. у зв'язку із змінами в організації УІТ в Канаді й питаннями, які виникали у зв'язку із цим, особливості структури Товариства пояснювалися в журналі. Вказувалося, що УІТ є цільною організацією, має одну управу, в склад якої входять вибрані та кооптовані члени. Пояснювалося, що для розгорнення кращої діяльності створено канадську Репрезентацію УІТ з центром у Вінніпезі. Два члени Репрезентації входять до Управи УІТ (О. Герус та О. Баран). Крім того, в Канаді й поза нею існують окремі клітини Товариства зі своїми

управами. В тому ж 1973 р. було створено Ініціативну групу УІТ в Оттаві, яка складалася з Ю. Герича та В. Кайє-Кисілевського.

Репрезентація УІТ в Канаді, власне, так і не змогла одержати додаткових коштів, але зміцнила позиції Товариства в цілому, сприяючи певній координації конференційної діяльності. Так як справу не вдалося вирішити у 1972, за два роки з ініціативи О. Барана знову постало питання інкорпорації Товариства в Канаді. Він планував створити Краєву Управу УІТ і далі працювати над інкорпорацією. Науковий секретар УІТ Л. Винар не поділяв точки зору про потребу створення Краєвої Управи УІТ в Канаді, побоюючись, що це розділить Товариство. В обіжному листі від 28 грудня 1975 р. він запропонував членам Управи розглянути докладніше це питання після одержання докладних пропозицій від О. Барана [52, 300-301].

В 1975 р. було зроблено спробу заснувати клітину-осередок УІТ в Торонто, де вже багато років існувало представництво УІ під керівництвом В. Вериги. Осередок погодився очолити професор Інституту християнської думки університету Св. Михаїла коледжа (Institute of Christian Thought, University of St. Michael's College) Петро Ісаїв [53]. У 1978 р. П. Біланюк підтвердив своє бажання допомагати у розбудові УІТ в Торонто у співпраці з В. Веригою та В. Ісаївим [54], але справу не було зрушено. У 1988 р. знову постало питання створення клітини УІТ в Торонто [55], але П. Біланюк захворів і питання не було вирішено [56].

1 грудня 1983 р. в Торонто відбулася зустріч Л. Винара з громадою. Після доповіді гостя, присвяченої журналу і Товариству, було вирішено заснувати Товариство прихильників УІТ, головним завданням якого мала стати допомога в діяльності, особливо, науково-видавничої. Головою Товариства прихильників було обрано відомого українського підприємця, мецената – члена-фундатора УІ Ярослава Лаптути. Заступником голови став член УІТ мгр. Андрій Григорович, редактор відомого англomовного журналу “Форум” Секретарем обрано колекціонера і дослідника-україніста Євгена Курдидика, а скарбником став мгр. Карпо Микитчук, меценат-фундатор УІ й представник УІ на провінцію Онтаріо. Вільним членом Управи було обрано Василя Шимка. До Контрольної комісії Товариства прихильників увійшли інж. Мих. Німчак та мгр. Іван Манастирський [57]. Пізніше Торонтське Товариство прихильників УІТ під керівництвом Я. Лаптути зорганізувало низку наукових

конференцій, допомагало в організації збори коштів на видавничий фонд тощо.

Діяльність осередків і представництв базувалася переважно на ентузіазмі їх керівників та членів, і з часом деякі з них припиняли свою діяльність. Причинами могли бути смерть провідного організатора, його хвороба, приватні причини тощо. Одночасно членами Товариства і його представництв ставали інші особи, які починали активну співпрацю. Зокрема, під час хвороби та після смерті Наталії Полонської-Василенко осередок УІТ в Німеччині, членами якого були переважно старші вчені з Європи, практично припинив свою діяльність.

19 квітня 1975 р. Л. Винар звернувся до професора Мюнхенського університету Максиміліана Людвіка та УВУ відомого літературознавця Юрія Бойка-Блохина з пропозицією створити в Мюнхені відділ УІТ і очолити його [58] (бо попередній практично припинив роботу на той час), на що той погодився [59] і про що було повідомлено в “Бюлетені УІТ” [60, 300]. Напередодні з ним зустрічався під час подорожі в Німеччину член Управи УІТ І. Каменецький [61]. В червні 1975 р. Ю. Бойка-Блохина було кооптовано до Управи УІТ [62]. Представником УІ на Європу в цей час був директор друкарні “Логос”, де друкувався журнал, Фелікс Кордуба. Він залишився представником журналу, а професор Блохин став представником УІТ. Він намагався поширити склад осередку, для формування якого було офіційно достатньо п'ятьох осіб. Розмовляв стосовно створення осередку із І. Жеґуцем, А. Жуковським (який на той час дещо відійшов від діяльності в УІТ, зайнятий “Енциклопедією українознавства”) та іншими дослідниками, що працювали в цей час у Мюнхені або інших європейських містах, і частина яких на той час була членами УІТ, але осередок створити так і не вдалося.

Як дослідник, як член Управи УІТ, представник УІТ в Європі та член Редколегії УІ, Ю. Бойко намагався як міг допомагати діяльності Товариства. Обговорюючи з Л. Винаром питання термінології та періодизації історії України, які тісно були пов'язані зі схемою / концепцією історичного процесу М. Грушевського, він запропонував свою допомогу в опрацюванні Товариством збірника наукових праць з відповідної тематики, що включав історичні, лінгвістичні, історіографічні, етнологічні та інші праці, плануючи залучити широке коло дослідників, в тому числі й неукраїнських [63].

Висилав свої видання до рецензування, писав рецензії та статті до УІ, залучав до співпраці в журналі німецьких дослідників.

В 1977 р. Л. Винар у листі до Ю. Бойка-Блохина, представника УІТ в Європі запропонував “заінкорпорувати [офіційно зареєструвати. – А.А.] УІТ в Баварії і тоді ми мали б доступ до державних дотацій. Статут можна пристосувати до вимог Баварського уряду (свого часу я переслав Вам статут УІТ)” [64]. Але, на жаль, цю справу не вдалося розв’язати, а діяльність осередку в Німеччині поступово згорталася.

Нагода для відновлення діяльності Осередку в Мюнхені з’явилася після доповіді Л. Винара в УВУ у 1983 р. 22 жовтня у приміщенні УВУ відбулася зустріч прихильників УІТ з головою Товариства проф. Л. Винарем, який в цей час досліджував архіви в Австрії та Німеччині. Після ознайомлення присутніх з суттю та напрямками діяльності Товариства за пропозицією мгр. Мирослава Антохія було вирішено відновити Відділ (осередок) УІТ, який би об’єднав дослідників та любителів історії. До Управи було обрано Бориса Левицького, автора багатьох наукових праць. Заступником обрали М. Антохія, що викладав в УВУ українську літературу, секретарем – Аріяну Войтенко-Дубицьку, працівника бібліотеки УВУ. Скарбником став Фелікс Кордуба, директор друкарні “Логос”, де друкувався УІ. Вільним членом Управи було обрано Ореста Власова. Контрольну комісію очолив дослідник історії української еміграції в Німеччині Ді-Пі періоду Володимир Маруняк (викладач і головний секретар УВУ), а членами стали о. архипресвітер Палладій Дубицький та др. Всеволод Кармазин-Каковський.

Кілька місяців осередок УІТ в Німеччині очолював відомий український політичний та культурний діяч Б. Левицький, після смерті якого осередок очолив Т. Мацьків, який переїхав до Гайдельберга із США, що, крім Гайдельберзького університету, працював також в УВУ 29 листопада 1986 р. в Мюнхені відбулися загальні збори УІТ, під час яких було обговорено працю Товариства в Німеччині та обрано нову Управу Осередку. Головою став Т. Мацьків, який також підтримував контакти з членами Товариства по всій Європі. Заступником голови став новообраний ректор УВУ, що приїхав до Німеччини з Канади Теодор Б. Цюцюра. Секретарем було обрано О. Вінтоняка, скарбником – Ф. Кордубу (який одночасно був представником УІ на Європу). До Контрольної комісії увійшли В. Маруняк, М. Антохій, о. Є. Гарабач [65, 157]. Завдяки співпраці з

УВУ та його тогочасним ректором проф. В. Яневим у першій половині 1980-х років було організовано низку наукових конференцій з участю українських та неукраїнських вчених, що піднесло науковий престиж як УВУ, так і УІТ.

У 1987 р. відбулися зміни у структурі представництв УІ. У зв'язку із смертю власника видавництва "Логос" і представника УІ на Європу Фелікса Кордуби знову представником обрали тогочасного секретаря Осередку УІТ в Німеччині і власника друкарні "Дніпрова хвиля" др. Олексу Вінтоняка. Замість багатолітнього представника УІ у канадській провінції Онтаріо п. mgr. Карпа Микитчука було обрано п. Карпа Роговського, який пізніше очолив і Головне представництво УІТ на Канаду замість п. Мирослави Антонович. Відбулися й деякі зміни в загальній адміністрації УІ – О. Домбровський мав опікуватися Австралією та Європою, де мав підтримувати зв'язок із Т. Мацьковим (членом головної Управи і головою осередку) та О. Вінтоняком, який був представником УІ на Європу [66].

Вже навесні 1988 р. він відновив листування з передплатниками УІ, обговорив з науковим секретарем Товариства О. Домбровським фінансові аспекти діяльності Представництва [67]. У зв'язку із смертю п. Фокшана (Гленрой, Вік., Австралія) представництво УІ в Австралії очолив п. Д. Пирогів. Представництво УІ на Балтімор і Вашингтон очолив Петро Войтович.

Для Товариства працювали п. Дарія Кузик, яка була представником УІ у м. Трентоні (США), інж. М. Сохоцький (представник на Пенсільванію), п. Олександр Скоп (представник УІ на Каліфорнію). Вони приєднували нових членів, залучали меценатів і передплатників УІ. До листопада С. Воляник очолював Товариство сприяння УІ-УІТ в Клівленді, яке з його відходом перестало існувати. В Чикаго відбулася зміна керівника Представництва УІ. На місце mgr. А. Антоновича керівником Представництва в штаті Іллінойс став mgr. Василь Шуя. В Канаді представником УІ в цей час був п. Карпо Роговський, якому у розповсюдженні видань УІТ допомагала дружина М. Антоновича п. Мирослава Антонович. Представником УІ в Європі був др. О. Вінтоняк, а у Львові зголосився перший представник журналу – п. Роман Червінський, який мав поширювати журнал в Західній Україні. Отже, зміни в персональному складі представництв, що відбулися у другій половині 1980-х

рр., були пов'язані з людським фактором – відходом старших членів Товариства, переїздами деяких дослідників тощо.

У 1990 р. члени УІТ з діаспори мали нагоду відвідати Україну та познайомитися з багатьма материковими істориками, які проявляли значне зацікавлення діяльністю Товариства та його журналом “Український історик”. За рік, в серпні 1991, внаслідок домовленостей між президентом УІТ Л. Винарем та головою НТШ у Львові О. Романівим, а також головою РАУ в Україні І. Дзюбою у Львові відбулася перша “соборна” наукова конференція, присвячена 125-літтю від дня народження М. Грушевського. Після конференції, 30 серпня у приміщенні НТШ відбулася зустріч істориків з України з Л. Винарем та О. Домбровським. Відкрив її доцент Дрогобицького педагогічного інституту ім. І. Франка член НТШ у Львові Є. Пшеничний. Він представив гостей – голову та наукового секретаря УІТ, які розповіли про Товариство та журнал. Присутні вчені з України висловили бажання заснувати в Західній Україні окремий науковий осередок УІТ. Присутній голова НТШ у Львові О. Романів підкреслив можливості поглиблення співпраці між Товариствами, пожвавлення та поглиблення історичних досліджень. Ідея була підтримана представниками УІТ і було створено Ініціативну групу УІТ ім. М. Грушевського в Галичині як автономний відділ. До Ініціативної групи увійшли Є. Пшеничний (голова, Дрогобич), Ігор Герєга (Тернопіль), Богдан Якимович (Львів), Галина Сварник (Львів), Роман Крип'якевич (Львів), І. Грабовецький (Івано-Франківськ), Я. Малик (Львів).

Отже, працю УІТ проводили члени Управи, які обиралися щоп'ять років, а також представники Товариства та його журналу “Український Історик” у різних містах та країнах. Традиційно для більшості наукових установ діаспори праця базувалася на ентузіазмі та патріотизмі, бо керівники представництв не одержували ніяких винагород, крім моральних. Левина доля праці лягала на плечі безпосереднього незмінного секретаря, а пізніше – президента Товариства Л. Винара, який всі роки існування організації був її головним промотором.

Джерела та література:

1. Українське історичне товариство. Вибір Управи (Комунікат) // Український історик. – 1965. – Ч.1-2.

2. Українське історичне товариство. Обіжний лист, 1.XII.1965 // Український історик. – 1965. – Ч.3-4.
3. Архів УІТ. – Ф. “Листування” – Спр. “О. Вінтоняк” – Лист Л. Винара до О. Вінтоняка від 17 лютого 1965 р
4. Новий член Управи УІТ // Матеріали до історії Українського історичного товариства. Нью-Йорк; Острог: Українське історичне товариство, Національний університет “Острозька академія”, Інститут дослідження української діаспори, 2006.
5. Хроніка. Українське історичне товариство. Управа УІТ // Український історик. – 1968. – Ч.1-4. – С.183. Також див.: Архів УІТ (архів Л. Винара). – Ф. “Листування”. – Спр. “Обіжні листи”. – Лист до членів Управи УІТ від 30 квітня 1968 р.
6. Див.: Архів УІТ. – Ф. “Листування”. – Спр. “Обіжні листи” – Обіжний лист до членів Управи УІТ від 30 квітня 1968 р.
7. Архів УІТ (архів М. Ждана). – Ф. “Листування”. – Спр. “Л. Винар” – Лист М. Ждана до Л. Винара від 21 лютого 1968 р. (авт. копія).
8. Хроніка. Українське історичне товариство. Нова Управа УІТ // Український історик. – 1975. – Ч.1-2.
9. Хроніка. Українське історичне товариство. Нова Управа УІТ // Український історик. – 1981. – Ч.1-4. – С.234.
10. Архів УІТ. – Ф. “Марко Антонович” – Спр. “Листування”. – Лист Івана Теслі до Марка Антоновича від 8 червня 1976 р.
11. Статут Головної Ради Наукових Товариств ім. Шевченка. – Б.м. – Б.д. – С.1. (7 с.)
12. Обіжник. 26.III.1972. До членів Управи Українського історичного товариства // Матеріали до історії Українського Історичного Товариства. Ред. А. Атаманенко. – Нью-Йорк; Острог: Українське Історичне Товариство, Національний університет “Острозька академія, Інститут дослідження української діаспори, 2006. – С.282.
13. Українське історичне товариство. Обіжний лист, ч.1. 28.V.1965 // Український історик. – 1965. – Ч.1-2. – С.91-92. Див. також: Українське історичне товариство. Обіжний лист, ч.1. 28.V.1965 // Матеріали до історії Українського Історичного Товариства. Ред. А. Атаманенко. – Нью-Йорк; Острог: Українське Історичне Товариство, Національний університет “Острозька академія, Інститут дослідження української діаспори, 2006. – С.266.
14. Архів УІТ. – Ф. “Листування” – Спр. “М. Брик” – Лист Л. Винара до М. Брика від 27 грудня 1973 р.
15. Архів УІТ. – Ф. “Листи” – Спр. “П. Ісаїв” – Лист П. Ісаїва до Л. Винара від 17 лютого 1965 р.

16. Хроніка. Засідання Управи УІТ // УІ. – 1975. – Ч.1-2.
17. Хроніка. Головне представництво на Канаду // Український історик. – 1978. – Ч.1-3. – С.190-191.
18. Архів УІТ (архів Л. Винара). – Ф. “Листування” – Спр. “М. Антонович” – Лист М. Антоновича до Л. Винара від 1 жовтня 1977 р.
19. Архів УІТ (архів Л. Винара). – Ф. “Листування” – Спр. “М. Антонович” – Лист М. Антоновича до Л. Винара від 17 лютого 1978 р.
20. Хроніка. Українське історичне товариство. Головне представництво “Українського історика” в Канаді // Український історик. – 1981. – Ч.1-4.
21. Архів УІТ. – Ф. “Організаційні документи” – Спр. “Інкорпорація” – Constitution of Ukrainian Historical Association.
22. Архів УІТ (архів Л. Винара). – Ф. “Листування”. – Спр. “Н. Полонська-Василенко” – Лист Л. Винара до Н. Полонської-Василенко від 24 лютого 1965 р.
23. Архів УІТ (архів Л. Винара). – Ф. “Листування” – Спр. “О. Вінтоняк” – Лист Л. Винара до О. Вінтоняка від 17 лютого 1965 р.
24. Українське історичне товариство. Обіжний лист, 1.XII.1965 // Український історик. – 1965. – Ч.3-4.
25. Архів УІТ (архів Л. Винара). – Ф. “Листування”. – Спр. “І. Каменецький” – Лист І. Каменецького до Л. Винара від 8 жовтня 1965 р.
26. Архів УІТ (архів Л. Винара). – Ф. “Листування” – Спр. “І. Каменецький” – Лист І. Каменецького до Л. Винара від 30 жовтня 1965 р.
27. Перший відділ УІТ в Америці. Бюлетень, рік IV, ч.4, четверте чверть річчя 1970 // Матеріали до історії Українського Історичного Товариства. Ред. А. Атаманенко. – Нью-Йорк; Острог: Українське Історичне Товариство, Національний університет “Острозька академія, Інститут дослідження української діаспори, 2006. – С.196.
28. Хроніка. Українське історичне товариство. Відділи УІТ // Український історик. – 1970. – Ч.4.
29. Архів УІТ. – Ф. “Листування”. – Спр. “М. Бойко” – Лист Л. Винара до М. Бойка від 3 березня 1971 р.
30. Хроніка. Українське історичне товариство. Нові клітини УІТ // Український історик. – 1971. – Ч.1-2. – С.135.
31. Нова клітина УІТ в Клівленді // Америка. – Ч.162. – 15 вересня 1971.
32. Архів УІТ. – Ф. “Листування” – Спр. “В. Кайе-Кисілевський” – Лист В. Кайе-Кисілевського до Л. Винара від 12 грудня 1970 р.
33. Архів УІТ. – Ф. “Листування” – Спр. “В. Кайе-Кисілевський” – Лист Л. Винара до В. Кайе-Кисілевського від 2 лютого 1973 р.

34. Архів УІТ. – Ф. “Осередок УІТ в Оттаві” – Спр. “Листи” – Лист Ю. Герича від 17 лютого 1973 р.
35. Архів УІТ. – Ф. “Осередок УІТ в Оттаві” – Спр. “Листи” – Лист Ю. Герича до Л. Винара від 31 травня 1973 р.
36. Архів УІТ. – Ф. “Осередки” – Спр. “Чикаго” – Інтерв’ю з головою клітини УІТ др. М. Бідою (31 січня 1976 р.).
37. Хроніка. Нова клітина УІТ // Український історик. – 1976. – Ч.1-4.
38. Архів УІТ. – Ф. “Осередки” – Спр. “Чикаго” – Лист Л. Винара до М. Біди від 27 липня 1975 р.
39. Архів УІТ. – Ф. “Осередки” – Спр. “Чикаго” – Лист Л. Винара до М. Біди від 27 липня 1975 р.
40. Архів УІТ. – Ф. “Осередки” – Спр. “Чикаго” – Лист М. Біди до Л. Винара від 14 серпня 1975 р.
41. Архів УІТ. – Ф. “Осередки” – Спр. “Чикаго” – Інтерв’ю з головою клітини УІТ др. М. Бідою (31 січня 1976 р.).
42. Архів УІТ. – Ф. “Осередки” – Спр. “Чикаго” – Лист М. Біди до Л. Винара від 19 квітня 1976 р.
43. Архів УІТ. – Ф. “Осередки” – Спр. “Чикаго” – Протокол засідання Управи Українського Історичного Товариства (клітина в Чикаго).
44. Архів УІТ. – Ф. “Осередки” – Спр. “Чикаго”. – Лист М. Біди до Л. Винара від 11 липня 1980 р.
45. Архів УІТ. – Ф. “Осередки” – Спр. “Чикаго”. – Лист Л. Винара до В. Біди від 17 січня 1981 р.
46. Хроніка. Українське історичне товариство. Нова Управа клітини УІТ в Чикаго // Український історик. – 1981. – Ч.1-4. – С.229-230.
47. Cleveland Community Organizes Friend of Ukrainian Historical Society // America. – June 25, 1984. – P.3.
48. Хроніка. Українське історичне товариство. Представництво УІТ в Австралії // Український історик. – 1970. – Ч.1-3.
49. УІТ в Австралії // Український історик. – 1971. – Ч.1-2. – С.142.
50. Хроніка. Українське історичне товариство. Представництво УІТ в Австралії // Український історик. – 1973. – Ч.1-2
51. Українське історичне товариство. Квітень 1973. До членів Управи УІТ, управ клітин УІТ і Репрезентацій УІТ // Матеріали до історії Українського Історичного Товариства. Ред. А. Атаманенко. – Нью-Йорк; Острог: Українське Історичне Товариство, Національний університет “Острозька академія, Інститут дослідження української діаспори, 2006. – С. 293.

52. Обіжник. [28.XII.1975]. До вельмишановних членів Управи УІТ // Матеріали до історії Українського Історичного Товариства. Ред. А. Атаманенко. – Нью-Йорк; Острого: Українське Історичне Товариство, Національний університет “Острозька академія, Інститут дослідження української діаспори, 2006.

53. Архів УІТ. – Ф. “Листування” – Спр. “П. Біланюк”. – Лист П. Біланюка до Л. Винара від 16 серпня 1975 р.

54. Архів УІТ. – Ф. “Листування”. – Спр. “П. Біланюк” – Лист П. Біланюка до Л. Винара від 30 травня 1978 р.

55. Архів УІТ. – Ф. “Листування” – Спр. “П. Біланюк” – Лист Л. Винара до П. Біланюка від 1 серпня 1988 р.

56. Архів УІТ. – Ф. “Листування” – Спр. “П. Біланюк”. – Лист П. Біланюка до Л. Винара від 19 серпня 1988 р.

57. Хроніка. Українське історичне товариство. Нові клітини УІТ. Товариство прихильників УІТ в Торонто // УІ. – 1983. – Ч.2-4. – С.194-195.

58. Архів УІТ. – Ф. “Листування”. – Спр. “Ю. Бойко-Блохин”. – Лист Л. Винара до Ю. Бойка-Блохина від 19 квітня 1975 р.

59. Архів УІТ. – Ф. “Листування” – Спр. “Ю. Бойко-Блохин”. – Лист Ю. Бойка-Блохина до Л. Винара від 17 травня 1975 р.

60. Обіжник. [28.XII.1975]. До вельмишановних членів Управи УІТ // Матеріали до історії Українського Історичного Товариства. Ред. А. Атаманенко. – Нью-Йорк; Острого: Українське Історичне Товариство, Національний університет “Острозька академія, Інститут дослідження української діаспори, 2006.

61. Архів УІТ. – Ф. “Листування” – Спр. “І. Каменецький” – Лист І. Каменецького до Л. Винара [1975].

62. Архів УІТ. – Ф. “Листування” – Спр. “Ю. Бойко-Блохин” – Лист Л. Винара до Ю. Бойка-Блохина від 28 червня 1975 р.

63. Архів УІТ. – Ф. “Листування”. – Спр. “Ю. Бойко-Блохин” – Лист Ю. Бойка-Блохина до Л. Винара від 12-13 вересня 1976 р.

64. Архів УІТ. – Ф. “Листування” – Спр. “Ю. Бойко-Блохин” – Лист Л. Винара до Ю. Бойка-Блохина від 17 грудня 1977 р.

65. Хроніка. Українське Історичне Товариство. Відділ УІТ в Німеччині // УІ. – 1986. – Ч.3-4.

66. Архів УІТ. – Ф. “Листування”. – Спр. “Адміністрація”. – Лист Л. Винара до М. Антоновича та О. Домбровського від 11 серпня 1987 р. (офіційна копія).

67. Архів УІТ (архів М. Антоновича). – Ф. “Листування” – Спр. “О. Домбровський” – Лист К. Роговського до О. Домбровського від 10 березня 1988 р. (офіційна копія).

52. Обіжник. [28.XII.1975]. До вельмишановних членів Управи УІТ // Матеріали до історії Українського Історичного Товариства. Ред. А. Атаманенко. – Нью-Йорк; Острого: Українське Історичне Товариство, Національний університет “Острозька академія, Інститут дослідження української діаспори, 2006.

53. Архів УІТ. – Ф. “Листування” – Спр. “П. Біланюк”. – Лист П. Біланюка до Л. Винара від 16 серпня 1975 р.

54. Архів УІТ. – Ф. “Листування” – Спр. “П. Біланюк” – Лист П. Біланюка до Л. Винара від 30 травня 1978 р.

55. Архів УІТ. – Ф. “Листування” – Спр. “П. Біланюк”. – Лист Л. Винара до П. Біланюка від 1 серпня 1988 р.

56. Архів УІТ. – Ф. “Листування” – Спр. “П. Біланюк”. – Лист П. Біланюка до Л. Винара від 19 серпня 1988 р.

57. Хроніка. Українське історичне товариство. Нові клітини УІТ. Товариство прихильників УІТ в Торонто // УІ. – 1983. – Ч.2-4. – С.194-195.

58. Архів УІТ. – Ф. “Листування”. – Спр. “Ю. Бойко-Блохин” – Лист Л. Винара до Ю. Бойка-Блохина від 19 квітня 1975 р.

59. Архів УІТ. – Ф. “Листування” – Спр. “Ю. Бойко-Блохин”. – Лист Ю. Бойка-Блохина до Л. Винара від 17 травня 1975 р.

60. Обіжник. [28.XII.1975]. До вельмишановних членів Управи УІТ // Матеріали до історії Українського Історичного Товариства. Ред. А. Атаманенко. – Нью-Йорк; Острого: Українське Історичне Товариство, Національний університет “Острозька академія, Інститут дослідження української діаспори, 2006.

61. Архів УІТ. – Ф. “Листування” – Спр. “І. Каменецький”. – Лист І. Каменецького до Л. Винара [1975].

62. Архів УІТ. – Ф. “Листування” – Спр. “Ю. Бойко-Блохин” – Лист Л. Винара до Ю. Бойка-Блохина від 28 червня 1975 р.

63. Архів УІТ. – Ф. “Листування” – Спр. “Ю. Бойко-Блохин” – Лист Ю. Бойка-Блохина до Л. Винара від 12-13 вересня 1976 р.

64. Архів УІТ. – Ф. “Листування” – Спр. “Ю. Бойко-Блохин” – Лист Л. Винара до Ю. Бойка-Блохина від 17 грудня 1977 р.

65. Хроніка. Українське Історичне Товариство. Відділ УІТ в Німеччині // УІ. – 1986. – Ч.3-4.

66. Архів УІТ. – Ф. “Листування” – Спр. “Адміністрація”. – Лист Л. Винара до М. Антоновича та О. Домбровського від 11 серпня 1987 р. (офіційна копія).

67. Архів УІТ (архів М. Антоновича). – Ф. “Листування” – Спр. “О. Домбровський” – Лист К. Роговського до О. Домбровського від 10 березня 1988 р. (офіційна копія).

34. Архів УІТ. – Ф. “Осередок УІТ в Оттаві” – Спр. “Листи” – Лист Ю. Герича від 17 лютого 1973 р.
35. Архів УІТ. – Ф. “Осередок УІТ в Оттаві” – Спр. “Листи” – Лист Ю. Герича до Л. Винара від 31 травня 1973 р.
36. Архів УІТ. – Ф. “Осередки” – Спр. “Чикаго” – Інтерв’ю з головою клітини УІТ др. М. Бідою (31 січня 1976 р.).
37. Хроніка. Нова клітина УІТ // Український історик. – 1976. – Ч.1-4.
38. Архів УІТ. – Ф. “Осередки” – Спр. “Чикаго” – Лист Л. Винара до М. Біди від 27 липня 1975 р.
39. Архів УІТ. – Ф. “Осередки” – Спр. “Чикаго” – Лист Л. Винара до М. Біди від 27 липня 1975 р.
40. Архів УІТ. – Ф. “Осередки”. – Спр. “Чикаго” – Лист М. Біди до Л. Винара від 14 серпня 1975 р.
41. Архів УІТ. – Ф. “Осередки” – Спр. “Чикаго” – Інтерв’ю з головою клітини УІТ др. М. Бідою (31 січня 1976 р.).
42. Архів УІТ. – Ф. “Осередки” – Спр. “Чикаго”. – Лист М. Біди до Л. Винара від 19 квітня 1976 р.
43. Архів УІТ. – Ф. “Осередки”. – Спр. “Чикаго” – Протокол засідання Управи Українського Історичного Товариства (клітина в Чикаго).
44. Архів УІТ. – Ф. “Осередки”. – Спр. “Чикаго”. – Лист М. Біди до Л. Винара від 11 липня 1980 р.
45. Архів УІТ. – Ф. “Осередки” – Спр. “Чикаго”. – Лист Л. Винара до В. Біди від 17 січня 1981 р.
46. Хроніка. Українське історичне товариство. Нова Управа клітини УІТ в Чикаго // Український історик. – 1981. – Ч.1-4. – С.229-230.
47. Cleveland Community Organizes Friend of Ukrainian Historical Society // America. – June 25, 1984. – P.3.
48. Хроніка. Українське історичне товариство. Представництво УІТ в Австралії // Український історик. – 1970. – Ч.1-3.
49. УІТ в Австралії // Український історик. – 1971. – Ч.1-2. – С.142.
50. Хроніка. Українське історичне товариство. Представництво УІТ в Австралії // Український історик. – 1973. – Ч.1-2
51. Українське історичне товариство. Квітень 1973. До членів Управи УІТ, управ клітин УІТ і Репрезентацій УІТ // Матеріали до історії Українського Історичного Товариства. Ред. А. Атаманенко. – Нью-Йорк; Острог: Українське Історичне Товариство, Національний університет “Острозька академія, Інститут дослідження української діаспори, 2006. – С. 293.

Покликання

*збірник праць на пошану професора
о. Юрія Мицика*

Редактор Анатолій Бойко, Надія Швайба, Ігор Гирич
Комп'ютерна верстка Петра Бойко
Коректор Любов Ващенко

Підписано до друку 14.11.2009. Формат 70×100/16
Папір офс. №1. Гарн. Times. Ум. друк. арк. 34,2
Наклад 250 прим.

Свідоцтво про внесення до державного реєстру
ДК № 931 від 24.05.2002

